

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВІДДІЛ ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ

Розділ 1.

Регіональні стратегії соціокультурного розвитку

Розділ 2.

Класичні теорії регіоналізму

Розділ 3.

Регіоналізація у глобальному світі
XXI століття

Розділ 4.

Вітчизняна регіональна аналітика:
діапазон підходів

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

РЕГІОНАЛЬНА
ІНТЕГРАЦІЯ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ:

ТЕОРІЇ ТА СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

Київ – 2018

УДК 323.174:327.39 “XX/XXI ст.”

Верменич Я.В.

Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії / Відповідальний редактор В.А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2018. – 351 с.

Монографія присвячена осмисленню теоретичних моделей регіональної інтеграції в контексті збалансування регіональних і державних інтересів в умовах суспільних трансформацій та геополітичних криз XX – початку XXI ст. Узагальнено теоретико-методологічні концепції вивчення феномену регіоналізму, простежено еволюцію його класичних теорій та форми їх прояву у світовому та вітчизняному вимірах. Здійснено аналіз регіональних пріоритетів та суперечностей у сучасній Україні, пов'язаних із конфліктами інтересів і цінностей в умовах «гібридної війни», механізмів примирення та консолідації української нації. Акцент зроблено на розкритті можливостей регіоналізму як соціокультурного конструкту, здатного впливати на політичну стабільність та національну безпеку.

Відповідальний редактор – академік НАН України В.А. Смолій

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України (протокол № 12 від 20 грудня 2018 р.)

ISBN 978-966-02-8857-7

© Інститут історії України
НАН України, 2018
© Я.В. Верменич, 2018

ЗМІСТ

Вступ	7
Розділ 1. Регіональні стратегії соціокультурного розвитку	19
1. Глобалізація й глокалізація: контури нового світоустрою XXI ст.	24
2. Простір vs час: зміна полюсів.....	46
3. Регіональний фактор сучасної соціотрансформаційної динаміки.....	60
4. Історична регіоналістика: стратегічні пріоритети.....	83
Розділ 2. Класичні теорії регіоналізму	103
1. Регіони у системі історичної географії.....	106
2. Регіоналізм в економічному контексті	118
3. Сепаратизм (сецесіонізм) як різновид регіоналізму.....	126
4. Еволюція федералістських ідей.....	141
5. Теорії С.Роккана і його школи	152
6. Фрагмеграція у побудовах Дж.Розенау	161
7. Політичний регіоналізм.....	167
Розділ 3. Регіоналізація у глобальному світі XXI століття	177
1. Глосарій регіоналізму: варіативність термінів	181
2. Нові рівні територіальної організації й регіональної інтеграції	202
3. Геополітичне бачення світу і проблема кордонів.....	215
4. Концепції центр-периферійних відносин.....	226
5. Особливості сучасного федералізму	235
6. Транскордонний регіоналізм.....	247

Розділ 4. Вітчизняна регіональна аналітика:	
діапазон підходів.....	259
1. Аналітичні моделі дослідження регіональної специфіки.....	264
2. Осмислення сепаратистських проявів у контексті проблем національної безпеки.....	283
3. Інноваційні напрями історичної урбаністики	305
4. Становлення теоретичного й історичного кордонознавства	331
Післямова.....	345

Вступ

Неспроможність світових лідерів ефективно протистояти проявам збройного насильства та «гібридним війнам» переконливо засвідчила точність прогнозів аналітиків щодо «неотурбулентності» й непередбачуваності сучасного світу. Сталося те, чого найбільше боявся А.Дж. Тойнбі: виклики ХХІ століття не дістають адекватних відповідей, спроби ударів і тиску не врівноважуються відповідними реакціями «форпостів». Те, що масштаби проблем, перед якими опинилося людство, виявилися неспівставними з механізмами їх розв'язання, у баченні З. Баумана вкладається у формулу «плинної модерності/новочасності», головними ознаками якої є непевність і невідомість – як єдино стійкі константи, породжені смертю нормативного регулювання. Невідповідність між масштабом проблем й інструментами їх розв'язання він вбачає у тому, що, «з одного боку, влада все більш стає вільною від політичного контролю, а з другого – політика усе більше страждає від дефіциту влади. Влада стає глобальною й позатериторіальною і вступає у конфлікт з політикою, яка лишається такою ж територіальною й локальною, як і раніше». Форми сучасного життя можуть різнитися за рядом аспектів, але їх загальною рисою є ламкість, скороминущість, вразливість і постійна змінюваність»¹.

Як головний мегатренд сучасного світу у новітній соціології фігурує рух «від централізації до децентралізації». Повсюдно відбувається перехід від ієрархій до мережевих структур. «Мережі перебудовують структури влади й комунікаційних потоків... заміщують вертикаль горизонталлю»². У місцях зосередження владного ресурсу концентрується й символічний політичний капітал. Регіони й великі міста стають активними гравцями на світовому подумі. Однак кількість загроз політичній стабільності у світі не зменшується, а,

¹ Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевности. – К., 2013; Междувластие. Разговор с Зигмунтом Бауманом // Россия в глобальной политике. – 2012. – Т. 10. – № 6. – С. 8-23.

² Нейсбит Д. Мегатренды. – М., 2003. – С. 354.

навпаки, зростає. Фактором ризиків дедалі частіше стає транскордонність. Виникненню вогнищ внутрішніх збройних конфліктів сприяє силова підтримка ззовні сепаратизму, тероризму, екстремізму.

Сучасні конфлікти цінностей майже не підвладні традиційним методам врегулювання і швидко розростаються до рівня міжцивілізаційних протистоянь. Доктрини й інструменти миротворчої діяльності девальвовані. Політологи дедалі частіше визнають: у конфліктах нового покоління мобілізація ресурсів відбувається на ментальному, ціннісному рівні, тому вони здатні втягувати у свою орбіту величезні маси людей. «Для провідних світових держав, що прагнуть глобального лідерства, сьогодні вигідніше зробити конфлікт керованим і потім використати його у своїх цілях, ніж сприяти його мирному розв'язанню»³.

У баченні професора Ілінойського університету (США) Г. Кисельова людство переживає один з моментів, коли культура відступає перед новітнім варварством. «Світ людини стагнує, втрачаючи свою основну характеристику – орієнтацію на моральний закон, коли, зокрема, різні сили в ареалах, що відрізняються за рівнем розвитку, мають власне уявлення про духовні цінності і фактично відмовляються від діалогу». У такому разі буття «розріджене», люди живуть «поза свідомістю», паразитуючи на здобутках минулих поколінь або «знесмислюючи» їх. Події рухаються по колу, і черговий виток здатен привести до повернення власного минулого, не пережитого і з не розв'язаними проблемами. Досвід не осмислюється, історія немовби «зависає»⁴.

Збройний конфлікт в Україні, до якого нині повернута увага всього світу, розвивається саме за цим алгоритмом. Як переконливо довели автори національної доповіді «Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі», ці події не можна розглядати виключно в локальному контексті – вони стали наслідком і ознакою глобальних зрушень, значення яких виходить далеко за межі не тільки регіону, але й усїєї країни. Протистояння відбувається не за територіальною, економічною, етнічною або мовною ознакою – воно здійснюється за цивілізованим вибором між західноєвропейським і азійським векторами розвитку, між демократичними і тоталітарними цінностями. Тому так важливо розглядати його у широкому регіональному контексті, з врахуванням перетворення всього пострадянського простору на су-

³ *Манойло А.В.* Урегулирование и разрешение международных конфликтов // Мир и политика. – 2013. – № 10. – С. 132.

⁴ *Киселев Г.С.* История как бытие // Вопросы философии. – 2014. – № 4. – С. 11.

цільну регіональну конфліктну зону, яка небезпечно зростається із близькосхідною конфліктною зоною. Ситуацію ускладнює імперська мегаломанія Російської Федерації, яка уявила себе наступницею давно відмерлих імперій, призначивши себе ж на роль регіонального гегемона»⁵.

Доволі невтішні висновки фахівців щодо соціополітичних загроз розвитку українського суспільства і ймовірного наближення «темних часів» глобальної системної кризи наводять на роздуми про небезпечне розширення простору насильства й безладу за активної участі терористичних утворень «ЛНР/ДНР». Моральний закон перестав діяти на Сході країни, коли сепаратисти в обстоюванні власних цінностей перейшли межі людяності. Сталося саме те, про що у свій час попереджав М. Бердяєв: «квазісвідомість» має справді страшну схильність до саморуйнування⁶. Руйнівні ілюзії співіснують з утопічними мареннями.

Перманентний системний кризовий стан, який, за висновками соціологів, притаманний усьому періоду української незалежності, зрештою й сам український соціум перетворив на кризовий. Серйозні збої цілісного функціонування призвели до деформації системи, руйнування усталених критеріїв та принципів. Дедалі частіше визначення стану українського суспільства передається термінами «нестійке», «турбулентне», «неврегульоване», «дезорганізоване», «малокероване», «непередбачуване»⁷. Нездатність вийти зі смуги невдач, зривів, провалів, неспроможність перейти до плідного, стабільного стану розвитку далася взнаки задовго до того, як суспільство виявилось втягнутим у тривале збройне протистояння, спровоковане агресією північного сусіда.

Як вважає колишній луганчанин, відомий соціолог І. Кононов, від перебігу й результату вирішення сучасної української кризи залежить саме існування України як самостійної держави. Ця криза становить і ряд теоретичних проблем, які стосуються співвідношення політичної системи суспільства та його соціальної тканини. На Сході України збій дало саме відчуття державності, а ідентичність людей як українських громадян опинилася у кризовому стані. Така стрімка втрата громадянської ідентичності має бути науково осмислена. Виникла потреба у певній кризіології – з баченням кризи як стану певних сфер суспільного життя з переважанням дисфунк-

⁵ Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / За ред. Е.М. Лібанової. – К., 2015. – С. 345-355.

⁶ Бердяєв Н.Л. Філософія нерівності. Письма моим недругам по соціальної філософії. – Париж, 1970. – С. 34.

⁷ Шульга М. Передмова. Методологічні проблеми дослідження кризового соціуму // Вектори змін українського суспільства. – К., 2014. – С. 7-9.

ційних явищ. Однак загальне соціологічне вчення про кризи поки що не створене⁸.

Події 2014 та наступних років в Україні підтвердили неодноразово висловлювані аналітиками висновки про те, що етноцентризм породжує сепаратизм, а останній використовують у своїх політичних цілях сильні гравці на світовій арені. Принцип непорушності державного суверенітету виявився по суті відкинутим в ім'я «захисту прав людини», і цим вправно скористалася Росія на фоні кричущого ослаблення української влади після лютневих подій 2014 р. та її вкрай невиразної зовнішньої політики. Зруйнувавши в такий спосіб основи регіональної безпеки на пострадянському просторі, Росія разом з тим небачено актуалізувала біполярне протистояння в Європі і світі. За цих умов традиційні модуси регіональної аналітики стають неефективними. Коли довгострокові вигоди приносяться в жертву короткостроковим, надзвичайно важливою стає здатність оцінювати власні переваги й вади, «так само як і вміння діяти в ситуаціях з нульовою сумою»⁹.

В сучасних геополітичних реаліях абсолютно закономірною виявилася тенденція, коли паралельно з видозмінами територіальних ландшафтів і напрямку фінансових і людських потоків відбувається суттєве переосмислення поняття регіональності, і його ключових параметрів. Своєрідний бум інтеграційних процесів, який супроводжував утворення Європейського Союзу, змістив акценти в осмисленні регіоналізму у бік декларації його контактних функцій – аж до гасел «десуверенізації» національних держав. Оживлення сепаратизму в різних частинах земної кулі спричинило зворотній рух з наголошуванням на пов'язаних із регіоналізмом ризиках і загрозах. Нині різнобій в оцінках регіоналізму як ідеології і практики, здається, сягнув апогею. Його розглядають як надзвичайно складний, багатоаспектний феномен, здатний по-різному реагувати на виклики сучасності. Він може об'єднувати, незмірно розширюючи критерії зростання й інноваційності, а може і роз'єднувати, спричиняючи явища «неотурбулентності» у світ-системі і повертаючи її певні частини до стану «варварства».

Саме тому можна констатувати, що поява та інституційне становлення наукової регіоналістики як міждисциплінарного напрямку досліджень регіональної специфіки, відбулися своєчасно і є реальна надія завдяки її методологічним напрацюванням відшукати відповіді на непрості виклики часу. Регіоналістика – це «макродисципліна,

⁸ Кононов І. Український кризис: причины, формы разворачивания и возможные последствия. – Режим доступу: www.historians.in.ua/index.php/en.

⁹ Капітоненко М. Кримська війна XXI століття // День. – 2014. – 25 березня.

яка оперує узагальненими, підсумковими результатами спеціалізованих досліджень, виконаних у рамках галузевих природничих і гуманітарних дисциплін»¹⁰. Вона постає як своєрідний метапідхід, що допомагає синтезувати напрацювання різних галузей наукового знання в контексті вироблення стратегії регіональної інтеграції та пошуку балансу регіональних та загальнодержавних інтересів.

Для сучасної політичної ситуації в Україні процес регіональної інтеграції (об'єднання різних елементів системи із збереженням власної базової ідентичності) є викликом часу і від гармонійного поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів величезною мірою залежить подальший розвиток суспільного та регіонального буття в країні. Діалектика розвитку зазначених інтересів завжди перебуває в єдності суперечностей, адже загальнодержавні і регіональні інтереси не в усьому співпадають. Але ці дві групи інтересів повсякчас були та будуть існувати і саме в можливостях регіоналістики дослідити й осмислити суперечливий характер розвитку таких інтересів, моделі їх позитивного вирішення та причини появи нових суперечностей. Реальні умови для регіональної інтеграції створює збіг загальнодержавних і регіональних інтересів, що є запорукою зміцнення єдності центру і регіонів і виявляється у забезпеченні реалізації кожного з цих видів інтересів. Неузгодженість, ігнорування, розрив єдності інтересів призводить до виникнення регіональних проблем та спричиняють утворення напруженості соціальних, регіональних, міжетнічних відносин, значно утруднюють процес консолідації суспільства.

Подобається це нам чи ні, але децентралізація стає рушієм змін у світі, і від того, як скористаються її перевагами й мінімізують вади регіональні еліти, залежить, виявиться вона благом чи стане чинником соціальної деструкції. Саме на цьому напрямку потенціал регіоналізму органічно поєднується з особистісним вибором людей, причетних до прийняття рішень. Надзвичайно важливо, щоб наука не стояла осторонь цього процесу. Отже, абсолютно справедливо від регіоналістики нині очікують набуття статусу системно-динамічного інтердисциплінарного знання, сфера якого дедалі більше охоплюватиме не лише ієрархію центрів і периферій всередині окремої країни, але й простір «зверх» державних кордонів, який піддається регулюванню. Корекції у зв'язку з цим зазнають не лише основні принципи регіоналізму, але й сама його сутність як теоретичної рефлексії й ціннісно-сислового відображення сучасних інтеграційних процесів.

¹⁰ Манаков А.Г. Основы культурно-географической регионалистики. – Псков, 2006. – С. 5.

Те, що маркери сучасних викликів чітко визначаються «прив'язкою до території», означає підвищення питомої ваги територіальності у сучасному світоустрої. Модернізаційні орієнтири, на значенні яких дедалі частіше наголошують аналітики, базуються насамперед на використанні територіальних ресурсів. Висунута Ш. Ейзенштадтом концепція «множинних модернів» (*multiple modernities*) орієнтує на аналіз специфіки, створеної політичним та культурним розмаїттям у різних частинах земної кулі. Інша річ, що такий аналіз немислимий без чіткого розуміння співвідношення глобального й локального, національного й регіонального, без раціонального сполучення макро-, мезо- й мікропідходів у соціальній аналітиці.

Регіоналізм у його сучасних різновидах є прямим породженням глобалізму і територіальних зрушень кінця ХХ ст. Так сталося, що процеси глобалізації співпали з руйнуванням біполярного світу. Упродовж ХХ століття контури політичної карти змінилися невпізнанно. В результаті розпаду імперій і звільнення колоній кількість країн збільшилася з 55 до 190. З'явилися т.зв. «некеровані території» (*ungoverned territories*), «сірі зони» (*grey areas*), «держави, що не відбулися» (*failed states*) тощо¹¹. У самостійне «політичне плавання» вийшли регіони, значна частина яких стала транскордонними. Все це зумовило гостру потребу у новому осмисленні усього комплексу проблем, пов'язаних з територіальністю, суверенітетом, регіональністю тощо. У когнітивному просторі нової субдисципліни – філософії світової політики – поряд з формуванням оновленої цивілізаційної парадигми глобального розвитку вимальовуються предметні поля регіональних і локальних наукових дискурсів. Найбільш характерною рисою нової картини світу стає поліцентричність.

Спричинені неотурбулентністю розлами в регіональних структурах міжнародних відносин супроводяться інтенсивною, але не безпроблемною «надбудовою» глобального рівня (чи його імітацією) над системою міжнародних відносин, що склалася за інших умов. Темп змін прискорюється під впливом збройних конфліктів, які ламають звичні уявлення про смисли. За таких умов з'явилася очевидна потреба в представленні системи світоустрою як єдиного динамічного об'єкта, а також членування світового простору на більш-менш однорідні за своїм внутрішнім змістом макро-, мезо- й мікроспільноти. Оскільки ризики, що при цьому загострюються (забруднення атмосфери, тероризм, наркоторгівля тощо), явно виходять поза межі компетенцій національних держав, на весь зріст

¹¹ Себенцов А.Б., Колосов В.А. Феномен неконтролируемых территорий в современном мире // Полис. – 2012. – № 2. – С. 31-32.

постають проблеми глобальної координації, з одного боку, і розумної децентралізації, з іншого.

Фахівці-географи констатують початок стимульованого глобалізацією об'єктивного процесу регіоналізації світу, який супроводиться «переформатуванням» його традиційної структури на основі відносно самостійних геоекономічних, геополітичних і соціокультурних комплексів. Роль регіонів, що в сучасному світі неухильно зростає, розглядається як один з найважливіших чинників інверсії зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку суспільних систем. Однак, посилення регіонів, зазначає директор програми глобального управління у Раді з міжнародних відносин Стюарт Патрик, не робить світ більш керованим, радше, навпаки. Регіональні організації дуже неоднорідні, у них різні устремління, мандати, можливості, до того ж місцеві гегемони намагаються використовувати регіональні організації у своїх корисливих інтересах. Тому навряд чи варто, констатує він, сподіватися на виникнення нової, привабливої міжнародної архітектури. Швидше це буде малоприваблива система з хаотичною сумішшю неформальних домовленостей і поетапним, «дробним» розв'язанням проблем¹².

Оскільки світ уже ніколи не буде таким, яким він був у минулому столітті, регіональна аналітика має базуватися на надійному, докорінно оновленому фундаменті. Якщо говорити про основні параметри оновлення, то вони йдуть по лінії відходу від лінійності й однозначності. Суспільство сьогодні розглядається як сума дисипативних систем, що породжують на основі самоорганізації в часі і просторі безліч різних форм соціального буття. Регіональна строкатість заперечує як лінійність, так і однотипність, а ускладнені виклики вимагають ефективного й своєчасного реагування. Внаслідок цього переосмислюються практично всі соціальні тенденції, а на міждисциплінарних стижах виникають нові форми наукового знання, що потребують концептуалізації. Теоретична регіоналістика та її історичне відгалуження, безумовно, належить до їх числа.

У баченні головного редактора «Journal of World History» Дж. Бентлі історичний процес розгортається у різних регістрах: локальному, регіональному, національному, транснаціональному, континентальному, глобальному. Серед цих «регістрів» найменш проясненим є статус регіонального. Локальні історії, як і національні, досить легко вбудовуються у глобальний контекст. З регіональною історією складніше – тут проглядається кілька рівнів, один

¹² Патрик С. Неуправляемый мир // Россия в глобальной политике. – 2014. – Т. 12. – № 1. – С. 8-27.

з яких є нижчим за національний (внутрідержавний контекст), а другий вищим (транскордонний контекст). Спроби знайти у мережівій структурі глобальної історії нішу для регіональної історії робляться доволі часто, але уведений в обіг термін «зв'язаної» чи «перехресної» історії (*connected history, histoire croisée*) передають здебільшого лише специфіку транскордонного регіоналізму.

Регіоналізм справедливо вважається одним з основних напрямів сучасної політичної модернізації, з ним насамперед пов'язуються критерії зростання й інноваційності¹³. Але є не менше підстав пов'язувати з ним і ймовірні ризики й загрози. У світі, наскрізь пронизаному проявами конфліктності й агресивності, останні осмислюються з позицій принципово відмінних соціально-онтологічних та аксіологічних систем і доволі часто провокують прийняття незважених і небезпечних політичних рішень. Дискурси, пов'язані з оцінками регіоналізму, гранично ідеологізовані й політизовані. У цьому легко переконатися, якщо порівняти оцінки кримського й східноукраїнського сепаратизму 2014 р. у викладі ЗМІ України, Росії, ЄС, США. В цьому ж контексті варте уваги аналітичне дослідження О.Андрощука, присвячене висвітленню підходів та концепцій зарубіжних дослідників (політологів, істориків, політичних географів) до пояснення причин та сутності українського варіанту регіоналізму. Серед специфічних рис українського регіоналізму, констатує автор, майже всі дослідники відзначають надмірну політизацію регіональних відмінностей в Україні¹⁴.

Теорії регіоналізму зазвичай відносять до числа теорій середнього рівня – тих областей наукового знання, які є відносно автономними у загальних концептуальних схемах і мають власну систему пояснювальних парадигм і понять. Автор концепції теорій середнього рангу Р. Мертон вважав їх принциповою ознакою концентрації наукової уваги на обмежених сферах знання і генератором специфічних гіпотез у проміжному між макро- й мікрорівнями предметному полі. Із загальних теорій вони запозичують абстрактні поняття («соціальна структура», «статус», «роль» тощо), з емпіричних досліджень – фактичний матеріал. Що ж до методики й техніки конкретних досліджень, то вони на цьому рівні виробляються на основі власного аналізу соціальних процесів в суспільних системах та притаманних їм внутрішніх взаємозв'язків та взаємозалежностей. Фахівці часто виділяють в окрему групу теорій середнього рівня

¹³ *Weine-Lindebord L. Europe of the regions – a growing reality // Structural change in Europe. Innovative cities and regions. – Bollshchwell, 2000.*

¹⁴ *Андрощук О. One Ukraine or many? Регіоналізм в Україні в інтерпретаціях зарубіжних дослідників // Історіографічні дослідження в Україні. – 2017. – Вип. 27. – С. 384-439.*

ті, які зайняті дослідженням соціально-територіальних спільнот (соціологія міста, села, регіонів, народонаселення).

З цього погляду особливий науковий інтерес становить рух світової суспільної думки навколо осмислення феномену регіоналізму у контексті суспільних змін ХХ – початку ХХІ століття. Напрямок цих змін вкладається у формулу регіональної суб'єктності: регіони як безсуб'єктні донедавна сутності стають суб'єктами економічного, політичного й культурного життя. Складніше осмислити специфічність процесів виокремлення регіонів, що не мають чітких кордонів – відмінності «від цілого» і «від іншого» можуть бути не лише реальними, але й уявленими. Так чи інакше, але сучасний регіоналізм – це вже не стільки програмне гасло, скільки операціональний інструмент. А отже, надзвичайно важливо простежити еволюцію самого цього поняття і його місця у категоріальному арсеналі регіоналістики.

Ще зовсім недавно поняття «регіоналізм» або взагалі не привертало уваги аналітиків, або однозначно асоціювалося із небезпечними сепаратистськими проявами. Сьогодні воно може вважатися своєрідним еталоном консерватизму форми, що, наповнюючись час від часу новими смислами, зберігає вірність традиціям класичного слововжитку. У неймовірно широкому застосуванні цього поняття можна водночас простежувати майже незорі діапазони можливостей позначення одним терміном різнопланових сутностей і навіть взаємовиключних явищ. Приміром, під це поняття підводиться і транснаціоналізм, пов'язаний із розмиванням державних кордонів, і регіоналізація, покликана до життя їх відновленням після тривалого небуття. Використання одного й того самого терміна на означення і явищ, які протікають на внутрідержавному рівні, і процесів, що вийшли у наддержавний простір, здатне «збивати з пантелику», зазначає відомий знавець європейського регіоналізму М.Кітінг¹⁵. Щодо недавно уведеної у науковий обіг категорії «новий регіоналізм», то дехто з аналітиків взагалі вважає, що залежність від політики, мовляв, робить її різновидом «наукової фантастики»¹⁶.

Незвичайна доля поняття «регіоналізм», яке не просто «воскресло» з тривалого небуття, але з небаченою швидкістю опанувало простір «між» і «над» кордонами, здатна вразити будь-чию уяву. Адже ще чверть століття тому навіть у своїй внутрідержавній

¹⁵ *Китинг М.* Новый регионализм как возможность. Территориальное пространство в эпоху глобализации // Россия в глобальной политике. – 2008. – Т. 6. – № 4. – С. 143-146.

¹⁶ *Lovering J.* Theory led by policy // International journal of urban and regional research. – 1999. – № 23/2. – P. 380.

іпостасі цей термін не потрапляв у енциклопедії й словники, розраховані на масовий попит. Принаймні у російському Великому енциклопедичному словнику (1998) фігурує лише один регіоналізм – течія в американському живописі 30-х рр. ХХ ст. Взагалі поняття «регіон», хоч і було заглиблене у давньоримські часи (від лат. *regere* – управляти), надто важко пробивало собі шлях і у побутові, і у науковій дискурси, зазвичай «ховаючись у тіні» національних держав. «Достатньо аморфну» концепцію регіону британський соціолог Ендрю Томпсон порівнював з хамелеоном¹⁷.

Притаманний кануну ХХІ століття бум навколо вживання поняття «регіоналізм» легко пояснити інтенсивністю взаємодій на різних рівнях, серед яких регіональний парадоксальним чином увібрав у себе макро-, мезо- й мікропроцеси, феномени просторовізації й територіалізації, ставши символом, якщо використовувати формулу Р. Робертсона, «взаємопроникнення універсалізації партикуляризму й партикуляризації універсалізму»¹⁸. У одних дослідників явища регіоналізму асоціюються майже виключно з позитивними конотаціями, бо розширюють простір децентралізації й створюють передумови самоорганізації на мезорівні, реально наближеному до потреб людини. Інші фокусують увагу на небезпеці відцентрових процесів, стимульованих регіоналізмом. Дехто, як, приміром, англійський політолог Д.Кумбс, схильний на цій підставі взагалі заперечувати конструктивний потенціал регіоналізму як теоретичної конструкції, бо, мовляв, чого варта дефініція, базована на нерозрізненні децентралізації як владної стратегії та сепаратизму як джерела загроз і засобу геополітичної інженерії?¹⁹

Такі міркування легко зрозуміти, але важче їх поділити. Тенденція до полісемантичності термінів – прикметна ознака нашого часу, а від принципів діалектичної «єдності протилежностей» серйозна наука ніколи не відмовлялася. Попри свою розмитість термін «регіоналізм» не втрачає когнітивної вартості, адже сфера його застосування не звужується, а, навпаки, розширюється. А отже, соціогуманітарії мають дбати не стільки про вибір зручної для власних дослідницьких завдань іпостасі регіоналізму, скільки про уведення різних варіантів цієї дефініції у певну систему. Вироблення системної теорії регіоналізму – справа часу і неабияких міждисциплінарних зусиль. Але будь-яке наближення до розв'язання цього

¹⁷ Томпсон Е. Регіони, регіоналізація і регіоналізм у сучасній Європі // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ, 2002. – С. 96.

¹⁸ Robertson R. Globalization: social theory and global culture. – London, 1992. – P. 100.

¹⁹ National identities: the Constitution of the United Kingdom edited by Bernard Crick. – Oxford, 1991. – P. 148.

масштабного завдання має сприяти глибинному розумінню тієї нової інституційної архітекτονіки, яка проходить випробування на європейському та інших континентах і яка, сподіваємося, безпосередньо впливатиме і на вітчизняний економічний, політичний, культурний, інформаційний простір.

Дана праця має на меті простеження та осмислення теоретичних моделей регіональної інтеграції в контексті збалансування регіональних і державних інтересів в умовах суспільних трансформацій та геополітичних криз ХХ – початку ХХІ ст. Цікаво проаналізувати еволюцію уявлень щодо поняття «регіоналізм» і відповідних теорій протягом останнього століття та дослідити як геополітичні зміни на планеті змушували соціогуманітаріїв до перегляду не лише часткових пояснювальних схем, але й концептуально-методологічних основ дослідження регіональної специфіки. Не менш корисно, на наш погляд, придивитися до того, як антропологічний, лінгвістичний, культурний, історичний та інші пізнавальні «повороти» поступово змінювали кут зору на простір і територію як «рамку-вікно» для дослідження процесів, що прокладають шлях до концептуалізації «просторової науки».

Оскільки регіоналізм сьогодні – це не тільки й не стільки теорія, скільки соціальна практика, важливо знайти відповідь на цілий ряд питань, які безпосередньо стосуються життєвого світу людини і прямо чи опосередковано впливають на суспільну свідомість. Чому регіоналізм у сучасному світі набуває водночас і доцентрових, і відцентрових форм? Як впливає децентралізація на суспільні процеси на різних континентах? Як сталося, що процеси сепаратизму виявляються неспідрядними регулюванню не лише на національному, але й на глобальному рівні? Зрештою, чого чекати від розвитку регіоналізму – «потепління» у міжнародних та внутрінаціональних відносинах чи, навпаки, нових викликів і ускладнень.

Про багатобарвність і суперечливість сучасного регіоналізму йдеться в десятках, якщо не сотнях наукових праць. Хоч у них виразно превалує державно-правова й економічна проблематика, суть сучасного регіоналізму неможливо зрозуміти, не аналізуючи його геополітичні, етнокультурні, екологічні, демографічні, соціопсихологічні та інші аспекти. Вкласти їх у рамки окремо взятої наукової дисципліни практично неможливо, не кажучи вже про якусь одну наукову працю. Як вважають фахівці, спектр теоретичних побудов навколо регіоналізму «може мати практично необмежений характер»²⁰.

²⁰ Ким Ю.В. Федерализм, регионализм и региональная политика: вопросы методологии // Российский юридический журнал. – 2008. – № 6. – С. 61.

І все ж не можна не визнати: проблематика регіоналізму, неймовірно актуалізована у наш час сепаратистськими рухами й гібридними війнами, настільки важлива у теоретичному й практичному відношеннях, що кожній країні необхідний власний модуль її концептуального осмислення. України це стосується тим більшою мірою, що «недоосмислений» регіоналізм став, хоч як прикро це визнавати, причиною багатьох прорахунків у політиці.

Висвітлити проблему регіоналізму в усій її багатогранності в одній праці практично нереально – адже регіоналізм як теорія й політична практика присутній в усіх сферах нашого життя. У даному проекті йдеться не стільки про регіоналізм як суспільне явище, скільки про відповідні дискурси й рефлексії. Те, що відмінною рисою цих рефлексій в українському науковому просторі стала своєрідна гібридність з виразними ознаками дуалізму підходів, є рівною мірою і наслідком історичного розвитку України у різних цивілізаційних полях, і результатом політизації й ідеологізації наукових дискурсів. Гостра полеміка на теми співвідношення «глобального/національного/регіонального», «колоніального /антиколоніального/постколоніального», закорінена в систему традиційного бачення центр-периферійних відносин, не стільки прояснює, скільки затемнює справжній смисл трансформаційних процесів на пострадянському просторі. А те, що в полоні викривлених уявлень завдяки цьому опинилася вся політика ідентичності, стало джерелом багатьох суспільних драм, включно з трагедією Донбасу.

Розділ 1

РЕГІОНАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ

Глобалізація, яку зазвичай ототожнюють з космополітизацією й уніфікацією, до невпізнання змінила сучасний світ, перевела на рівень багатофакторної складності соціальні практики, політику, суспільне життя як таке. Одним з найбільш очікуваних її проявів стало бурхливе зростання регіоналізму, найрізноманітніші прояви якого характеризуються домінуванням локально орієнтованих цінностей і пріоритетів. У такій орієнтації виявляється чимало позитивів, пов'язаних з ускладненням культурно-цивілізаційних ландшафтів, здоровою конкуренцією укладів і способів життя, стилів мислення й поведінки. Виявилися й негативи – насамперед розширення сфери дії радикального націоналізму, расизму, ксенофобії, прогресуюче зростання сепаратистських і трайбалістських рухів, збільшення кількості «гарячих точок» на планеті.

Якщо раніше, розмірковує французький письменник і філософ Олів'є Монжен, ми спиралися на гегелівське протиставлення загального і окремого, сьогодні головним протиставленням є глобальне і локальне. «Глобальне завжди є антецедентом, ми завжди є зацикленими у глобальні економічні потоки, потоки інформації, потоки комунікації тощо». З цього погляду філософа особливо турбує втрата відчуття співвідношення між простором і часом. Світ дуже ущільнився, ми перевантажені інформацією. Попри великий запит на філософію наявна криза репрезентації, остання часто є негативною, зокрема і в Україні. Що більше ми глобалізуємося, то більше фрагментованим стає світ. Тому недостатньо сказати: «ми мусимо краще знати Україну». Треба відходити від популістських реакцій, «віднайти певне співвіднесення з історією, з простором і часом»¹.

Баланс сил і дисбаланс загроз у сучасному світі складається під впливом інтеграційних і дивергентних процесів. За традицією сучасні держави міряються силою одна з одною, але водночас доволі виразніше дається взнаки тенденція пошуку моделей координації зусиль з метою ефективнішого управління ресурсами і гарантування безпеки. Фахівці-політологи вбачають своє головне завдання

¹ Політичний простір і філософський дискурс. Круглий стіл «Філософської думки» // Філософська думка. – 2014. – № 3. – С. 8-19.

у «концептуалізації сили, маси й прискорення стосовно світополітичної динаміки». У їхньому баченні синергетичний ефект дії «жорстких» сил виникає на ґрунті самоорганізації останніх, що фактично виключає можливість управління світовим розвитком з якогось єдиного центру. З цієї ж причини мова не може йти про «єдино правильну» пізнавальну настанову – позицію дослідника постійно коригують політичні реалії.

У сучасній глобалістиці співіснують дві шкали оцінок, які умовно кваліфікують як суто глобальну й регіонально-культурну. Перша претендує на своєрідний «нейтрально-загальнолюдський» статус, створюючи різні «центризми» («євроцентризм», «панмонголізм», «панславизм» тощо). Друга зосереджується на процесах десуверенізації й «постсуверенізації», простежуючи долі держав, що утворилися після розпаду імперій і формування нових інтегративних одиниць. У дещо спрощеному вигляді вони можуть вкладатися у формулу конкуренції «параімперськості» й «параізоляціонізму» або, простіше кажучи, «притягання – відштовхування». За такого підходу класичний принцип кордону може випадати з системи бінарних опозицій. Створення множинностей ієрархій у сучасній світовій системі – прямий наслідок регіоналізації. І зовсім не випадково концепт глобалізації сьогодні уже неможливо уявити без його істотного доповнення – теорії глокалізації. Р. Робертсон першим підмітив суттєву особливість глобалізаційних процесів – парадоксальним чином універсалізація зв'язків між людьми стимулює локальні ідентифікації, специфічні місцеві форми культури, відцентрові прояви.

За Робертсоном, глобалізація відбувається на двох рівнях – на рівні економіки, політики, ідеології домінують інтеграційні процеси, а на масовому рівні – регіоналізація та архаїзація. Внаслідок цього формування універсалістської глобальної культури проходить паралельно з консервацією широкого й різноманітного, інколи конфліктного, набору локальних культур. Цей процес стає непередбачуваним: людство може створити глобальне суспільство, а може спонтанно сповзти у «нове варварство»².

Щоб розвиток подій не пішов за другим, катастрофічним сценарієм, теоретики регіоналізму повсюди в світі шукають формули впливу на хід світових процесів. Як зазначає дослідник регіональної політики Європейського Союзу А. Ландабасо, сучасна регіоналістика еволюціонує від пріоритетного інтересу до феноменології, раціоналізму й плюралізму у напрямі стимулювання взаємодії таких різних

² Robertson R. Globalization: social theory and global culture. – L., 1992; Idem. Glocalization: time-space and homogeneity – heterogeneity / Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. – L., 1995. – P. 25-44.

дисциплін, як економіка, юриспруденція, етнологія, релігія, демографія. Нині вона наскрізь пронизана антропоцентризмом; водночас їй притаманний відхід від націєцентризму і владноправовий контекст. Запропоновані в межах регіоналістики підходи дають змогу по-новому подивитися на проблеми, що ними традиційно займається соціальна психологія та конфліктологія. Оскільки останні стали, по суті, міждисциплінарними, їм підвладні не лише короткострокові проблеми регіонального планування, але й середньострокові, навіть довгострокові прогнози³.

Більшість цих прогнозів донедавна була пов'язана з проблемою «непотрібності» міждержавних кордонів. Автор надзвичайно популярного на рубежі тисячоліть терміна «Європа без кордонів», колишній міністр закордонних справ Франції Б. Кушнер охарактеризував поняття «без кордонів» як «сонячну сторону глобалізації»⁴. Нині, у зв'язку з небаченим за своїми масштабами напливом у Європу нелегальних мігрантів, ілюзій щодо переваг «безкордонного світу» стало помітно менше. Утім, усі дискусії на теми глобалізації, як і чотири десятиліття тому, замикаються на проблемах націєцентризму, кордонів, погранич – усього того, що, власне, і становить, предметне поле регіоналістики.

Те, що раніше репрезентувалося як пізнавальна проблема у душі передбачень Мертона, констатує польський соціолог Даріуш Вояковський, «сьогодні стало істотною функцією суспільних наук у досліджуваному ними суспільстві як інституалізована рефлексивність». Відштовхуючись від уведеної в обіг В. Тернером категорії суспільного поля, він відокремлює два рівні таких полів – глобальний, сфокусований навколо загальносвітових економічних і політичних зв'язків, масової культури, техніки, інформативної мережі, і локальний – із великою кількістю субрівнів (державний, регіональний, власне локальний). Об'єкт аналізу на глобальному рівні у його баченні – це, насамперед, «витвори сучасної «інституалізованої рефлексивності» – соціологічні теорії сучасності/новочасності, глобалізації, культурного канону, тощо. Акцент на рефлексіях у такому підході істотно модифікував у 90-х рр. минулого століття цілий ряд «конструктивних парадигм» у суспільних науках, зокрема, проблематику ідентичності, специфіку сучасної просторової мобільності. Це дало змогу подивитися з цілком іншої перспективи на сучасний «суспільний геоспростір», що розширюється.

³ Ландабасо А.И. Теория регионалистики: европейский опыт исследования // Регионы и регионализм в странах Запада и России. – М., 2001. – С. 91-92; *Він же*: К вопросу о теории регионального развития // Федерализм. – 1998. – № 1. – С. 42.

⁴ Кушнер Б. Дуже важливо, щоб відбувся рух у напрямі реальної демократії // День. – 2012. – 24 квітня.

А також на явища «різномірності», які зазвичай вкладаються у такі поняття, як плюралізм, фрагментаризація, багатокультурність, багатозначність, різниця тощо. Культура при цьому постає не стільки як певна цілість (чи недоозначена спадщина), а через мережі, кордони, центри, домінуючі символи, інтерпретаційні проекти.

Локальний рівень суспільного поля, у баченні Д. Вояковського, створюється його щоденним символічним «одомашненням». Тут постійно з'являються елементи інших суспільних полів – не лише державно-національного чи релігійного, але й глобального. «Сценографія середовища» особливо ускладнена на пограниччях. Сила поля при цьому виражається не стільки у його просторових діапазонах, скільки в багатобарвності його впливу. «В конкретних ситуаціях, середовищах, у мисленні конкретних осіб ті різні поля – і конкретно монтовані на них реляції, символи, значення – перебувають у дуже складних зв'язках». Поняття «свій» і «чужий» при цьому уявляються автору більш універсальними, ніж ідентичність і етнічність. Спосіб сприймання цих категорій у нього має вигляд «великої дихотомії свого й чужого», представленої як дуальність ідентичності й групової границі. Це означає, що границі витворюються у людських умах та є зоною рефлексії. Символічні й конструйовані у суспільних процесах інтеракції кордону водночас обумовлюють суспільну ідентичність особистостей. Поняття «свій» і «чужий» перетворюються на універсальну супрареальність, «яка визначає правила в суспільному й символічному світі, як математика стосовно фізичного світу».

Утім, сам Вояковський невисоко оцінює когнітивну вартість «великої дихотомії «свій-чужий», вбачаючи у ній, принаймні за формою, «вибудовані в інтелекті на підставі досвіду групових одиниць «категоріальні шаблони». «Сила й безсилля» цієї дихотомії виводиться ним з очевидного факту: «що можна сказати конкретного про категорії, які можуть пояснити все, окрім пояснення різномірності поясненого». Звідси і його узагальнюючий висновок: проблема «свій-чужий», як і питання різномірності сучасного світу, «скоріше за все не має остаточних розв'язків»⁵.

Говорити про «остаточні розв'язки» у когнітивній сфері взагалі проблематично; що ж до локальних ідентифікацій, то тут ми й справді занурюємося у сферу непізнаваного в принципі. В українському випадку, за констатацією Вояковського, проблема етнічності, європейськості та групових меж останнім часом «вибухає» у

⁵ Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. – 2-ге вид. – К., 2015. – С. 35-107.

нових і несподіваних контекстах»⁶. Цікаво простежити у зв'язку з цим еволюцію категорії «глобалізація» і похідних від неї. Зокрема, спробувати відповісти на питання: що змінилося відтоді, як Р. Робертсоном у науковий обіг було введено поняття «глокалізація»?

1. Глобалізація й глокалізація: конттури нового світоустрою XXI ст.

Категорія «глобалізація» сьогодні в усіх на устах, і, здається, все, що можна сказати про неї, вже сказане. Однак однозначного й усталеного розуміння того, що таке глобалізація і коли вона виникла, немає навіть у «просунутому» науковому середовищі. Її визначають і як процес, і як стадію історичної динаміки чи етап розвитку цивілізації, і як нову ідеологію. Датують цей процес у діапазоні від III століття до кінця XX. Найпоширенішим є набір тверджень про те, що глобалізація характеризується «стисненням часу і простору» в результаті розвитку нових засобів комунікації і є порівняно новим феноменом, продуктом останніх століть⁷.

Загалом же, у баченні автора книги «Глобалізація, нації й націоналізм» Ю. Граніна в оцінках глобалізації конкурують як мінімум 10 різних підходів – «універсально-еволюціоністський», «соціально-синергетичний», «світ-системний», «соціокультурний (цивілізаційний)», «соціоекономічний (формаційний)», «техніцистський», «модерністський», «геополітичний», «геоекономічний» та «інтегральний». Всі вони, однак, зводять реальну багатогранність глобалізації до якоїсь або кількох з багатьох її сторін, виходячи при цьому із «безсуб'єктності» процесу глобалізації. Але ж особливості глобалізації, вважає Гранін, неможливо з'ясувати поза зв'язком з еволюцією інтересів, світоглядів, форм свідомості, які, взаємодіючи у просторі, зазнають різних трансформацій і набувають нових властивостей. Глобалізацію автор пропонує розуміти як мегатенденцію до поетапного об'єднання розмежованого людства у потенційно можливу глобальну (планетарну) спільноту на основі принципів нового гуманізму і глобальної етики. Але доводиться враховувати й вплив на світову динаміку багатолікого націоналізму, який являє собою

⁶ Там само. – С. 277.

⁷ Holton R.J. Globalization and the nation-state. – New York, 1998. – P. 8.

водночас і рушійну силу глобалізації, і її гальмівну й трансформуючу контртенденцію⁸.

Розрахунок багатьох аналітиків на те, що глобалізація супроводитиметься формуванням єдиного економічного й комунікаційного простору, який, будучи поєднаним з уніфікацією певних нормативних стандартів, повсюдно вирівнюватиме умови виробничої діяльності і поведінкові норми, не справдився. Глобалізація, навпаки, поглиблює нерівність, руйнує ті форми повсякденного життя, які традиційно склалися. Пояснення цього парадоксу слід шукати в особливостях споживацької культури, яка створює фальшиву ієрархію пріоритетів. Виробництво дедалі більше підпорядковується нестримній жадобі «оновлення заради престижу»: намагання «не відстати» підштовхує до вкладання коштів не у процес виробництва потрібних суспільству речей, а у гонитву за модними брендами або ескалацію конкуренції. Створюється безліч казусів на зразок цілковитої невідповідності кількості престижних іномарок якості вітчизняних доріг, зростання ризиків руйнування дамб, мостів на фоні нестримного будівництва «наддорогого» житла тощо. Зрештою невідповідність між обсягом проблем і наявними механізмами їх розв'язання призводить до поглиблення хаотизації суспільного життя й атомізації соціуму.

У з'ясуванні сутності феномена глобалізації вбачають своє завдання представники багатьох – як природничих, так і особливо соціогуманітарних наук. Багато хто трактує її як природно-історичний процес, фазу розвитку людства, що лише у невеликій мірі залежить від його колективних зусиль. Цій лінійно-прогресистській у своїй основі точці зору виразно протистоїть нелінійна, в якій глобалізація розглядається як один із можливих варіантів розвитку, що піддаються коригуванню. Радше йдеться про одну з тенденцій, яку потрібно вивчати задля того, щоб уникнути пов'язаних із нею ризиків або принаймні мінімізувати їх. Обидва підходи правомірні, хоч висновки, які на їхній основі робляться, зазвичай суперечать один одному. В очах одних науковців глобалізація постає як загальнолюдська цінність, яка відкриває нові можливості на шляху поступу людства до взаємодії у глобальному масштабі. Інші розглядають її як антигуманний чинник, як загрозу втрати можливостей самовизначення для національних культур, ймовірність суцільної технократизації сучасних суспільств, уніфікації й ігнорування традиційних цінностей, історичної спадщини тощо.

⁸ *Гранин Ю.Д.* Глобализация, нации и национализм. История и современность. Опыт социально-философского исследования. – М., 2013. – С. 66, 91, 272.

Оскільки істина, як уявляється, лежить десь посередині, уважного наукового вивчення заслуговують як позитивні, так і негативні тенденції, пов'язані із впливом глобалізаційних процесів. Якщо говорити конкретно про сферу зіткнення регіональних інтересів і відповідних ідентичностей, то увагу варто сфокусувати насамперед на тих проявах сучасної соціотрансформаційної динаміки, які стосуються закладеної в них орієнтації на самодостатність чи автономію периферійних просторів у політичному, економічному, культурному аспектах. Така логіка аналізу неминуче виведе на розрізнення політичного, економічного, культурного регіоналізму (цілий ряд дослідників виділяє ще й конституційний регіоналізм як модель політичної й адміністративної децентралізації). З другого боку, варто зважати на те, що орієнтована на критерій корисності глобалізація таїть у собі ризики абсолютизації техногенних підходів і розмивання національних цінностей. Утім, від самих соціумів залежить, де ці ризики перетворяться на реальну загрозу. Відкритість до діалогу і толерантність – надійні запобіжники на шляху мінімізації впливу як уніфікаторських, так і відцентрових тенденцій у міждержавній, міжетнічній, будь-якій міжгруповій взаємодії.

Як зауважує дослідниця впливу процесів глобалізації на українські регіони Є. Маруняк, проекція явищ глобалізації на території різного рангу та рівня розвитку становить певну трудність, особливо якщо врахувати неузгодженість підходів до відповідного понятійного апарату. У 2007 р. їй здавалося, що оскільки світове господарство набуває нової позадержавної і «позатериторіальної» якості, майбутнє понять територія, місцевість, кордони є невизначеним. А втім, місце і роль територіальності в системі світоустрою Є. Маруняк і тоді ставила під сумнів. Застосовувані в її роботі методики вибудовувалися з максимальним врахуванням територіальних ознак, здобутків сучасної геополітики з акцентом на аналізі зав'язків макро-, мезо- й мікрорівня, кореляційних залежностей економіки від відстаней тощо. Тому й висновок про Україну не як суб'єкт, а як об'єкт за типом участі у глобалізаційних процесах витримав перевірку реаліями наступного десятиріччя⁹.

Поняття в соціогуманітаристиці можна порівняти із живими субстанціями – вони не просто існують, а постійно трансформуються. Специфіка термінологічної «кухні» знаходить свій прояв у тому, що процес «старіння» дефініцій легко уживається з оновленням, доволі часто кардинальним. Ще у 30-х рр. минулого століття американський філософ А. Лавджой пропонував колегам частіше

⁹ Маруняк Є.О. Глобалізація та її вплив на розвиток регіонів України. – К., 2007. – С. 205-207.

замислюватися над психологічною природою процесів, які впливають на змістовне наповнення і популярність тих чи інших понять. Така «філософська семантика» потрібна, вважав він, насамперед для «прояснення двозначностей і різних смислових відтінків». Його цікавило, «яким чином неясні асоціації, що виникають із цих двозначностей, впливають на розвиток доктрин або прискорюють процес перетворення одного способу мислення в інший, можливо, у протилежний»¹⁰.

Розмірковування Лавджоя, книга якого нині сприймається як класика інтелектуальної історії, на диво співзвучні трансформаціям, яких зазнала упродовж століття категорія «регіоналізм». Історично його утвердження йшло відмінними шляхами. В Німеччині й Італії, де державний простір складався з різних частин, а регіональна ідентичність відігравала більшу роль, ніж національна чи державна, регіоналізм набував здебільшого соціокультурних форм, хоч і тут існували екстремальні форми регіоналізму, які межували з сепаратизмом. У 70-х рр. ХХ ст. регіоналізм почав відігравати роль активного фактора європейської політики, ставши однією з форм боротьби за демократію і подолання тоталітарної спадщини. Під гаслами декларації локального самоврядування на рівні регіонів, міст, сільських громад регіональні рухи досягли чималих успіхів у справі політичної децентралізації, яка сприяла реалізації багатьох модернізаційних проєктів. Відмова від абсолютизації нації-держави разом з практичною реалізацією принципів субсидіарності створили сприятливий ґрунт для євроінтеграційних процесів. Як зауважив А. Мальгін, навіть саме розміщення європейських структур у головному місті Ельзасу – Страсбурзі було символічним актом, який знаменував собою не лише історичне примирення двох противників – Франції й Німеччини, у відносинах яких цей регіон завжди був каменем спотикання, але й своєрідну данину регіоналізмові, що відіграв помітну роль у справі європейського об'єднання¹¹.

Ставлення до регіоналізму в СРСР і на пострадянському просторі було не таким прихильним. Внаслідок існування виразних етнокультурних бар'єрів в деяких контактних зонах тут постійно давався взнаки потенціал конфліктної напруженості, створюваної сепаратистськими прагненнями. Тому поняття «регіоналізм» в радянській термінологічній традиції завжди мало негативний присмак; здебільшого у нього вкладалися деформації, що виникали на ґрунті специфічних регіональних інтересів і прагнень. У радянському

¹⁰ Lovejoy A.O. The great chain of being. A study of the history of an idea. – Cambridge, 1936. – P. 14-20.

¹¹ Мальгин А. Украина: Соборность и регионализм. – Симферополь, 2005. – С. 32-33.

науковому дискурсі проблеми регіоналізму якщо й були об'єктом наукового аналізу, то виключно у зарубіжному варіанті. Зазначаючи, що тематика регіоналізму справляє значний вплив на ідеологічну й політичну боротьбу, А. Транін писав про те, що у капіталістичному світі регіоналізм виступає поряд з федералізмом як шлях до «демонтування» централізованого урядового апарату, допускаючи водночас, що така «трансформація території» веде до створення співтовариств більш високого порядку, ніж існуючі, з високим ступенем місцевої автономії. Регіоналізм представлявся при цьому як засіб розв'язання конфлікту між центром і провінцією, між централізмом і самоврядуванням. Особливо цікавим у цьому плані автору уявлявся італійський регіоналізм¹². Однак від будь-яких паралелей з радянською практикою територіальної організації А. Транін волів утримуватися.

Ситуація різко змінилася з розпадом Радянського Союзу, і переосмислене поняття «регіоналізм» стало чи не першою ознакою переорієнтації радянського суспільствознавства. Процес переосмислення понять «регіоналізм» та «регіоналізація» почався дуже активно. Пріоритет в осмисленні «революції регіонів» та нової «анатомії радянського простору» належав російському географу В. Каганському. Регіоналізм був ним визначений як ідеологія і практика реально існуючих, тобто утворюючих райони в географічному сенсі спільнот, зазвичай етнічних і культурних. Ця практика має реальною або декларованою метою одержання регіоном інституційного статусу; крайньою формою регіоналізму є сепаратизм, орієнтований на одержання статусу незалежної держави¹³. Однак далеко не відразу нові підходи дістали визнання бодай у середовищі фахівців. У російському науковому дискурсі поняття «регіоналізм» взагалі не було аж до кінця століття.

На рубежі тисячоліть термін, що асоціювався зі «страшилками сепаратизму», доволі швидко трансформувався у ціннісно нейтральну категорію, основний зміст якої зводиться до прокламування природного, органічного прагнення регіонів до забезпечення власної самодостатності й використання переваг територіального поділу праці. Нині спостерігаємо і явно виражену протилежну тенденцію – осмислення притаманних будь-якому регіоналізмові відцентрових напрямів, аж до з'ясування ситуацій переростання сепаратизму у тероризм.

¹² Транін А.А. Административно-территориальная организация капиталистического государства. – М., 1984.

¹³ Каганский В. Регионализм, регионализация, пострегионализация. – Режим доступу: <http://www.archipelag.ru>.

Сучасний світ, констатують вітчизняні науковці В. Кремень і В. Ткачук, майже втратив орієнтири поступу. Напруга терористичних актів пронизала різні суспільні системи, формації та цивілізації. Осмислення у цьому контексті потребують не лише ситуація гібридної війни, але й примари «гібридного миру». Що ж до поняття «тероризм», то нині у нього вкладається вже не вузькоспрямований сегмент небезпеки, а явище глобального й гібридного статусу. З одного боку, він став інструментом в руках дуже багатих людей, які використовують як знаряддя бідних і дуже бідних. З другого – на політичну арену виходить новий гробар буржуазії, і тероризм у цьому сенсі – лише зовнішній синдром відчаю і серйозної суспільної недуги.

Нове поняття «прекаріат» у суспільних науках з'явилося (ймовірно з подачі У. Бека) на означення великого прошарку «зайвих» людей, яким нав'язано ненадійну, нестійку, непостійну трудову зайнятість. Відсутність чітко зафіксованих трудових відносин сповнює життя цих людей постійним неспокоєм, робить його непередбачуваним. За умов «четвертої промислової революції», про настання якої було заявлено на січневому форумі 2016 р. в Давосі, проблема «зайвих людей» і фатального поглиблення соціальної нерівності загострюватиметься з відповідним посиленням соціальної напруги і радикалізму у різних формах. Як показали події 2014–2016 рр., регіональні угруповання олігархії охоче використовують страхи прекаріату у своїх цілях, переводячи протистояння у формат «периферія проти центру» чи «російськомовні проти україномовних». Поки що феномен «прекаріату» в Україні перебуває поза увагою і політичних партій, і ЗМІ, а наука, що сама опинилася у напівпритомному стані від постійних бюджетних секвестрів, навіть формує зубожілий «інтелектуальний сектор» прекаріату. З урахуванням того, що за 24 роки ВВП в Україні впав на 35% імовірність важкопрогнозованих ризиків і протестних акцій різко зростає¹⁴.

Регіоналізм у сучасних наукових дискурсах постає і як об'єктивна тенденція суспільного розвитку, і як теоретико-методологічний ключ до її простеження й репрезентації. Зазвичай у його аналізі увага фокусується на дослідженні регіонального структурування простору з акцентом на активізації регіональних взаємодій на різних – внутрідержавних і міждержавних рівнях. Водночас увагу науковців привертають і позначувані цим же терміном процеси децентралізації державного устрою, явища політичного дроблення, сепаратистські рухи. При цьому постійно робиться наголос на зрос-

¹⁴ Кремень В., Ткаченко В. Прекаріат: крик «червоного півня» // Дзеркало тижня. – 2016. – 9 квітня.

таючому значенні локальності як неочікуваного наслідку глобалізаційних процесів. Поняттям «глокалізм» найчастіше позначається локалізований простір, кордони якого залежать від глибини і якості інтеграційних процесів.

Сучасний регіоналізм, отже, це складний і далеко не однозначний суспільний феномен, явище, яке водночас структурує економічний, політичний, культурний простір і створює ризики його фрагментації. Це і універсальна політична доктрина, і ідеологія, й інструмент взаємодії, і система міфологізованих образів. Він здатен виступати і в ролі стабілізатора вже у чомусь розхитаній системі міждержавних і внутрідержавних відносин, і в іпостасі інструмента підриву вже досягнутої єдності. Він багатолікий тією мірою, якою множинність структур та рівнів управління накладається на розмаїття ідентичностей і багатоваріантність поведінкових стереотипів. Водночас не існує більш універсальної моделі «горизонтальних» інтеракцій. І якщо сьогодні, як багато хто вважає, формується предметне поле «нової просторової науки», то його методологічною домінантою можуть бути теорії співвідношення глобалізму/регіоналізму/локальності, неодмінно з акцентом на ризиках і загрозах.

Десятки різноманітних визначень регіоналізму, що пропонуються в рамках різних методологій і теоретичних підходів, розглядають його з точки зору функціонального призначення (економічний, культурний, монетарний регіоналізм, регіоналізм безпеки), стратегічної спрямованості (наступальний, оборонний, регулятивний регіоналізм), ступеня інституційного оформлення (неформальний та інституційний регіоналізм), прив'язки до місцевості (північний, південний регіоналізм) тощо. У вересні 2013 р. було видано чотиритомне комплексне дослідження різних іпостасей регіоналізму під редакцією Р. Ломбаерде та Ф. Содербаума¹⁵. З'явилося й поняття «інтеррегіоналізм», яким зазвичай позначають процеси регіоналізації в Європі та США. Мабуть, таки мають рацію аналітики європейської інтеграції А. Вінер та Т. Діц: «Мозаїка регіональних теорій ніколи не вичерпається»¹⁶.

На причини того, чому не нові, розмиті, доволі затерті поняття регіон та регіоналізм перемістилися у наш час на перші пункти порядку денного політики майже всіх європейських країн, проливає світло англійський соціолог Е. Томпсон. Регіон вийшов із тіні національної держави, став суб'єктом міжнародної політики, а регіо-

¹⁵ Regionalism / Ed. by P.De. Lombaerde, F. Soderbaum. In 4 vls. – SAGE Publications, 2013.

¹⁶ Wiener A., Diez T. European integration theory. 2nd ed. – New York, 2009. – P. 6-8.

налізм – ідеологією і стратегією забезпечення переваг для регіону¹⁷. Таке пояснення дає ключ до розуміння не лише майбутніх тенденцій регіональної політики, але й конфігурацій світ-системної структури ХХІ століття. Наскільки «затребуваним» за цих умов виявиться «третьої рівень» управління, нижчий за національний чи, навпаки, наднаціональний? Щоб дістати відповідь на це питання, слід розглянути основні параметри «просторової парадигми» сучасного світу і особливо уважно – вплив глобалізаційних процесів на динаміку й структуру регіоналізації.

Якщо спробувати визначити магістральні напрями трансформацій, які відбулися у світ-системі на рубежі тисячоліть, доведеться насамперед сфокусувати увагу на таких чинниках впливу, як глобалізація, всеохопна інформатизація, поширення стандартів суспільства споживання, постмодернізм. Всупереч очікуванням, ці трансформації не виявилися однозначно позитивними – їм притаманна нелінійність, відсутність сталих векторів розвитку. Для регіонів глобалізаційні процеси є фактором швидкого росту одних і занепаду інших. Світ з подивом помітив, що глобальна споживацька культура несе в собі серйозну загрозу національним цінностям і традиціям, аж до маргіналізації цілих суспільних прошарків і навіть їхньої варваризації.

Поняття «глобалізація» стало доміантним у дискурсі соціогуманітаристики у 80-х рр. минулого століття. Згідно з іронічним зауваженням І.Валлерстайна, це «модне словечко» прийшло на зміну популярному у суспільних дискурсах поняттю «криза», бо «звучало більш оптимістично»¹⁸. Здається, однак, що більш чітко визначення специфіки кінця ХХ століття диктувалося об'єктивними – як практичними, так і гносеологічними – потребами. Адже розвиток уже сам по собі передбачає нерівномірність, детерміновану певним суспільним контекстом. Саме ця контекст-залежність зумовлює необхідність постійного переосмислення парадигми регіонального розвитку. На рубежі тисячоліть якісні видозміни ситуації відчувалися насамперед у сфері соціогуманітаристики. Основними каналами проникнення нового терміна зі сфери менеджменту й бізнесу у систему суспільних наук виявилися географія та соціологія, а у гуманітарну сферу – культурна антропологія.

Терміном «глобалізація» прийнято позначати всеосяжний світовий масштаб діяльності глобальних корпорацій, який створив

¹⁷ Томпсон Е. Регіони, регіоналізація і регіоналізм у сучасній Європі // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ, 2002. – С. 95-96.

¹⁸ Валлерстайн І. Динаміка (незавершеного) глобального кризиса: тридцять лет спустя // Union magazin. – 2009. – № 1. – С. 5.

безпрецедентні обсяги руху товарів, фінансів, людей та уявлень через державні кордони, а також відповідні системи грошового нагромадження. Вихід на міжнародну арену гігантських транснаціональних корпорацій, швидкий прогрес у галузі транспортних, комунікаційних та інформаційних технологій, віртуалізація економіки шляхом комп'ютерної революції, вільний обмін інформацією через Інтернет створили умови для інтеграції не лише національних економік, але й культурно-ціннісного простору. Але глобалізація має і чимало від'ємних рис, і проявляються вони не лише у поглибленні прірви між бідністю і багатством. Стандартизація умов і форм життєдіяльності, засобів передачі інформації таїть у собі відчутну загрозу локальним спільнотам, загрожує збідненням етнокультурного фонду людства.

У своєму сучасному вигляді глобалізація орієнтована переважно на критерій корисності, а функції головних інструментів рентабельності й раціональності відведені техніці і технологіям. Домінуючим стає техногенний підхід, а він неминуче звужує сферу духовного споживання. Культури з відповідними традиціями реагують на цей наступ обстоюванням принципів свободи й плюралізму думок. Маючи певну свободу вибору, нації й етноси чинять спротив уніфікації обстоюванням звичних для себе цінностей і моральних норм.

Осмисленням процесів глобалізації успішно займається нова галузь міждисциплінарних знань – глобалістика. Хоч у якому широкому діапазоні трактується сутність глобалізації – від акцентів на інтенсифікації світових соціальних відносин у Е. Гідденса до наголошення на стисканні світу у Р. Робертсона – майже всі дослідники сходяться на тому, що старі географічні обмежувачі слабшають, замінюючись мережами нових зв'язків на всіх, у тому числі й локальних, рівнях. Своєрідність сучасного етапу глобалізації визначається у набутті нею вигляду регіональної й субрегіональної інтеграції. Це дає підстави говорити про другу хвилю регіоналізму чи про «новий регіоналізм».

Термін «новий регіоналізм» з'явився на початку 90-х рр. ХХ ст. – як відповідь на економічні й політичні виклики глобалізації. Відмітна риса прокламованої «новизни» – кут зору на регіон не стільки як на об'єкт, скільки як на суб'єкт системи міжнародних відносин з виразною відмовою від «державоцентричного» підходу. Регіони нині розглядаються як частини міжнародної системи з власною універсальною активністю. На основі поєднання «старих» і «нових» поглядів на регіоналізм сформувалися концепції порівняльного (компаративного) регіоналізму.

Теорія «великих регіонів» – це те нове, що з'явилося у глобалістиці в кінці ХХ століття. З нею пов'язуються не тільки прообрази нових

управлінських моделей, але й поява нового, зі значними параметрами автономності, територіального рівня управління, що тяжіє до власної політичної легітимності. Стає реальністю управління поза урядовими структурами, через політичні мережі (*policy-network governance*). Можна констатувати у зв'язку з цим відносну вичерпаність потенціалу державоцентричної («вестфальської») моделі світоустрою, що сформувалася майже 370 років тому. І зовсім не безпідставно багато хто вбачає у глобалізації таке продовження процесів інтернаціоналізації (транснаціоналізації) різних аспектів суспільного життя, яке створює відповідну активність і на рівні місцевого й регіонального управління. У «транснаціональних моделях» вбачаються альтернативи і «ринковій» і «ієрархічній» управлінським системам.

Поняття мережі у наш час упевнено відвойовує власну нішу у системі, де раніше майже однозначно домінував ієрархічний принцип. У баченні Д. Нейсбіта різке збільшення інформаційних потоків спричинило руйнівні явища у сфері діяльності централізованих інститутів, саме існування яких тримається на ієрархіях¹⁹. Їхнє місце поволі займають децентралізовані організації, пов'язані одна з одною неформальними відносинами. За таких умов, констатує М. Кастельс, «морфологія мереж виступає як джерело далекосяжної перебудови владних відносин»²⁰.

Здається, що наблизити спільноту соціогуманітаріїв до розуміння складних і неоднозначних процесів неотурбулентності у суспільному світі здатна мережева модель науки, що пропонує у межах постнекласичних підходів (кібернетичного, системного, синергетичного та інших) погляд на суспільство не як на ієрархічну систему, а як на рухливу, гнучку структуру потоків інформації й комунікацій. Мережеві моделі мають власні макро-, мезо- й мікрорівні; два останні повністю вкладаються у бачення регіональної науки як мережі інтелектуальних зв'язків, сфокусованих на дослідженні місцевих традицій, культурних цінностей (і антицінностей включно з передсудами). Синтез (чи симбіоз) соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів забезпечує не лише належний рівень синхронізації історичних подій в on-line-режимі, але й відповідний ступінь пояснення «відкатів», розривів, мутацій в історичному процесі, а також когнітивних «поворотів» в системі пізнання. Паралельно відбувається оновлення термінологічного інструментарію за

¹⁹ Нейсбит Д. Мегатренди. – С. 272.

²⁰ Кастельс М. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология. – М., 1999. – С. 495-496.

рахунок свіжого погляду на «культуру конфлікту», співвідношення проблем самовизначення, суверенітету, сепаратизму тощо.

З цього погляду заслуговує на істотне переосмислення проблема місця й ролі територіальності у сучасній системі світоустрою. Домінуючі донедавна в соціальному аналізі оптимістичні уявлення про зменшення ролі бар'єрних функцій кордонів на користь контактних не витримують перевірку практикою. Радше мова має йти, зокрема, і у контексті українсько-російських відносин, про вироблення конкретною країною системи власних «культурних інтеграторів», здатних протистояти проявам агресії, сепаратизму, тероризму тощо. Звідси підвищений інтерес до нової «філософії кордону» – з переглядом самих основ концепції центр-периферійних відносин, дискусіями на теми «десуверенізації» чи «постсуверенізації», підвищеним інтересом до проблем соціокультурної гравітації. Повсюдно приходить усвідомлення того, що не так важливо облаштувати кордон за сучасними стандартами, як виробити оптимальні підходи до методологічного обґрунтування проблеми кордонності й нової онтології соціальності. Остання у баченні філософів має бути «не стільки картиною, скільки компасом»²¹.

Постмодерна ситуація, в якій перебуває сучасний світ, менш за все нагадує владну, вибудовану за звичними канонами центр-периферійності, вертикаль. Радше вона асоціюється з гетерогенною, за мережевим принципом сконструйованою, горизонталлю, здатною модифікуватися в найрізноманітніших конфігураціях. Як «нова соціальна морфологія» децентралізована мережева структура являє собою «гранично допустимий мінімум впорядкованості чи організованості – далі починається або хаос, або владна нормалізація творчої стихії буття». Глобалізація привела в рух, зблизила відмінності, а отже, і їхні кордони, зробила ситуацію пограниччя по суті детериторіалізованою, універсальною. «Іншу культуру ми можемо зустріти сьогодні у будь-якому місці. Пограниччя – різновид реальності між. Ця реальність є унікальним майданчиком для зустрічі з Іншим в усій його/її унікальності й неповторності. Пограниччя відкрите для пошуку нових шляхів і форм комунікативного взаєморозуміння»²².

Загальною тенденцією світового розвитку є рух від державного монополізму через своєрідний корпоративний лібералізм до регіоналізації на основі використання переваг ресурсної бази, механізмів

²¹ Кемеров В.Е. Ключи к современности – в сдвигах в методологии // Вопросы философии. – 2014. – № 2. – С. 7.

²² Гречко П.К. Пограничье как социокультурная реальность // Вопросы социальной теории. – 2012. – Т. VI. – С. 81-96.

протекціонізму, врахування викликів глобалізації, з одного боку, і традицій соціонормативної культури, з другого. А отже, на порядок денний скрізь виходить концепт децентралізації, хоч у різних країнах, на різних континентах він набуває настільки відмінних форм, що інколи стає «янусоподібним». Регіони водночас інтегруються й диверсифікуються, кордони зміщуються й розмиваються, міграційні процеси відкривають нові можливості й провокують нові ризики. Переосмислення «філософії глобалізму» йде «в ногу» з усвідомленням очевидної істини: якщо ері «глобального насильства» у найближчому майбутньому не буде покладено край, світ знову може поринути у пучину глобальних катаклізмів.

Чималий евристичний потенціал мають і трактування глобалізації як тривалого в часі процесу, який уже в XVII–XVIII ст. зіткнувся з викликами з боку державного й етнічного націоналізмів. За Ю. Граніним, «просторова і супутня їй політична, економічна й культурна експансія соціумів, що виходили на авансцену регіональної історії», мала своїм наслідком утворення більш широких територіальних утворень, зміну географічних масштабів і структури взаємодій між ними. Історична діалектика глобалізації й націоналізму у баченні цього автора набуває вигляду зіткнення вестернізованого державного націоналізму, з одного боку, і етнічного націоналізму й ізоляціонізму як контртенденції, з другого. На сучасному етапі глобалізації взаємозв'язок інтегративних і дезінтегративних процесів помітно ускладнюється, що потребує додаткових зусиль щодо аналізу «багатоликого націоналізму» і пов'язаних із ним загроз для демократії²³.

Неонаціоналізм нашого часу має багато рис, які відрізняють його від «класичного» націоналізму XIX – початку XX ст. Його можна розглядати і як реакцію на глобалізацію, і як колапс багатьох соціальних експериментів. Поєднання цих двох підходів у баченні багатьох теоретиків неонаціоналізму створило ситуацію «другого світового історичного глухого кута»²⁴. Сучасний націоналізм часто виступає в обличчі антиглобалізму; на відміну від класичного націоналізму еліт, це переважно націоналізм зневіреної в ідеалах лібералізму маси. Саме тому націоналізм у сучасному світі дедалі частіше набуває вигляду сепаратизму.

За висновками багатьох експертів, у XXI столітті у Старому Світі теоретично можуть виникнути понад 10 чи більше нових держав.

²³ Гранин Ю.Д. Глобализация и национализм: история и современность. Социально-философский анализ. – Saarbrücken, 2011. – С. 177-178, 216, 242.

²⁴ Bayer J., Jensen J. (ed.) From transition to globalization. New challenges for politics, the media and society. – Budapest, 2007. – P. 12-13.

Національно-мовний сепаратизм виразно виявляється у країні Басків, Бретані, соціально-економічний – у Каталонії та Валенсії, економічно-мовний – у Північній Італії, Фландрії, постійна напруга зберігається на Корсиці і в Сицилії. Регіони-донори дедалі активніше виступають проти «занадто м'якої», на думку їхніх лідерів, міграційної політики урядів своїх країн. «Невеликі, але горді» народи, незадоволені своїм статусом, надихаються прикладом Косова.

Етноцентричний націоналізм, доводить Шломо Бен-Амі, колишній віце-міністр закордонних справ Ізраїлю, який нині є віце-президентом Міжнародного центру миру в Толедо, передбачає викривлення стосунків конкретного народу з рештою світу, і тому сепаратистські рухи не мають майбутнього. Політика сепаратизму може довести до абсурду, враховуючи той виклик, який виходить від мікродержав і парадержав. Аналогічну загрозу Бен-Амі бачить і для України. Путін може маніпулювати Україною не тому, вважає він, що правдою є його твердження про переслідування російської меншості, а тому, що корумпована українська демократія не в змозі побудувати по-справжньому стабільну націю²⁵.

До порівняння українських подій з протестними спалахами «арабської весни» вдаються часто, але далеко не завжди такі порівняння відбивають сутність протистоянь. Вкласти їх смисл у поняття «фітна» («смута», «заколот») і справді спокусливо, тим більше, що в обох випадках маємо справу з таким прагненням до спрощень, коли емоції поборюють розум. Схожість простежується і у відсутності позитивних програм і впізнаваних лідерів, і у подібності мережево-інформаційних технологій. Але принципова відмінність – у майже повній відсутності в подіях на сході України релігійної складової. Та й проблема «постнаціонального бачення» для України є складнішою, ніж для більшості країн Близького Сходу – дається взнаки фактор «серединної Європи», коли все, що відбувається в Україні, реально загрожує усій системі європейської безпеки.

Загалом варто визнати, що проблема «постнаціонального бачення» надто складна, і лишатиметься такою ще довго. Не випадково переважна більшість сучасних уявлень про місце і роль регіонального чинника органічно підпорядковується завданням осмислення процесу формування глобального економічного, політичного, інформаційного простору на фоні паралельних процесів диференціації й регіоналізації. Головна увага при цьому звертається на те, що глобалізація виступає як багатоаспектне явище і виявляється не тільки в економічній і політичній, але й культурній, соціальній, військовій

²⁵ Бен-Амі Ш. Постнаціоналістичне бачення, або Чому сепаратистські рухи не мають майбутнього // День. – 2014. – 7 травня.

галузях. Вона революціонує інформаційну сферу (швидкості глобальних комунікацій наблизилися до миттєвих), активізує міграції, сприяє поширенню стереотипів «масової культури». У такий спосіб глобалізація стимулює паралельні процеси універсалізації (формування єдиних загальнопланетарних структур, посилення міграційних потоків і міждержавних контактів) і локалізації – зі створенням механізмів захисту унікальності й специфічності.

З глобалізаційними процесами більшість експертів схильна пов'язувати явища, які передаються у термінах звуження, ослаблення, девальвації суверенітету. Йдеться при цьому і про економічний, і про політичний суверенітет, хоч очевидно, що межі «звуження» того й іншого у різних суб'єктів надто відмінні. Глобалізація похитнула не так підвалини національних інтересів і суверенітети (бо міждержавні суперечності існували завжди), скільки імператив націоналізму – безумовний пріоритет принципу нації у пояснювальних схемах. Звідси й спроби ідеологів націоналізму зберегти презумпцію ізоляціонізму посиленнями на загрози «духовній безпеці».

Доволі часто глобалізацію ототожнюють із детериторіалізацією, супроводжуваною зменшенням ролі кордонів чи навіть їх руйнуванням. Насправді ж спостерігається не зменшення ролі територіальних меж, а певна видозміна їхніх функцій; з традиційними адміністративними кордонами конкурують «невидимі». Роль регіоналізму при цьому значно зростає: цивілізаційні розмежування часто відбуваються на метарегіональній основі, поза традиційними кордонами локальних цивілізацій.

На думку Е. Гіденса, започаткована нароцненням динамічної системи електронних комунікацій глобалізація призвела до того, що нині вже немає чіткої межі між поняттями локального чи глобального, периферійного та центрального²⁶. Інтегральне ціле формується із окремих функціональних частин, кожна з яких тяжіє до більш високого ступеня організації. Тому глобалізацію пропонують розглядати як своєрідний еволюційний процес, спеціалізованими «органами» якого виступають регіони²⁷.

Аналізуючи співвідношення понять «глобалізація», «нація», «громадянське суспільство», Р. Дарендорф звертав увагу на два різновиди небезпек, які супроводять процес глобалізації: небезпека неточності визначення самого явища і небезпека ейфорії від нього. Двоїстість процесу глобалізації виявляється у тому, що він небачено

²⁶ Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. – К., 2004.

²⁷ Андерсон В. Регіоналістика і регіональний вимір глобалізації // Агора. – Вип. 1. – К., 2005. – С. 109.

розширює і водночас звужує простір життя людини. У той час як економіка руйнує національні кордони, люди, не бажаючи втрачати відчуття «дому» й «належності», відшукують тісніші простори зі стійкими зв'язками. Глобалізація і локалізація стають паралельними процесами, що відбивається у новому понятті «глокалізація». У сучасному «глобальному дискурсі» висловлюються навіть судження щодо того, що поняття «локальне» витісняє притаманне мисленню епохи модерну поняття «інакшості» (*the otherness*). Класична опозиція «універсалізм – партикуляризм» набуває вигляду «глобальне – локальне» з явними ознаками гібридності. Багато хто пише про «життя серед хаосу» чи «новий світовий безлад», декому, щоправда, вдається відшукати «локальний порядок на фоні глобального хаосу» (З. Бауман)²⁸.

Подобається це комусь чи ні, але втягнутими у процес глобалізації виявилися практично усі суб'єкти суспільних відносин на всіх континентах, і у зв'язку з цим про неї можна говорити як про транснаціоналізацію усього суцього. Однак це буде надто спрощене визначення дуже складного процесу – неоднозначного, варіативного, з високим ступенем невизначеності. Глобалізація, за К. Ейком, «концентрує і децентралізує, уніформує і диференціює; вона узагальнює подробиці і розкладає на частини щось універсальне. Глобалізація – одночасно і лінійний процес, і ієрархічний». Результати глобалізації неможливо точно передбачити, бо вплив на них історичних умов буває визначальним.

Хоч це писалося в середині 90-х років вихідцем з Африки, на той час ще не глибоко ураженої глобалізаційними процесами, не можна не віддати належне авторові – поліморфність і невизначеність, властиві процесам глобалізації, ним передані напрочуд точно. Глобальні процеси викликали синдром ізоляції й десоціалізації, атмосфера, яку вони створюють, «занадто розріджена й занадто аморфна, щоб бути спроможною дати відчуття спільності в соціумі». Прогрес, раціональність та демократія поступаються місцем ворожості²⁹.

Не випадково формула «турбулентні часи» (девіз конференції Європейської соціологічної асоціації (вересень 2011 р.) набуває поширення як символ-код якісних змін у світоустрої, які віщують настання ери загальної нестабільності. «Ефект доміно», продемонстрований у Північній Африці на початку 2011 р., дав підставу для висновку про набуття ним метаболічного характеру – нестабільність

²⁸ Бауман З. Индивидуализированное общество. – М., 2002. – С. 39-51.

²⁹ Ейк К. Небезпечні зв'язки: взаємодія глобалізації і демократії // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. – С. 11-25.

не лише поширюється територіально, але й породжує ланцюг переходу одних критичних станів в інші. На переконання російського соціолога В. Яницького, «світ-система перебуває у стадії загального ризику. Епоха «відносного спокою» закінчилася. Світ у цілому дедалі більше охоплюється викидами вандалізму, варварства й масового невдоволення. «Турбулентність» примножує бюрократію, бо кількість установ та їхнього персоналу, що обслуговують її різні форми, нестримно зростає»³⁰.

Грунтовний аналіз змін, що відбулися на світовій арені упродовж останньої чверті століття, запропонував вітчизняний теоретик геополітики В. Дергачов. Після падіння «залізної завіси», вважає він, світ став іншим. На зміну світовому порядку із двома наддержавами прийшли багатополярність і багатомірність комунікаційного простору, непідвладного волі національних урядів. Світові фінансові й банківські мережі транснаціонального простору стають дедалі більш автономними й потужними. Але й транснаціональні корпорації вже не правлять світом. Події на фінансовому ринку свідчать про тенденції його виходу з-під контролю й унеможливлення професійних прогнозів.

Простір Східної Європи виявився особливо вразливим. Його пострадянська трансформація закінчилася контрреформацією (застоем) і утворенням нової світової периферії. Тіньові соціально-економічні відносини стали нормою в державах, які частково втратили свій культурно-генетичний цивілізаційний код. У полоні цивілізаційної системної кризи (влади, військової доктрини, економіки, релігії, моралі) опинилася й Україна³¹.

На фоні притаманної сучасному світу турбулентності загострюється і набуває практичного смислу проблема співвідношення глобалізму й регіоналізму. Зазвичай глобалізм розглядається як ідеологія глобалізації, неоліберальна модель останньої. Глобалізм прагне до уніфікації життєвих світів і поширення на увесь набір цінностей західних стандартів. Саме на цих принципах формуються підвалини сучасної геополітики. Але на наших очах відбувається становлення як мінімум чотирьох глобальних полюсів – європейського, американського, близькосхідного й азіатсько-тихоокеанського. Цікаво, що моделі «великих регіонів» вибудовуються на основі подібного членування світового простору. Тому глобалізм і регіоналізм доцільно розглядати не стільки як антиподи, скільки як

³⁰ Яницький О.Н. «Турбулентные времена» как проблема общества риска // Общественные науки и современность. – 2011. – № 6. – С. 155-157.

³¹ Дергачев В. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). – Одесса, 2003.

взаємодоповнювані категорії. Власне, ці дві конкуруючі форми модернізації однаковою мірою визначають контури сучасного суспільного простору.

У трактуваннях теоретиків новітньої глобалістики як фундамент геополітики розглядається просторова (спатіальна) парадигма, а її найбільш рухома частина аналізується у параметрах темпоральності. В останній виділяють історичні періоди, згідно яких відповідні моделі суспільства зазвичай поділяються на аграрні (премодерн), індустріальні (модерн) та постіндустріальні (постмодерн). На цьому фундаменті досліджуються конкретні прояви взаємодії регіоналізації й інтеграції.

Регіоналізація та інтеграція, за М. Долішнім, «це дві сторони процесу висхідного розвитку, два взаємопов'язаних прояви його динамічного розгортання. Вони завжди складають пару, як чорне і біле, добро і зло, і завжди пов'язані з процесами, що є не лише конструктивними, але й деструктивними»³². Таку ж пару складають поняття «глобалізація» та «регіоналізм». В останньому одні вбачають захисну реакцію на виклики глобалізації, інші – перешкоду на їхньому шляху. Існує і погляд, який значною мірою руйнує прямий зв'язок між цими процесами. Регіоналізм при цьому розглядається не як перешкода чи обмежувач інтеграційних процесів, а як доволі ефективний спосіб впорядкування відносин в рамках простору, що розширюється або втрачає попередню стабільність³³.

Об'єктивно притаманна процесам інтеграції та пов'язаної із регіоналізмом диверсифікації суперечність диктує необхідність істотної модифікації тих наукових уявлень, які сформувалися у суспільних науках в умовах модерну. Рівною мірою виявилися дискредитованими і ідеї мондіалізму включно із світовим урядом, і проекти, побудовані в ключі ізоляціонізму. Оскільки, за Ю. Павленком, «сутністю глобалізації є перетворення людства в єдину структурно-функціональну систему»³⁴, на перший план в соціальному аналізі поряд з соціальними виходять морально-етичні проблеми.

Глобалізація загострює й виводить назовні іманентно присутню у ліберальній моделі національного громадянства суперечність між загальними правами людини й принципами самовизначення націй-держав, між вимогами проникності кордонів і правом суверенної держави визначати політику інкорпорування. Величезні маси дете-

³² Долішній М. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові пріоритети. – К., 2006. – С. 11.

³³ Песцов С.К. Архитектоника современного мира: регионализм и система международных отношений // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – Т.9. – № 2.

³⁴ Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. – К., 2002. – С. 652.

риторіалізованих мігрантів («нових кочівників», за Ж. Атталі), перебуваючи поза межами певних ціннісно-культурних матриць, далеко не завжди готові адаптуватися до нового соціокультурного середовища, а беспорядність урядів країн, що їх приймають, породжує виникнення алармістських сценаріїв розвитку подій. Прямим наслідком цієї суперечності є повсюдне наростання протестних настроїв, що виливаються у форми антиглобалізму.

Міграційні потоки, що рушили у «стару Європу» з африканських та азійських країн, розмивають усталену релігійно-етнічну структуру до такої міри, яка вже створює загрози політичній стабільності на континенті. «Різношвидкісна інтеграція» всередині ЄС породжує не тільки тертя й непорозуміння, але й масові соціальні збурення. Доволі гострими стали дискусії прибічників двох моделей інтеграції – федеративної (наднаціональної) та конфедеративної (міждержавної)³⁵.

У баченні угорського історика Еви Петраш та німецького фахівця з історії Центральної та Східної Європи Норберта Шпанненберга, глобалізація створила небачений прогрес у сфері комунікації й інформатизації, відкрила нові перспективи в економіці, що виходять далеко за межі національних кордонів. Результатом технологічного прогресу стало мережеве співтовариство. «Однак паралельно з кінцем національної держави і втратою суверенітету національних урядів спостерігається зростаюча тенденція убик заново інтерпретованого й часто фундаментального неонаціоналізму, що прийшов до тями». Зокрема, вони звертають увагу на інтерпретації Р. Брубейкера, який розрізняє у націоналізмі три різні форми. «Ці три форми – націоналізм держав, що націоналізуються, національних меншин і зовнішніх національних споріднених держав (*homeland*) або «материнських держав» – ведуть у глобалізованому контексті трипартійну інтерактивну гру»³⁶.

Розширюючи сферу людських контактів, глобалізація, отже, створює додаткові можливості для соціально-економічного розвитку більшості країн світу. Але водночас вона породжує нові ризики й небезпеки, бо, за К. Загберсом, передбачає «звуження (або навіть зникнення) можливості розвиватися особливим способом, ухилятися від руху протореною дорогою, а отже, скорочення можливості для уряду або суспільства обирати новий власний шлях»³⁷.

³⁵ Модели европейской интеграции: прошлое и настоящее. – М., 2010.

³⁶ Петраш Е., Шпанненберг Н. Непрерывность венгерского национализма под знаком системной трансформации // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 2. – М., 2010. – С. 429-433.

³⁷ Загберс К. Сшивая лоскутное одеяло... (Шансы и риск глобализации в России) // Pro et Contra. – Осень. – 1999. – Т. 4. – С. 65.

Загальна тенденція впливу глобалізації на світ-системну структуру полягає у збільшенні потенціалу взаємопов'язаності й взаємозалежності. Частково стертими виявляються грані між внутрішнім й зовнішнім просторами держав, а відтак, і між внутрішньою та зовнішньою політикою. Зустрічні потоки інноваційності й інерційності, стандартизації й культурної диференціації створюють неповторну палітру міжцивілізаційних обмінів і взаємовпливів – із відповідним розширенням «простору можливостей». У зовсім новому вимірі постає проблема взаємодії простору-часу, створюючи «ризики різночасовості».

Україна у контексті глобалізації має доволі непривабливий вигляд. Перейти у розряд «глобалізованих держав» Україні заважають, окрім збройного конфлікту, розшарування суспільства, високий ступінь корупції й «тінізації» економіки, диспропорції регіонального розвитку, різні орієнтири регіоналізації за вектором «Схід – Захід» тощо. А також відсутність належної взаємодії між владою і громадянським суспільством. Станом на весну 2016 р. з числа офіційно зареєстрованих громадських організацій справді суспільно активними визнаються лише 5%; показово, що їхній бюджет на 90% формується з коштів міжнародних донорів. За даними Інституту соціології НАН України 80% українців не є членами жодної з громадських організацій³⁸.

Утім, хоч і в ролі об'єкта, Україна включена у глобальні цивілізаційні процеси, і ця включеність зумовлює нову систему залежностей – не стільки від природних, історичних, мовно-культурних чинників, скільки від комунікацій, інформаційних технологій. Низку негативних наслідків тягне за собою активізація міграційних потоків, особливо в регіонах пограниччя. За батьками, що виїхали з України у пошуках кращих умов працевлаштування, виїздять і діти, що становить проблему скорочення працездатного населення у майбутньому. Зовсім нову ситуацію створили сотні тисяч «вимушених переселенців» з Криму та Донбасу.

Отже, якщо повернутися до понятійної новації Р. Робертсона, не можна не відзначити, що його концепція глобального поля витримала перевірку часом. Попри те, що його цікавили переважно процеси, об'єкти, «колективні актори», він точно схопив взаємопов'язаність процесів інтеграції й диверсифікації. Його наступники пішли, зрозуміло, значно далі, сфокусувавши дослідницьку увагу на мережах і символах. Завдяки цьому було досягнуто істотного переосмислення проблем культури, ідентичності, соціологічної рефлексії

³⁸ Літкевич В. Держава і громадянське суспільство: противники чи партнери? // Дзеркало тижня. – 2016. – 23 квітня.

сії, усталення діахронічного способу мислення про час і простір. Зображення глобальних і локальних процесів як проявів взаємодії різних, але тісно взаємодіючих суспільних полів відкрило шлях до пояснень плинності, різнорівневості суспільних практик. У баченні Д. Вояковського, «поля або їхні елементи можуть накладатися і взаємно підсилюватися, можуть конкурувати, діяти в цілком протилежних напрямках»³⁹.

Глобалізаційні процеси внесли істотні корективи в характер взаємовідносин економіки й політики. Тенденція до вільного переміщення капіталів увійшла в суперечність з встановленими в межах політики обмеженнями у переміщенні людей. Оскільки відкритість ринків і свобода конкуренції передбачають мінімальне державне регулювання, програють країни, які прийнято відносити до розряду «периферійних». С. Білошицький фіксує у цьому зв'язку виникнення моделі, яка багато в чому нагадує систему колоніальної експлуатації периферії метрополією. Йдеться про відродження у новій якості надвлади транснаціональних корпорацій, прихованої за видимістю «вільної конкуренції» у рамках неолібералізму. Тотальний корпоративно-мережевий ринок, який при цьому складається, дедалі більше виходить з-під контролю національних держав і громадянського суспільства. «Корпорації звужують «коридор можливостей» демократичної системи, відводячи їй роль не джерела політичної влади, а керованого засобу легітимації порядку речей, що склався»⁴⁰.

Не можна не рахуватися із іншою тенденцією, яка наочно проявила себе на рубежі тисячоліть. Йдеться про нову логіку публічного врядування – вона дедалі менше пов'язується з поняттям «уряд», а модна чверть століття тому концепція «світового уряду» зазнала, здається, цілковитої девальвації. Якщо стара система управління будувалася на принципах ієрархії, то практика нового публічного врядування має у своїй основі співробітництво й партнерство, горизонтальний обмін ресурсами. «Тому «організаційна» логіка його дій так чи інакше обертається навколо мереж»⁴¹. А це означає, що роль своєрідних «моторів розвитку» відводиться регіонам.

70–80-і роки ХХ ст. стали часом інтенсивного пошуку країнами «третього світу» власної ніші у світовому економічному просторі. У баченні британської дослідниці Л. Фосетт ішлося про «повстання периферії» з прагненням економічно захистити нещодавно здобуту

³⁹ Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. – С. 78.

⁴⁰ Білошицький С.В. Либеральная демократия в XXI столетии: ресурсы, вызовы, перспективы. – Хмельницкий, 2012. – С. 502-510.

⁴¹ Бирюков С.В. «Большие регионы» как новая управленческая модель и прообраз «Европы будущего» // Общественные науки и современность. – 2011. – № 3. – С. 41.

політичну незалежність⁴². Відтак і регіони почали розглядатися як частини міжнародної системи, що мають самостійну універсальну активність. А небачений доти розмах регіональних інтеграційних процесів став потужним стимулом для такого зростання регіонального виміру в соціогуманітаристиці, який покликав до життя суттєво оновлену регіоналістику. У ній легко знайшлося місце для виокремлення «старого» й «нового», «чистого» й «гібридного», «наступального» й «оборонного» регіоналізму, мультирегіоналізму й інституційного регіоналізму. З'явилася навіть гранично метафоризована формула «канделябра», якою Р.Швеллер позначив взаємовідносини між міжнародною системою й регіонами. Дослідження регіональної інтеграції стало домінантою неофункціональної течії в теорії міжнародних відносин, а регіоналізм переріс рамки аналітичних доктрин і став дійовим засобом впливу на трансформаційну динаміку.

Теоретичне розв'язання суперечностей глобалізації й локалізації суспільна думка шукає на шляхах конструювання гібридних понять, зокрема неологізму «глокалізація». Поняття «глокальний» увійшло у міжнародний обіг з японської мови і спочатку використовувалося у сфері бізнесу й маркетингу. З часом, у 80-х рр. минулого століття, ним почали позначати успішну стратегію японського бізнесу – «глобальну локалізацію», тобто перенесення на місцевий, локальний рівень глобальних цілей і перспектив. Так локальне стало глобальним, і в такому сенсі термін «глокалізація» (вперше запропонований керівником корпорації «Соні» Акіто Моріата) увійшов в англійську та інші мови. Застосування його у сфері політичної географії пов'язують з іменем Д. Елазара, який перевів популярне гасло «жити разом нарізно» у терміни «глокалізація» і «глокальний». Про глокалізацію, як процес, що об'єднує тенденції глобалізації й локалізації, збільшуючи поляризацію між багатством і бідністю і створюючи «новий світовий безлад», ще у 90-х рр. ХХ ст. писав З. Бауман⁴³.

Авторами, які ввели поняття «глокалізація» у термінологічне поле соціогуманітаристики, вважають В. Рудометтофа та Р. Робертсона. Вони переконливо довели, що сучасний процес глобалізації спричиняє багатоманітні й різноспрямовані видозміни регіональних форм життєдіяльності людини. На такій основі відбувається не лише подолання місцевих культурних традицій, але й їх відрод-

⁴² *Fawcett L.* Exploring regional domains: A comparative history of regionalism // *International Affairs*. – 2004. – № 80/3. – P. 429-446.

⁴³ *Bauman Z.* Glocalizacja, chili komu globalizacja, a komu lokalizacja // *Studia sociologiczne*. – 1997. – № 3. – S. 55-61.

ження, крайнім проявом якого виступають явища фундаменталізму⁴⁴.

Діалектика складної взаємодії понять «глобалізація» й «регіоналізація», вкладена у гібридний термін «глокалізація», зводиться по суті до включення локальних співтовариств і територій в розгалужену мережу світового господарства й відповідної політики. На практиці це означає, що регіональна політика на рівні держави й мобілізація ресурсів на рівні регіону органічно вписуються в систему міжнародного господарського регулювання, зовнішньоекономічних і дипломатичних відносин. Тому дискурс трансграничності уже неможливо собі уявити без використання терміна «глокалізація» й похідних від нього.

Стрімке поширення нової категорії у наукових дискурсах легко пояснити. Активізація інтересу до локальної історії і явищ регіоналізму відбувається в усьому світі в міру того, як глобалізаційні процеси ставлять під удар специфічність розвитку окремих країн і їх частин. Ослаблення внутрішніх суспільних структур сучасних держав знаходить свій прояв у руйнуванні старих і пошуках нових джерел ідентифікації. Зворотнім боком інтересу до проблем глобалістики є підвищена увага до місцевої специфіки. Нове дихання відкрилося у культурної антропології, яка пропонує цікаві людинознавчі підходи багатьом галузям знання.

Переосмислення ролі і місця локальності в глобалізаційних процесах сьогодні йде по лінії аналізу співвідношення тенденцій до делокалізації й регіоналізації. Йдеться про появу у локалітетів нових економічних і політичних ресурсів, які дають їм змогу виживати в умовах інтенсифікації транснаціональних зв'язків. Надбання локалітетами ресурсів для відносно самостійного існування оцінюється як фактичне настання стадії їхнього політичного розкріпачення. На цій основі складається принципово новий тип внутрідержавних зв'язків. А водночас і нова модель регіональності, в основі якої лежить визнання свободи багатоманітності і неперехідного значення ідей полікультурності. Врахування багатоманітності розглядається як фундамент для переосмислення усєї системи центр-периферійних, міжрегіональних, міжетнічних та інших відносин.

Втім, однозначність і одновимірність – найменш продуктивний спосіб осмислення зв'язку між глобальними і локальними процесами. Більш конструктивним уявляється розгляд проблем глобалізації і регіоналізації як взаємопов'язаних і взаємообумовлених. Оригінальний підхід до дослідження співвідношення глобалізму й

⁴⁴ *Ионов Н.Н.* Историческая глобалистика: предмет и метод // *Общественные науки и современность.* – 2001. – № 4. – С. 129-130.

регіоналізації пропонує Р.Симонян. Вихід із конфлікту різноспрямованих – інтеграційних і диференціюючих – тенденцій він вбачає у розгляді регіональності як мезорівня, перехідного ступеня, що виконує роль своєрідного редуктора від загальносвітових до місцевих процесів. «Цей проміжний (мезо-) рівень дозволяє загальні тенденції пристосовувати до місцевих специфічних умов, що дає змогу у наростаючому процесі уніфікації й стандартизації зберегти розмаїття соціального світу, захистити унікальність кожної окремої культури... Якщо глобалізація – це рух згори вниз, від макро- до мікрорівня, то регіоналізація – це рух знизу догори – від мікро- до макрорівня». На середньому, перехідному мезорівні відбувається гармонізація енергетики двох зустрічних потоків, виробляються основи гомеостазису системи. Тут діють закони й закономірності обох – макро- і мікросистем. Тому цей рівень «за своєю природою амбівалентний: він і заперечує, і утверджує, координує і перетворює, відбирає і спрямовує, і кінець кінцем гармонізує відносини, організуючи між крайніми рівнями діалог». Якщо ж його регулятивний потенціал виявляється недостатнім, в системі з'являється ризик саморуйнування⁴⁵.

У світлі таких підходів традиційні аспекти аналізу регіональної специфіки крізь призму категорій економічної географії і теорії управління визнаються недостатніми. На перший план виходить нове розуміння локальності, яке виникає на перетині глобалістики з історичною синергетикою. Значною мірою воно зумовлене новим баченням співвідношення часу і простору в усій системі суспільних наук.

2. Простір vs час: зміна полюсів

Категоріальну основу мислення про світ становлять поняття часу і простору. Дослідженню часових пластів традиційно віддавала перевагу історія, аналіз просторових чинників вважався прерогативою географії. Контакти різних наук про людину, що створили фундамент міждисциплінарності у XX столітті, значною мірою сприяли зміні уявлень про простір як об'єкт історіографії. Однак і

⁴⁵ Симонян Р.Х. От национально-государственных объединений к региональным (проблемы мезоуровня в организации общественных систем) // Вопросы философии. – 2005. – № 3. – С. 20-23.

донині ситуація із співвідношенням часових та просторових вимірів наукового знання перебуває, за визначенням Р.Козеллека, у стані «сумнівної опозиції». Тим, хто береться розмірковувати про співвідношення простору й історії, зауважує він, «доводиться рухатися по тонкому льоду». У природничих науках усталилися свої теорії та методи вимірювання, в історичних науках – свої. «Опинившись перед формальною альтернативою «простір або час», переважна більшість усіх істориків робила свій вибір на користь теоретично слабо обґрунтованого домінування часу». Але ж простір, який сам має власну історію, «може бути метаісторичною передумовою будь-якої мислимої історії»⁴⁶.

Пріоритет часу у філософських і соціологічних побудовах Всесвіту аж до середини ХХ ст. вважався аксіомою. Шведських дослідників з Лундської школи вважають засновниками часової географії, яка виходила з ідеї обмеженості місткості простору. І хоч на лімітності часових ресурсів шведські географи теж робили наголос, все ж вони вважали, що часові ресурси більшою мірою забезпечують свободу дій людини. Орієнтація на процес і системи обліку часу давала змогу в рамках часової географії простежувати дифузії і інновації, міграційні потоки, виводячи водночас і на аналіз впливу політично регламентованих правил на розвиток «місць»⁴⁷.

У концепціях філософів, зокрема Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, час також поставав у вигляді основної характеристики свідомості, буття й історичності. Нині спроби загальної темпоралізації людських дій і станів піддаються обґрунтованій критиці. Історія розглядається не стільки як зміна «часових пластів», скільки як багатоманітність просторів і їхнє постійне перетворення відповідно до потреб конкретного соціуму. І хоч простір все ще постає радше як метафора, поворот від часу до простору все ж можна розпізнати в усій системі соціогуманітаристики. Адже життя за своєю сутністю є просторовим; воно не зіткане із невовимого екзистенційного часу. «Реальним, а не формальним медіумом може бути лише простір»⁴⁸.

У числі перших філософів, які захитали традиційні уявлення про час, був Мішель Фуко. У праці «Питання географії» та у прочитаній 1967 р. лекції «Про інші простори» він звернув увагу на домінування часу у філософії ХХ ст. і на зображення простору у вигляді чогось детермінованого, нерухомого, недіалектичного. Увівши у науковий дискурс поняття «історія простору» і простеживши зв'язок між

⁴⁶ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С. 98-103.

⁴⁷ Пред А. Пространственно-временная концепция Хагерстранда и ее значение // Новые идеи в географии. – Вып. 4. – М., 1979. – С. 280-299.

⁴⁸ Молчанов В.И. История и пространство. Деструкция темпоральной историчности // Вопросы философии. – 2013. – № 7. – С. 24-36.

простором, знанням та владою, Фуко зосередив увагу на «гетеротопіях», де ідеології простору прямо виходять на суспільну практику.

Надалі гетеротопії, як і утопії, почали розглядатися як особливі культурні топоси – причому топоси реальні, на відміну від «позапросторових» утопій. Запропонований М. Фуко підхід до них як до своєрідних «контртопосів», водночас відтворених і спростованих, справив помітний вплив на всю систему поглядів у постмодернізмі. Уявлення про гетеротопічність і гетеротопічний простір – фундамент семіотичної концепції А. Греймаса. Дж. Ваттімо розглядає «перехід від утопії до гетеротопії» як найрадикальнішу трансформацію в естетичному досвіді повсякденності. Утопіям з їхньою лінійністю й ригідністю протиставляється нова симбіотична єдність, хронотоп співіснування, що водночас утверджується й «іронічно нищиться». Поширений на увесь часопросторовий континуум, термін «гетеротопія» набуває вигляду «гетерохронотопії»⁴⁹.

З плином часу тема співвідношення часу й простору привертала увагу багатьох дослідників, поклавши початок науковим напрямам, які, у визначенні Олени Бетлій, можна умовно віднести до двох груп: символічної географії та просторософії⁵⁰. Попри очевидну умовність і приблизність такого поділу слід віддати належне вітчизняній дослідниці – ознаки «просторового повороту і появи «просторової науки» у її полемічній статті відтворені доволі чітко. Власне, на питання «Що таке просторова історія?» дав відповідь директор Стенфордського проекту «Spatial history» Ричард Вайт. Мабуть він має рацію, коли пише, що «просторові залежності створюються рухом людей, рослин, тварин, товарів та інформації».

Німецький історик Юрген Остергаммель, відштовхуючись від висновків Козеллека, пропонує власний, багато в чому оригінальний погляд на співвідношення часу й простору. Питання часу й простору завжди взаємопереплетені, що відбилося у понятті *zeitraum* (часовий простір), яке важко піддається перекладу з німецької на інші мови. Говорять також про стиснення часу й простору (*time-space compression*, за Д. Гарві). Остергаммель, однак, бачить своє завдання у простеженні відмінностей простору від часу. По-перше, простір більш відкритий для безпосереднього сприйняття; на відміну від часу простір може конкретно протистояти людині як щось вороже, переважаюче, навіть смертоносне. По-друге, простір, на відміну від хронологічно упорядкованого часу, практично не піддається абст-

⁴⁹ Чернецький В. Картографуючи посткомуністичні культури. Росія та Україна в контексті глобалізації. – К., 2013. – С. 149-153.

⁵⁰ Бетлій О. Історик на позовах із простором, або чи можлива синхронізована історія // Український гуманітарний огляд. – Вип. 16-17. – К., 2012. – С. 132-151.

рактному осмисленню і тому часто навантажується міфами. Проте, простір більш пластичний, ніж час. Тут матеріалізується праця, з простору держава вилучає ресурси. А отже, простір легше «перемогти», підкорити, зруйнувати⁵¹.

З цих на перший погляд абстрактних спостережень Остергаммель робить важливі висновки щодо механізмів уніфікації й стандартизації просторових уявлень. Йдеться насамперед про традиційно досить стримане ставлення істориків до географічного чи геополітичного детермінізму: у XIX ст. у Німеччині він проходив по розряду «страхотливих гріхів». На фоні усталеної системності історичної періодизації й лінійних уявлень про прогрес у істориків виробилася недостатня чуттєвість до уявлень, які не вміщуються у нормативні рамки.

Загалом же, у баченні Остергаммеля, взаємозв'язок часових і просторових уявлень складніший, ніж прийнято вважати. «Просторове світорозуміння окремих людей і колективів взаємопов'язане складним чином. Просторові сприйняття не повинні інтерпретуватися лише через статичні образи світу й фіксовані коди; не існує типового й одного для всіх китайського чи ісламського розуміння простору. Образи простору завжди відкриті для нового й здатні включати в себе буквально неймовірне». Всі просторові категорії потребують історизації, всі державні структури займаються територіалізацією управління, або виробництвом «територіальності». У тому числі й «уявленням кордонів» – ця тенденція, яка намітилася ще у XIX ст., повною мірою реалізувалася лише у наш час⁵².

Питома вага простору в глобалізаційну еру зростає завдяки збільшенню нерівномірності розвитку держав і культур. Замість очікуваної гомогенізації світу людство стало свідком і учасником процесу творення транслокальних, підвладних постійним змінам спільнот з новими ролями й ідентифікаціями. Суперечливість процесів глобалізації, яка супроводиться «детериторизацією» (з певним обмеженням суверенітету) на національному рівні і водночас явищами «супратериторіальності» (*supraterritoriality*) у глобальному вимірі, створює зовсім новий контекст для взаємодії політичних акторів – від держав до окремих громадян. Ті держави, які не в змозі забезпечити належну часову ритміку власного розвитку, ризикують скороченням підконтрольного їм простору. А проте ця очевидна істина не завжди належним чином усвідомлюється, бо на свідомість

⁵¹ Остергаммель Ю. Трансформація мира: история XIX века. Главы из книги // *Ab Imperio*. – 2011. – № 3. – С. 74-76.

⁵² Там само. – С. 98-99, 128, 137.

виразно тисне те звужене бачення ролі простору, яке упродовж десятиріч утверджувалося у соціогуманітарних науках.

«Повернення простору» в науковій дискурси і надання йому нових смислів у зв'язці «час – простір» відбулося в другій половині 80-х років. Соціолог Едвард Соджа у книзі «Постмодерні географії» (1989) увів в обіг поняття «просторовий поворот» (*spatial turn*). Зазначаючи, що у XIX–XX ст. зберігалася тенденція пріоритету часу, він пов'язав зміни у бік визнання значущості простору з іменем Анрі Лефевра.

«Простір знання» і «знання простору», доводив Лефевр, категорії не однопорядкові, хоч і взаємозалежні. Будь-який простір в історичному аналізі слід насамперед розкодувати, представивши його як соціальний продукт. Кожен історичний період може бути представлений як вироблення певної модифікації простору з наступним його кодуванням. Соціально сконструйований простір можна, зрештою, прочитати, уяснивши собі механізми його організації через розміщення зон проживання, виробництва, торгівлі, через осмислення центр-периферійних відносин. Простежив він і механізми репрезентації простору в межах різних часових періодів – від магічно-релігійних уявлень до конструювання карт, навчальних приборів тощо⁵³.

Підходи Лефевра активно засвоювалися постмодерністами, хоч сам він до постмодернізму ставився негативно і навіть саме це поняття вважав некоректним. Надалі, зокрема у теоріях постмодерністів, проблема співвідношення часу і простору еволюціонувала у напрямі символізації. Ж. Бодріяр, приміром, в ключі семіотики запропонував картину «семіургічного» суспільства, в якому просторові відносини організовані не стільки навколо виробництва й обміну, скільки навколо семіотичних кодів, серійних знаків. Симулякри стирають межу між реальним та уявним⁵⁴.

Психогеографія, що вибудовує свої пріоритети навколо максими «простір vs час», наголошує: «ми повинні зрозуміти простір, відчути його, просто освоїти. Що ми знаємо про село? Чи здатні ми просто розшифрувати «частину міста»? Що таке серце міста? Душа міста? Як пізнавати своє місто? Відповіді на всі ці питання французький літератор і філософ Жорж Перек відшукує в руслі творення середовища, яке давало б людині «стійкі, непорушні, майже недоторканні» орієнтири, робило її самою «частиною географії»⁵⁵.

⁵³ Lefebvre H. State, space, world: selected essays. – Minnesota, 2009. – P. 190.

⁵⁴ Baudrillard J. Simulations. – New York, 1988.

⁵⁵ Перек Ж. Просто пространство. Дневник пользователя. – СПб., 2012.

Активно відреагував на філософське бачення необхідності переосмислення співвідношення часу і простору професор університету Франкфурта-на-Одері Карл Шльогель. У книзі «У просторі прочитаємо час» (2003), він наголосив, що без місць «історії не існує» і що «просторовий» погляд на історію у дусі Лефевра чи Соджі здатен урізноманітнити картину світу. Проте він знайшов за потрібне зауважити, що не претендує на проголошення нової парадигми – досить, мовляв, відновити німецьку географічну традицію, щоб місце дослідженої в антикварному ракурсі «мертвої природи» зайняла одушевлена⁵⁶.

За цих умов цілком природним стало значне оновлення й ускладнення уявлень про взаємодію простору й цивілізації. Теорії географічного детермінізму виразно поступилися місцем спочатку геопосибілізмові (із вміщенням цивілізації у конкретний географічний простір), а потім і геоспаціалізмові (з розширенням дискурсивного поля від просторовості до співпросторовості і фокусування уваги на онтологічній динаміці просторових образів). У баченні російського географа Д. Замятіна під геоспаціалізмом розуміється ідеологічний, цивілізаційний, культурний перехід до просторових форм відтворення основних видів людської діяльності⁵⁷.

Новітні, геокультурні у своїй основі підходи, трансформовані до сучасного контексту геополітики та геоекономіки, створюють основу для формування нового образу регіонів, аналізу їхнього ресурсного потенціалу, територіальної структури з врахуванням географічних, мовних, культурних, релігійних особливостей та специфічної регіональної ідентичності. Якщо для геоекономіки основоположними є поняття ринків, товарних потоків, то в рамках геокультури особливої ваги набувають поняття культурних ландшафтів, мереж, антропоструктур, переміщень населення.

На пострадянському терені сучасні уявлення щодо взаємодії природи й суспільства поступово звільняються від притаманної радянській системі світосприймання однолінійності і стимулюють відхід від радянської моделі делокалізації простору. Регіони лишаяються «уявленими спільнотами» (термін Б. Андерсона), але регіональна ідентичність стає цінністю, яка вже піддається оціночним, здебільшого соціологічним, вимірам. Стає можливим створення культурно-ментальних моделей дослідження простору, простеження впливу різних стресів на зміну поведінкових стереотипів і

⁵⁶ *Schlögel K.* In Raume lesen wir die zeit: über zivilisationsgeschichte und geopolitik. – München, 2003.

⁵⁷ *Замятин Д.* Геоспаціалізм. Онтологіческая динаміка просторових образів. Стаття 2 // *Общественные науки и современность.* – 2011. – № 6. – С. 165-173.

формування нових способів адаптації. В Україні досліджується, зокрема, вплив екологічних стресів на процеси розселення, реконструюються механізми й закономірності антропогенізації відповідних певній епосі ландшафтів. Простежується роль культури у процесах внутрішнього «ущільнення» регіонального простору.

У різних країнах, на різних континентах науковці сьогодні єдині в упевненості: глобалізація кінця XX – початку XXI ст. створила зовсім новий контекст світової соціокультурної динаміки, і для осмислення звичних категорій і понять потрібен новий або принаймні оновлений теоретико-методологічний інструментарій. 38 конгрес Міжнародного інституту соціології (червень 2008, Будапешт) пройшов під знаком переходу від локального універсализму до глобального контекстуалізму, причому контекстуальність подавалася як методологічна вимога аналізу кожного явища чи процесу в рамках культурно-історичного середовища, яке його породжує. Запропонована Н. Бреннером на конгресі теорія соціального простору (*socio-spatial theory*) має у своїй основі методологічний територіалізм⁵⁸. Методологічно-структурна організація соціогуманітарного знання дедалі більше базується на принципах мультипарадигмальності, поліцентричності, багатовимірних підходах. Для регіоналістики на цьому шляху відкриваються майже безмежні можливості використання мережевої системи категорій для представлення співвідношення глобальне/локальне як єдиного процесу глокалізації.

Стрімка «регіоналізація» систем історичного знання, яка відбулася на рубежі тисячоліть теж не була несподіваною. Радикальне розростання систем економічних зв'язків і комунікацій супроводилося не лише розширенням сфери контактів, але й появою нових конфліктів, які не вкладалися у звичну модель протистояння національних держав. Це спричинило відступ парадигми національної історії з тих доміантних позицій, які вона займала, починаючи з XIX ст., а відтак і перебудову у статусній ієрархії історичних дисциплін. Актуалізація й швидкий розвиток трансдисциплінарних регіональних досліджень були прямо зумовлені процесами регіоналізації, які набували форми як інтеграції локальних співтовариств у більш широкі територіальні комплекси, так і турботи про збереження культурних відмінностей у рамках цих товариств і поміж ними. «На рубежі XX–XXI ст. регіональна історія рішуче розмежовується з історією національною (як і міжнаціональною), у одних своїх версіях змикаючись із локальною історією, у інших – дис-

⁵⁸ Култыгин В.П. От локального универсализма к глобальному контекстуализму // Социс. – 2009. – № 1. – С. 24-32.

танцюючись від неї, причому кордони між ними залишаються неясними і часто просто не рефлексуються»⁵⁹.

«Просторовий поворот», отже, органічно вписався в систему пізнавальних «поворотів», які стали прикметною ознакою рубежу тисячоліть. Дослідники немовби поспішали компенсувати «втрату простору», витісненого історіографічними пріоритетами часу, «поверненням» території в систему історичного знання. Простір не лише відновив свої позиції в історичній науці, але й поширив свій вплив на її темпоральні складові. Зміна звичного співвідношення часу й простору «сприяла зміщенню акцентів досліджень із традиційного діахронічного підходу, що розглядав явища у часі, до синхронічного дослідження системних зв'язків «історичного теперішнього»⁶⁰.

Сьогодні простір прийнято розглядати як реальну протяжність території, на якій у тій чи іншій формі вирує (чи вирувало в минулому) життя людини. І хоч за умов глобалізації і розвитку новітніх систем комунікацій можливості інтерпретації політичного простору як територіального «контейнера» звучуються, науковий інтерес до проблем простору не зменшується, а, навпаки, зростає. Простір постійно наповнюється новими знаками, символами, смислами, і саме це у першу чергу диктує необхідність нових принципів його сприйняття, перцепції, розуміння закодованих у символічних конструкціях значень. «Людина дивиться на світ з певної точки політичного простору, розміщуючи усі об'єкти цього простору у певній перспективі, наближаючи до себе одні з них і відсуваючи на задній план інші. Вихідна позиція формує ракурс сприйняття того, що відбувається у світі, впливає на оцінки політичних процесів, визначає переваги й симпатії щодо політичних акторів»⁶¹.

Переосмислення співвідношення часу і простору в історичній ретроспективі сьогодні дедалі частіше набуває форми відходу від викладу за хронологічними періодами чи історизації у межах національних кордонів – у фокусі дослідження опиняється «ситуація нестійкої рівноваги композитного суспільства й асинхронність історичного розвитку». Особлива увага звертається на пов'язані з цим виклики і ризики. Ознакою постмодерністського часу виступає одночасне зростання цінностей мобільності і свободи пересування. Відстані між «нині» і «потім», «тут» і «там», «близько» і «далеко»

⁵⁹ Ретина Л. Между локальным и глобальным: поиски интегративных подходов // Регіональна історія України. – Вип. 5. – К., 2011. – С. 9-10.

⁶⁰ Медушевская О.М. Теория и методология когнитивной истории. – М., 2008. – С. 24.

⁶¹ Пушкарева Г.В. Политическое пространство: проблемы теоретической концептуализации // Полис. – 2012. – № 2. – С. 166-176.

зменшуються, створюючи водночас важкий психологічний вантаж «свободи від зобов'язань» з новими ризиками. За Бауманом; «замість гомогенізації умов людського буття технологічне зниження просторово-часових відмінностей швидше призводить до їхньої поляризації». Локальність як нездатність вписатися у глобалізований світ стає символом соціальної знедоленості й деградації, аномії й психологічних травм⁶².

За таких умов цілком природною стала концептуалізація «нової просторової історії», яка на думку А. Котенка, видається «чимось більшим, аніж черговою інтелектуальною модою». Уведене Е. Соджею поняття «просторовий поворот» почало жити власним життям у постмодернізмі, «і сьогодні, як здається, вже не залишилося жодної дисципліни, котра не здійснила б власного «повороту до простору».

Якщо ідея Соджі полягала в «територіалізації» надто темпоралізованого та історизованого нарративу шляхом додавання просторового виміру до часового, то в працях його послідовників простір виступає як базис для аналізу історії протидіючих соціальних зв'язків та виробничих відносин і як соціальний продукт. І хоча поки що нову просторову історію фахівці представляють не як новий концептуальний підхід, а лише як новий науковий напрям, доволі легко представити логіку еволюції поняття у такому вигляді: «від історичної географії» XIX ст. до «просторового повороту» кінця 1980-х, а звідти – до «нової просторової історії» 2000-х. Справді важливим у «просторовому повороті» та «новій просторовій історії» є те, що вони повертають простір в історіографію, навіть нехай (поки що) це не консолідована методологічна новинка з притаманною усім її adeptам спільною поняттєвою рамкою та специфічним методологічним апаратом»⁶³.

Історична регіоналістика визнає найбільш прийнятною для своїх досліджень ту сферу просторової аналітики, яка досліджує територію в розрізі діалектики «частина – ціле», у площині центр-периферійних відносин. Природно, що її дослідницьке поле, як правило, вміщується у рамки регіонознавства як частини країнознавства. Добре це чи погано? Гадаємо, що резерви розширення предметного простору історичної регіоналістики лежать поза межами країнознавства, причому як у площині вироблення загальної теорії районування, так і у напрямі осмислення у найширшому контексті історії регіоналізації (розселення, міграцій, колонізації

⁶² Bauman Z. Globalization: the human consequences. – Cambridge, 1998. – P. 2-3, 13-18.

⁶³ Котенко А. Повернення простору // Український гуманітарний огляд. – Вип. 15. – К., 2010. – С. 45-60.

тощо). У фокусі дослідження можуть перебувати і чергування хвиль централізації й децентралізації, і зміна конфігурації кордонів, і адміністративно-територіальні переділи.

Дослідникам у сфері регіональної історії, зауважує В. Пестерев, нелегко визначатися з ідентифікацією просторових сегментів і демаркації їхніх кордонів. Особливо проблематичним для історичної регіоналістики він вважає виокремлення формальних критеріїв розмежування, які досі визначаються здебільшого інтуїтивно. При цьому пропонується усталення двох конструктів, здатних пояснювати інтегральну цілісність соціопросторових сегментів: однорідно-інтеграційного й структурно-інтегрального. Перший базується на виділенні територіальної цілісності за принципом її багатоаспектної однорідності, другий – на пошуку макроструктур, здатних пов'язувати названі утворення в єдиній системі. Автор пропонує ініціювання нової процедури конвенціоналізації, яка б дала змогу розвести поняття «регіон» і «район» і поставити їх в кореляційні відносини. З розмитістю територіальних кордонів зрештою дослідникам доведеться змиритися.

Не в усьому безспірні пропозиції В. Пестерева заслуговують на увагу насамперед у зв'язку з тим, що «випадки об'єктивної географічної і/або соціальної ізольованості окремих територій з добре ідентифікованою у зв'язку з цим структурною цілісністю й чітко вираженими кордонами – явище, що трапляється доволі рідко»⁶⁴. Не випадково в системі географічних наук, насамперед її західної традиції, вже дедалі впевненіше усталюється практика розрізнення понять «історична географія» та «геоісторія». Перше включають у предметний простір географічних наук, друге – переважно історичних. Геоісторію розглядають в одному ряду з історичною геополітикою, а також з геоеконімікою, яка останнім часом розвивається досить активно. Утім, грань між історичною географією та геоісторією здебільшого постає як умовна і розмита. Як вважає В. Стрелецький, «у багатьох випадках розділити історичний і географічний дискурс у працях західних дослідників практично неможливо. Границя між цими дисциплінами «прозора» і не заважає вченим – географам і історикам, що «освоїли» методологію регіонального аналізу, – ефективно проводити комплексні й «стикові» дослідження»⁶⁵.

⁶⁴ Пестерев В. «Районная» и «региональная» матрицы в региональных исторических исследованиях // Регіональна історія України. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 95-104.

⁶⁵ Стрелецкий В.Н. Регионалистика и историческая география: область взаимных интересов и перспективы взаимодействия // Регіональна історія України. – Вип. 7. – К., 2013. – С. 69.

Актуалізація проблем простору, територій, локальних ідентичностей на рубежі тисячоліть відбулася під безпосереднім тиском «ментальної картографії» – образне мислення, яке дістало належне когнітивне пояснення, продемонструвало наявність власної синергії з потужним соціокультурним ефектом. Уявлені світи із притаганими їм правилами, нормами, дискурсивними зразками поставили поняття *співпросторовості* в один ряд з поняттям *сучасності*, незмірно розширивши простір міжцивілізаційного діалогу. У баченні Д. Замятіна проблематика геопростору і геопросторового уявлення змушує, зобов'язує представляти цивілізації у вигляді ключових образів, «чия символіка, семіотика, феноменологія може достатньо серйозною мірою спиратися на онтологічно витлумачений цивілізаційний статус місця, території, ландшафту». «По суті справи, у контексті процесів глобалізації/глокалізації/регіоналізації, хоч як би до них ставитися – країна, регіон, територія можуть існувати і дуже часто фактично уже існують у різноманітних комунікативних і комунікаційних полях як потужні чи слабкі, складні чи прості, широкі чи спеціалізовані віртуальні образи, від просування, розвитку, формування яких безпосередньо залежить політика, економіка, соціальні відносини, культурні репрезентації країни чи території»⁶⁶.

Звідси висновок Замятіна про тотальну географізацію земного обширу і про можливість ментального картографування будь-якої речі, події, навіть думки. Просторовість у його баченні більш придатна для порівнянь, ніж темпоральність; лише в категоріях співпросторовості можна порівнювати, приміром, західну і ісламську цивілізації. Як методологічний ключ чи ідеологію для таких порівнянь Замятін і пропонує термін «геоспаціалізм».

Хоч нові просторові підходи істотно похитнули пріоритет часу у зв'язці «час-простір», філософи все ж вважають, що проблема простору ще належним чином не поставлена, а саме поняття «простір» сприймається радше як метафора, ніж як термін. «Час чи простір є посередником між історією як діяннями й історією як описанням діянь? Від розв'язання цієї дилеми залежить питання про первинний і загальний предмет історичного дослідження». Її намагався розв'язати М. Гайдеггер, який вважав темпоральність по суті новою назвою просторового досвіду трансценденції. Нині філософи схиляються до розуміння простору як реального, а не формального медіуму, при цьому простір розглядається не як змісти-

⁶⁶ Замятин Д. Геоспациализм и сопостранственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей // Ейдос. – Вип. 6. – К., 2011/2012. – С. 489-508.

лише досвіду, а як рухлива ієрархія відмінностей чи розбіжностей. На думку В. Молчанова, «історія як описання, як наука має справу з розмаїттям значущих просторів і світів, що створюють мінливий простір життєвого світу. Історія як діяльність – це постійне формування й перетворення, розподіл і перерозподіл просторів, значимих для різних спільнот та індивідів»⁶⁷.

Для спеціального дослідження погранич ці міркування задають сучасну оптику бачення порубіжності як водночас і реального, і віртуального чинника впливу на суспільне життя по обидва боки кордону. Вона здатна, приміром, пролити світло на секрети життєвої сили Кримського ханства, яке існувало як стабільне державне утворення доти, доки не особливо переймалося проблемою власних кордонів. Власне саме їх практичною відсутністю його правителі обґрунтовували своє право на здобичництво як спосіб існування і практику обміну дарунками (реципрокції) як засіб його легалізації. Коли ж проблема кордону між Російською та Османською імперією була поставлена у практичну площину, лише від співвідношення військових ініціатив залежало саме існування і Кримського ханства, і його антипода – Запорозької Січі. Примарна автономія обох порубіжних спільнот скінчилася майже одночасно і саме тоді, коли сюзеренам вона стала непотрібною.

Найбільш суттєвий результат «прискорення часу» й «стиснення простору» – відчуття постійно триваючих ідентифікаційних криз, у процесі яких відбувається усталення «множинних», гібридних ідентичностей. Смісложиттєвий вибір індивіда і мотивації його індивідуальної й колективної поведінки уже не залежать визначальною мірою від раз і назавжди визначених уподобань. Ті, хто сьогодні якнайбільшою мірою впливає на формування суспільних умонастроїв – корпоративний бізнес, структури громадянського суспільства, політичні інтелектуальні й експертні співтовариства – схильні пропонувати не одномірні ідентичнісні моделі, а багато-суб'єктні проекти у максимально «м'якому» варіанті, що передбачає можливість альтернативного вибору громадянами політичних та інших пріоритетів.

На наших очах відбуваються, отже, зрушення у методологіях суспільствознавства, що знаходять прояв у переході від класичних і некласичних до постнекласичних трактувань динаміки людського буття. «Якщо класика пропонувала нам представляти й розуміти форми часу через форми простору, то постнекласичне трактування будуватиметься на тому, що форми часу визначають і «розкри-

⁶⁷ Молчанов В.И. История и пространство. Деструкция темпоральной историчности // Вопросы философии. – 2013. – № 7. – С. 24-36.

вають» простір. Із введенням концепції хронотопу у розгляд основ соціальної онтології процесуальність, динаміка, часовість стають умовами трактування структурності, тривкості, просторовості соціального буття»⁶⁸. Той тип нелінійного поліцентризму, який утворився на основі переосмислення запропонованого І. Валлерстайном «світ-системного» аналізу, філософи вкладають у формулу «реорієнталізму». Відмова від парадигми одновимірного «лінійного прогресу» трактувалася як одночасне відкидання більшості теорій модернізації, вихідним пунктом яких є нібито неминучість повторення «нерозвинутими» країнами того шляху, який уже пройшли нинішні розвинені держави. Визнається періодичне зміщення упродовж тисячоліть центрів світової динаміки і, отже, прокламується принципово нове бачення локальності і її ролі в історичному процесі⁶⁹.

Як показав Е. Гідденс, запропоноване соціальними етнографами поняття «просторово-часової конвергенції» відкриває нові шляхи для аналізу того, як соціальний розвиток і технологічні зміни впливають на форми соціальної активності. Нові транспортні можливості «скорочують відстані»⁷⁰. А це означає, що людині доступні нові топоси, здатні реально впливати на її самоідентифікацію, змінюються суб'єктивні параметри сприйняття нею світу, і вже не відстані, а технологічні комунікації визначають «вибір шляху».

Водночас нове просторове мислення фіксує додаткові ризики й реагує на них. Цікаві міркування з цього приводу знаходимо у П. Слотердайка, який пропонує власну онтологію й методологію дослідження «одушевленого» простору. Сучасна компресія простору (або «просторова революція») у його баченні є своєрідним повстанням проти «стиснутого світу». Комунікаційна революція задала таку високу планку подолання дистанції, за якої простір перетворюється на «технічне довкілля» і може сприйматися як величина, не варта уваги. Слотердаjk протиставляє такому баченню «політичну поезику простору», витоків якої відшукує у Платона й Арістотеля. Надзвичайно важливо, вважає він, знову навчитися читати по картах етапи життя у просторі, повернутися «від хронолатрії до топофільного відчуття». Утім, він не впевнений, що у такий спосіб вдасться почути чисті голоси місця – «нове наголошування локального має свої пастки»⁷¹. Так само, до речі, як і занурення людини

⁶⁸ Кемеров В.Е. Ключи к современности – в сдвигах в методологии // Вопросы философии. – 2014. – № 2. – С. 7-10.

⁶⁹ Гранин Ю.Д. Модернизация России: в колее «зависимого развития» // Вопросы философии. – 2014. – № 4. – С. 14-17.

⁷⁰ Гидденс Э. Социология. – М., 1999. – С. 85.

⁷¹ Слотердаjk П. Нестиснувальне, або нове відкриття протяжного // Філософська думка. – 2014. – № 3. – С. 41-50.

у безмежний глобальний простір – «страх втратити себе» породжує патології людської психіки, аж до масових психозів.

Далеко не всі новації Слотердайка можна сприймати без певних застережень. Як надто ускладнене, на наш погляд, сприймається представлення світу у вигляді сфери – точно окресленого рухливого простору і водночас «душевно-просторової імунної системи», здатної навчатися. Але, як вважають філософи, пошуки Слотердайка виразно засвідчують його прагнення подолання наслідків т.зв. «тевтонського стилю» мислення у німецькій філософії культури, насамперед шляхом занурення її у проблемні поля мистецтва й культурології⁷². При цьому обстоювання пріоритетів простору у Слотердайка не супроводиться цілковитим «розвінчанням часу», як у деяких його російських колег. Приміром, у М. Ільїна воно доведене до майже цілковитого відкидання самоцінності часу як такого. У кращому випадку час – це квазітемпоральна послідовність різних просторових диспозицій. «Власне, і часу немає, а є череда миттєвостей – диспозицій. Повернення у ті ж самі диспозиції створюють квазітемпоральні коливання й цикли». Автор, щоправда, визнає, що для організмів та екосистем час має суттєве значення, бо має спрямованість, початок і кінець⁷³.

Тут важливо звернути увагу на ще одну обставину, пов'язану з новітнім моделюванням простору – він не обов'язково пов'язується з місцем. Можна сказати й більше – він дедалі частіше конститується не в категоріях «місця», а в категоріях руху (простір «потоків» у М. Кастельса). Уведений Марком Оже термін «не-місця» (*non-places*)⁷⁴ уявляється парадоксальним лише на перший погляд; насправді йдеться про місця, так би мовити, «не укорінені», пов'язані з мобільністю, мандрівками і т.п. У контексті переосмислення історичної ролі номадизму намітилася навіть тенденція підвести під формулу кочівництва сучасні форми рухливості й туризму; історичний номадизм розглядається як тривалий процес пошуку «людиною шляху» власної локалізації у просторі⁷⁵. Статичний простір більшості сучасних громадян уже не цікавий, їх приваблюють швидкості, інтенсивність руху, простори-трансформери й місця-процеси. Тому й образи простору моделюються за канонами відкритості,

⁷² Култаєва М. Невелика екскурсія по філософських ландшафтах Петера Слотердайка // Там само. – С. 20-40.

⁷³ Ильин М.В. Слоеный пирог политики: порядки, режимы и практики // Полис. – 2014. – № 3. – С. 132.

⁷⁴ Auge M. Non-places: introduction to an anthropology of supermodernity. – London, 1995.

⁷⁵ Ушакин С. О людях пути: номадизм сегодня // Ab Imperio. – 2012. – № 2. – С. 53-81.

публічності, спроможності дивувати. Простір сприймається як текст, який може бути по-різному прочитаний і осмислений.

Поки що просторова історія, як констатує А. Котенко, посиляючись на думку радянознавця з Ноттінгема Н. Берона, не являє собою нової «школи» в історіографії чи нового концептуального підходу з власною методологією – це просто новий напрямок, що критично займається питаннями взаємодії людської діяльності та простору. Але, особливо на пострадянському просторі, він уже серйозно впливає на «культурне конструювання простору» і появу «нових географій» з акцентом на уведенні нових ракурсів у дослідження геополітики, просторів імперій, націй, повсякденності тощо. «Це дозволяє зрозуміти, як бачення простору перетікає у матеріальні структури, а ті, своєю чергою, уможливають чи, навпаки, обмежують конструювання і трансформацію простору»⁷⁶.

3. Регіональний фактор сучасної соціотрансформаційної динаміки

Геополітика як наука сформувалася на базі осмислення місця і ролі простору в діяльності владних структур, і її природним фундаментом на рубежі XIX і XX ст. не могла не стати ідея євроцентризму. Просторова експансія європейських держав розглядалася як природний процес – із тенденцією виходу на загальнопланетарний рівень. У геополітичних доктринах Ф. Ратцеля та його учня Р. Челлена сенсом боротьби держав за існування та «найбільш імпозантні форми життя» є саме боротьба за простір. Щоб вижити у боротьбі зі «старими» структурами Англії та Франції, порівняно «юна» Німеччина, за Челленом, мала створити континентальну державу планетарного рівня. Британський вчений і політик Х. Дж. Маккіндер одночасно відводив євразійському континенту місце «географічної осі історії». Похитнути євроцентристський погляд певною мірою вдалося С. Гантінгтону, який прозорливо відзначив тимчасовість стратегічної перемоги євроатлантизму. Вона неминуче, доводив він, підніме на поверхню глибинні культурні шари Сходу з посиленням впливу релігійних чинників – ісламу, буддизму, конфуціанства, індуїзму.

⁷⁶ Котенко А. Повернення простору. – С. 53.

У написаній наприкінці ХХ ст. праці британського дослідника М. Геффернена у новому обрамленні постає ідея Європи як політичного простору і водночас міфу, на основі якого будується нова «цивільна релігія». Європа у його викладі постала як ментально-географічний образ з власними кордонами і «сакральним центром» – Німеччиною і Францією. При цьому автор слушно робить наголос на мімікрії східного кордону Європи, який, у його баченні, не сягав Уралу, а проходив почасти по територіях Польщі, Румунії, Болгарії. Росія й Туреччина з такого образу «європейськості» випадають, а пояснення цьому феномену відшукується у травматичному досвіді народів обох країн.

У монографії, розрахованій почасти на студентів та масового читача, Геффернену вдалося простежити трансформацію ідеї європейськості як суміші етноісторичних стереотипів, ідеологічних конструктів, моральних настанов. У протистоянні британського ізоляціонізму й німецького етноцентризму ідея євроцентризму постала як певний рецепт міждержавних та інших компромісів. Водночас звертається увага на викривлення цієї ідеї у концептах «арійства», «євразійства», у моралізаторстві на теми «очищення» й справедливості. Наголос, однак, зроблено на перевагах євроцентризму, який створює певну екстериторіальну надкультуру із власною системою артефактів і символів, здатних творити «континентальну ідеологію». Ця теза в авторській подачі, підкріплена великим фактичним матеріалом з досвіду буремного ХХ століття, не суперечить ідеї тривкості національних держав. Констатувати «кінець національної держави» чи «кінець географії» зарано, доводить Геффернен⁷⁷.

Сьогодні поняття «європеїзм» вже неможливо осмислювати поза концептом «Європи регіонів». Якщо в середині ХХ ст. з ним найчастіше асоціювалися ідеї європейської зверхності, належності до римського світу (*pax Romana*) чи консолідації в рамках священної Римської імперії, а після Другої світової війни – ідеї протистояння комуністичному світові, то нині в основі ідеї європеїзму – теорії культурного, у тому числі регіонального, розмаїття, з одного боку, і теорії інституційної єдності в рамках Європейського Союзу, з другого. Регіональні підходи лежать в основі сучасного неофункціоналізму – теорії регіональної інтеграції, що робить головний акцент на ролі недержавних суб'єктів тиску і громадських рухів. Очікування громадян значною мірою переносяться на рівень регіону, і останні, діставши додаткові повноваження, змушені цим очікуванням від-

⁷⁷ Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. – К., 2011. – С. 11, 116-117, 376.

повідати. Природно, що і роль науки у регулюванні цих, зовсім не безконфліктних процесів, стрімко зростає.

Проблеми типологій й періодизації регіоналізму як теорії і практики – предмет постійних наукових дискусій. Як правило, виділяються три фази чи хвилі регіоналізму упродовж ХХ–ХХІ ст. У книзі Маріо Тело «Європейський Союз і новий регіоналізм: регіональні актори і глобальне управління у постгегемоністську епоху» перша фаза розвитку європейського регіоналізму датується міжвоєнним періодом, а сам він характеризується як «злякисний» імперський, продиктований прагненням Німеччини, Франції і Британії забезпечити власну гегемонію. Ситуація економічної нестабільності, криза Ліги Націй стали на заваді формуванню кооперативної між-регіональної архітектури. У своїй другій фазі, яка почалася після Другої світової війни – регіоналізм, хоч і лишався замкнутим і залежним від економічного протекціонізму (Тело називав його «закритим»), все ж був орієнтований на міжнародну кооперацію і включав також компонент безпеки. У третю фазу («нового регіоналізму») світ вступив у 70–80-х рр. ХХ ст. Його фундаментом стало співробітництво в рамках т.зв. політики розвитку. Появу цього, «відкритого регіоналізму» фахівці напряду пов'язують із глобалізаційними процесами⁷⁸.

Останнім часом ідея європейськості як політичного простору й ментального образу піддається, однак, чималим випробуванням. Небачена активізація міграційних процесів, не в останню чергу спричинена втручанням провідних політичних акторів (США, країн ЄС, Росії) у події в Африці і на Близькому Сході, створила зовсім новий контекст розуміння європейського простору та його суспільної ролі.

Помітні зміни у ставленні до простору і його суспільної ролі, які відбулися останнім часом, у баченні соціологів і філософів мають вигляд своєрідної територіальної інверсії, яка полягає у видозмінах характеру конкуренції на світовій арені. «Якщо раніше ішла конкуренція людей за територію, то сьогодні вже території конкурують за людей»⁷⁹. Політика залучення кваліфікованих кадрів з-за кордону, яка ще недавно була прерогативою високорозвинутих держав, нині взята на озброєння і такими країнами, як Коста-Ріка чи Намібія. Йдеться, отже про загальносвітову тенденцію поліпшення «якості»

⁷⁸ European Union and new regionalism: regional actors and global governance in a post-hegemonic era / ed. By M. Telo. – Ashgate publishing, 2007.

⁷⁹ Балацкий Е.В. Концепция текущей реальности З. Баумана и ее приложения // Общественные науки и современность. – 2011. – № 3. – С. 138.

власного населення за рахунок мігрантів, і така динамічність сучасного світу матиме, безумовно, тенденцію до зростання.

Нелінійний, з великою ймовірністю нових ризиків, розвиток сучасних соціумів реєструє рефлексивна соціологія. Парадоксальним чином рух до більшої відкритості й розмивання кордонів веде до наростання амбівалентності соціальних явищ і до дисфункціональності механізмів безпеки. У наш плінний час, більшість «війноподібних дій», констатує З. Бауман, ведуться недержавними утвореннями, які не підкоряються ані державі, ані законам, ані міжнародним конвенціям. Е. Гідденсу наш світ взагалі уявляється підвладним «рукотворним ризикам» і тому таким, що «вислизає». Наркоманія, работоргівля, викрадення людей, прояви нацизму й расизму, нові форми тероризму – це вже буденність, яка породжує нові соціальні страхи, і саме пов'язані з ними тривоги є тим самим «фантомним ворогом», який дегуманізує сучасні соціуми. Глобалізація й глокалізація, як і субглобалізаційні рухи, що сприяють зближенню різнокультурних суспільств, розглядаються як дві сторони єдиного процесу, що відбувається на різних рівнях. При цьому можуть виникати «треті культури», водночас може закріплюватися закритість у вигляді анклавних співтовариств.

Метафорою «турбулентні часи» позначають стан крайньої нестабільності світової економічної й політичної системи, зростання ризику її деградації і зруйнування у разі нового переділу світу. Не в останню чергу загальне зростання ризиків спровоковане інтенсивними міграційними процесами, які виявилися потужною антисистемною силою, що сприяла переродженню європейського лібералізму у свою протилежність – бюрократичний фундаменталізм. «Наслідком бюрократичного фундаменталізму з його всепоглинаючою жадібністю, пристрастю до кодифікації всього і вся, що ставить неперехідні бар'єри для соціальних ліфтів, є величезна кількість людей без коренів, «перекоти-поле». Поява сучасних бурлак, частина яких деградує до рівня вандалізму й варварства, є зворотній бік ліберального проекту глобалізації, який за допомогою інструменту «вільного ринку» виключив мільйони людей з цивілізованого світу»⁸⁰.

О. Кирилова вкладає у формулу «розставання з хронотопом» і готовність сучасної людини до просторової мобільності, і феномен ментального «невстигання» за технічним оснащенням повсякденності. Багатьом доводиться жити на руїнах звичних культурних форм, і тому розставання з місцем стає невід'ємною частиною соціокультурної самоідентифікації суб'єкта. «Культура розставання –

⁸⁰ Яницкий О.Н. «Турбулентные времена» как проблема общества риска // Общественные науки и современность. – 2011. – № 6. – С. 156-157.

це не ситуативна розлука з місцем чи людиною, це свідомий жест сепарації, виробництва кордону». А проблема «неукорінення» притаманна тією чи іншою мірою усім культурам. У більшості випадків людина прагне вирватися з певного ґрунту, і тоді проблема самовикорінення перетворюється у життєве завдання суб'єкта. «Максималізм повного розриву, відриву від коренів породжує перекасти-поле, степовий образ»⁸¹. Г. Бгабга називає культурними гібридами простори, розташовані між націями, у «щілинах» між ними. Хоч здатність культурних гібридів до мімікрії й перевтілень є високою, загалом така «гібридність» тяжіє до переростання у відчуження й «бездомність»⁸².

Відтоді як після Другої світової війни уряди європейських країн пішли на безпрецедентне розширення можливостей для масової міграції з своїх колишніх колоній, у великих містах Європи з'явилися значні анклави африканського, азійського, мусульманського населення. Далеко не завжди вони перебувають «у ладах» зі звичаями тих країн, в яких опинилися. Значно частіше вони демонстративно обстоюють власні моделі співжиття, релігійні звичаї і традиції. До пори до часу європейці, затиснуті в лещата депопуляції, в гонитві за дешевою робочою силою і залученням мігрантів до непрестижних для корінних мешканців занять, ставилися до активізації мігрантських процесів загалом терпимо. Але вже у 2014 р. кількість «вимушених переміщених осіб у світі» досягла історично рекордного максимуму – 59,5 млн чол. (проти 37,5 млн у 2005 р.)⁸³. Що ж до натиску мільйонної армії нових мігрантів у 2015 р., то він викликав у Європі справжній шоковий стан. Адже, як констатувала А. Меркель, на Європу нині припадає 7% населення планети і 25% світового продукту – але при цьому 50% всіх соціальних видатків⁸⁴. Але європейських політиків хвилюють не так фінансові проблеми, скільки питання безпеки. Адже більшість терористичних актів, що стрясають Європу, пов'язані з «ісламським фактором». Іслам вже витіснив іудаїзм з позиції другої за поширеністю релігії в ЄС.

На те, що міграція стає «самонаростаючим процесом», звертав увагу С. Гантінгтон. Їхні земляцькі громади не інтегруються до складу тих культур, які їх приймають. Це породжує фобії щодо мігрантів як таких, зумовлює активізацію праворадикальних полі-

⁸¹ Кириллова О. Расставание с хронотопом // 60 паралель. – 2011. – № 4.

⁸² Пітерзе Я.Н. Глобальні модерності. – К., 2008. – С. 73-105.

⁸³ Количество вынужденных перемещенных лиц в мире достигло исторически рекордного максимума // «2000». – 2015. – 9-10 октября.

⁸⁴ Королев Д. Кризис в Европе и «новые европейские левые» // «2000». – 2015. – 23 октября.

тичних сил⁸⁵. З прагненням мігрантів «гордо зберігати свою самобутність» пов'язував опір «тигельним» асиміляційним процесам і Е. Тоффлер⁸⁶.

Британський історик Тімоті Гартон Еш констатує: приблизно 2042 р. у США білі «не іспанці» (не іспаномовні) опиняться у меншості щодо інших етнічних груп. Турко-німці, пакистано-британці, мексико-американці, камбоджо-канадці, китає-австралійці почуватимуться належними до двох світів навіть більшою мірою, ніж італо-американці початку ХХ ст. Їх не можна охарактеризувати за якимсь одним ідентифікатором, за ознакою культури, етнічності, релігії тощо, не допомагають і спеціально винайдені колективні маркери – «іспаномовні», «афроамериканці». У Британії близько мільйона людей ідентифікують себе як людей «змішаної» ідентичності. Тим часом «давно спостережено, що проблеми конфліктної ідентичності чи культурної шизофренії можуть бути найгострішими в другому чи третьому поколінні».

«Мультикультуралізм», визначаючи ідентичність за культурою, доволі часто не враховує розмаїтість у серці і розумі однієї й тієї ж людини. Нині це термін із невизначеним змістом, відмінним у різних країнах. Але відповідні політичні практики скрізь мали не-ліберальні наслідки, вможлививши розвиток «паралельних суспільств» чи «субсидованої ізоляваності», схвалення культурного й морального релятивізму. «Хоч як болюче буде тим, хто пов'язав свою академічну кар'єру з мультикультуралізмом, цей термін треба викинути на концептуальний смітник історії». Натомість автор пропонує власну формулу «поєднання свободи і розмаїття» з п'яти-кутником ліберальних чеснот: включеністю, ясністю, послідовністю, рішучістю, вільнодумністю⁸⁷.

Україна опинилася на перехресті континентальних міграційних потоків, але поки що, за висновками аналітиків, не навчилася їх контролювати. За даними чеської дослідниці Марії Луптакової, яка вивчала міграційні процеси 2008 р., в Україні на той час перебувало від 800 тис. до 1,6 млн нелегальних мігрантів. Кількість людей, що в'їхали до країни з початку нового століття з розрахунку на душу корінного населення, у 25 разів перевищувала європейську норму. Комісія ООН поставила Україну на четверте місце в світі за обсягом внутрішньої консервації мігрантів. Але Україна, на відміну від країн

⁸⁵ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003. – С. 309-313.

⁸⁶ Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века. – М., 2003. – С. 299.

⁸⁷ Еш Т.Г. Свобода vs розмаїття: ліберальна пентаграма спільного життя // Критика. – 2013. – Ч. 1-2. – С. 3-6.

ЄС, не має власної міграційної політики, знижуючи тим самим рівень співпраці з Європою у проблемах безпеки⁸⁸.

М. Степико констатував наявність нових ризиків для України, пов'язаних з новими категоріями мігрантів – арабів, афганців, в'єтнамців, курдів тощо. «Докорінно відмінні традиції, релігія, мова, замкненість у своєму внутрішньому світі («загадковість Сходу»), створення етнічних ніш у виробництві, торгівлі, кримінальному середовищі, зв'язки з своїми країнами (деякі з них є постачальниками наркотиків) – усе це створює для держави й населення дуже складні проблеми, зокрема, стосовно їх безконфліктної інтеграції в український соціум»⁸⁹.

Міграційні анклави – порівняльно новий об'єкт світових соціологічних досліджень, базований на дослідженні різних типів функціональності і різних темпосвітів. Зворотньою стороною глобалізаційних процесів може бути виникнення некомунікабельних просторів і нових анклавів – своєрідних «утрачених місць». Особливу увагу привертає ефект «часового дисхронозу»: в одному соціумі можуть співіснувати люди, що живуть у різних темпосвітах. Звідси й нові амбівалентності. Коли якась частина суспільства не справляється з наростаючими швидкостями змін та нездатна адаптуватися до ускладненої соціальної динаміки, вона створює ризик наростання інцидентів, пов'язаних із «людським фактором». «Новий рефлексивний імператив» (термін М. Арчер) ставить на порядок денний як мінімум два завдання: плюралізації культур мислення та конструювання нової культури управління⁹⁰.

Сказаним значною мірою зумовлений інтерес до уведення у сучасні наукові дискурси, пов'язані з регіональним чинником і кордонами, понять «гібридність», «гібридизація». Найчастіше їх застосовують саме в аналізі міграційних процесів. Дискурс «гібридизації» прийнято розглядати як антидот теорій есенціалізму, «фетишизму кордонів», культурного диференціалізму російських і націоналістичних доктрин». Ключові терміни, що застосовуються у концепціях гібридизації – змішування, синкретизм, креолізація, метисизація тощо. Інколи гібридизацію трактують як потенційну втрату етнічності й ідентичності⁹¹.

⁸⁸ Прилипко О. Міграція та здоров'я нації // День. – 2013. – 18-19 жовтня.

⁸⁹ Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. – К., 2011. – С. 219.

⁹⁰ Кравченко С.А. Динамика современных социальных реалий: инновационные подходы // Социс. – 2010. – № 10. – С. 14-25.

⁹¹ Наумкин В. Цивилизация и кризис наций-государств // Россия в глобальной политике. – 2014. – Т. 12. – № 1. – С. 48.

Глибина, а головне – небачені раніше темпи зрушень на всіх рівнях соціальної взаємодії, накладені на реалії мікроелектронної революції, поставили під сумнів або взагалі зруйнували традиційні критерії факторів сили і влади, сформовані у період чітко вираженої біполярності. Відійшли в небуття теорії Першого, Другого і Третього світів, звичні уявлення про центр-периферійні відносини, постійно піддаються корекції ідеї суверенітету. Мережева форма суспільної організації трансформує суспільну ієрархію взаємин до такої міри, що «влада структури виявляється сильнішою за структуру влади»⁹². Світ перестав бути винятково державоцентричним, а отже, його безпека залежить великою мірою від нових політичних акторів і навіть від однієї людини, озброєної новітніми інформаційними технологіями.

У зв'язку з активізацією деструктивних дій «Ісламської держави» та путінської Росії зарубіжних аналітиків всерйоз турбує феномен зростання нових «гібридних правих» організацій та політичних партій в Європі та США. Донедавна, констатує канадська дослідниця Леся Шимко, традиційні «праві» партії в Європі були антикомуністичними і протидіяли військовому та політичному домінуванню Росії. Сьогодні ж Москва сприяє появі гібридних правих партій, які використовують патріотичні, націоналістичні гасла задля отримання популістської підтримки і часто солідаризуються з Путіним, дії якого однозначно спрямовані на підрив стабільності в Європі та Україні⁹³.

Значною мірою нова динаміка зумовлена суттєвими змінами місця і ролі регіонального фактора у житті сучасних соціумів. Регіони не лише виразно виявляють прагнення до самодостатності й самореалізації, але й упевнено виходять у ролі нових політичних акторів на арену міжнародної взаємодії. І зовсім не випадково формування нових контурів геополітичного простору у загальнопланетарному масштабі відбувається сьогодні під виразним впливом переосмислених концепцій регіоналізму. В міру того, як нівелювалися поняття «наддержава», «сателіт», «Другий світ» тощо, розширювалася сфера дії нових понять – «центр сили», «світова політична динаміка», «полюс багатопольярного світу», «дисперсність», «регіональна система», «некеровані території». По-новому почала вибудовуватися ієрархія політичних суб'єктів, при цьому регіони різних рівнів (макрорегіони, мезорегіони, субрегіони) несподівано стали

⁹² *Кастельс М.* Становление общества сетевых структур // Новая индустриальная волна на Западе / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М., 1999. – С. 494.

⁹³ Підсумки року: погляд із Канади // День. – 2016. – 12 січня.

домінуючими структуроутворюючими одиницями глобального простору.

Неважко помітити, що реконфігурація й фрагментація сучасного світу відбувається за регіональним принципом; за цією ж парадигмою вибудовуються нові форми його структуризації. Вже сьогодні планетарну архітектуру дедалі частіше представляють як регіональну систему із власними підсистемами і специфічною ієрархією політичних суб'єктів. Регіон не просто є одним з ключових акторів у цій системі: він виступає як структуротворча одиниця глобального простору. А отже регіоналізм сьогодні – це вже не просто стратегія регіональних еліт, а насамперед потужний інструмент формування багатополлярної й поліцентричної конфігурації міжнародних відносин і потужний важіль інтеграційних процесів.

У бельгійсько-російському дослідженні «Основи теорії і практики федералізму» сучасним модифікаціям і принципам регіоналізму відведено спеціальний розділ. Регіоналізм визначається як сукупність різних форм соціально-культурної й політичної самоідентифікації територіальних співтовариств, що виявляють себе в ідеях, настроях, діях, тактиках, спрямованих на збереження самотності регіону й підвищення його статусу у системі держав-націй». Наголошується на сутнісному зв'язку регіоналізму із формуванням регіональної свідомості – самотнього духу населення регіону. З-поміж основних принципів регіоналізму акцент зроблено і на субсидіарності як праві регіону бути повноцінним суб'єктом на власній території і у складі структур, до яких він включений⁹⁴.

У своїх крайніх проявах, насамперед у побудовах російських геополітиків, теорії «держав-націй» взагалі втрачають право на існування. У баченні О. Дугіна ця категорія «взагалі зжила себе», і тому «варто зробити акцент саме на двох інших модальностях – на регіоналізмі і навіть автономізмі, з одного боку, і на континентальних об'єднаннях регіонів у єдиний блок, з іншого боку»⁹⁵. Ще більш категорично подібну точку зору викладає С. Переслегін. «Сучасна держава деактуалізується і вона починає грати роль регіонального філіалу якоїсь граничної корпорації»⁹⁶.

У сучасних теоріях глобалізації/глокалізації виокремлюються ряд ключових тенденцій – геокультурних мегатрендів. Це, по-перше, геокультурна поляризація, яка в геополітиці набуває вигляду «зіткнення цивілізацій» (С. Гантінгтон), а в геоekonomіці – «зіткнення

⁹⁴ Основы теории и практики федерализма. – Leuven, 2005. – С. 84, 169.

⁹⁵ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. Изд. 4-е. – М., 2000. – С. 408-409.

⁹⁶ Переслегин С.Б. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. – СПб., 2016. – С. 416.

устроїв» (О. Неклесса). По-друге, це геокультурна асиміляція (макдональдизація), гомогенізація культур, що здійснюється за допомогою поширення західних стандартів на всі сфери життя. По-третє, геокультурний ізоляціонізм у вигляді блоків, т.зв. санітарних кордонів тощо. По-четверте, геокультурна мозаїчність – диверсифікація багатоманітного світу людських культур. «Світ на наших очах перетворюється на складну мозаїку взаємопроникнених одна в одну транслокальних культур, які утворюють нові культурні регіони, що мають мереживну природу»⁹⁷. В Україні геокультурний ландшафт представлений рядом накладених один на одній історико-культурних та ідентифікаційних ареалів із виразним незбігом мовних, етнічних та конфесійних карт.

Особливої актуальності за цих умов набуває проблема кордонів – як територіальних, так і ментальних. На думку вже згаданого Даріуша Вояковського, формування «Європи без кордонів» значною мірою змінило уявлення про місце і роль граничності у суспільній свідомості. Йдеться насамперед про утвердження антропологічного погляду на глобальні, континентальні й локальні перетворення з перспективи суспільних мікроструктур та особистостей. Утім, міждержавні та інші кордони не лише продовжують виконувати функції територіальних розмежувань, але й визначають їхні ментальні, ідентичнісні межі. Аналіз світовідчуття іммігрантів – «нових громадян Польщі» – дав йому можливість показати, як впливають глобальні й локальні суспільні поля на самопочуття індивіда і як змінюється співвідношення центральності й периферійності у глобальній екумені. Загалом у периферійних середовищах глобалізація більше відчувається як нав'язування, ніж власний вибір, доводить він. Звідси випливає і зроблене Вояковським припущення щодо різного визначення ментальних границь різними суспільними групами у сучасній Європі. Традиціоналісти звично культивують простий поділ на границі як такі, що ділять світ винятково на народи або локальні регіональні спільноти. З принципово інших позицій виходять прихильники стратифікуючих і деяких інших динамічних проектів – тут границі між людьми сприймаються як несуворі і/або ситуаційно мінливі. Водночас з'являються і групи осіб, які пропонують зовсім інші правила інтерпретування своїх і чужих.

Аналіз класичних концепцій етнічності й народу (культурної у Б.Андерсона та статистичної у У.Геллнера), з одного боку, і від-

⁹⁷ *Онїценко І.Г.* Міжетнічні відносини в Україні: геополітичні, гео економічні та геокультурні фактори впливу // *Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи.* – К., 2004. – С. 156-157.

повідних постмодерністських версій, з другого, а також їхня екстраполяція на сучасні українські реалії, підводить Д. Вояковського до висновку: «в межах одного суспільства може існувати багато інших, ба навіть суперечливих інтерпретаційних проєктів, які описують зв'язок індивіда з суспільною сукупністю». Етнічні кордони, які відділяють нас від «інших», існують і застосовуються, часто мимовільно, незалежно від того, чи вони є примордіальними, чи набутими. Лише дискурсивний аналіз різних точок зору може дати уявлення про співвідношення в кожному окремому соціумі централізаційних і децентралізаційних тенденцій. Проблема дуалізму національних процесів і політичних дискурсів в Україні значною мірою є похідною від формування у її межах взаємовиключних групових ідентичностей. «Поняття народу й нації пов'язує українську думку з російською традицією». Утім, загалом науковий український дискурс дуже міцно закорінений в європейському мисленні. На Донбасі ж утворилася специфічна сфера дискурсивного прикордоння – там можна спостерігати складні суспільні процеси, які не вкладаються в інтерпретаційні рамки ні російської, ні європейської національної парадигми. Не меншою мірою хвилює польського аналітика й те, що у повсякденні та у локальних дискурсах українська європейськість виявляється найменшою мірою – «навіть за умов виразної загрози української державності значна частина суспільства залишається політично інертною»⁹⁸.

Хоч якими міцними уявлялися підвалини євроцентризму у суспільній думці кінця ХХ ст., їх істотно розхитали нові підходи, запропоновані в руслі постколоніальних дискурсів. Власне, переосмисленими виявилися під впливом новітніх тлумачень глобалізаційних процесів усі універсалістські схеми гомогенізації світу – євроцентризм, американоцентризм, не кажучи вже про марксистське бачення інтернаціоналізму й колоніалізму.

Істотне переосмислення «руху до багатополярності» відбулося у контексті гострої критики антиколоніальних дискурсів і переходу на позиції постколоніалізму. Розпочався цей перехід із принципового відкидання дихотомії «варварство – цивілізація» і створення в ідеології лібералізму нового – постколоніального напрямку, антиімперського у своїй основі⁹⁹.

Класичний колоніалізм – явище з розряду ганебних, це практичне втілення експлуатації у її найогидніших формах, що супроводяться проявами агресії, голодом, хворобами, наступом на куль-

⁹⁸ Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. – С. 277-299.

⁹⁹ Див., напр.: Ivison D. Postcolonial liberalism. – Cambridge, 2002; Majumdar R. Writing postcolonial history. – London, 2010.

туру. Але будь-які однозначні оцінки тут хибують на спрощення. Це блискуче показав Е. Тоффлер, реагуючи на закиди у двозначності. Мені соромно, писав він, за культурну бундючність імперіалізму – адже на ньому лежить провина за марнування людської енергії, розв'язання війн, винайдення Освенциму. Але чи був він лише кошмаром? «Безпричинна ненависть до свого власного часу та його людей – навряд чи краща основа для побудови майбутнього»¹⁰⁰.

Не випадково відхід від традиційних західних передсудів виявився якнайтісніше пов'язаним із розхитуванням бінарної опозиції Схід – Захід, розпочатою книгою Е. Саїда «Орієнталізм» (1978). У баченні Саїда орієнталізм, навіть завуальований з кінця XVIII ст., був породженням колоніалізму і перетворився у західний стиль панування, перекроювання Сходу й домінування над ним. Орієнталістське протиставлення Схід/Захід відноситься швидше до проекту, «ніж до місця». Тому орієнталізм не повинен бути вихвалянням «войовничих і безнадійно аморальних ідентичностей», а критичним дискурсом, спрямованим на створення простору мирного полікультурного існування через усвідомлення відмінностей.

Наділення меншин голосом – так оцінили появу «орієнталізму» незаангажовані аналітики. Ця, за визначенням П. Берка, «гнівна» книга сприймалася як пристрасний заклик до іноземців – перестати розглядати східні культури через шори ворожості чи зверхності¹⁰¹. Природно, що вона не могла не вплинути радикально на тональність досліджень, пов'язаних із феноменом регіоналізму.

Доволі цікаву модель переосмислення європейської історії запропонував нещодавно індійський теоретик постколоніалізму Д. Чакрабарті. Задаючи собі запитання «як думка відноситься до місця», він пропонує «провінціалізувати Європу», тобто подивитися на неї з точки зору впливу специфічних історичних траєкторій, переплетення різних традицій і суспільних практик. Йдеться, отже, про реінтерпретацію базових категорій європейської історії крізь призму регіональності. По суті, це заклик до реінтерпретації усього історичного процесу – з простеженням його залежності від тих історичних та інтелектуальних традицій, які досі не могли претендувати на універсальну значущість, і отже, лишалися в тіні. Такий підхід пропонує новий методологічний ключ і до аналізу впливу утворюваних на пограниччях «гібридних» ідентичностей на

¹⁰⁰ Тоффлер Е. Третья Хвиля. – К., 2000. – С. 111-112.

¹⁰¹ Берк П. Историографическая антропология и новая культурная история // Новое литературное обозрение. – 2005. – № 75.

політику метрополій і на розстановку сил на геополітичному просторі¹⁰².

Знадобився, зрозуміло, певний час, щоб усвідомити вразливість антиколоніального типу дискурсу, базованого на емоційній включеності історика у контекст пов'язаного із колоніалізмом насильства, нелюдської експлуатації, руйнування культурних коренів аборигенів. Позиція «захисника скривджених» була виграшною в політичному відношенні і тому довго здавалася бездоганною – як основа наративу емансипації. Але поступово до дослідників приходило усвідомлення того, що антиісторичною може бути не лише риторика колонізаторів, але й непомірне роз'ятрювання «старих травм» речниками поневолених народів. Інтереси об'єктивності вимагали відкритими очима, без упереджень, подивитися на створені колоніалізмом проблеми насильства, геополітичних впливів, культурних взаємообмінів. Постколоніальні студії стали своєрідним викликом не лише колоніалізованим, але й примітивізованим, «віктимним» антиколоніальним дискурсам.

Спочатку триумф постколоніальних студій уявлявся чимось дивним і неприродним: адже, як показав уважний дослідник цього феномена Ато Квейсон, «постколоніалізм указує на доволі еклектичну критичну практику, що її важко визначити». Утім, сам же Квейсон пояснив головну причину популярності постколоніалістського наукового дискурсу: «він збирає сузір'я питань, невідлучних від формування глобального порядку після імперії». Серед них найважливішими йому уявлялися проблеми «периферійного існування у світі» і долання наслідків уже подоланого колоніалізму¹⁰³.

Чи «вже подоланого» і наскільки – питання спірне і жваво дебатоване. Американські постколоніальні дослідники Абдул Жан-Мухаммед та Девід Лойд у 2005 р. доводили, що «західний гуманізм досі розглядає нас як варварів, що перебувають поза межами цивілізації». Вони не допускають навіть думки, що у корінних американців, африканців і всіх тих, кого євро-американський імперіалізм маргіналізував, взагалі є щось вартісне, щоб про нього повідомляти один одного. Внаслідок євроцентричних репресій, яким піддавалися найрізноманітніші культури, усталилася універсалістська модель, в рамках якої інші культури можна було розглядати лише як недорозвинуті, недолугі, загадкові, а в разі цілковитого придушення – як неавтентичні, спотворені, злочинні. У критеріях «невідповідності вимогам» єдиної гуманістичної традиції чи «недо-

¹⁰² *Chakrabarty D.* Provincializing Europe: postcolonial thought and historical difference. – Princeton – New York, 2008. – P. XIII.

¹⁰³ *Qwayson A.* Postcolonialism: theory, practice or process. – Cambridge, 2000.

розвинутості» легко виявляється обмежувальний ідеологічний горизонт панівної, етноцентричної перспективи. Попри видимість плюралізму щодо етнічних і культурних відмінностей останні виявляються не більш як екзотикою. Пафос відчуження, на який страждає традиційний гуманізм, може долатися, на переконання названих авторів, лише у рамках міноритарного дискурсу, зосередженого на критиці панування¹⁰⁴.

Відповіддю на такі і їм подібні заклики став безпрецедентний розмах постколоніальних досліджень, значення яких не обмежується лише переосмисленням ситуації, що постала після краху системи колоніального панування. Постколоніалізм прийнято нині розглядати «не просто як явище, яке буквально приходить після колоніалізму і позначає його занепад, а гнучкіше, як полеміку з колоніальним пануванням і спадком колоніалізму»¹⁰⁵. Як вважає Ліза Ганді, колоніальні наслідки потребують «терапевтичної теорії, чутливої до завдання пам'ятати й пригадати колоніальне минуле»¹⁰⁶.

І. Колесник наголошує на тому, що префікс «пост» у словах «постколоніальний», «постколоніальність» виступає не лише як часовий маркер, а як концепт із кількома смислами, що водночас означає: а) певний період; б) процес; в) дискурс деколонізації. «Пост» тут має не стільки часові, скільки змістові конотації й характеризує простір методологічної рефлексії стосовно протоколоніальних, колоніальних і постколоніальних проблем»¹⁰⁷.

Напрямок постколоніальних студій оформився на основі виниклої у 1980-х рр. невеликої дослідницької групи (Subaltern Studies Group), яка шукала відповідь на питання, чи здатні пригноблені («мовчазні культурні групи, що зазнали крайнього політичного, соціального й культурного пригнічення») на власні оцінки. М. Павлишин, австралієць українського походження, бачить у постколоніальних підходах результат деконструкції колоніалізму, наслідок демаскування й демонтажу структур культурного капіталізму і водночас їхнього продуктивного перевикористання. Постколоніальність, доводить він, орієнтується не на хронологічний процес, а на горизонтальний простір, фізичний і соціальний, на «екологічне суспільство», де в числі інших цінностей фігурує й злагода між нацією і людиною. Цим постколоніальні підходи відрізняються від антиколоніальних, які в українському варіанті просто підмінили «чужі» історіографічні міфи «своїми» (приміром, про глибоку давність

¹⁰⁴ Жан-Мухаммед А., Лойд Д. К теории миноритарного дискурса: что еще необходимо сделать? // Перекрестки. – 2005. – № 3-4. – С. 192-205.

¹⁰⁵ Lomba A. Colonialism/Postcolonialism. – New York, 1998. – P. 12.

¹⁰⁶ Gandhi L. Postcolonial theory: a critical introduction. – New-York, 1998. – P. 4, 7-8.

¹⁰⁷ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С. 334.

українського етносу, про його вплив на формування цивілізаційних засад у Європі тощо). Архаїчній системі антиколоніальних оцінок Павлишин протиставляє відкритий постколоніальний простір, в якому можливі і вільні імпровізації на будь-які теми, і своєрідний відпочинок від «літератури обов'язку», яка руйнує стіну між офіційним і офіціозним дискурсами¹⁰⁸. Хоча повністю поділити тезу Павлишина про вітчизняні варіанти структур культурної залежності, у тому числі й про культурний колоніалізм, все-таки складно.

Про співвідношення колоніальності, колоніалізму, окциденталізму, постколоніалізму розмірковує і аргентинець Вальтер Міньоло, автор книги «Локальні історії/Глобальний дизайн: колоніальність, підпорядковані знання й мислення пограниччя» (2000). Постколоніальність у його баченні – доволі сумнівний термін, інколи небезпечний, обмежено і не завжди усвідомлено вживаний. Світ треба осмислити заново, доводить він, з відходом від превалюючих моделей універсальної історії, успадкованої від християнства, Гегеля й Маркса. Історія не може більше викладатися у рамках тієї хронологічної вигадки, яка представляла шлях від християнства до Гегеля як рух по висхідній, так само і як рух «залученого до цивілізації» Сходу до центру модернізації в Європі. Як альтернативу автор пропонує модель вивільнення «локальних критичних історій» від глобального дизайну, зокрема, парадигму постокциденталізму. Її він розглядає як основу «пограничної епістемології», тобто системи загального переосмислення поглядів на справедливість, рівність, демократію на основі розуміння «кордонів імперських відмінностей» (*border of the imperial differences*). Місце виробництва й репрезентації конкретного знання тут має ключове значення. «Сила постколоніального теоретизування криється в його нових можливостях для епістемологічної, а також соціальної й культурної трансформації»¹⁰⁹.

Усвідомлення того, що «різні суспільства в різний спосіб» визначають фундамент модерності і наслідків колоніальності, привело Арджуна Ападураї до висновку: «глобалізація є глибоко історичним, нерівним і навіть локалізаційним процесом»¹¹⁰. Американський славіст українського походження Віталій Чернецький конкретизує цю тезу в доволі простий спосіб: поняття глобальності перестало асоціюватися із нарцисизмом та самовпевненістю Заходу, що довго вважав себе втіленням універсальності. Краху зазнала і парадигма

¹⁰⁸ Павлишин М. Казаки на Ямайке: проявления постколониализма в современной украинской культуре // Перекрестки. – 2005. – № 3-4. – С. 5-16.

¹⁰⁹ Миньоло В. Окцидентализм, колониальность и подчиненная рациональность с префиксом «пост» // Перекрестки. – 2004. – № 1-2. – С. 161-196.

¹¹⁰ Appadurai A. Modernity of large: cultural dimensions of globalization. – Minneapolis, 1996. – P. 17.

«трьох світів», яка постала як безпосередній результат початку холодної війни і масової деколонізації Азії і Африки.

«Нумерування світів», за Чернецьким, було неприховуваним приписуванням рангів – за Заходом було закріплено визначення «першого світу» за ознаками технологічної розвинутості і «свободи від ідеологічних примусів». Під визначення технологічної розвинутості потрапляв і «другий світ», але йому закидали ідеологічну заангажованість. «Третій світ» характеризувався як не лише економічно й технологічно нерозвинутий, але й як позбавлений «політичного й наукового мислення».

Утім, саме «третій світ» кинув виклик традиційному баченню ролі «першого світу» як уявному втіленню універсальності. Дискурс постколоніалізму виріс із наукового дискурсу постмодернізму і став його додатком. Що ж до реакції на активізацію постколоніалістського дискурсу у т.зв. другому світі, то вона виявилася млявою – як констатує В.Чернецький, в російських наукових публікаціях аж до останнього часу фігурували лише поодинокі згадки праць Е. Саїда та Т.Ч. Співак. Однак, зауважує він, існує пострадянська країна, яка довела свою чималу сприйнятливість і до дискурсу постмодернізму, і до дискурсу постколоніалізму, і це – Україна. У випадку постколоніалізму можна навіть говорити про притаманну місцевому дискурсу на початку «надто ейфорічну апропріацію, що призвела до некритичного застосування терміна». Однак надалі, принаймні в царині літературознавства, Україна, на думку Чернецького, створила «майже взірцевий підхід» до аналізу цього феномена. Автор пояснює це тим, що вона з-поміж усіх суб'єктів колишньої імперії мала чи не найскладніші стосунки з метрополією. І хоч українському колоніальному досвіду бракувало «класичного складника раси», «Україна пережила справжній бум розмов і текстів довкола постколоніалізму»¹¹¹.

Справедливості заради слід зауважити, що вітчизняні інтелектуали далеко не завжди знаходять потрібні аргументи у відповідь на закиди представників тропічної Африки про неадекватність застосування формули колоніального статусу України у складі російської/радянської імперії. Навряд чи когось сьогодні можуть переконати пояснення на зразок того, що «українська мова – то наша чорна шкіра». «Економічні» аргументи, що зазвичай використовуються у таких випадках (нешадна експлуатація місцевих природних ресурсів, орієнтація на потреби військово-промислового комплексу, високий рівень технологічного забруднення території) можуть бути свідченням чого завгодно (недостатньої ефективності «соціалістич-

¹¹¹ Чернецький В. Картографуючи посткомуністичні культури. – С. 77-93.

ного способу виробництва», асиметрій у розміщенні продуктивних сил, вузькості споживчого ринку, несамостійності місцевих еліт тощо), але зовсім не обов'язково – колоніального статусу¹¹². До того ж, як точно підмітив Е. Тоффлер, найчастіше демасовізація суспільств скрізь ускладнює завдання управління, виводить усі суспільні системи на вищий рівень розмаїття та складності. У цьому розумінні за Дж. Найтом, навіть західні штати США «все частіше бачать себе енергетичною колонією таких штатів, як Каліфорнія»¹¹³. Найчастіше поняття «колонія», «колоніалізм», цілком придатні для виконання функцій метафор, втрачають цінність, якщо відмовляються «прийняти, майже несвідомо, загальноприйняті економічні поняття, категорії, дефініції»¹¹⁴.

Особливу небезпеку, на наш погляд, становить той факт, що теорії майже 700-літньої колоніальної залежності і досі становлять основу «підручникових версій» вітчизняної історії. Зроблені ще у 2007–2008 рр. Інститутом національної пам'яті і Робочою нарадою з моніторингу шкільних підручників історії України (керівник Н. Яковенко) спроби розхитати цей стереотип наштовхнулися на запеклий опір істориків-традиціоналістів і були відкладені «до кращих часів»¹¹⁵. Не доводиться вже говорити про те, що і в сучасному науковому дискурсі на теми етнополітичної та політичної залежності України від Росії домінують антиколоніальні мотиви, а префікс «пост» у кращому випадку є даниною сучасній моді. Львів'янин М. Мудрий мав, безумовно, рацію, коли писав, що анахронічні мисленнєві формули й концепції на теми колоніального статусу України являють собою приховану загрозу для суспільства, руйнують інтелектуальну гнучкість і креативність, привчають учнів до подвійних стандартів. «Постійно наголошуючи – з позиції представника ображеного народу – на колоніальній у минулому залежності України й співпереживаючи з нею як з монолітною одухотвореною цілістю, автори підручників досягають результату, протилежного бажаному, – замість руйнувати світоглядну залежність від колишніх імперій, вони її продовжують, оскільки нав'язують

¹¹² Грабовський С. Деколонізація. Або про виклики минулого сьогоднішній Україні // День. – 2015. – 26 лютого.

¹¹³ Тоффлер Е. Третя Хвиля. – С. 281.

¹¹⁴ Там само. – С. 89.

¹¹⁵ Див.: Нагорна Л. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. – К., 2014. – С. 321-322.

новим поколінням українців погляд на минуле як на близьке до сакрального, як вічне протистояння Добра і Зла»¹¹⁶.

А проте, як вважає Л.Нагорна, значна частина вітчизняних істориків і публіцистів не відчуває різниці між антиколоніальним і постколоніальним дискурсами і лишається в полоні викривлених дихотомій «свій – чужий», «імперія – колонія», «гнобитель – гноблений». Хоча на світовому рівні давно визнано, що радянський досвід погано вписується у наявні теоретичні схеми колоніальності, в Україні не лише стереотипи «колонії», але й постулати «сімдесятирічної радянської окупації» не поспішають здавати свої позиції. «Історичний дискурс в Україні радше скидається на «ярмарок ідей» та своєрідних «мовних ігор», у ході яких калейдоскопічно мерехтять і згасають лексичні фантоми, смакові евфемізми, релікти національної мегаломанії»¹¹⁷.

Тим часом різниця між антиколоніальним і постколоніальним дискурсами принципова. Постколоніальність – це не просто наступний «часовий пласт», а нова якість осмислення ситуації, що утворилася після краху колоніальних імперій. І водночас – нове бачення діалектики архаїки й модернізації, цивілізованості й нецивілізованості, центральності й периферійності.

У тому, що підвалини примітивного, спрощеного бачення відносин всередині світ-системи упродовж XIX–XX ст. все ж виявилися зруйнованими, слід бачити значний прогрес у сфері історичних репрезентацій як базової основи раціональності у ставленні до минулого. Як і слід було чекати, зруйнування колоніальних систем потягнуло за собою і докорінну реконструкцію уявлень про економічну й політичну структуру світу. Те, що робилася вона переважно руками вихідців із країн «третього світу», які дістали освіту у престижних західних університетах, прискорило процес руйнування «білих» міфологій, що становили ядро «колоніального» дискурсу. Колишній «третій світ» тепер представлявся як рівноправний учасник цивілізаційного діалогу. Активно вибудовувалася нова наукова мова «мультикультурного світу», в якій ідеї антиколоніалізму постали у оновленому до невпізнання вигляді. «Антиколоніальний поворот» створив новий, постколоніалістський дискурс, в якому ідея центральності Європи поступилася місцем концепту рівноцінності історичних і географічних моделей, що в різний час існували на

¹¹⁶ Мудрий М. Тема «колоніального статусу» України у підручниках з історії // Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – К., 2008. – С. 92-93.

¹¹⁷ Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К., 2012. – С. 280-281, 42.

просторах Всесвіту. Європейська система знань оголошувалася інструментом колонізаторів, підпорядкованим завданню обґрунтування їхньої цивілізаторської місії.

Природно, що у такому контексті зазнали корекції усі пізнавальні стратегії, побудовані на перевагах ідей централізаторства, і насамперед на традиційній моделі центр-периферійних відносин і модернізації. Нового змісту набули поняття інакшості, гібридності, суб'єктивності. Історичні контакти переосмислювалися у ключі відходу від акцентування особистості й відмінностей і наголошування на важливості культурних та інших обмінів.

Саме поняття «цивілізація», міцно пов'язане з апологетикою цивілізаторської місії Заходу, зазнало значної трансформації. Тепер воно вже не пов'язувалося однозначно з уявленням про вищість європейських культур над азійськими, а термін «нецивілізований» (*uncivilized*) не ототожнювався з дикістю і варварством. Поняття «периферія» втрачало сумнівний маргінальний відтінок в міру того, як з'ясувалася здатність периферій ставати центрами.

У цьому ж контексті з'явилися і спроби нового національного самоусвідомлення на ґрунті критики «самоколонізованих культур» – тих, які не зазнали примусової колонізації, але у «патріотичному ажютажі» воліли зводити в абсолют власну «недоцивілізованість», віддаючи перевагу символам і моделям «відсутності». Страждаючи від мук невпевненості в собі, «самоколонізовані культури добровільно імпортують чужі цінності й цивілізаційні моделі і знищують тим самим власну автентичність. Вони калічать самі себе, визнаючи власну неповноцінність. Коли національна свідомість починається з травми, національна історія дістає можливість ототожнювати себе з найрізноманітнішими явищами. В обігу з'являються дві симетричні і водночас однаково конфліктні доктрини – вестернізація й шовінізм. Оскільки конститутивні травми швидко не заживають, історичний ритм таких самоколонізованих культур приречений на вічне повернення¹¹⁸. Здається, що над цими цікавими міркуваннями варто замислитися й українським інтелектуалам.

Чи можливий критичний космополітизм поза націоналізмом та колоніалізмом? Чи здатне людство генерувати знання, не обмежене рамками євроцентричного фундаменталізму й «третього світу»? Як подолати євроцентричну модерність, не позбавляючись від того цінного, що пов'язане з модерном? Цими та іншими питаннями переймається Рамон Гросфогель, виходець з Латинської Америки, що нині є одним з визначних фахівців США у галузі постколоніальних

¹¹⁸ Кьессев А. Самоколонизированные культуры // Перекрестки. – 2005. – № 3-4. – С. 118-126.

досліджень. Вчений пропагує деколоніальне мислення, здатне подолати «глобальну колоніальність», протиставивши насаджуваним Заходом вертикальним ієрархіям горизонтальний діалог. В основу цього проекту, розроблюваного, але не завершеного латиноамериканцем Е. Дусселем, покладено ідею трансмодерності (*diversalidad*), здатну стати полівалентним, антисистемним проектом виволення гноблених. Її сенс вбачається у тому, щоб «створити полівалентний світ, в якому влада була б соціалізована. Світ, відкритий розмаїттю інституційних форм соціалізації влади, різним політичним/етичним/епістемологічним та іншим деколоніальним концепціям різних груп пригноблених, що існують всередині світ-системи»¹¹⁹.

Критика дихотомій, побудованих на протиставленні цивілізації варварству, по суті стерла різницю між поняттями «цивілізаційний» та «цивілізаторський». У книзі Ю. Остергаммеля «Розчаклування Азії: Європа й азійські імперії у XVIII ст.» (1998) ця різниця постає у значно складнішому вимірі, ніж у Е. Саїда. За Остергаммелем, у дискурсі Просвітництва специфіка країн Азії і європейського впливу на цей регіон поставали у позитивному (цивілізаційному) ключі (як образ позитивного Іншого). Їх основою у І. Канта, Й. Гердера та інших мислителів був релятивізм, уявлення про принципову рівність усіх цивілізацій і легітимність усіх політичних систем. Теорії «низведення» Азії до рівня варварства з'являються у перших десятиріччях XIX ст. на ґрунті відчуття обраності європейців і поширення уявлень про їхню цивілізаторську місію. «Шкала цивілізацій поступово перетворювалася на «шкалу рас», а Азія постала у вигляді континента «східних деспотій»¹²⁰.

Навіть у добросовісних науковців, доводив Остергаммель, раціональний підхід здатен поступатися місцем спекулятивному (цивілізаторському) наголошуванню на негативних рисах Сходу. Не сприйнявши теорію Саїда і піддавши її різкій критиці (як «модель аутичного дискурсу»), він не просто бере під захист тих своїх європейських попередників, у побудовах яких аж до XIX ст. євроцентризм був відсутній. Він пристрасно протестує проти педалювання політизованих бінарних опозицій, які ставлять під знак запитання науковий підхід як такий. У ряді своїх наступних праць Остергаммель вибудував на цьому фундаменті теорію конвергентної, симет-

¹¹⁹ Гросфогель Р. Деколонизация политической экономики и постколониальных исследований: трансмодерность, деколонизальное мышление и глобальная колониальность // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 5. – С. 59-81.

¹²⁰ Osterhammel J. Die Entanberung asiens: Europa und asiatischen reiche im 18 jahrhundert. – München, 1998. – S. 16-18, 310-311, 385-406.

ричної версії порівняльного описання, яку вважав основою «нормальної» науки. Аналітичність і емпіризм, конвергенція й дивергенція, на його думку, можуть існувати на основі дотримання принципу доповнюваності. Саме ідеологічна подвійна компетенція дає змогу узгоджувати різні пізнавальні стратегії. На зміну європоцентризму, який і справді зжив себе, має прийти порівняльна історія культурних трансферів¹²¹.

У цьому зв'язку не можна, зокрема, обійти увагою проблему застосовності постколоніальних підходів до дослідження посткомуністичних реалій, у тому числі й українських. Порушена Дейвідом Муром ще 2001 р., вона лишається гостро дискусійною і донині. Причини її «обопільного замовчування» (*double silence*) Мур пояснював тим, що між ідеалізованим комуністичним світом та відразливим «західним імперіалізмом» існувала виразна дискурсивна межа. Ті, хто вважає радянський експеримент неколоніальним, доводив Мур, небезпідставно наголошують на ліквідації багатьох привілеїв для етнічних росіян, підтримку національних мов та антиколоніальної боротьби у «третьому світі». Але мають рацію й ті, хто вважає радянський режим лише іншою відміною колоніаторства, посилаючись на практику масових депортацій щодо цілих народів, примусове насадження монокультур у Середній Азії, неодмінну російську етнічність другої особи у кожній радянській республіці тощо. Щодо України, то у баченні Мура тут превалював особливий, «динамічний» тип колонізації, відмінний від завойовницького чи осадницького. Динамічна колонізація домодерної епохи була відносно легкою і на елітному рівні майже не відчувалася. Взагалі, за Муром, постколоніальність є настільки глобальним і водночас різноманітним явищем, що кожна особа і культура змушена будувати свої відносини з нею через префікси нео-, пост-, екс-, анти-, ендо-, не-. Важливіше відповісти на питання: чи допомагає «постколоніальна герменевтика» визначити статус тієї чи іншої спільноти на певному етапі¹²².

Проблема «чи була Україна колонією в Російській імперії та в СРСР» активно дебатуються уже понад півстоліття. Один із зачинателів цих дискусій І. Лисяк-Рудницький в есе «Роль України у новітній історії» (1963) виводив їхні корені із політизованих та ідеологізованих уявлень істориків-економістів ранньої радянської доби про колонії і колоніалізм. Ці уявлення були, однак, відмінними.

¹²¹ *Ионов И.Н.* Постколониальная критика и трансформация цивилизационных представлений // Диалог со временем. – Вып. 30. – М., 2010. – С. 257-274.

¹²² *Moore D.* Is the post – in postcolonial the post – in post-soviet? Toward a global postcolonial critique // PMLA. – 2001. – Vol. 116. – № 1. – P. 115-124.

Якщо М. Слабченко беззастережно вважав Україну колонією, то О. Оглоблин це категорично заперечував, вважаючи саме поняття «колоніалізм» для Східної Європи некоректним. До останнього погляду схилився й І. Лисяк-Рудницький, який вважав, що термін «колоніалізм» застосовний лише до тих держав-метрополій, які не мали наміру асимілювати населення завойованих країн. Царська Росія, вважав він, мала справжні колонії як Закавказзя та Туркестан, але Україну годі зараховувати до них»¹²³. УРСР він розглядав як компроміс між фактом відновленого російського панування з асиміляційним підтекстом і здобутками Української революції.

Канадський історик українського походження С.Величенко наголошує на тому, що трактування України як колонії радянської Росії притаманне як теоретикам націонал-комунізму в УРСР 20–30-х рр., так і ідеологам націоналізму часів Другої світової війни. Але в цілому жоден серйозний дослідник української історії не поділяв думки про колоніальний статус України в Радянському Союзі. Сучасні ж постколоніалісти розглядають свою методологію «культурного й лінгвістичного імперіалізму» як своєрідну терапію для пригноблених у минулому народів, водночас привласнюючи собі функцію роз'яснення суті панування й визволення. Тим часом результат такої терапії – застрягання у «комплексі жертви»¹²⁴. Відмежувався від подібної системи поглядів і А. Каппелер¹²⁵.

На наш погляд, якщо і можна говорити про колоніальну залежність України в СРСР, то лише в умовно-метафоричному сенсі. В Радянському Союзі Україна була одним з основних промислових регіонів і дослідним полем для реалізації сміливих модернізаційних проектів. Тому, як наголошують Дорота Колодзейчик та Кристина Шандру, варто уникати прямих зіставлень і запозичень і зберігати здоровий скептицизм, коли йдеться про застосування елементів постколоніального дискурсу до реалій радянської і пострадянської доби. Раціональніше, зазначали вони, уважно вивчати регіональні особливості, а не виборювати для регіону якийсь специфічний постколоніальний статус¹²⁶.

¹²³ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе в 2-х т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 149.

¹²⁴ Величенко В. Постколоніалізм, Європа та українська історія // Україна модерна. – 2005. – № 9. – С. 237, 242-243.

¹²⁵ Каппелер А. Українсько-російські стосунки у XIX столітті: гіпотези та відкриті питання // Доповіді на II Міжнародному конгресі українців. – Ч. 1. – Львів, 1994. – С. 203-204.

¹²⁶ Kolodziejczyk D., Sandru C. Introduction: In colonialism, communism and east-central Europe – some reflections // Journal of Postcolonial Writing. – 2012. – Vol. 48. – № 2. – P. 113-116.

Обнадіює принаймні той факт, що навіть найбільш радикальні прихильники версій радянського «внутрішнього колоніалізму», у т.ч. М. Рябчук, визнають його нетиповість – відсутність у радянському колоніалізмі засадничого расистського компонента, внаслідок чого «на індивідуальному рівні радянські піддані мали незрівнянно більше можливостей уникнути дискримінації, ніж кольорові жителі Африки». Утім, доволі непереконливо звучить теза М. Рябчука про те, що для українців їхньою шкірою була їхня «чорна» – убога, зневажена, упосліджена «колгоспна» мова¹²⁷.

У контексті постколоніальних дискурсів надзвичайно важливо переглянути всі звичні моделі центру-периферії, включення-виключення, лімінальності, структур іншування та репрезентування відмінностей, щоб бачити і спільні прикмети у «другому» і «третьому» світах, і істотні відмінності у практиках їхньої модернізації та акумулювання опозиційної енергії. Власне, на це і спрямовані новітні модифікації теорій регіоналізму, які роблять акцент не стільки на небезпеках, створюваних наявними економічними, культурними, лінгвістичними відмінностями, скільки на обґрунтуванні переваг, зумовлених цим самим розмаїттям. Наголоси виразно зміщувалися від абсолютизації етнічності до усвідомлення місця і ролі територіальності. У баченні французького історика Г. Еро «Європа етносів» чи не вперше постала як об'єднання регіонів. На цьому фундаменті невдовзі дістали наукове обґрунтування концепції європейського етнорегіоналізму, активним розробником якого виступив створений у Мюнхені Міжнародний інститут із прав етнічних груп і регіоналізму «Інтеррег».

Оновлений регіональний ракурс наукового пізнання дає змогу побачити регіон як цілісну систему типів господарських зв'язків, комунікацій, фінансових потоків, оцінити його роль у трансляції цінностей світової й національної культури, зрозуміти його історично сформовану унікальність і водночас його місце в економічному, політичному, культурному просторі країни. Загальною тенденцією сучасного розуміння регіоналізму є відхід від погляду на регіон як тільки на населений фізичний і політичний простір. Регіон осмислюється насамперед як певна соціокультурна спільнота з історично сформованими механізмами відтворення, самопізнання й самовираження. Дедалі більше стає аксіомою, що таке осмислення можливе лише на основі занурення у специфічну ауру регіональних типів світовідчуття й світорозуміння, регіональних настроїв і упо-

¹²⁷ *Рябчук М.* Відміни колоніалізму: про застосовність постколоніальної методології до вивчення посткомуністичної Східної Європи // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2013. – № 2. – С. 52.

добань, що змінювалися впродовж віків. Першорядної ваги при цьому набуває аналіз у діахронному вимірі співвідношення регіональних, національних і загальносвітових інтересів і цінностей, проблем регіоналізації суспільної свідомості, індикаторів регіональних стилів поведінки.

За таких умов географія посилено трансформується, вправно долаючи межі природничого в своїй основі знання. Сучасна гуманітарна географія – це своєрідний виклик традиційним інтерпретаціям простору, міждисциплінарна наукова сфера зі зміщенням акцентів у бік дослідження процесів формування й розвитку ментальних конструктів. Її складова – образна (імажинальна) географія – у своїй прикладній частині є відповіддю на потреби, пов'язані з маркетингом територій, розробкою відповідних іміджів у рекламі, туристичному бізнесі, інвестиційній діяльності. А сучасну філософську базу для нових підходів створює метагеографія, яка за своєю суттю є філософією простору і досліджує можливості, способи й дискурси географічного мислення й образного моделювання.

Перше десятиріччя XXI століття, отже, збагатило людство безцінним досвідом: ранжування країн і регіонів за ознаками «розвинуті – відсталі» поступилося місцем розгляду унікальності й неповторності кожного суб'єкта глобальних потоків. Виразний євроцентризм у підходах до вибору методологій соціального аналізу змінився аналізом конкретних форм соціокультурної взаємодії на різних континентах, і це відкрило майже необмежений простір для порівнянь і зіставлень. На наших очах відбувається оформлення нового принципу територіальності – з осмисленням ролі тих ланцюгів, які поєднують глобальне з регіонально-локальним у соціальному співжитті й культурній взаємодії.

4. Історична регіоналістика: стратегічні пріоритети

На рубежі тисячоліття сторінки наукових і науково-популярних видань запістрявили термінами «пробудження просторів», «бунт регіонів», «депровінціалізація» і їм подібних. Писали навіть про витіснення геополітики геофілософією, в основі якої – акцентування самобутньої регіональної ідентичності. «Конкуренція різних територій, зрозуміло, не зникає, але вона позбавляється заданих раніше смислів. Кожна територія починає усвідомлювати себе в якості унікального елемента світового цілого, відмовляючись бути мініа-

тюрним полігоном тієї чи іншої глобальної ідеології чи релігії». Стара «східно-західна» геополітика уже непридатна для описання сучасних глобальних процесів. Постмодерн як епоха настійливо виходить поза національно-державні рамки і спирається на нові політичні суб'єкти¹²⁸.

Сьогодні вже можна говорити про вступ регіоналістики у постнекласичний етап свого розвитку. Від попередніх – класичного, пов'язаного з іменами Дж. Віко та Е. Реклю, та некласичного (Г. Ріккерт, В. Віндельбанд) – цей етап відрізняє системний перегляд форм наукової діяльності: від описово-пояснювальних до проблемно-орієнтованих, від вузько предметних до комплексних програм з випереджувальними ідеями й прогностичними розрахунками. «Людиновимірність» – головна прикметна риса постнекласичного універсального еволюціонізму, який задає нові орієнтири цивілізаційного розвитку і постулює нове бачення таких категорій наукового пізнання, як «стратегія дослідження», «теорія», «метод», «пояснення» і багатьох інших.

Нове бачення регіону як суб'єкта політики потягнуло за собою істотне переосмислення усієї системи регіоналістики, насамперед тієї її складової, яка вивчає процеси регіоналізації у країнознавчому контексті. Прикметою часу стала трансформація міждисциплінарності у напрямі створення комплексних інтегральних предметних полів, що перебувають «на стику» цілого ряду природничих і соціокультурних дисциплін. Політологи констатують, приміром, появу базової складової світового комплексного регіонознавства, покликаною вивчати закономірності процесу формування й функціонування соціально-економічної й соціально-політичної систем регіонів світу з врахуванням історичних, демографічних, національних, релігійних, культурно-антропологічних, політико-правових, екологічних, природно-ресурсних особливостей, їх місця й ролі у міжнародному поділі праці і в системі міжнародних відносин. Найчастіше цей новий напрям досліджень позначають терміном *World Regional Studies*, але побутують і інші споріднені поняття: *International Area Studies*, *Global Regional Studies*, *Comprehensive Regional Studies* та ін.

У складі світового комплексного регіонознавства розрізняють: зарубіжне регіонознавство, що аналізує глобальні, транснаціональні, транскордонні регіони, і внутрішнє, «класичне» регіонознавство, яке вивчає регіони всередині національних держав і «на стику» двох-трьох держав. Першому напрямку віддається перевага у

¹²⁸ *Шмена В.* Новая эра географических открытий // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 5. – С. 43-44.

дослідженнях зі світової економіки та політики, міжнародних відносин, геоекономіки, порівняльної політології, мікроісторичної соціології, теорій модернізації. Другому – в економічній, політичній, гуманітарній географії, політичній та історичній регіоналістиці, політології тощо. Крос-регіональний політичний аналіз відкриває широкий простір для використання здобутків усього комплексу історичних наук для з'ясування того, чому розвиток того чи іншого регіону пішов саме таким, а не якимсь іншим шляхом. Він же створює можливості для переосмислення вже значною мірою спростованого західноцентризму в осмисленні реалій світової трансформаційної динаміки.

Те, що за сучасних умов проблеми простору прямо пов'язуються з проблемами безпеки, впливає з істотного урізноманітнення засобів просторової експансії. Фізичні засоби захисту територій нині доповнюються, за визначенням Д.Зам'ятіна, метафізичними. Це і особливі стратегії комунікації, і ментальні стратегії, спрямовані на відокремлення образу простору від образу небезпеки. Метагеографічний феномен у трактуваннях автора сприймається як своєрідна «голографія місця» – з небаченим донині його уявним розширенням, з одного боку, і «закриттям» тієї місцевої, локальної дійсності, що традиційно спостерігається, з іншого. «Простір немовби густішає, ущільнюється, стає більш анізотропним і, з зовнішнього погляду, більш структурним». Такий простір сприймається як більш наближений до людини, «одомашнений». Але водночас він стає вразливішим з погляду безпеки.

Ключова проблема онтології просторовості у баченні фахівців з культурної географії полягає у ментальному й когнітивному розриві між сприйняттям і відображенням. «Перехід через кордони відбувається постійно, і тому нормальне життя полягає у безперервному «відтворенні» перехідних станів, подій та екзистенцій. Кожне відчуття наростання небезпеки супроводиться посиленням тривожності і отже, постійно повторюваними вимогами посилення рівня безпеки. В рамках геоекономіки безпеки досліджуються просторові уявлення, насамперед ті, які роблять потенційно небезпечними пограничні ідентичності. Практично будь-який конфлікт розгортається відразу у кількох просторах, і основна проблема якраз і полягає у їхньому суміщенні¹²⁹.

Ці розмірковування проливають світло на причини того суттєвого переосмислення феномена регіоналізму, яке відбулося на межі тисячоліть. У глобалізованому світі успішність держав і державних

¹²⁹ *Зам'ятин Д.Н.* Пространство и (без)опасность: онтологические модели воображения // *Полис.* – 2013. – № 3. – С. 137-148.

об'єднань, а отже і їхня безпека, значною мірою залежить від того, наскільки грамотно вони структуровані в регіональному вимірі. Не випадково рубіж тисячоліть виявився етапним в осмисленні регіональності у всьому розмаїтті притаманних їй смислів. Повсюдно відбувається не тільки швидке нагромадження наукових знань про регіони, але й їх історичне осмислення на новій філософській основі. Зрозуміло, що живить цей процес природне прагнення науковців впливати на сучасні інтеграційні процеси, зокрема, на формування загальноєвропейського регіонального простору. Але не меншою мірою – і суто пізнавальний інтерес до дослідження регіональних культур і їх взаємовпливів, до з'ясування місця і ролі локалітетів – як у минулому, так і в сучасних соціотрансформаційних процесах.

Процеси інтеграції й диференціації наук діалектично взаємопов'язані; «різниця потенціалів», притаманна цим процесам, стимулює науковий пошук. Під впливом процесів глобалізації на міждисциплінарних стижах з'явилося чимало нових тематичних напрямів, які істотно розширюють предметне поле регіоналістики. Йдеться насамперед про т.зв. критичну геополітику, яка фокусує увагу на різних аспектах міжнародної, національної, соціальної безпеки. Осмислення реальних і уявних загроз, шкоди від конструювання «образу ворога» потребує специфічних безпекових дискурсів, базованих на принципах толерантності. У цьому ж руслі вибудовує свої пріоритети культурно-політична географія, інтереси якої сфокусовані навколо проблем політичної й етнополітичної культури. У зв'язку з активізацією конфліктогенних чинників, у тому числі територіальних претензій одних держав до інших, особливого значення набуває нова географія кордонів (лімологія), що вже має і своє історичне відгалуження. Можна говорити і про географію тероризму, яка набула виразних обрисів у зв'язку із загостренням на рубежі тисячоліть міждержавних та міжетнічних конфліктів.

Теоретичні й методологічні проблеми будь-якої галузі наукового знання завжди відносні й рухливі; остаточність і вичерпність притаманна їм найменшою мірою. Класична наука XIX ст. у вивченні регіонів тяжіла до географічного детермінізму і віддавала перевагу порівняльному, історичному, генетичному, еволюційному підходам. Некласичній науці, яка сформувалася в XX ст., притаманні структуралістські, конструктивістські, системні, наукознавчі, соціологічні та інші підходи. Постнекласичний етап розвитку науки, який почався у 80-х рр. XX ст., збагатив її синергетичним, екоєволюційним, ноосферологічним та іншими підходами, в яких акцент робиться на принципах самоорганізації, саморозвитку, інваріантності. На цьому останньому шляху для регіоналістики відкриваються справді неосяжні обрії, оскільки постнекласичні методології

виразно тяжіють до використання принципів, пов'язаних із просторово-часовою організацією досліджуваних явищ як цілісних об'єктів.

У поглядах на роль і місце регіональності у системі світових зв'язків відбулася, отже, очевидна зміна парадигм. Під тиском економічних, політичних, соціальних факторів акценти було перенесено від цінностей «монолітних моделей» до плюралізму підходів, від аналізу структур до дослідження процесів, від концептів суперництва до алгоритмів співробітництва, від національних до транснаціональних стратегій. Зроблено було цілий ряд суттєвих кроків від редукаціонізму до системного мислення. Але не можна не бачити й того, що термінологічна невпорядкованість істотно ускладнила процес осмислення модернізаційних новацій, створених процесами глобалізації. Застосування терміну «регіоналізм» до аналізу різних, часто протилежних за своєю спрямованістю процесів, не могло не справляти гальмівний вплив на логіку прийняття рішень як на національному, так і на субнаціональному й транснаціональному рівнях.

Географи, що вивчають регіони у внутрішньому контексті окремих країн, бачать у них одиниці просторової таксономії, що немов би займають проміжні щаблі між індивідом і державою. За В. Стрелецьким, «оскільки єдність регіону мислиться при цьому саме як спільність людей, за такого дослідницького підходу просто неможливо обійтися без врахування фактора історичної спадщини. Територіальні спільноти людей – категорії не просто змінювані, але такі, що розвиваються перманентно, і не випадково одне з найпоширеніших у регіоналістиці понять – це поняття хронотопу (простір + час). Часова домінанта у регіональному аналізі не менш важлива, ніж просторова. Ключові характерні особливості регіонів пов'язані не лише з сучасним, але й з минулим. Самі концептуальні рамки регіонального аналізу задають необхідність історико-географічного дослідницького синтезу»¹³⁰.

Нині поняттям «регіоналістика» об'єднується цілий комплекс природничих і соціогуманітарних дисциплін, орієнтованих на всебічне дослідження регіональної специфічності у різних частинах земної кулі. Її історична складова – це не просто «обрамлення» історичними сюжетами складних і неоднозначних процесів, що відбуваються у майже безмежному просторі взаємовідносин по лінії глобальне/національне/регіональне/локальне. Це ще й методо-

¹³⁰ Стрелецкий В. Регионалистика и историческая география: область взаимных интересов и перспективы взаимодействия // Регіональна історія України. – Вип. 7. – 2013. – С. 55-70.

логічний ключ, який пропонує механізми сполучення макро-, мезо- й мікропідходів у соціальному пізнанні на будь-якому часовому відрізку існування людства. А також «рамка-вікно» для спостереження за рухом ідей і формуванням ідентичностей, для пошуку історичних паралелей і опор для колективної пам'яті.

Найважливішою рисою нових підходів до аналізу регіоналізму й процесів регіоналізації стала репрезентація мережевої моделі регіональних відносин – з поступовою відмовою від погляду на суспільство як ієрархічну у своїй основі систему підпорядковувань. Сьогоднішня регіоналістика глибоко занурена у царину потоків комунікації й інформатизації, що формуються за еталоном мереж. Кардинальне переосмислення місця й ролі територіальності у житті сучасних соціумів потягнуло за собою безліч новацій, які докорінно змінюють обличчя як теоретичної, так і історичної регіоналістики. Серед найбільш продуктивних відзначимо такі:

1. Хоч традиційні «центр-периферійні» моделі і сьогодні перебувають у фокусі дослідження регіональності у її різноманітних іпостасях, їх помітно тіснять конструкції, що будуються на переосмисленні ролі кордонів і погранич. «Кордонна філософія» стає нині сферою фундаментальних інтересів істориків, географів, культурологів, представників усіх суміжних дисциплін. Міждисциплінарний науковий напрям, що утворився на цій основі, виявив тенденцію до відходу від популярних упродовж століття «фронтирних» підходів, але зупинився на півшляху у конструюванні наукової лімології як науки про кордони й пограниччя. Обнадіює, утім, той факт, що кордони й пограниччя дедалі частіше розглядаються під новим кутом зору, у контексті міжнародних відносин.

2. Всюдисутні процеси глобалізації поставили на зовсім новий ґрунт науковий аналіз дихотомії «централізм – децентралізація». Пріоритетним завданням регіоналістики стало у зв'язку з цим осмислення тих позитивів і негативів, які несе з собою децентралізація як тренд сучасних суспільних відносин. Новому трактуванню піддаються проблеми суверенітету (у широкому діапазоні від «десуверенізації» до «постсуверенізації»). Аналізуються допустимі межі децентралізації як практичної політики і її організаційні форми.

3. Під впливом багатьох тенденцій, спричинених активізацією сепаратистських рухів у сучасному світі і частим переростанням сепаратизму у тероризм, відбувається активний процес запозичення регіоналістикою психологічних у своїй основі фрактальних підходів у соціальному аналізі. У синергетиці, а останнім часом також у політології, поняттям «фрактал» (від лат. *fractus* – подрібнений) позначають властивість частин відтворювати матрицю цілісності, до якої належать, із певним коефіцієнтом подібності.

Потрапляючи у фрактальний простір, людина чи соціум діють неусвідомлено чи автоматично відповідно до закладених у цьому просторі смислів. Про «фрактальний дуалізм» говорять у тому разі, якщо хаос чи дезорієнтацію створюють різноспрямовані впливи різних цивілізаційних домінант чи гостро конкуруючих центрів.

4. Теорії регіональної безпеки у сучасному, явно переобтяженому насильством, світі прямо залежать від внутрірегіональної динаміки і відповідних безпекових дискурсів. Звідси звертання «нового регіоналізму» до формування регіональних «комплексів безпеки» на основі політики сек'юритизації (*security constellation*). Такі комплекси, як правило, постають як гібридні форми глобального і регіонального рівнів, а отже, потребують сполучення в аналітичному полі традиційних і нетрадиційних, стандартних і нестандартних форм соціального аналізу. «Управління загрозами» постає при цьому як модель оптимізації регіональної політики на базі адекватності викликів і відповідей.

5. Істотному перегляду у цьому ключі піддаються концепти простору й ідентичності. У зв'язці «час – простір» останньому відводиться значно більше місця, ніж у класичних версіях соціотрансформаційної динаміки. Ведеться інтенсивний пошук принципів формування стереотипів (*stereotypification*) у формуванні локальних ідентичностей, а також джерел їх розмивання в регіонах, що стали осердям підвищеної конфліктності. Як підпорядковані розглядаються проблеми культурної стратифікації, що передбачає врахування впливу культурних ресурсів (у тому числі і у їхньому товарно-грошовому еквіваленті) на розвиток регіону та його конкурентоспроможність.

Регіоналістика, концептуалізована на новій основі, мало нагадує ту виниклу в середині ХХ століття регіональну науку, яка майже цілковито перебувала в економічному просторі і бачила своє основне завдання у науковому обслуговуванні оптимального розміщення виробничих потужностей. Пріоритетний інтерес до просторових особливостей економіки й територіального планування у ній зберігається, але регіональну науку на Заході вже розглядають переважно як подіум для діалогу представників різних соціальних наук, зайнятих регіональними дослідженнями й порівняннями (його організатором виступає Міжнародна асоціація регіональної науки). У регіональній аналітиці домінує соціокультурний підхід, у рамках якого регіон постає як колективна форма життя людей з інтенцією на самореалізацію й активну взаємодію з іншими територіальними структурами.

Предметні рамки діалогу постійно розширюються: в орбіту регіонального вивчення включаються «великі» регіони і навіть світові

територіально-господарські системи; крізь призму регіоналізму розглядаються нині практично всі проблеми управління й менеджменту. Розвиваючись у такому напрямі, історична регіоналістика забезпечить собі роль ключової парадигми у поясненні як суспільного поступу, так і явищ «неотурбулентності», відкатів, підвищеної ризикогенності у зонах погранич.

Головне призначення сучасної історичної регіоналістики – осмислення економічних, політичних, етнічних та інших викликів, пов'язаних із виразними прагненнями регіонів до самовиявлення й самореалізації. Реконструкція просторових мереж минулих епох слугує тут завданню порівняння циклів господарського й соціально-культурного освоєння територій принаймні у межах двох-трьох останніх століть. Природно, що фахівців насамперед цікавить перебіг процесів модернізації, урбанізації/деурбанізації, моделювання ритмів територіального поділу праці, напрямів й темпів колонізаційних процесів, міграцій. А також – не меншою мірою – виявлення й підтримання базових смислів територіальності як суспільної цінності. Геополітичні реалії початку XXI століття і різке загострення конфліктності у сучасному світі змушують фокусувати увагу насамперед на бар'єрних функціях кордону, особливостях «гібридних» ментальностей та ідентичностей, сферах впливу релігійних вірувань, проявах девіантної поведінки тощо.

У найбільш узагальненому вигляді завдання вітчизняної історичної регіоналістики полягають у простеженні процесів, що в ході історичного розвитку відбувалися у просторі між локальним і глобальним рівнями організації суспільних систем. Інакше кажучи, нас у першу чергу цікавлять процеси, які відбуваються на проміжному між мікро- й макрорівнями просторі (за ним уже міцно закріпилася дефініція мезорівня). Для України проблема мезосфер подвійно актуальна тому, що майже вісім століть її історії вмістилися у своєрідному мезопросторі периферій різних держав, які до того ж належали до різних цивілізаційних систем. Специфіка регіоналістики полягає у тому, що аналізу в її рамках підвладні і неспівпадіння ритмів історичного й календарного часу, і цивілізаційні й культурні особливості розвитку окремих регіонів, і функції кордонів, і особливості життя у зонах погранич.

Не можна, однак, не рахуватися з тим, що реалії гібридної війни на Донбасі диктують необхідність зміщення акцентів у регіональній аналітиці від мезорівня до мікрорівня. Спрогнозований політологами ще 10 років тому «поворот від універсальності до локальності й моментальності» сьогодні матеріалізується як наслідок бурхливих диверсифікаційних процесів, які доволі часто роблять суспільні настрої у межах регіону не лише гостро відмінними, але й неспів-

мірними. На Донбасі, за висновком фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, «за будь-яких сценаріїв період реінтеграції буде довгим, витратним і конфліктним»¹³¹. Це означає, що фокус у дослідженні суспільної свідомості дедалі більше переміщуватиметься на рівень окремих локалітетів – міст і сіл. При цьому екзистенційно-антропологічний підхід доповнюватиметься ситуаційним, базованим на визнанні слабкої прогнозованості розвитку ситуації у кожній окремій місцевості.

У предметному просторі сучасної регіональної науки виокремлюються як мінімум три рівні – теоретико-методологічний, локально-ретроспективний та епістемологічно-рефлексивний. Пріоритетні напрями досліджень на першому рівні – з'ясування складних взаємозалежностей між глобальним, регіональним, локальним, між макро-, мезо- й мікрорівнями наукового пошуку, між центрами, напівпериферіями та периферіями тощо. На другому рівні у фокусі уваги перебувають історія регіонів як системоутворюючих цілісностей, історія колонізаційних процесів, міграцій, ретроспективні дослідження територіальної організації. На третьому – відображення у суспільній думці та на особистісному рівні індивіда дистанції між «своїм» та «чужим» простором, особливості ментальності та культурної пам'яті на місцях тощо.

Розширення просторово-часового досвіду індивідів і спільнот потягнуло за собою значне ускладнення інформаційних і соціокультурних моделей осмислення реальності – як у її сучасному, так і ретроспективному вигляді. У багатьох з них своєрідно переплітаються рецидиви позитивістських підходів, відлуння модних у ХХ столітті модернізаційних схем, культурні новації постмодерну. Але загалом картина презентації минулого в історіографії та дотичних до неї сферах пізнання стала значно більш виразною і багатогранною. Ці якісні зміни значною мірою зумовлені тим, що мовою пояснення й репрезентації стає контекстуалізм – всебічний розгляд і аналіз того зумовленого переважно соціогуманітарними чинниками контексту, в якому доводилося діяти історичним персонажам і пересічним громадянам.

Регіональні особливості вивчаються дослідницькими методами різних наукових дисциплін – археології, антропології, історичної демографії, етнографії, культурології, історичної географії, політології, економіки регіонів, соціології, соціолінгвістики тощо. Застосовувані ними методологічні підходи об'єднують максимально широкі трактування антропологізму. Відповідно до традицій «символічної»

¹³¹ Майбутнє територій конфлікту на Донбасі після Мінських домовленостей–2: простір варіантів // Нова Україна. – 2015. – Квітень. – С. 12.

(культурної) антропології увага зосереджується на менталітеті, етосі людей минулого, на символах і цінностях, в основі яких найчастіше лежать регіональні відмінності.

Сучасна регіоналістика являє собою сукупність дослідницьких парадигм і відповідних методів, орієнтованих на вивчення регіонів різних рівнів, закономірностей їх формування й функціонування із врахуванням історичних, демографічних, етнонаціональних, релігійних, екологічних, природно-ресурсних, політико-правових особливостей, специфіки територіальної організації, місця і ролі кожного з регіонів у міжнародному поділі праці. Об'єктом дослідження в ній виступають різнопланові явища регіоналізму й регіоналізації, а предметом – специфічність регіонального розвитку у територіальному й управлінському вимірі. Якщо глобалістика вивчає макро-соціоприродні системи, то регіоналістика – такі ж системи на мезо- і мікрорівні.

Не можна водночас не бачити того, що безпрецедентно широкі предметні рамки сучасної регіоналістики мають тенденцію до дальшого розширення за рахунок уведення у сферу регіонального аналізу усіх аспектів стратегії ендегенного розвитку включно з проблемами економічної і фінансової політики, екологічної безпеки, місцевого самоврядування тощо. Чітко позначити свої дисциплінарні рамки сучасна регіоналістика навіть не намагається, розглядаючи свої функції як комплексні й інтегративні. У поле її зору потрапляє «усе, що потенційно може мати регіональний вимір»¹³². А отже у фокусі уваги сучасної регіоналістики неминуче перебувають проблеми «викликів і ризиків» на шляху раціонального управління, зокрема, міжрегіональної асиметрії, статусної диференціації, бюджетних диспропорцій.

Як міждисциплінарний науковий напрям регіоналістика органічно входить у сферу соціально-економічної та історичної географії, соціології, теорії управління, культурології, політології, народознавства тощо. Вона розглядається як комплексна синтезуюча дисципліна, яка досліджує процеси діяльності людини і створювані нею матеріальні і духовні цінності в рамках географічного простору регіону. Географічна складова регіоналістики включає в себе описання природних умов і ресурсів, взаємовідносин людини і ландшафту, а також символів і кодів, що проектуються культурою даного регіону на освоєний нею простір (останнє завдання розв'язується в межах порівняно нового напрямку – культурної географії). Історико-культурна складова – це історія заселення і освоєння регіону,

¹³² Ким Ю.В. Федерализм, регионализм и региональная политика: вопросы методологии // Российский исторический журнал. – 2008. – № 6. – С. 58.

формування в його межах певного типу культури і регіональної ідентичності. Демографічна складова включає дослідження проблем розселення, розміщення трудових ресурсів, переміщень населення. Етнокультурна зосереджує увагу на регіональному вимірі ціннісних систем, мови, вірувань, традицій, а також на процесах міжкультурної взаємодії.

Перші результати трансформації регіональної науки очевидні. Дедалі чіткіше вимальовується наукова парадигма дослідження не лише територіальної специфічності й «горизонтальної» взаємодії у широкому часовому діапазоні, але й відповідної соціокультурної динаміки, з процесами формування регіональної самосвідомості включно. Але не менше важить і поява вкрай необхідного для просторової аналітики мезорівня дослідження соціальних, економічних, політичних, культурних процесів, проміжного між глобальним і локальним. У такий спосіб заповнюється середня ланка у дихотомії *глобальне – локальне*, що відкриває додаткові можливості для уведення в систему безлічі категорій і понять, які побутують і взаємонакладаються у процесі осмислення взаємодії часу і простору.

Ми стали свідками (до певної міри й учасниками) не тільки освоєння регіоналістикою нової для неї ніші інтеграційної взаємодії, але й інтенсивної диференціації наукового знання про регіони відповідно до профілю практично усіх природничих і соціогуманітарних наук. Особливо відродно відзначити, що вже сьогодні історична й політична регіоналістика вкупі з теоретичною географією й герменевтикою ландшафту, як її складовою частиною, не тільки створюють базу для розв'язання сучасних просторових завдань, але й задають новий алгоритм усім напрямам науки про простір та його членування. Змінюється кут зору на співвідношення загального й «головного» (у цій ролі прийнято було бачити «національний наратив») та часткового й «периферійного» (усього комплексу проблем, пов'язаних із місцевою історією). «Звуження» дослідницького поля, як правило, збільшує масштаб аналізу. Роль локалізму як дослідницької парадигми зростає в міру того, як піддаються істотному переосмисленню поняття партикуляризму, фрагментованості, глокальності тощо. Істотно видозмінюється співвідношення домінант соціального й культурного на користь останнього.

Регіональний зріз історичної науки дає дуже багато не тільки для прояснення специфічних особливостей її розвитку, але й для розуміння своєрідності культурної ідентичності, яка у своїй основі є регіональною. Специфічні особливості такого різновиду історичного знання, яким є регіоналістика, визначаються поміж іншим і тим рівнем регіональної самосвідомості, яка існує практично у кожному

суспільстві, але не завжди належним чином усвідомлюється і осмислюється. Йдеться, насамперед, про специфічні особливості ментальності, які виникають під впливом особливих географічних, економічних, політичних умов і згодом перетворюються у стійку домінують світосприймання і ціннісних орієнтацій. Регіональна історіографія – у широкому розумінні цього терміна – тісно пов'язана не лише з історичною географією, але і з соціальною психологією. Особливості останньої на регіональному рівні заслуговують на найуважливіше вивчення хоча б тому, що їх ігнорування здатне жити такі негативні явища, як регіональний сепаратизм.

Концептуалізація історичної регіоналістики відбувається у майже безмежному просторі «перехресних», «пов'язаних» історій, погранич, цивілізаційних та інших культурних впливів. «Пов'язані», «спільні», «інтегровані» (*connected, entangled, shared, integrated*) історії органічно вписуються у простір «історії відносин» (*relational history*) і транснаціональної історії. У фокусі уваги останньої «пучки відносин» (*bundles of relationships*), тобто точки дотику у відносинах соціумів, культур, цивілізацій. А оскільки кожен регіон – реальний чи «уявлений» – має свій набір культурних ландшафтів, географічних уявлень, когнітивних фреймів, просторовість постає як його природна онтологічна основа, а раціоналізм – як методологічний ключ її осмислення.

Дисциплінарний статус історичної регіоналістики вже достатньо мірою усталений. Її концептуалізація створила по суті новий, «горизонтальний» вимір історичних досліджень, коли суспільства розглядаються як сукупність територіально відокремлених одиниць – із своїм набором сутнісних характеристик, які можна порівнювати і ранжувати за просторовою шкалою. Розглянуті під таким кутом зору регіони постають і у вигляді унікальних, постійно змінюваних територіальних комплексів, і в іпостасі суб'єктів, які самі себе вибудовують у процесі історичного розвитку. Культурний регіон – територія, об'єднана відносною гомогенністю, спільним історичним минулим, традиціями – вдячний об'єкт для різнотипних наукових досліджень. Не менші евристичні можливості відкриває процес «уявлення» регіонів (за аналогією з андерсонівською нацією).

Модуси часу – минуле, сучасне, прогнозоване майбутнє – для історичної регіоналістики важливі тією мірою, якою між ними простежується пряма або опосередкована залежність. Але значно більше важать для неї параметри освоєного людиною простору. А тому й універсальні поняття регіоналістики (які водночас виконують функції основних категорій) є похідними від простору (просторовість), території (територіальність), місця (локальність). Певна розмитість їхніх меж все ж не перешкоджає саме в цій системі

взаємозалежностей відшукувати відповідь на питання: як впливає на людину середовище її проживання, точніше, які саме елементи макро-, мезо- і мікросередовища на тому чи іншому етапі сприймаються нею як пріоритетні. На цьому ґрунті у просторовій аналітиці можна йти й далі: простежувати ставлення населення того чи іншого регіону до глобальних, загальнонаціональних, регіональних змін і відповідні особливості їхньої соціальної й політичної поведінки.

Об'єктом дослідження в історичній регіоналістиці виступають як різнопланові прояви регіоналізму й регіоналізації з усією системою створених людиною артефактів, так і регіональні особливості на рівні ментифактів – духовних традицій, особливостей світосприймання, образного мислення. Як предмет дослідження найчастіше фігурує регіональна структура певного ареалу, типологія регіонів, специфічні для певного регіону особливості поселенської структури й природокористування, етнічна, мовна, конфесійна своєрідність тощо.

У найбільш загальному вигляді об'єктно-предметну сферу історичної регіоналістики можна визначити в такий спосіб:

- осмислення регіональної специфіки в просторовому вимірі;
- дослідження історії України та української історіографії в регіональному контексті;
- ретроспективне дослідження територіальної структури та прогнозування оптимальної моделі регіональної організації;
- регіональні особливості розвитку історичної думки;
- історія регіонів як системоутворюючих цілісностей;
- проблеми локалізації населення і територіальних зв'язків;
- історія колонізаційних процесів, міграцій;
- історія міських і сільських поселень.

Значним стимулом для активізації досліджень регіоналізму став підвищений інтерес до проблем суспільної організації й самоорганізації, стимульований спочатку розвитком кібернетики і загальної теорії систем, а пізніше, у 80–90-х рр. ХХ ст. – виникненням синергетики. Оскільки остання запропонувала принципово новий підхід до розуміння суспільних змін – як закономірного процесу переходу від хаотичної організації до впорядкованої і, навпаки, від впорядкованості до хаотичності, нею відразу ж зацікавилися географи, економісти, фахівці з проблем народонаселення. З'ясувалося, що «реальність аж ніяк не є ареною, на якій панує порядок, стабільність і рівновага: головну роль у світі, що нас оточує, відіграють нестійкість і нерівноважність»¹³³. Підтвердженням цієї тези

¹³³ Тоффлер О. Наука и изменение // Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М., 1986. – С. 17-18.

стали тенденції до архаїзації та варваризації світового культурного простору, що мали і політичний, і соціальний вимір. Баланс на грані конфлікту, спричинений не в останню чергу розпадом однополярної системи і активізацією сепаратизму, спричинив, на думку ряду аналітиків, завершення епохи стихійної глобалізації, поставивши під знак запитання саму наявність абсолютних, універсальних форм гуманістичних цінностей. За таких умов на перший план виступає двоєдине завдання: зберегти цілісність світового співтовариства й можливість інтеграції і водночас забезпечити право кожної з цивілізацій на збереження своєї ідентичності¹³⁴.

Як вважають автори доповіді «Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі», система міжнародних відносин нині критично переобтяжена локальними конфліктами різної інтенсивності та різноманітними квазі-державними утвореннями, які є результатом паліативних, тимчасових і недовершених вирішень цих конфліктів. Тому вона може зруйнуватися не внаслідок світової війни чи якоїсь іншої форми глобального конфлікту, а внаслідок кумулятивної дії усе більшої кількості локальних конфліктних ситуацій та неконтрольованого розростання кількості незаконних територіальних утворень, що претендують на державницький статус. У такому розвитку подій фахівці бачать не лише розширення зон безладу й панування насильства, але й імовірне наближення «темних часів» глобальної системної кризи¹³⁵.

Україні довелося на власному гіркому досвіді відчути, як легко зруйнувати суспільну рівновагу і як важко потім зупинити тривалий збройний конфлікт. Стрес, спричинений київськими подіями лютого 2014 р., стимулював і спроби наслідування «революційних зразків», і виразні відцентрові тенденції аж до невизнання на певних територіях влади офіційного Києва. Для частини населення притягальними за цих умов виявилися відроджувальні «імперські» ідеологеми Російської Федерації. «Драма взаємонерозуміння» зумовила небачену напругу пристрастей у збройному конфлікті, ускладненому прямою підтримкою сепаратистів з боку Росії. По суті Україні довелося впритул зустрітися з новим типом «гібридних», неоголошених війн і з феноменом нової «смути».

Вона ризикує надовго лишитися у стані «стабільної нестабільності», якщо владі за допомогою громадянського суспільства не

¹³⁴ Якунин В.И. Диалог цивилизаций для построения мирных и инклюзивных обществ // Полис. – 2012. – 5. – С. 8-16.

¹³⁵ Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі. – С. 351.

вдасться знайти не лише потужні важелі забезпечення економічного зростання, але й ефективні модулі впливу на систему світосприймання людей, які втомилися від постійних стресів й невизначеності. Неможливо довго жити у світі взаємовиключних істин, в полоні формули «або – або», або «слава», або «ганьба». Доведеться, хочемо ми цього чи ні, існувати у світі різноспрямованих «правд», шукати компроміси, діяти за формулою «і – і». Найтяжче засвоїти таку життєву стратегію буде, зрозуміло, тим, хто пройшов через бої і втрати. Суспільство має допомогти цим людям адаптуватися до мирних умов і не пропонувати простих розв'язок там, де потрібна наполеглива праця. Шукати вихід у нових Майданах і революціях безперспективно: соціум і так уже заплатив надто високу ціну за революційну екзальтацію й наївні ілюзії. Настав час солідарних дій; іншого шляху до кращого майбутнього немає.

Нові вимоги, що їх життя ставить перед регіоналістикою, вимагають нового методологічного оснащення цієї міждисциплінарної галузі знання. Йдеться насамперед про перегляд традиційного «ортодоксального» поняття суспільства, базованого на майже цілковитому ототожненні соціуму з національною державою. Сучасні метатеорії плюралістичні в своїй основі і базуються на відмові від формальної ієрархізації рівнів наукового пізнання. Допускається довільне визначення регіонів як об'єктів дослідження з широким застосуванням компаративістських підходів. У зв'язку із помітним зростанням рівня конфліктності у сучасному світі на перший план виходять проблеми, пов'язані з класифікацією локальних конфліктів, визначенням суті «гібридних війн», з'ясування глибинних причин «несиметричності» останніх.

Переосмислений на цій базі функціоналізм (неофункціоналізм) поставив під сумнів домінуючу донедавна тезу щодо можливості розділення політичної й економічної сфер регіоналізації. Політична домінанта в організації регіонального простору стала розглядатися як головний інструмент у подоланні розбіжностей та розв'язанні кризових ситуацій. На основі таких підходів набували чітких обрисів контури новітнього інституціоналізму, в якому каркасом для організації регіонального простору виступають сильні й ефективні міжнародні інститути.

У рамках різних наукових шкіл регіоналізм постає у доволі відмінних іпостасях; акценти робляться на «жорстких» або «м'яких» формах безпеки, яким він має сприяти. Найбільш категоричні у трактуваннях регіоналізму як небезпеки т.зв. «політичні реалісти». У їхньому баченні міжнародна система іманентно «анархічна», з гострим протистоянням геополітичних інтересів, а отже, наголос робиться на бар'єрних функціях кордонів і «жорстких» інструментах

безпеки. На сильні й ефективні інститути для регіональної співпраці орієнтуються і т.зв. інституціоналісти. Школа досліджень миру (*peace research*) більш мобільна у пошуку факторів безпеки. Вона пропонує здебільшого «м'які», несилкові пріоритети в руслі інтенсифікації торгівлі й інвестицій; кордони тут постають як система забезпечення контактів. Школа конструктивізму наголошує на інтелектуальній складовій процесу регіоналізації. Розглядаючи регіоналізм як різновид соціальної рефлексії, конструктивісти зосереджуються на інструментах впливу на формування ідентичності й регіональної спільності, особливо у пограничних ареалах.

Відмінності між «жорсткими» й «м'якими» різновидами регіоналізму на практиці вибудовуються переважно за спрямуванням векторів – згори вниз чи знизу вгору. Прибічники «жорсткого» регіоналізму виступають за формалізований характер відносин між діючими суб'єктами й посилення ролі державного регулювання. Прибічники «м'яких» підходів орієнтуються на стандарти «відкритої географії» та ініціативи «епістемологічних співтовариств», виступаючи за максимально децентралізовану (нерегульовану) регіональність.

Новий («відкритий») регіоналізм, що виник на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст., став практичною реалізацією інтеграційних процесів у Європі і світі, але це не означає, що відповідні теорії зациклені лише на аналізі міждержавного різновиду регіоналізму. «Новий регіоналізм як методологічний підхід прагне проаналізувати регіоналізм комплексно, одразу в площинах державних та міждержавних взаємодій між міжнародними, субнаціональними та транснаціональними акторами»¹³⁶.

Як багатомірна форма інтеграції, він включає в себе економічні, політичні, соціальні й культурні аспекти, переважно ті, які спрямовані на більш повне використання можливостей, створених процесами глобалізації. Якщо «старий» регіоналізм мав здебільшого протекціоністське спрямування і зосереджувався на захисті від небажаної конкуренції, «новий» регіоналізм орієнтований «назовні» і підпорядковується завданню створення нових альянсів, режимів вільної торгівлі тощо. Його заміником може виступати термін інтеррегіоналізм. Однією з його прикмет є наявність різних форм субрегіоналізму – цим поняттям, як правило, позначають співпрацю певних регіональних спільнот в межах «великих» регіонів. Поряд з

¹³⁶ Константинов В. Еволюція наукових підходів до дослідження феномену регіоналізму в міжнародних відносинах. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1212/74>.

державами в межах «нового регіоналізму» помітно активізуються і різні приватні структури.

Як поліфункціональне загальносистемне явище сучасний регіоналізм надзвичайно багатолікий. Нині він сприймається як загальна тенденція світового розвитку, що охоплює різні феномени суспільного життя й може набувати різних організаційних форм. Його політичним стимулом може бути необхідність зміцнення чийось геополітичних інтересів («імперська» версія), мінімізації впливу конкуруючої держави (версія «балансу сил»), створення системи колективного захисту чи регіональних комплексів безпеки (версія «гегемоністської стабільності») тощо. У внутрідержавному вимірі регіоналізм може виступати як регулятор збалансованості регіональних інтересів, а може відбивати і сепаратистські устремління. Така багатоаспектність не повинна, однак, позначатися на зменшенні наукового інтересу до проявів регіоналізму; навпаки, вона має його стимулювати. Бо деструктивного спрямування вони набувають саме там, де їхня природа осмислена недостатньо.

Регіоналізація посткомуністичної Європи покликана до життя істотні зміни і у номенклатурі географічних понять. Пишуть навіть про нову еру географічних відкриттів, яка починається з того, що йдеться не про екстенсивне розширення уже пізнаних просторів, а про інтенсивне поглиблення смислів¹³⁷. Концепт глобалізації, що став відповіддю на виклики доби постмодерну, створив рамкові умови для конструювання принципово нових уявлень про глобальний та універсалістський соціальний порядок. На наших очах формується новий простір соціальної взаємодії, який визначають як *infomodernity* – з неймовірним зростанням вимог до соціальної комунікації й механізмів соціалізації. Поширення інтерактивних мережових форм спілкування означає підключення індивіда до глобального «інформаційного середовища», а отже, і до нових універсальних норм і стандартів поведінки. «Просування *infomodernity* означає не лише певну наступність з епохою класичного модерну, але й якісне перетворення самої *сучасності*. Воно являє собою критично значущий виклик людській особистості, оскільки посягає на зміну всієї її «несучої структури», включаючи духовну сферу, сферу інтимності, етичну й моральну автономію, особистісний суверенітет»¹³⁸.

Не можна, однак, не звернути увагу і на дещо надмірну оптимістичність таких висновків: адже з реаліями *infomodernity* у наш

¹³⁷ Штена В. Новая эра географических открытий // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 5. – С. 43.

¹³⁸ Лапкин В.В., Семенов И.С. «Человек политический» перед вызовами *infomodernity* // Полис. – 2013. – № 6. – С. 65-66.

час уживаються і грубі порушення міжнародного права, і прояви сепаратизму, і відчутне зниження політичної компетентності. Революціонізація ціннісних критеріїв, яка супроводить процеси глобалізації, підживлює протестні настрої, розмиваючи при цьому й когнітивні можливості традиційних дослідницьких підходів. Психологічні чинники сьогодні значно більшою мірою, ніж раніше, впливають на політику, створюючи атмосферу вседозволеності й «нової несвободи». Водночас створюється простір для нівелювання і навіть демонстративного відкидання можливостей апробації моделей людської поведінки в екстремальних умовах, що загрожує небезпеками втрати смислів і деградації людського спілкування.

У процесі перекроювання політичної карти світу з'явилися нові концепти «великих регіонів» і нові градації геополітичної організації. Змінилися кордони поняття «Східна Європа», яке до розпаду СРСР застосовувалося на означення європейських країн колишнього соціалістичного табору. З 1991 р. воно поступається місцем поняттям «Центральна» або «Центральна та Східна Європа». У своїй класичній праці «Винаходячи Східну Європу. Карта цивілізацій у свідомості епохи Просвітництва» Ларі Вулф показав, що у понятті «Східна Європа» завжди були присутні ознаки зверхності західної культури порівняно з умовним «Сходом», на останньому лежала печать недорозвинутості й перехідного стану. У поняття «Центральна Європа» до кінця ХХ ст. вкладалися спочатку пангерманські устремління, а пізніше – міфологізовані уявлення про нібито аналогічний західному культурний простір, який був воєнною силою вирваний із західно-європейського контексту. Гібридне поняття «Центральна і Східна Європа» виявилось ще більшою мірою політизованим та ідеологізованим, і зрештою поступилося місцем концепту Центральної Європи. Утім, останній, на переконання А. Міллера – теж усього лиш ідеологічний феномен¹³⁹.

Тенденцією останнього часу стала поява особливої категорії «Нова Східна Європа», до якої разом з Білорусією й Молдовою віднесено й Україну¹⁴⁰. Автори цієї новації схильні розглядати регіон «Нової Східної Європи» як буферну зону між Росією та Європейським Союзом. Ще більш політизованою виявилася спроба концептуалізувати регіон України, Білорусі й Молдови як самобутнє й самодостатнє «Пограниччя», чому сприяла діяльність Центру перспективних досліджень і освіти (*Centre for advance studies and education*,

¹³⁹ Міллер А.И. Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России // Регионализация посткоммунистической Европы. – М., 2001. – С. 33.

¹⁴⁰ Hamilton D., Mangott G. The new Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova. – Baltimore, 2007.

CASE). Оскільки ЄС по суті виключив на якомусь етапі цей регіон з орбіти свого впливу, це провокує бажання визначити його статус у такий спосіб, щоб не полишити його у зоні політичного й геокультурного впливу Росії¹⁴¹.

У наукових дискурсах дедалі ширше використовується поняття «культурний регіоналізм». Як культурний феномен регіоналізм розглядають географи; терміном «культурний регіоналізм» ними позначається своєрідність і самобутність регіональних співтовариств людей, зумовлена як об'єктивними факторами, так і суб'єктивним («рефлексивним») сприйняттям певної території. Суб'єктивний («перцепційний») пласт у цій двоєдиній конструкції значною мірою зумовлює особливості регіональної самосвідомості й поведінкові стереотипи. Регіональна ідентичність виступає як похідна від ступеня закоріненості того чи іншого типу культури. Те, що в одних і тих самих групах людей можуть легко уживатися різні модуси інтенсифікаційних настанов, легше за все пояснити саме впливом культурних традицій.

Загалом же антропологічні витоки регіоналізму вбачаються у соціальній природі людини, становлення і розвиток якої відбувалися у конкретному регіональному просторі, в умовах взаємодії двох протилежно спрямованих процесів – автономізації й інтеграції. В міру ускладнення культурно-цивілізаційної діяльності людини і частих воєнних сутичок прагнення до самодостатнього відособленого існування людських спільнот ставало домінуючим, породжуючи специфічний різновид ідентичності – локальну (регіональну) ідентичність. В англійській традиції розрізняється висхідний (*bottom-up*) регіоналізм – як зростання політичної і економічної активності регіональних еліт і нисхідний (*top-down*) регіоналізм як формування державної політики із врахуванням інтересів і потреб регіонів¹⁴².

У сучасній соціології регіональність вже давно здобула ранг незалежної константи. В усіх моніторингових соціологічних дослідженнях дані про економічний розвиток, суспільні настрої, політичні пріоритети подаються в регіональному розрізі. Однак, як зазначають С. Макеев та А. Патракова, соціологи у своїх дослідженнях наперед обмежені у вивченні регіонального чинника. Вибірki формуються відповідно до наявного адміністративно-територіального

¹⁴¹ Мусиездов А.А. Территориальность современного общества // Социологический журнал. – 2013. – № 4. – С. 25.

¹⁴² Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України (Київський центр інституту Схід-Захід) / За ред. С. Максименка. – К., 2000. – С. 34-36.

поділу, а це лишає простір для «регіонального фантазування»¹⁴³. Політологи у більш вигідному становищі – вони оперують здебільшого даними виборів, хоч і дані соціологічних досліджень теж постійно у їхньому полі зору. Зокрема, останні активно використовуються в аналізі етнолінгвістичних і дотичних до них компонентів регіоналізму, зокрема, етнолокального партикуляризму.

Спорідненими з конструктивістськими є і сучасні постмодерністські підходи, які також експлуатують ідею ідентичності, але варіюють її відповідно до значною мірою утопічних марень про «зникнення держави-нації», «смерті географії», «транстериторіальної влади». Концепції «стиснення часу-простору» і «розмивання кордонів» гіпертрофуються тут до крайньої межі, аж до констатації втрати територіальними спільнотами традиційної ідентичності. Значимість національних кордонів ставиться під сумнів і неомарксистами, у баченні яких транснаціональні корпорації постають у вигляді «міжкласових» коаліцій підприємців, профспілок та національної бюрократії.

З цього погляду корисно подивитися на ту еволюцію, якої зазнали теорії регіоналізму упродовж XX і початку XXI століття. Які процеси спричинили ту неймовірну багатовимірність трактування регіоналізму, яка, за висновками фахівців, здатна «збивати з пантелику»? І наскільки класифікації, вироблені упродовж століття, здатні створити фундамент для розмежування регіоналізму як політичного руху, регіоналізму як автономістської ідеології й регіоналізму як форми захисту інтересів територій?

¹⁴³ *Макеев С., Патракова А.* Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 110-111.

Розділ 2

КЛАСИЧНІ ТЕОРІЇ РЕГІОНАЛІЗМУ

У виробленні концепту регіоналізму пріоритет належить географам і економістам. І ті й інші відштовхувалися переважно від практичних проблем. Перші обслуговували геополітичні державні доктрини, підпорядковані або завданням розширення простору національних держав, або потребам гарантування їхньої безпеки. Другі дбали про раціональне розміщення продуктивних сил і резерви підвищення продуктивності праці. І ті й інші далеко не завжди усвідомлювали самоцінність своїх теоретичних побудов. Але саме на цьому фундаменті поставала регіональна наука, обриси якої почали вимальовуватися вже в середині ХХ ст.

Останнім часом регіональна наука істотно збагачується за рахунок історичного знання. Осмислення історичних закономірностей розвитку людських спільнот у відносно замкнених ареалах, у різних державних організаціях, в умовах гострих міжетнічних і міжконфесійних зіткнень допомагає регіональній науці наблизитися до розуміння регіональної самобутності, закоріненої в ґрунт і спосіб життя, збагнути логіку регіональної історії і ритми регіональної культури. На цій основі полегшується вивчення регіональних проблем в економіці, «регіональної складової» політичного процесу і регіональної ідентичності.

Зрозуміти феномен сучасного регіоналізму неможливо, не спираючись на спадок дефініціювання регіону й регіоналізації у світовій суспільній думці, принаймні на матеріалі останнього століття. Адже термін «регіоналізм» тому і зникав надовго з політичних і наукових дискурсів, що відправна категорія – «регіон» надто довго лишалася розмитотою й неусталеною (ознаки цієї розмитості спостерігаються і донині). В інтерпретаціях філософів, істориків, географів, економістів регіон упродовж усього ХХ ст. поставав як складний феномен, що не піддається однозначним тлумаченням. І якщо, приміром, у Ф. Броделя він виступає як аналог особливого світу з власною ментальністю, світосприйманням, традиціями, то більшість географів тяжіла до значно вужчих, приземлених трактувань регіону як частини земної поверхні із природно та історично сформованими особливостями мислення й дій його мешканців. Концептуалізація політології як системи наукових знань потягнула за собою інтерес до регіону як до суб'єкта федерації чи іншої субнаціональної одиниці,

його вихід у сферу міжнародної політики зумовив появу концепту транснаціонального регіону. Багатозначність терміна не сприяла, природно, транссловації на його основі, хоч відцентрові явища, які проявлялися дедалі виразніше, потребували уведення у наукову мову відповідного узагальнюючого поняття. Реально ж концептуалізація регіоналізму почалася тоді, коли глобалізаційні процеси виявили тенденцію не лише до уніфікації, але й до диверсифікації понять, пов'язаних з особливостями світової соціотрансформаційної динаміки. Потужний стимул їх розробці був даний зламом центральних блоків управління спочатку в рамках руйнування колоніальної системи, а потім у процесі розпаду СРСР. Нова парадигма реформування світ-системи за цих умов уже не могла обходитися без системи понять, на основі якої мали вибудовуватися нові моделі регіону, регіоналізації, регіоналізму.

Необхідність розв'язання двоєдиного завдання – теоретизації й історизації знання про українські регіони та прояви регіоналізму рівною мірою диктується як суспільними потребами, так і логікою розвитку суспільних наук. Саме на цьому шляху стає можливим, поперше, з'ясувати витoki, історичні корені проблем, які доводиться розв'язувати сьогодні. По-друге, лише в такий спосіб вдається визначити тенденції, що мають відносно стійкий характер і окреслюють напрям сучасного регіонального розвитку такою ж мірою, як це було в минулому. По-третє, оцінка минулого досвіду регулювання регіональних процесів дає змогу сформулювати уроки, що мають безцінне значення для сьогодення. Адже, за Ф. Броделем, «простір – реальність не тільки сьогоднішня, але й учорашня. За сучасними пейзажами вимальовуються, воскресають горизонти минулого: земля, подібно шкірі людини, приречена зберігати сліди старих ран»¹.

Чи потрібна сучасній Україні власна теорія регіоналізму? Питання риторичне, однозначно позитивна відповідь на нього самоочевидна. Адже саме сучасні проблеми створюють нагальну проблему в осмисленні чинників, які забезпечують, чи, навпаки, гальмують національну єдність. Історія розпорядилася так, що українське суспільство є сьогодні сегментованим, регіональні інтереси у ньому є значною мірою різновекторними. Пояснити походження і сутність цієї сегментованості і різноспрямованості – головне завдання української регіоналістики. Прагнення науковців-регіоналістів впливати на сучасні інтеграційні процеси, зокрема на формування національного та загальноєвропейського просторів, так

¹ Бродель Ф. Что такое Франция? Пространство и история. В 2 кн. – Режим доступу: <http://www.gumer.info>.

і залишаться прагненнями, якщо до їх висновків та рекомендацій не будуть прислухатися владні структури.

1. Регіони у системі історичної географії

Початки регіоналістики глибоко закорінені в системі географічних наук – переважно тих її відгалужень, які зосереджувалися на описі окремих місцевостей, берегових ліній, комунікаційних систем і об'єднувалися поняттям *хорографія*. Якщо призначенням географії, за Птолемеєм, було зображувати землю єдиною і безперервною, то хорографія, «беручи окремі місцевості, розглядаючи кожен з них зосібна», мала наводити у своїх описаннях навіть такі дрібниці, як, наприклад, гавані, села, округи тощо. При цьому важливим уявлялося «розумно і корисно передавати навіть найдрібніші особливості країн»². Античні автори склали описи («об'їзди») земель, які на спеціальних картах (перієгесах чи періплах) фіксували головні водні й сухопутні шляхи між поселеннями та узбережжям морів.

Загалом же можна вважати, що основи історичної регіоналістики закладалися в руслі історичної географії, яка дістала своє концептуальне оформлення в епоху Відродження та Великих географічних відкриттів. Від часів фламандських географів та картографів А. Ортелія та Г. Меркатора, італійського картографа Л. Гвіччардіні бере початок тенденція розгляду проблеми освоєння територій у часовому контексті, з прискіпливою увагою до пам'яток античності, місць визначних подій. Надалі історична географія еволюціонувала у бік дослідження процесів взаємодії суспільства і природи, вивчення типів природокористування і аналізу відповідних уявлень.

У Франції вже у XVI столітті терміни *fins*, *limite*, що стосувалися переважно укріплень та їхніх меж, стали популярними завдяки намаганням династії Валуа зміцнити кордони королівства. Дещо пізніше у *limite* з'явився синонім *frontière*, а слово *fins* зникло. Поняття «фронтир» закріпилося також в італійській (*la frontiera*) та іспанській (*frontera*) мовах. Англійці позначали кордони свого королівства термінами «*border*», «*boundary*», «*limit*», німці користувалися терміном «*Mark*»; в часи Лютера в літературну німецьку мову був

² Птолемей К. Руководство по географии // Античная география (сост. М.С. Боднарский). – М., 1953.

уведений запозичений від слов'ян термін «*Grenze*», співзвучний із польським «*granica*»³.

XVII–XVIII ст. в географії стали часом становлення класичної науки, в межах якої «географічне природознавство» пройшло «додисциплінарний», за визначенням В. Пащенка, етап свого розвитку⁴. У той час воно базувалося на достовірному, здобутому шляхом топографічних обстежень і експедицій, емпіричному матеріалі і орієнтувалося на географічний детермінізм – уявлення про цілковиту залежність людини від природного середовища. Філософська категорія фізичного простору дала поштовх розвитку двох різновидів географічного знання – землезнавства і хорографічної географії (остання і надалі зосереджувалася на описанні окремих територій і місцевостей). Здійснюються перші спроби визначення предмета географії і придатних для географічних досліджень методів. У «Географії генеральній» Б. Варенія (1650) «часткова географія» (країнознавство) поділялася на «хорографію» (що описує великі простори) і «топографію» (описання невеликих ділянок). З іменем Варенія пов'язують створення теоретичної концепції географії, яка відповідала новому етапу у розвитку філософії, відкритому працями Ф. Бекона і Р. Декарта.

Німецька класична філософія підійшла до проблеми регіонів та їхніх кордонів переважно з когнітивних позицій, у контексті взаємозв'язку Я і Не-Я. У баченні Г.В.Ф. Гегеля «лише у своєму кордоні і завдяки йому щось є тим, чим воно є. Не можна, отже, розглядати кордон лише як зовнішнє щодо наявного буття; він навпаки, пронизує усе наявне буття»⁵. Власне, саме на кордоні у баченні Канта, Фіхте, Гегеля відбувається зустріч Я і Не-Я і починається взаємодія. У процесі цієї взаємодії з'являється нова сутність, яка не зводиться до першопочатків. Уже тут можна бачити витоки розуміння прикордоння як зони активної взаємодії культур.

Свої перші імпульси теорії регіоналізму дістали в ході Французької революції. Вони постали у вигляді своєрідного, ще не до кінця усвідомленого протесту проти індустріального капіталізму і централізаторських тенденцій у політиці. Первинне теоретичне обґрунтування регіоналістські ідеї дістали у працях П.-Ж. Прудона. Саме йому чи не першому вдалося передбачити майбутню кризу національних держав. А як засіб запобігання їй він пропонував

³ Чорновол І. Середньовічні фронтири та модерні кордони // Критика. – 2006. – Ч. 10. – С. 11.

⁴ Пащенко В.М. Землезнання. Методологія природничо-географічних наук. – К., 2000. – С. 63.

⁵ Гегель Г.В.Ф. Наука логіки. – В 3-х тт. – Т.1. – М., 1970. – С. 190.

автономізацію Старого світу, фіксацію культурних відмінностей та забезпечення їх юридичного закріплення.

Як констатує вітчизняна дослідниця О. Щодра, саме у XVII столітті в процесі становлення історичної та географічної наук та їх диференціації почала формуватися як окрема дисципліна історична географія. Але фундамент її закладався значно раніше – уже наприкінці XVI і на початку XVII ст. німецький вчений Філіп Клювер зробив спробу відокремити «нову» (сучасну) географію від «історичної», базованої на дослідженні минулого. Утім, історики, досліджуючи історію природи разом з історією суспільства у великих хронологічних діапазонах, мали перед географами вагому перевагу і тому обстоювали бачення історичної географії як специфічної історичної дисципліни. Географи ж розглядали її як галузь географії. Питання про дисциплінарну належність історичної географії і до сьогодні лишається дискусійним⁶.

XIX століття в історії географічних знань характеризується як дисциплінарний період у розвитку класичної науки – із виробленням власної систематики й термінології, появою академічних установ і спеціалізованих журналів. Географи стали, за Ю. Остергаммелем, «затребуваними радниками урядів». Значна їх частина уже не задовольнялася традиційними рамками природничої науки, стаючи «гумано- чи антропогеографами, тобто вже не тільки простими помічниками традиційно більш престижної історії». Тоді ж з'явилися оновлені концепції кордонів. Політичні кордони, що передбачали «єгоцентричну концепцію держави, засновану на праві сильного», лишалися головними. Але поряд з ними з'являються митні кордони, а також символічні – майже невидимі, але подекуди більш стабільні, ніж державні. В Азії й Африці переважали концепції прозорих, пластичних кордонів. Що ж до Європи, то тут саме у XIX ст. усталився «однозначно маркований, посилений символами влади» кордон суверенної держави, який охоронявся поліцейськими, солдатами й митниками. Це був «побічний продукт і одночасно прикмета територіалізації влади: контроль над країною стає важливішим за контроль над людьми»⁷.

Формування кордонної парадигми у природничих та суспільних науках упродовж XIX ст. відбувалося під впливом двох найбільших авторитетів – А. Гумбольдта та К. Ріттера. 19-томна праця Ріттера «Землезнавство у відношенні до природи й історії людини, або

⁶ Див.: Щодра О. Історична географія: формування предметного простору і структури дисципліни // Регіональна історія України. – Вип. 9. – К., 2015. – С. 159-160.

⁷ Остергаммель Ю. Трансформація мира: история XIX века // *Ab Imperio*. – 2011. – № 3. – С. 77, 132-137.

Загальна порівняльна географія» виявилася етапною у розмежуванні «фізичного землеописання» як природничої науки і «загального землеописання», яке Ріттер вважав історичною дисципліною. Будучи послідовником І. Канта, Ріттер створив власну хорологічну концепцію, смисл якої в загальних рисах був таким: земний простір розвивається за власними законами; він є не просто вмістилищем гір, рік, міст, народів, держав, а цілісним утворенням, що має внутрішні основи і стимули розвитку. Просторові відносини реалізуються у політиці, отже, простір ніби закладає в собі відомі типи можливих політик⁸. Так прокладався «місток» між гегелівською «Філософією історії» та класичними геополітичними підходами, а самого Ріттера часто розглядають як предтечу геополітики. Його ж разом з Гумбольдтом вважають батьком теорії районування.

По суті усе ХІХ століття пройшло під знаком гострих незгод між прибічниками двох шкіл у дослідженні цивілізацій та культур: еволюціоністської (Г. Спенсер, Л.-Г. Морган) та антропогеографічної (Ф.-В. Ратцель). Перша виходила із пояснень локальних культурних відмінностей перебуванням народів на різних ступенях цивілізаційного розвитку, і отже, розглядала ці відмінності як такі, що нівелюються у процесі еволюції. Друга вважала їх глибоко закоріненими, зумовленими природними й соціальними умовами, що склалися у певних географічних зонах. На основі еволюціоністських підходів сформувалися сучасні теорії модернізації, антропогеографія стала «праматір'ю» теорій локальних цивілізацій, культурних дифузій, фронтирів тощо.

Сутність географічної парадигми та її відправні домінанти визначаються баченням протилежного впливу територіальних – фізико-географічних та природно-ресурсних чинників на розвиток суспільств. Залежність конкретних дій держав від географічного середовища досліджувалася спочатку в межах політичної географії, а згодом у предметному полі геополітики. Основоположники геополітичної теорії виводили із стратегічного розташування тієї чи іншої держави її здатність не лише до облаштування власного політичного простору (кордони, адміністративно-територіальний поділ тощо), але й її спроможність впливати на політику суміжних та віддалених країн.

Класичні геополітичні теорії, що сягали доробку Фрідріха Ратцеля, базувалися на обстоюванні ідеї «життєвого простору» (*lebensraum*) як запоруки життєвості держави і її незалежності. У його

⁸ *Ritter K.* О пространственных отношениях на поверхности земного шара и их влиянии на ход исторического развития человечества // Полис. – 2005. – № 2. – С. 102-114.

баченні «простір є влада», і саме тому його ідеї припали до смаку теоретикам нацизму. Для теорій регіоналізму суттєво важливою є розроблена Ратцелем гнучка концепція кордонів – з обґрунтуванням безпосередньої залежності кордонів від сили держави. Надалі, у баченні Карла Гаусгофера цей постулат став підставою для допущення правомірності культурного проникнення однієї держави на територію іншої.

Геополітику Гаусгофер розглядав як науку про просторові відносини, а її основу вибудовував на основі розуміння регіонів, осмислених з географічної точки зору. Що ж до кордону, то він розглядався Гаусгофером як периферійний орган, подібний до шкіри, і як закрита на ключ життєва форма, що відчуває напругу, але живе власним повнокровним життям і має власне «передполля» – більш або менш широку зону взаємодії. Постульований Гаусгофером «пограничний емпіризм» базувався на відчутті відносності кордону: «як статика й динаміка кордону, так і його психологічна й механічна констатація перебувають у постійному зіткненні». Так само відносним є мовний кордон як кордон культури. Відносність кордонів виявляється і в тому, що вони повинні одночасно розділяти й бути проникними. Звідси постійне наголошування автора на культурно-географічному відчутті кордону та його вихованні, яке має загальну значимість для культури, політики й економіки. Гаусгофер був по суті першим, хто наголосив на важливості уважного вивчення погранич, пограничних інстинктів, «незмінно настороженої пограничної свідомості»⁹.

Незаперечна заслуга у розмежуванні предметних полів історії й географії у країнознавстві належала французькій школі «географії людини». Дев'ятнадцятитомна серія Елізе Реклю «Земля і люди» відкрила шлях до концептуалізації історичного району як головного об'єкта історичної географії. На цій основі Ж. Брюн зробив цікаву, хоч і не в усьому безспірну, справу відмежувати «природні «райони» від історичних», створених «волею людини» шляхом тривалої еволюції¹⁰. Водночас закладався фундамент «географії людини» – у тих, зрозуміло, межах, в яких вона могла існувати у просторі класичного типу наукової раціональності.

Якщо спробувати накласти цю загальну схему на еволюцію підходів в системі історичної регіоналістики, неважко помітити чимало особливостей, які впливали із різних національних традицій простеження зв'язку між «народом» і «територією». У Німеч-

⁹ Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет. – М., 2001. – С. 9, 28-30, 112-115.

¹⁰ Реклю Э. Земля и люди. Всемирная география. Т. 1. – 19. – СПб., 1898–1906; Bruhnes J. La geographie humaine. – Paris, 1910.

чині класична схема дослідження місць формувалася у контексті «історії земель» (*Landesgeschichte*), тісно пов'язаної з геополітикою. Тут вона набула спочатку вигляду політичної географії (принаймні так назвав свою головну працю «батько» «історії земель» Ф. Ратцель). У Франції регіональна історія розвивалася у тісному зв'язку з проблемою пошуку нових підвалин національної ідентичності після Французької революції – ідея «природних» історичних ландшафтів тут органічно поєднувалася з геополітичною концепцією «посибілізму». У США прорив до регіональної історії однозначно пов'язують з теорією «фронтиру» Ф.Дж. Тернера – саме він, навряд чи це виразно усвідомлюючи, підкріплював власним тлумаченням географічного фактора ідею американської федерації. На розвиток регіоналістики в Російській імперії помітний вплив справляли теорія «культурно-історичних типів» М. Данилевського, а також праці засновників «євразійства» М. Трубецького та П. Савицького. По суті скрізь у своєму становленні історична регіоналістика тісно змикалася з геополітикою.

Що ж до ідеї регіоналізму, то вона набула реальних обрисів в кінці XIX ст., коли з нею почали пов'язувати рух за етнічні права. Паралельно у ряді європейських країн з'явилися політичні течії, що виступали проти домінування етатизму в політиці, за перегляд структури центр-периферійних відносин. Але навіть потрясіння Першої світової війни не похитнули централістські основи державності в Європі. Навпаки, як констатував один з перших теоретиків регіоналізму італійський соціолог Л. Стурцо, мілітаристське безумство, що охопило світ, спонукувало до імітації централізаторства в політиці, яке проклало шлях тоталітаризмові¹¹.

І все ж саме на базі осмислення підсумків світової війни ідеї регіоналізму пробрили собі шлях у європейську політику. Теорія простору і його членування у першій половині XX ст. розроблялася переважно географами у геополітичному контексті. Пошук узагальнюючої методологічної категорії, здатної конкретизувати поняття простору, вівся паралельно німецькою (А. Геттнер) та російською (Л. Берг) географічними школами, але у першій він був успішнішим, оскільки спирався на антропоцентричний фундамент. З іменем А. Геттнера пов'язують обґрунтування хорологічної концепції, центральним контрапунктом якої виявилось поняття «територія» («простір»). В обстоюваному А. Геттнером хорологічному методі дослідження соціопросторових явищ акцент робився на територіальній диференціації – дослідженні закономірностей територіальних відмінностей, зв'язку явищ з місцем, територією, геогра-

¹¹ Стурцо Л. Тоталитарное государство // Политэкс. – 2011. – Т. 7. – № 3. – С. 5-20.

фічним простором. Л. Берг доповнив і модифікував хорологічну концепцію введенням хорономічного принципу, відповідно до якого ландшафт впливає на організми примусово, змушуючи їх переміщатися у просторі або пристосовувати тип своєї господарської діяльності до природних умов, створюючи нові конвергентні форми¹².

А. Геттнер обґрунтував поняття «просторової науки», предметом вивчення якої є «природа окремих індивідуальних земних просторів і місць». Запропонований вченим погляд на географію як хорологічну дисципліну, що вивчає простори і просторові взаємовідносини, був його відповіддю на різноголосицю в географії щодо її місця у загальній системі світової науки та інтегрального об'єкта географічних досліджень. Далеко не в усьому бездоганна, ця відповідь відкривала нові шляхи осмислення наболілої проблеми. За Геттнером, географія могла бути землезнавством (природничою наукою) і країнознавством (наукою про людину) водночас, але перевагу Геттнер віддавав країнознавству. Відмовившись від ідей К. Ріггера, Геттнер утверджував об'єктивне сприйняття простору: останній у нього виступав синонімом «території» (країни) і «місця» (місцевості). Книга Геттнера у 1930 р. була перекладена російською мовою¹³, але її невдовзі піддали в СРСР нищівній критиці і цим значною мірою заблокували розвиток хорологічних підходів.

У США послідовником ідей Геттнера виступив Р. Хартшорн, який поєднав часові і просторові підходи, обґрунтувавши просторово-часову парадигму. Йому ж належить пріоритет у створенні на основі хорологічних підходів теорії районування. У працях «Суть географії» (1939) і «Суть географії майбутнього» (1959) Хартшорн виступив палким пропагандистом хорологічної концепції в географії, вважаючи регіональну географію головною, а систематичну – лише допоміжною наукою.

Основоположниками глобального методу дослідження регіональної специфіки і геоісторичної концепції простору і часу вважають англійського вченого і політика Х. Маккіндера і французького історика Ф. Броделя. Заслугою Маккіндера є введення в обіг чітких географічних інтерпретацій регіону як цілісності, в якій географічні елементи поєднані один з одним визначеними і усталеними відносинами, а також визнання «географічної інерції» важливим чинником політики. У Броделя унікальність регіону впливає з притаманної лише йому ментальності. Вивчаючи Середземномор'я як

¹² Берг Л.С. Номогенез или эволюция на основе закономерностей. – Петроград., 1922. – С. 180-181.

¹³ Геттнер А. География. Ее история, сущность и методы. – Ленинград–Москва, 1930.

географічний феномен, він не тільки ввів в канву історичного дослідження нове сприйняття часу («протяжну тривалість»), але й збагатив арсенал історика найсучаснішими дослідницькими методами, запозиченими із антропології, соціології, етнографії, економіки, лінгвістики та інших суміжних наук про людину. У праці «Середземномор'я в епоху Філіпа II» (1949) на першому місці не король, а саме море.

Своєрідність Середземноморського узбережжя як географічного феномена, за Броделем, не залежить від національних, релігійних і мовних кордонів; у ньому відбилися плоди людської діяльності у всій їхній просторово-часовій багатоманітності. Непорушні закони матеріального життя, торгівлі, специфіка побуту – все це запрограмоване способом життя в сусідстві із морською стихією. Класична «історія битв» поступилася місцем «історії проблем». Наступним кроком у розвитку історичного знання стала деміфологізація історії, переосмислення не тільки соціально-історичних, але й часово-просторових категорій. Історичний час осмислюється як космогонічний, локальний простір – як нескінченна зміна культур і епох.

Головна ідея хорології – дослідження розміщення (поширення) того чи іншого явища по земній поверхні. Її прихильники схиляються до думки, що конфігурація взаємного розміщення елементів у географічному просторі відображає ті або інші закономірності внутрішньої організації геосистем. За В. Анучиним, у єдності хронології і хорології стосовно їх впливу на еволюційний процес проявляє себе єдність часу і простору, зміни в часі прямо залежать від змін у середовищі. «Хронологія комбінує елементи хорології. При цьому виникають нові якості, але лише на основі синтезу вже існуючих ландшафтних відмінностей». Являючи собою діалектичну єдність, хорологія і хронологія географічного середовища виступають водночас і як протилежності. Нерозривність (= єдність) простору і часу немовби урівнює їх значущість для життя суспільства, оскільки хорологічний елемент, будь-який найменший простір включені у загальний потік часу. Нерівномірність історичного розвитку неминує посилює територіальні відмінності в географічному середовищі і навпаки, внаслідок чого на землі ніколи не існувало абсолютно рівномірного хронологічного розвитку. Ні час, ні простір не існують самі по собі, але на основі їх взаємодії виникає рух. У світі немає нічого, крім матерії, яка рухається в часі і просторі, а отже, немає нічого, крім руху¹⁴.

Взагалі ж поняття регіональності ні у політичному, ні у науковому дискурсі аж до середини ХХ ст. не привертало помітної

¹⁴ Анучин В.А. Географический фактор в развитии общества. – М., 1982. – С. 16-19.

уваги. Доіндустріальна й індустріальна стадії розвитку західної цивілізації просто не потребували цілісної концепції регіонального розвитку суспільства, а етнічні групи й регіональні спільноти, за нечастими винятками, ще не були настільки потужними, щоб надовго розхитати пріоритети, пов'язані з національними державами, або змінити їхню геополітичну конфігурацію. Лише у контексті «Третьої Хвилі» (метафора Е. Тоффлера) з'явилися дві групи сил, які посягнули на підвалини усталеного світоустрою. Одна з них, за Тоффлером, намагалася перенести політичну владу нижче від національних держав до субнаціональних регіонів та груп. Інша прагнула перенести владу вище, від держав до транснаціональних агенцій та організацій¹⁵. І ті й інші брали на озброєння гасла регіоналізму. Надалі цей термін поволи еволюціонував то у напрямі розширення змісту (ідеологія і стратегія, спрямована на використання переваг регіону), то у напрямі його звуження (з актуалізацією проблем захисту мови, культурних особливостей, довкілля тощо).

Пріоритет в осмисленні ролі регіональності у суспільних процесах на початку ХХ ст. належав т.зв. «новій географії», яка обґрунтовувала методологічний принцип «природних регіонів». У своїх основних параметрах ця ідея запозичувалася з модних у Європі початку ХХ ст. підходів німецької географічної школи Ф. фон Рітгофена, який виділяв природні регіони як частини світу (*Erdteile*), країни (*Länder*), місцевості (*Örtlichkeiten*).

Паралельно розвивалася французька школа регіональних досліджень, основи якої закладалися працями П. Відаля де ла Блаша, А. Деманжона, Р. Бланшара. Особливістю цієї школи є підвищений інтерес до принципів природного районування ландшафтів, способу життя населення. Французькі вчені обстоювали концепцію посибілізму, яка була своєрідною альтернативою географічному детермінізму і виходила з широких можливостей пристосування людини до природного середовища. Використання «дрімаючої енергії» природи вважалось потужним стимулом розвитку держави. Гуманістична спрямованість французької регіональної школи зумовила її характеристику як «географії людини». Її представники випустили серію монографій по окремих регіонах Франції.

На американському континенті тон у дослідженні впливу географічних факторів на розвиток регіонів задавала Берклійська (Каліфорнійська) культурно-ландшафтна школа. Основоположник цієї школи Карл Зауер у своїй програмній праці «Морфологія ландшафту» (1925) визначав культурний ландшафт як результат контакту й взаємодії людини і природи. У пізнішій праці, сфокусованій

¹⁵ Тоффлер Е. Третя Хвиля. – С. 277.

на проблемах агрокультури, він обґрунтував теорію поліцентричності у походженні різних типів сільського господарства, спростовуючи домінуючі на той час теорії про розташування найдавнішого центру землеробства на Близькому Сході. Природні умови Південно-Східної Азії (а у новому Світі – у північних предгір'ях Анд) були для землеробства більш сприятливими, доводив він. Розуміння цих переваг автор вважав важливим для дослідження історично сформованих структур розселення, географії сільського господарства та інших видів людської діяльності¹⁶.

Упродовж всього ХХ ст. у географії жорстко стикалися позиції прибічників хорологічних підходів і ландшафтознавців; останні обстоювали самостійність і пріоритетність фізичної географії. Основні напрями ландшафтознавства як науки, що концентрує увагу на антропогенних чинниках розвитку і динаміки ландшафтів на різних історичних етапах, були визначені К. Троллем. Німецька школа ландшафтознавства, серед основоположників якої були З. Пассарге та О. Шлютер, виходила з ідеї «культурного ландшафту» як сполучення природних чинників і людської діяльності. Ще наприкінці ХІХ ст. у німецькій географічній науці з'явилися обґрунтування економічної географії і теорії розміщення промисловості за принципом найменших витрат, які, проте, слабо корелювали з популярним у той час описовим країнознавством. І тут, як і в США, історичні аспекти регіоналізації лишалися поза межами географічного в своїй основі знання про регіони.

Новаторство радянських географів виявилось у намаганні використати для дослідження природних регіонів чималий уже на той час потенціал країнознавства та краєзнавства. Власну схему поділу європейської Росії на «природні регіони» запропонували А. Крубер та А. Борзов, а щодо Сибіру й Туркестану аналогічна спроба була зроблена Л. Бергом.

Коли восени 1921 р. було поставлено на практичний ґрунт ідею проведення I Всеросійської краєзнавчої конференції, група московських географів на чолі з Д. Анучиним зробила спробу спрямувати краєзнавство, яке щойно відшукувало свою нішу у просторі історичних, соціальних та географічних наук, у русло районістики й ландшафтознавства. Географи цієї школи, вважає російська дослідниця М. Лоскутова, бачили перспективу не просто в регіональних дослідженнях із залученням місцевих кадрів, але «і в тому, щоб спробувати «накласти» дані фізичної географії на матеріали, зібрані статистиками, економістами й етнографами – що, як їм здавалося, дало б змогу виявити «природні» кордони всередині країни, які

¹⁶ Sauer C. Agricultural origins and dispersals. – New York, 1952.

відповідають особливим природно-культурним територіальним комплексам». Утім, ішлося лише про врахування матеріальних чинників, які можна було візуально спостерігати. Релігійні вірування, мова, етнічне самовизначення, форми суспільної організації із сфери дослідження виключалися¹⁷.

Подібні спроби не вписувалися у ту політику стандартизації й уніфікації норм і правил, яка проводилася більшовицьким режимом у напрямі створення в країні єдиного політичного простору. Утім, вирішення останнього завдання, як і завдання формування єдиної громадянської нації, гальмувалося наявністю інститутів титульності і уведенням етнічного принципу у структуру адміністративно-територіального устрою. Не підкріплені ані традицією, ані економічними потребами, ці завдання актуалізувалися, коли міжрегіональні кордони перетворилися на міждержавні.

В Україні заслугу уведення історичної географії в широкий антропологічний контекст пов'язують з іменем Степана Рудницького. Історична географія, доводив він, концептуалізується тоді, коли людина починає активно впливати на природу краю, в якому живе, і саме взаємини людини з землею становлять предмет усіх антропогеографічних дисциплін. Історичну географію він відносив до кола географічних наук, які вводив у більш широку систему історичної антропології. У цій системі він знаходив і місце для історичної демографії, історичної етнографії, історичної географії розселення, історичної топографії й топоніміки, історичної картографії.

Обґрунтований С. Рудницьким природно-географічний підхід до дослідження вітчизняної історії базувався на спробах чіткого окреслення національної території, народу, нації, націоналізму, національної культури. «Український простір» у його баченні представлений за допомогою використання концепту граничності і визначений за формулою «країни кордонів» західноєвропейського, орієнтально-мусульманського й кочового світів¹⁸.

Суперечливим було становлення регіональних підходів у сфері історичних наук, де поряд з історіософським та хронологічно-описовим жанрами досліджень існував і розвивався також територіально-оглядовий. Історіографія ХХ століття запропонувала цілий ряд схем дослідження «історичного часу» й «історичного простору», у тому числі і в регіональному вимірі. На ґрунті позитивізму здійсню-

¹⁷ Докладно про ідею природних районів та дискусію навколо неї див.: Лоскутова М. «Наука областного масштаба»: идея естественных районов в российской географии и истоки краеведческого движения 1920-х гг. // *Ab Imperio*. – 2011. – № 2. – С. 93-121.

¹⁸ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 98-208.

валосся конструювання конкретної історико-географічної картини країн, регіонів, поселень; в руслі історіософії осмислювалися проблеми просторових переміщень, взаємодії Заходу і Сходу, «лісу і степу», колонізаційні процеси. У ході зближення історичного й географічного знання вироблялася відповідна система понять, створювався своєрідний історико-географічний тезаурус. Утім, в СРСР традиції «горизонтального дослідження» історії підтримувалися лише упродовж 20-х рр. Надалі догматизм марксистських підходів, помножений на об'єктивні наслідки масових репресій, заблокував розвиток локальної історії на кілька десятиліть. Особливо трагічними вони виявилися для науковців з національних республік, оскільки найменші вияви інтересу до місцевої історії часто підводилися під формулу «буржуазного націоналізму» й жорстоко каралися.

Підсумовуючи етапи розвитку географії упродовж усього часу її існування, вітчизняний дослідник А.Топчієв звертає увагу на те, що в ній використовуються понад 10 парадигм і концепцій – як власне географічних, так і запозичених із суміжних наук. У його баченні ретроспективний аналіз історії географії дозволяє виділити в ній три найбільш загальних етапи, кожному з яких відповідає загальногеографічна етнопарадигма. На першому етапі – зародження й становлення географії в часи античності й середньовіччя – домінувала землеописова парадигма, на другому – класичному етапі формування теоретичних підвалин географії – землезнавча парадигма. Наприкінці ХХ ст. почався третій етап розвитку теоретичних, прикладних і конструктивних напрямів географічної науки¹⁹. Про становлення геоорганізаційної (конструктивної) парадигми, яка йому відповідає, мова йтиме далі.

Загалом можна констатувати, що як в системі географічних, так і у предметному полі історичних дисциплін був створений впродовж ХІХ–ХХ ст. теоретико-методологічний фундамент науки про розташування об'єктів у просторі. Провідною парадигмою в географії лишалася ідея географічного детермінізму, яка обумовлювала специфіку діяльності людини і зонування простору впливом географічного середовища. Оскільки географічні науки намагалися чинити вплив на систему розміщення виробництва, вони тією чи іншою мірою тяжіли до «морфізму» – з переважанням інтересу до просторової морфології і зонування. А. Вебером («Теорія розміщення промисловості», 1909) був започаткований новий напрям географічних досліджень, який дістав назву штандорту. На шляхах мате-

¹⁹ Топчиев А.Г. В поисках современной парадигмы географии // Новые географические знания и направления исследований. – К., 2006. – С. 113.

матичних і просторових побудов відшукувалися найраціональніші способи розміщення виробництва. Залишався по суті один крок до створення науки, яка в середині ХХ ст. дістала узагальнюючу назву регіональної.

2. Регіоналізм в економічному контексті

Регіональна наука як сукупність дослідницьких методів, орієнтованих на вивчення регіональної специфіки, зародилася у США у 20-х рр. ХХ ст. у відповідь на практичну потребу – в умовах гострої економічної кризи визначити райони, які потребують першочергової уваги й допомоги. Уведене в науковий обіг у кінці 20-х рр. у працях школи регіональної соціології, створеної американцями Х. Одемом і Р. Венсом для дослідження американського Півдня, поняття «регіоналізм» вживалося у найширшому контексті – як явище суспільного життя, як проблема управління, як феномен регіональності. Але якогось прикметного, чітко визначеного змісту цей термін у той час не мав.

Погляд на регіон не стільки як на об'єкт впливу державної економічної й соціальної політики, скільки як на суб'єкт дії відкрив можливості створення й реалізації багатоцільових програм регіонального розвитку, в основу яких були покладені принципи довгострокового планування і комплексного управління природними й соціальними ресурсами регіону. Застосування корпоративної моделі організаційно-економічної діяльності до регіону як соціально-територіального об'єкта довело свою перспективність і дало значну економію затрат за рахунок реалізації десятків соціальних проєктів. На той час відповідні напрями наукових досліджень на Заході охоплювалися поняттями «теорія розміщення» (*theory of location*) і «теорія регіонального розвитку» (*theory of regional development*).

Уведення в науковий обіг поняття «регіональна наука» пов'язують з іменем американського економіста В. Айзарда (Ізарда), який визначав її як нове міждисциплінарне поле всередині системи соціальних наук, що концентрує увагу на просторових вимірах діяльності людини у різних структурних і функціональних системах. Наука про регіони, доводив він, має право на існування лише тоді, коли вона активно занурюється у сферу теорії, в якій центральне місце мають займати районні і міжрайонні структури й функції. Така теорія «має вийти за межі ортодоксальних теорій соціальних

наук і зробити акцент на тих основних взаємодіях політичних, соціальних і економічних чинників, якими досі звичайно нехтували. Однак, подібно усім соціальним теоріям, вона повинна займатися не лише гіпотезами і схемами загальної рівноваги, але й вивчати проблеми у їхній динаміці, щоб виявити вплив сил, які порушують рівновагу, на процеси розвитку і зрушень»²⁰.

Заслугу Айзарда, який належав до наукової школи американського економіста В. Леонтьєва, становить насамперед розробка загальної теорії «просторової економіки», наукове обґрунтування принципів раціонального розміщення виробництва з використанням коефіцієнтів локалізації, спеціалізації, диверсифікації тощо. Айзард наголошував, однак, на своєрідному «людському вимірі» регіональної науки. «Вона робить акцент на вивченні просторового аспекту людської діяльності і його значенні для розуміння суспільної поведінки і суспільних форм. Мета цього вивчення – виявити просторові зв'язки не лише між людьми та їхньою діяльністю, але й між людьми і природним або перетвореним географічним середовищем. Використання слова «регіональна» передбачає системний підхід до простору, що розглядається як місце перебування людини, а слово «наука» виражає наміри застосувати до аналізу критерії точних методів дослідження і розвивати теоретичні схеми та ідеї загального характеру».

На думку вітчизняного економіста С. Романюка, теорія розміщення, ставши класичною базою регіональної економіки, дала останній науково-дисциплінарну ідентифікацію, а також визначила її теоретико-методологічну основу. Регіональна економіка стала саме тією сферою економічної науки, яка дала змогу увести просторовий вимір в аналіз функціонування ринку. Механізмом такого уведення стало включення простору в логічні схеми, теорії та моделі, які регулюють та інтерпретують формування цін, попиту, тарифів, виробничих потужностей, а також розподіл доходу за умов нерівномірності регіонального розподілу ресурсів. Простір постав, отже, як економічний ресурс і як незалежний виробничий фактор; саме на цій основі почала визначатися конкурентоспроможність кожної з локальних виробничих систем²¹.

Айзард і його учні не втомлювалися пояснювати, що, давши новому науковому напрямку розширену назву «регіональна наука», вони чітко зафіксували її автономність: вона «не вкладається в

²⁰ *Изард У.* Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. – М., 1966. – С. 656.

²¹ *Романюк С.А.* Развитие регионов у открытой экономике: теория, политика, практика. – К., 2013.

рамки ніякої іншої суспільної науки». Будучи тісно пов'язаною з регіональною економікою, екологією, теоретичною географією, політичним розумінням регіоналізму, регіональна наука «помітно відрізняється від них», бо всі названі науки «неповно враховують просторові аспекти суспільних явищ». Водночас підкреслювалася спорідненість регіональної науки з деякими прикладними дисциплінами, котрі займаються проблемами обліку просторових аспектів явищ і впливу людини на них²².

Заснована Айзардом кафедра регіональної науки у Пенсильванії зосередилася на дослідженні проблем районного планування і розвитку міст, міжрайонних зв'язків, розміщення населення. На її основі невдовзі була створена міжнародна Асоціація регіональної науки з центром у Філадельфії. Асоціація об'єднала навколо себе не лише економістів, але й географів, планувальників, архітекторів, інженерів, соціологів, екологів, політологів, психологів, юристів. У 1960 р. вона отримала міжнародний статус. Активно працює вона і нині, проводячи континентальні і світові конгреси, видаючи відомі в світі «Записки» («Regional Science Association Papers»).

Хоч школа Айзарда практично абстрагувалася від з'ясування історичних витоків регіональних проблем, її заслуги у становленні регіоналістики як нового наукового напрямку незаперечні – хоча б тому, що в руслі ідей Айзарда і досі йде розробка методів дослідження внутрігалузевих і міжгалузевих зв'язків, їх кількісного аналізу на основі застосування сучасних математичних моделей. У працях 90-х рр. Айзардом зроблено помітний крок у наближенні регіональної теорії до соціології, обґрунтовано новий спосіб розрахунку економічних та екологічних зв'язків. Сьогодні сфера застосування регіональної науки не співпадає з жодною із соціальних дисциплін, але вона тісно пов'язана і переплітається з теоретичною і соціальною географією, регіональною економікою, екологією, містознавством, теорією управління.

Надалі підходи західних фахівців з регіональної економіки еволюціонували у кількох напрямках. Теорії розміщення продуктивних сил (А. Льош, А. Маршалл) трансформувалися у поглиблене дослідження агломерацій і створення на цій основі оновлених моделей територіальної організації виробництва у межах промислових регіонів. Неокласичні теорії регіонального зростання (Д. Бортс, Х. Зіберт, Д. Ромер) зосередилися на пошуках факторів, що зумовлюють різну динаміку розвитку локальних економічних систем. Теорії конвергенції (дивергенції), а також кумулятивного зростання в аналогічних

²² Регіональна політика та механізми її реалізації / За ред. М.І. Долішнього. – К., 2003. – С. 135.

пошуках спиралися на механізми синергії; при цьому територія розглядалася як простір дії не лише економічних, але й інституційних чинників, зокрема, місцевого управління.

Запропонована П.Кругманом теорія «нової економічної географії» мала своїм фундаментом аналіз взаємодії доцентрових і відцентрових сил як стимулів децентралізації економічної діяльності. На цій основі ним та його послідовниками був сформульований закон кумулятивної причинності: виробництво товарів і послуг тяжіє до концентрації в містах з великим обсягом ринку, а ринок має більші розміри в тих місцях, де концентрується виробництво²³.

В усіх цих підходах трактування регіонального розвитку звужувалося до виключно економічного контексту; доміантними характеристиками тут виступали темпи зростання, доходи, зайнятість. Як правило, поняття «регіональний розвиток» і «місцевий розвиток» ототожнювалися. Історична, соціальна, політична, інституційна доміанти впливу на регіональний розвиток у працях економістів почали фігурувати пізніше, уже в хронологічних межах ХХІ століття. Саме тоді у поле зору економістів потрапляє взаємодія усіх акторів, залучених у регіональний процес – державних та місцевих органів влади, самоврядування, бізнесу та населення. А регіональний розвиток трактується як детермінований процесами зменшення соціальної нерівності, підвищення екологічної стійкості, врахування культурної різноманітності²⁴.

Власну регіональну школу створили і вчені Радянського Союзу. Її пов'язують насамперед з іменами М. Баранського та М. Колосовського, які першими в СРСР почали вивчати територіальні системи продуктивних сил і сфери обслуговування. За Ю. Саушкіним, саме районування становить «душу» цієї наукової школи. Притаманний їй історизм (розгляд систем у процесі територіального суспільного поділу праці) сполучався з просторовими підходами, використанням картографічних і картометричних методів вивчення територій. Глибоко розробляючи питання про територіальний суспільний поділ праці, М. Баранський вважав, що вирішальну роль у виявленні особливостей районів має встановлення їх «каркасів», що складаються з міст і транспортних мереж, а також економіко-географічних «силових полів». Створена ним теорія економічного районування базувалася на врахуванні наявних енергетичних і сировинних ресурсів, а також загальних економіко-географічних і транспортних умов регіону.

²³ *Krugman P. Geography and trade. – Cambridge, 1991.*

²⁴ *Cypher J.M., Dietz J.L. The process of economic development (2nd ed.). – New York, 2004.*

Теоретичні напрацювання М. Баранського М. Колосовський доповнив комплексними проектними розробками. В його теорії територіально-виробничих комплексів важливе місце відводилося уявленням про «енерговиробничі цикли» («ланцюжки») як основу моделювання економічних районів. Наскільки цікавими виявилися для зарубіжної регіоналістики розробки російських вчених, можна судити з того факту, що одну з статей Колосовського у розпал «холодної війни» В. Айзард вмістив у редактованому ним журналі «*Journal of Regional Science*»²⁵.

Надалі шляхи американської і російської регіональних шкіл надовго розійшлися. Загальна налаштованість радянського суспільствознавства на викриття «емпіризму й описовості» як доказу «застою» в буржуазній науці відбилася у ставленні не тільки до доробку В. Айзарда і його «регіональної школи», але й до хорологічної (просторової) концепції Р. Хартшорна, серцевину якої становила розробка теорій районування. Остання була оголошена неспроможною як така, що «відмовляє географії у праві на відкриття законів і на прогнозування» і тому «безмірно далека від великої ідеї перетворення світу»²⁶.

Формаційні підходи, на яких базувалася вся система радянських суспільних наук, по суті ігнорували просторові фактори і зрештою перекрыли кисень для розвитку регіоналістики. Розробляючи нові принципи районізації, владні структури СРСР ігнорували не лише історичні традиції, але й етнічні й демографічні чинники. У 20-х і на початку 30-х рр., щоправда, робилися несправді спроби теоретизування навколо забезпечення регіонам імпульсів до саморозвитку (метод енергобалансів, концепція району як виробничого комбінату чи територіально-виробничого комплексу, теорія районного енерговиробничого циклу тощо). Однак уже тоді керівництво країни віддало перевагу ідеї соціально-економічного вирівнювання регіонів, що, по суті, робило дослідження регіональної специфічності непотрібним.

В офіційно схвалених в СРСР концепціях районування в основу було покладено принципи генеральності, ієрархічності побудови системи регіонів, економічної обґрунтованості і перспективної спрямованості. Зрештою навіть саме поняття регіональної школи в СРСР зникло з термінологічного арсеналу; у кращому випадку система дослідження регіональної специфічності позначалася поняттям

²⁵ Саушкин Ю.Г. История и методология географической науки. – М., 1976. – С. 264, 291.

²⁶ Там само – С. 275.

«регіональна економіка». Історичне підґрунтя процесів регіоналізму й регіоналізації в цьому руслі по суті не досліджувалося.

Другий етап розвитку регіоналістики в СРСР (50–60-і роки) все-таки увінчався формуванням регіональної економіки як наукового напрямку; у його концептуалізації найбільша заслуга належала М. Некрасову. У 1967 р. в «Экономической газете» була опублікована його стаття «Наука про регіони», яка мала великий суспільний резонанс. Сутність регіональної економіки як науки про регіони Некрасовим була визначена у такий спосіб: «новий напрям в економічній науці, завданням якого є постановка й розробка нових теоретичних проблем, необхідних для практичного розв'язання сучасних завдань планування й територіальної організації господарства країни»²⁷. Акцент на проблемах теорії явно виводив регіональну економіку поза межі того бачення місця і ролі економічного знання, яке побутувало в СРСР. Він не сподобався ряду тогочасних провідних економістів, які твердили, що Некрасов прагне створити «науку про регіони», тоді як предметом регіональної економіки має бути «конкретна економіка окремих територій»²⁸. Некрасов дійсно намагався створити якщо не цілісну науку про регіони, то принаймні розгалужену систему регіональних досліджень. Однак дискусія, що розгорнулася навколо його трактувань регіональної економіки, виявилася малопродуктивною. Все ж саме відповідно до напрацювань школи Некрасова країна була поділена на економіко-географічні райони.

Паралельно з Некрасовим і цілком в руслі напрацювань В. Айзарда концепція регіональної науки розроблялася у Новосибірському Інституті економіки й організації промислового виробництва АН СРСР. У 1968 р. тут було опубліковано програмну роботу В. Айзарда та Т. Райнера «Регіональна наука. Хід і перспективи її розвитку». У ній вже подано розширене трактування регіональної науки як нової міждисциплінарної галузі, «яка робить наголос на вивченні просторового аспекта людської діяльності і його значенні для розуміння громадянської поведінки. Мета цього вивчення – виявлення просторових взаємозв'язків не лише між людьми та їх діяльністю, але й між людьми та природним або перетвореним географічно середовищем»²⁹. Однак історичне підґрунтя процесів регіоналізації і цих дослідників практично не цікавило.

²⁷ Некрасов Н.Н. Региональная экономика. Теория, проблемы, методы. – 2-е изд. – М., 1978. – С. 15.

²⁸ Павленко В.Ф. Планирование территориального развития. – М., 1984. – С. 84.

²⁹ Айзард У., Райнер Т. Региональная наука. Ход и перспективы ее развития // Региональная наука о размещении производительных сил. – Новосибирск, 1968. – С. 17.

Регіональній політиці радянського часу були притаманні прихильність до абстрактних схем, нехтування реальних потреб територій і місцевих особливостей, доведення до абсурду планово-розподільчого принципу в управлінні. Радянська форма планування, притягальна в ідеалі, на практиці швидко переродилася в систему відомчих пріоритетів і використання затратних механізмів експлуатації природних і людських ресурсів. Диспропорційний характер розміщення продуктивних сил, як і руйнівні наслідки «перетворення природи», були усвідомлені надто пізно. Що ж до економічного районування, то жодна з багатьох запропонованих моделей так і не була втілена в життя.

Розуміючи, що створена на силовій основі монолітність радянської економічної системи після смерті Сталіна почала розхитуватися, правляча верхівка СРСР посилено шукала механізми, здатні виконувати роль мобілізаційних важелів. Притаманні гіперцентралізації вади, які зазвичай вкладалися у формулу «відомчості», змушували час від часу посилювати регіональні структури. Проте активізація на цій основі регіональних еліт (яка в радянській термінології кваліфікувалася як «місництво») створювала загрози, що в уяві центру були неспівставні з наслідками «відомчості». Тому, ледь зробивши один крок в напрямі децентралізації управління, радянська бюрократія тут-таки робила два кроки назад. Господарська реформа, розпочата М. Хрущовим у 1957 р., яскраво ілюструє непослідовність радянської регіональної політики, її постійні шарахання з однієї крайнощі в іншу.

Однозначно можна лише твердити, що обрана більшовиками логіка членування простору за «умовно етнічним» (а насправді за ситуативно-волюнтаристським) принципом зробила цей простір нетривким, а «горизонтальні» зв'язки між регіонами – украй слабкими. «Саме єдине і тотальне облаштування простору створило такі регіони, структурна схожість яких з державою і дала змогу відносно швидко саморозчленуватися самій державі»³⁰.

Оскільки мінімальний інтерес до регіональних проблем в СРСР підтримувався лише у сфері економічної науки, то і регіоналістику найчастіше іменували «регіональною економікою». Культурні, етнодемографічні, політико-правові аспекти регіонального розвитку по суті не досліджувалися. Вважалося, що історична і економічна географія створюють достатній простір для дослідження регіональної специфічності, а отже, і потреби у створенні теорії регіоналістики не відчувалося. Лише у 90-х рр. минулого століття на пострадянському

³⁰ Каганский В.Л. Кривда и правда евразийства // Общественные науки и современность. – 2003. – № 5. – С. 79.

просторі на порядок денний стало «створення регіонології як коректної соціально-економічної теорії», що «неминуче включає в себе і переосмислення основних понять даної дисципліни»³¹. Специфіку регіонів почали досліджувати економісти, етнологи, політологи, соціологи, культурологи³². А втім, місце історичної регіонології у предметному полі регіональної науки і досі до кінця не прояснене.

А. Макаричев звертає увагу на те, що образність і метафоричність мови регіоналізму створює ґрунт для існування політичних міфів. Приміром, концепти «регіональні цінності», «регіональні інтереси» – це своєрідні фантоми, необхідні політичним лідерам для самоствердження. Переважання епістемологічного (когнітивного) начала над територіально-географічним відбиває термін «*imagined communities*» – ним підкреслюється «особлива роль, яку відіграє розкріпачена творча уява й інтелектуальна робота у процесі регіонобудівництва»³³. Загалом же, у баченні цього автора, регіоналізм являє собою феномен, який не можна ані замикати у внутрішньому просторі, ані розглядати виключно як елемент світової політики. «І те й інше – лише дві грані регіоналізму. В регіоналізмі немає нічого однозначно позитивного чи негативного: все залежить від конкретного змісту цього терміна».

Реалії нового регіоналізму неможливо зрозуміти поза дискурсивним контекстом. Не випадково доволі широкий резонанс дістали концепція «винайдення» (*invention*) нових форм регіоналізму, «транснаціональної демократії», «розкріпачення територіальності» тощо. Поняття «регіональна політика» в документах Європейського Союзу дедалі частіше витісняється терміном «політика згуртування» (*cohesion policy*). У контексті «стиснення часу-простору» часто розглядалося транскордонне співробітництво. Що ж до притаманних регіоналізмові дезінтераційних тенденцій, то вони аж до кінця ХХ ст. помітної уваги дослідників не привертали.

³¹ Рязанцев И.П. Современное регионоведение в дискурсе экономической социологии: опыт постановки проблемы // Вестник Московского университета. – Серия 18. Социология и политология. – 1999. – № 2. – С. 44.

³² Див.: Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Міжнародна науково-практична конференція 10-11 листопада 1994 р. – К., 1995; Регіональна політика в Україні: наукові основи, методи, механізми. Зб. наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції (21-23 травня 1998 р.) – У 3-х чч. – Львів, 1998.

³³ Макарычев А.С. Метафоры регионализма в международно-политическом дискурсе. – Режим доступу: <http://www.policy.hu/makarychev/rus17.htm>.

3. Сепаратизм (сецесіонізм) як різновид регіоналізму

Динаміку політичного регіоналізму фахівці вбачають у тому, що залежно від різних своїх складових і їхніх взаємодій регіоналізм може бути інтеграційним і дезінтеграційним, консервативним і оборонним, космополітичним і прогресивним, автономістським чи сепаратистським, причому немає прямої залежності між характером вимог, які висувають багаті й бідні регіони. Регіоналізм важко розмістити на ліво-правій шкалі, так само важко виявити пряму залежність між ступенем розвитку регіону й рівнем регіональної ідентичності.

Поняття «регіоналізм» є, отже, поліваріантним і полісемантичним, як, до речі, і поняття «регіон». Терміном «регіоналізм» може позначатися природний принцип територіальної організації, спосіб самоструктурування суспільства на основі самоствердження його територіальних одиниць, форма захисту інтересів периферійних територій, специфічна ідеологія регіональних еліт і відповідний політичний рух. Зрозуміло, що в поняття «регіоналізм» може вкладатися і вияв сепаратистських тенденцій. Проте, як правило, поняттям «регіоналізм» сьогодні позначають різні форми соціокультурної й політичної самоідентифікації територіальних соціумів, що дістають свій прояв в ідеях, настроях, діях, намірах, підпорядкованих завданням збереження самотутності регіону чи підвищення його статусу.

Сепаратизм – стратегія далеко не безпрограшна. Е. Ян звертає увагу на те, що принаймні гіпотетично імовірність приєднання території, що прагне змінити свій статус, до коннаціональної, міжнародно визнаної держави невелика. «Сепаратизм з метою приєднання може бути успішним лише у тому випадку, якщо він кореспондує з іредентизмом у коннаціональній державі, тобто з устремлінням такої держави приєднати «незвільнену територію» коннаціональних «братів» і «сестер». Більш реальними є перспективи «уявного сепаратизму» у контексті незалежності. Так сталося, приміром, у косовському випадку. Але на цьому шляху виникає безліч проблем, які роблять перспективи таких держав невизначеними³⁴.

³⁴ Ян Э. Государственная трансформация на востоке Европы. «Второе национальное возрождение» или национализм, национальные движения и образование национальных государств в поздне- и посткоммунистической Европе // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 1. – С. 61-63.

Тенденція, що існувала донедавна – до практичного ототожнення регіоналізму із сепаратизмом – відходить у минуле. Сьогодні це поняття є ціннісно нейтральним, хоч можливість трансформації регіоналізму у сепаратизм не відкидається. Але у такому разі нова якість, що виникає, значно точніше передається термінами «сецесіонізм» чи, приміром, «ірредентизм». Термін «сепаратизм», до речі, у цивілізованому світі нині також не пов'язується виключно з негативними конотаціями.

Сепаратизм – найрадикальніша форма націоналізму, базована на міфологізованому уявленні про державну незалежність як єдино прийнятну форму «національного самовизначення». В його основі – колективний міф про право кожної етнічної спільноти на власну державність, яке нібито закріплене у міжнародно-правовій системі. Насправді ж у ній про етнічні групи не йдеться взагалі – смисл цієї норми полягає у декларуванні права територіальної спільноти визначати систему управління на власній території відповідно до демократичних норм і не на шкоду інтересам інших спільнот. Самовизначення може набувати найрізноманітніших форм і зовсім не обов'язково супроводитися розпадом існуючих територіальних утворень. Але сепаратисти незмінно трактують його в руслі відокремлення як єдиної гарантії «ліквідації дискримінації».

Уявлення про доцільність власної державності для кожної етнічної спільноти чи для якогось сегмента соціуму нереалістичне і згубне у своїй основі: державну цілісність легко зруйнувати, але вибудувати з її уламків життєздатну структуру стократ важче. У міжнародно-правових документах право націй на самовизначення трактується доволі широко: йдеться про забезпечення кожній спільноті можливості визначати систему управління згідно демократично зафіксованої волі громади і про максимально широку участь місцевих громад у політичному процесі. Обов'язкового руйнування існуючої державної цілісності цей процес не передбачає.

Л. Снайдер визначав сепаратизм як принцип та діяльність, розроблювані для повного виходу з централізованого державного організму якоїсь його частини. Ані автономія, ані федерація сепаратистів, як правило, не влаштовують. В ролі аргументів фігурує визвольна риторика, доведена до невизнання легітимності існуючого державного утворення³⁵. Оскільки сепаратисти завжди не в ладах із законом, вони охоче апелюють до моралі. Якщо існуючий режим оголошується нелегітимним, його опоненти постають в ореолі борців за справедливість.

³⁵ Snyder L.L. Global multi-nationalism. Autonomy or independence. – London, 1982. – P. 17.

Сепаратизм, отже, слід розглядати насамперед як різновид політичної ідеології, орієнтований на порушення територіальної цілісності певного державного організму чи національного утворення – нібито в ім'я забезпечення знехтуваних чи обмежених інтересів частини громадян, що живуть компактно на певній території. Загалом же під цю категорію легко підвести будь-який національно-визвольний рух і будь-яку форму постімперського облаштування території. Батьки-засновники США, які ініціювали війну на північноамериканському континенті 1861–1865 рр., в очах англійців були сепаратистами. Національного героя євреїв Давида Бен-Гуріона палестинці сприймають як сепаратиста й терориста. Так само і протидію національним рухам вкладають, як правило, у формули захисту територіальної цілісності держави й наведення конституційного ладу. Внаслідок цього втрачає сенс широко проklamоване гасло права народів на самовизначення.

Сьогодні, за умов активізації сепаратистських рухів у різних частинах світу, сепаратизм здебільшого розглядають як світоглядний принцип і політичну модель, базовані на визнанні пріоритету групових інтересів перед загальнонаціональними. Територіальна цілісність певного державного організму приноситься в жертву в ім'я обстоювання знехтуваних чи обмежених, на думку ідеологів сепаратизму, інтересів певної частини громадян. Сепаратизм також може бути формою «збирання воедино» членів певної національної спільноти; ідеологією цього процесу виступає ірредентизм.

Фахівці розрізняють сепаратистські рухи першого й другого покоління. Перші пов'язуються з політичними кризами та нестабільністю в «старих» імперіях – насамперед Британській – як наслідок управління колоніями за принципом «поділяй і владарюй». На шлях сепаратизму у Британській імперії у 50–60-х рр. ХХ ст. стали кашмірці, сікхи, бенгальці, курди, палестинці тощо; більшість інспірованих сепаратистами рухів зазнавали невдачі. Найбільшого успіху вдалося досягти бенгальцям; вони відділилися від Пакистану, який сам виник в результаті поділу Індії.

Друге покоління сепаратистів дало про себе знати у 1980–1990-х рр. на хвилі завершення «холодної війни» та розпаду соціалістичної системи. Гасла соціалістичного «національно-визвольного руху», популярні серед першого покоління сепаратистів, були відкинуті й замінені орієнтацією на вільний ринок і демократію. У 1991 р. успіхом завершилася тривала боротьба еритрейців; свою незалежність відстояли і балтійські народи.

У поширенні сепаратистських настроїв важливу роль відіграє «ефект доміно»: досягнутий однією групою успіх надихає інші на пред'явлення ще більш радикальних вимог, аж до «парадів

суверенітетів». Саме тому держави уникають переговорів і угод з радикалами. Як правило, екстремістські активісти заперечують автономію як напівзахід і закликають до відокремлення певної частини території, оперуючи мотивами «справедливості» чи «визволення». Однак політологи і соціологи виразно бачать серйозні загрози, що створюються пропагандою сепаратистських ідей. Вітчизняний соціолог М. Степико ще у 2011 р. попереджав, що їх використання регіональними бізнес-елітами здатне призводити до поширення на локальному рівні «олігархічної» політико-економічної моделі та «регіональних» ідентичностей на кшталт «донецької»³⁶.

У практичному слововжитку поняття «сепаратизм» і «сецесія» доволі часто ототожнюють. Політологи, однак, доводять, що термін «сецесія» вужчий, бо, на відміну від категорії «сепаратизм», означає вимогу формульного виходу з держави (сепаратизм же може обмежуватися визнанням нелегітимності наявного політичного режиму)³⁷. Але оскільки самі сепаратисти дедалі частіше вимагають зруйнування існуючих державних цілісностей, відмінність між термінами «сепаратизм» і «сецесія» розмивається аж до повного зникнення.

З поняттям «сецесія» тісно корелюють терміни «квазідержави», «невизнані держави», «самопроголошені республіки». Квазідержавні утворення розглядаються як особлива форма суб'єктів міжнародного права; як правило, вона виникає на основі регіонального сепаратизму, ускладненого іноземним втручанням. Міжнародне невизнання є для кожного з них головним ускладнюючим фактором, який унеможливує їх повноцінне державне існування і оптимальний економічний розвиток. Попри те, що повсюди вони є джерелом нестабільності, для багатьох регіональних еліт така форма самовизначення є прийнятною і навіть притягальною. Квазідержави створюють ідеальне середовище для корупції, контрабанди, нелегальної міграції, що цілком влаштовує криміналітет, наркобізнесменів, торговців людьми.

У баченні М. Гроха, «як у минулому, так і в сучасному, як на європейському заході, так і на сході, ми зустрічаємо національні рухи, що направляються націоналістичними «сецесіоністами». Понад 30 «неправлячих етнічних груп» (*no-dominant ethnic groups*) перебували на різних ступенях культурного розвитку і майже не мали панівних класів. Значну їх частину (західну) Грох розглядає як

³⁶ Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. – К., 2011. – С. 199-202.

³⁷ Дівак В. Сепаратизм як феномен сучасної політики: політологічні та правові аспекти. – К., 2010.

релікти давніх середньовічних культур, які на початку нової історії були приречені на стагнацію і зрештою були асимільовані або забуті (валлійці, каталонці, фрізи, норвежці, окситанці). У східних імперіях існувало лише кілька груп, яким вдалося зв'язати традиційну національну культуру з власною мовою (поляки, чехи, хорвати, греки) і асимілюватися лише частково. Вони упродовж тривалого часу висували лише культурно-мовні і соціальні цілі, а від політичних здебільшого утримувалися. На цій основі сформувався стереотип самовиправдань, маргінальності, і навіть після досягнення бажаних політичних цілей на Сході Європи «певний провінційний слід лишився міцно закріпленим у менталітеті його послів: схильність застосовувати до себе особливі критерії, вихвалити власну замкнутість і малі розміри»³⁸. У ряді випадків саме ці особливості ставали живильним середовищем для сепаратизму.

Активізація етнорегіоналістських (у сучасній термінології автономістських) партій спостерігається в західній Європі з початку 90-х рр. минулого століття. На той час їх було 45, а через 10 років вже 93. Інколи, як приміром, у Бельгії їм вдавалося входити в урядові коаліції, але загалом вони задовольнялися електоральними перемогами і впливом на процеси децентралізації в Іспанії, Італії, Великобританії³⁹.

Як правило, сепаратизм розглядають у контексті «збирання воедино» членів певної національної спільноти; ідеологією цього процесу є ірредентизм. Як ідеологія «возз'єднання» ірредентизм у наш час неминуче вступає в гострий конфлікт з постулатом територіальної цілісності держав. Відчуження частини якоїсь держави на користь іншої чи навіть прокламування незалежності, як показав досвід відчуження від України Криму, наражається на скоординований спротив світового співтовариства.

Відомий німецький радянознавець Герхард Сімон ще наприкінці минулого століття передбачив ускладнення на російсько-українському кордоні і в Криму, зумовлені «штучним і неісторичним характером» Російської Федерації. На його думку, процес утворення російської нації за умови її відкритих кордонів виявився українським і зарядженим конфліктами. Зокрема, вже у 2000 році він писав про те, що мобілізація російської меншини в Криму у вигляді ірреденти чи руху за приєднання до Росії в 1992–1996 р. виявилася яскравим винятком на загалом спокійному фоні ставлення меншин

³⁸ Хрох М. Исторические предпосылки «национализма» в центрально- и восточно-европейских странах // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 1. – М., 2010. – С. 107-121.

³⁹ Autonomist parties in Europe: identity politics and the revival of the territorial cleavage. – Barcelona, 2006.

до розвалу СРСР. Пророчим виявився і його висновок про те, що українізація Східної України містить конфліктний потенціал, який не піддається калькуляції. У своїх передбаченнях Сімон виявився не оригінальним – його колега Франц Прайслер пішов і далі, побачивши у посиленій функції етнічного націоналізму в Росії «засіб суспільно-соціальної ерзац-інтеграції». Як і Сімон, він докладно аналізував, зокрема, претензії РФ на Севастополь як «місто російської слави» і заявив її державним діячам щодо того, що історична свідомість росіян нікому не дозволить «механічно зрівняти кордони Росії з кордонами Російської Федерації і відмовитися від того, що створило славні сторінки російської історії». «Політика у цьому питанні, писав Ф. Прайслер, суттєвою мірою є функцією зовнішньополітичних інтересів Росії. Якщо буде потрібно, Москва форсуватиме цю тему, якщо ні – наступить затишшя»⁴⁰.

Втрата Україною Криму – приклад того, як сепаратистські настрої, що не дістають адекватного реагування з боку держави, здатні «розхитати» ситуацію до такої міри, коли анексія певної території сусідньої держави може відбутися і «без єдиного пострілу». Сучасні засоби масової комунікації спроможні майже миттєво створити на ізольованій від зовнішніх впливів території спочатку ситуацію «боротьби за незалежність», а потім і імітацію «загальнонародної» підтримки входження цієї території до складу іншої держави. Так сталося, що в Криму, починаючи з «перебудовних» часів, активізація сепаратистських настроїв відбувалася на фоні поширення саме деконструктивних версій регіоналізму.

Місцева еліта, що намагалася відгородитися від процесів українського національного відродження, активно педалювала ідею автономії Криму. Комітет «Крим» – регіональне відділення «Демократичного Союзу» – записав у свою програму вимогу самоврядування Криму і його підпорядкування безпосередньо Москві; в разі відмови центру не виключалася можливість виходу Криму із складу СРСР і створення незалежної Кримської демократичної республіки або відновлення Радянської Республіки Тавриди із статусом суб'єкта федерації. Партійна конференція Кримської області висловила за відтворення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР, що фактично означало б вихід Криму зі складу України⁴¹.

Упродовж 1989 р. керівництво компартії України ще сподівалося ввести цей рух у рамки боротьби за оголошення Криму «всесоюзною здравницею» – спеціальною, призначеною для лікування й відпо-

⁴⁰ Прайслер Ф. Усиление функций российского этнонационализма // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 2. – М., 2010. – С. 55-69.

⁴¹ Крим в етнополітичному вимірі. – К., 2005. – С. 390.

чинку, територією, де всяка господарська діяльність перебувала б під жорстким адміністративним контролем місцевої влади. Але в міру того, як із Криму дедалі гучніше лунали заклики про надання області статусу автономної республіки і про підпорядкування її безпосередньо Москві, секретаріат ЦК КПУ 22 жовтня 1990 р. погодився на розгляд питання про державний статус Криму на засіданні Верховної Ради республіки. Кримському обкому партії було доручено виступити з ініціативою про прийняття Декларації про статус Криму⁴².

На листопадовій сесії облради у присутності Голови ВР України Л.Кравчука було прийнято «Декларацію про державний і правовий статус Криму», а остаточне рішення мав затвердити референдум – перший на теренах колишнього СРСР. Участь у цьому референдумі, який відбувся 20 січня 1991 р., взяли 81,37% кримчан. 93,2% з них висловилися за відновлення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР на основі Союзного договору. Як вважає О. Галенко, реалізація такого «російського» політичного проекту стала можливою в умовах послаблення державної централізації СРСР. У відповідь на проголошення у липні 1990 р. державного суверенітету України «союзний державний та ідеологічний центр вирішив створити сепаратне тіло в структурі України, щоб таким чином утворити противагу дрейфові України від СРСР»⁴³.

12 лютого 1991 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». Кримська АРСР відновлювалася у складі УРСР у межах території Кримської області. Кримська облрада тимчасово, до прийняття Конституції Кримської АРСР, визнавалася вищим органом державної влади на її території. У місячний строк належало обрати таємним голосуванням відповідну кількість народних депутатів Кримської АРСР на обласних зборах громадських організацій та об'єднань, а також з числа народних депутатів Севастопольської міськради. У квітні обласна рада народних депутатів, що дістала назву Верховної Ради Кримської АРСР, створила комісію по розробці Конституції автономії. Представники Організації кримськотатарського руху бойкотували її діяльність. 6 червня 1991 р. парламент УРСР прийняв доповнення до ст. 75 VIII глави Конституції УРСР,

⁴² Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич, 2004. – С. 268.

⁴³ Галенко О. Етнополітичний регіоналізм в сучасній Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – Вип. 19. – К., 2002. – С. 64.

визнавши, що Кримська АРСР є складовою частиною УРСР і самостійно вирішує питання, віднесені до її компетенції⁴⁴.

Національний рух кримських татар відповів на утворення Кримської АРСР скликанням Курултая. Курултай, що відбувся у червні 1991 р., проголосив Крим «національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він має право на самовизначення так, як воно викладене в міжнародних правових актах, визнаних світовим співтовариством. Політичне, економічне, духовне та культурне відродження кримськотатарського народу можливе тільки в його суверенній національній державі. Кримська АРСР, яка відновлюється не як національно-територіальне утворення, розглядається як намагання юридичного закріплення результатів депортації кримських татар у 1944 році і не визнається Курултаєм у такому вигляді»⁴⁵. Отже, визначення статусу першої адміністративно-територіальної автономії у складі України набуло з самого початку ознак гострої конфліктності.

Серед радикально налаштованих кіл російського політикуму у цей час була популярною ідея «мирного відновлення єдиної держави», і ситуація в Криму уявлялася їм сприятливою для пред'явлення до України територіальних претензій. У відповідь на результати грудневого референдуму 1991 р. прес-секретар Президента РФ П. Воцанов уже 3 грудня заявив, що Росія лишає за собою право підняти проблему кордонів з республіками, що проголосили незалежність. Після запиту МВД України Адміністрація президента РФ дезавуювала цю заяву. Але мер Москви Г. Попов, виступаючи наступного дня по телебаченню, не лише повторив тези Воцанова, але й конкретизував їх, поставивши під сумнів суверенітет України не лише щодо Криму, але й щодо Одеської області. Після гострих протестів української сторони у Київ для врегулювання конфлікту приїхав віце-президент РФ А. Руцкой. Але він же на сторінках «Правди» 30 січня 1992 р. недвозначно заявив, що «історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії і Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії»⁴⁶.

Так почала «розкручуватися» ідея історичної та юридичної «неправочинності» Акту про передачу Криму Україні у 1954 р. Чи не вперше її оприлюднив віце-адмірал у відставці, доктор військово-

⁴⁴ Мальгин А. Украина: соборность и регионализм. – Симферополь, 2005. – С. 137-139.

⁴⁵ Губогло М.Н., Червонная С.М. Крымскотатарское национальное движение. – Т. 2. – М., 1992. – С. 109-111.

⁴⁶ Цит. за: Кульчицкий С. Украинский Крым // Дзеркало тижня. – 2004. – 14 лютого.

морських наук К. Сталбо⁴⁷, і саме на його «дослідження» посилався тодішній заступник Голови комітету з міжнародних справ Верховної Ради Є.Амбарцумов, коли пропонував розглянути питання про «неконституційність» Акту 1954 р. 23 січня 1992 р. Верховна Рада РФ порушила питання про конституційність і правову обґрунтованість рішень 1954 р. і звернулася із відповідним поданням до ВР України. Остання твердо заявила, що Крим є «невід'ємною частиною України в статусі повноправної автономної республіки». Однак 21 травня Президія ВР Російської Федерації прийняла постанову «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР стосовно зміни статусу Криму, прийнятих 1954 року». У цьому документі постанова «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» визнавалася «такою, що не має юридичної сили з моменту прийняття» (хоч до того у правовому полі її законність не ставилася під сумнів)⁴⁸.

Природно, що така позиція владних структур РФ підігрівала амбіції кримських сепаратистів. У ході переговорів щодо розмежування повноважень між делегаціями ВР Криму та ВР України у березні 1992 р. виявилася гостра розбіжність у підходах: Київ наполягав на визначенні повноважень Криму на основі виключно українських законів, Сімферополь намагався провести розмежування на договірно-правових засадах. 5 травня 1992 р. Верховна Рада Криму прийняла акт проголошення його державної самостійності, призначивши на 2 серпня референдум щодо його підтвердження. 6 травня парламент Криму прийняв Конституцію АРК. Крим проголошувався «правовою, демократичною, світською державою у складі України», але відносини з Україною відповідно до Конституції мали вибудовуватися на основі партнерства і окремого громадянства.

Конституція АРК, отже, практично виводила Крим з-під української юрисдикції, закріплюючи відносини України і Криму на основі угод і договорів. Завдяки рішучим діям Києва і втручанням місії ОБСЄ відкрите протистояння вдалося відвернути, але і надалі півострів лишався територією латентної конфліктності. Статус АРК не влаштував кримських татар, які домагалися утворення на півострові власної етноорієнтованої державності. Фахівці незмінно реєстрували стан своєї етнічної анізотропії в Криму – три домінуючі етнічні спільноти мали докорінно відмінні уявлення про перспективи його розвитку. Зверталася увага і на інші зони

⁴⁷ Сталбо К. Россия и Крым // Морской сборник. – 1992. – № 2. – С. 14-17.

⁴⁸ Копиленко О. Крим як невід'ємна складова частина України: правові аспекти // Крим в історичних реаліях України. – К., 2004. – С. 5-7.

напруги, які робили ситуацію в Криму нестабільною. У сфері державного будівництва – через різні погляди на утворення, роль і характер кримської автономії. У галузі культури – з огляду на різне бачення процесу функціонування та статусу мов (російської, української, кримськотатарської). В галузі освіти – з приводу невдоволення різних етнічних спільнот її змістом і структурою. У галузі економіки – через відмінні підходи до повернення колишнім депортованим землі, майна тощо. У галузі релігійних відносин – через неспівпадіння позицій щодо ролі і становища релігійних конфесій – християн Московського та Київського патріархату, мусульманської общини. У галузі соціального планування і прогнозування – через незгоди щодо напрямку розвитку півострова. У військовій галузі – через різні підходи до військової організації в регіоні, зокрема щодо статусу Чорноморського флоту.

Таким чином, домігшись високого статусу територіальної автономії (про який мріють регіональні еліти багатьох країн), владні структури Криму заявили про його недостатність і відверто виявили претензії на суверенну державність. Йшлося, отже, про загрозу територіальній цілісності України, з чим, природно, офіційний Київ погодитися не міг. Внаслідок прямого втручання в українські справи Верховної Ради РФ конфлікт набув не лише політико-правового, але й міжнародного характеру.

Президент РФ Б. Єльцин не підтримав відкритий антиукраїнський демарш російських законодавців, але ініціював новий виток напруженості у російсько-українських відносинах педалюванням проблеми перебування на українській території Чорноморського флоту. Домовленість, досягнута під час літньо-осінніх переговорів між президентами України та РФ про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом упродовж п'яти років, дещо пом'якшила напругу пристрастей. У вересні 1992 р. Верховна рада АРК привела найбільш конфліктні статті Конституції Криму у відповідність із Конституцією України.

Новий виток напруженості виник у грудні того ж року у зв'язку з порушенням З'їздом народних депутатів РФ питання про статус Севастополя. Ряд впливових російських політиків доводив, що надання йому у 1948 р. статусу міста республіканського підпорядкування вивело його за межі Кримської області і, отже, акт 1954 р. його не стосувався; Севастополь, мовляв, лишився «російським містом». 9 липня 1993 р. ВР РФ ухвалила постанову «Про статус міста Севастополя», в якій без жодної мотивації констатувався «російський федеральний статус міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 р.» Парламентському комітету з конституційного законо-

давства пропонувалося підготувати «проект закону РФ про закріплення в Конституції РФ федерального статусу м. Севастополя», водночас Дума доручила уряду РФ розробити державну програму забезпечення цього статусу і розпочати переговори про виведення з міста українських спецпідрозділів. Під удар були поставлені, отже, не лише договір між Україною і Росією, укладений у листопаді 1990 р., але й угоди про створення СНД. Б. Єльцин змушений був дезавувувати рішення законодавчого органу Росії. Але мінімізувало конфлікт лише втручання Ради Безпеки ООН, яка 20 липня 1993 р. довела юридичну неспроможність рішення ВР РФ⁴⁹.

Перемога відвертого сепаратиста Ю. Мешкова на виборах президента автономії в січні 1994 р. посилила напруженість – у березні новообраний президент ініціював референдум про відновлення положень скасованої Конституції 1992 р. щодо договірних відносин з Україною і права на подвійне громадянство для кримчан. «Дехто, – констатував С. Гантінгтон, – під впливом цих подій уже почав задавати питання: «А чи не стане Крим наступним Нагірним Карабахом або Абхазією»⁵⁰.

Загрозлива ситуація в Криму, отже, сягнула таких масштабів, що політологи не виключали можливості «повномасштабного конфлікту, який за багатьма ознаками може набути характеру боснійської кризи»⁵¹. Тривожні симптоми виявили комплексні соціологічні дослідження громадської думки на півострові. Більшість кримчан не сприймала ідею виходу Криму із складу України. Але варто було соціологам сформулювати питання інакше (ставлення до входження Криму до складу Росії), і 63% респондентів-росіян і 53% українців Криму висловилися «за»⁵².

Контент-аналіз регіональної преси, здійснений у 1994 р. В. Голоцваном (аналізувалися видання другої половини 1993 і першої половини 1994 р.) підтвердив негативну тенденцію – кількість публікацій з мотиваціями виходу Криму зі складу України зросла у 1994 р. порівняно з попереднім роком майже втричі. Аргументи були стандартні: «Україна здійснює націоналістичний тиск на Крим», «усі кримські податки збирає Київ» тощо. Серед них було

⁴⁹ Рафальський О. Українсько-російські відносини як чинник внутрішньої політики (з історії питання) // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – 2004. – № 1. – С. 40.

⁵⁰ Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів, 2006. – С. 206.

⁵¹ Гарань О., Коваль Я., Шевчук А. Україна та Крим у російських геополітичних концепціях // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 97.

⁵² Хрієнко П., Колесніков Ю. Крим: амплітуди громадської думки // Там само. – С. 99-101.

чимало і відверто спекулятивних на зразок: якщо «російська ідея» буде похована, то Крим очікує розвал і хаос⁵³.

Гострота конфлікту зумовила втручання в українські події Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин М. ван дер Стула. Місія ВКНМ почала роботу в Україні в листопаді 1994 р. і займалася врегулюванням конфлікту між Києвом і Сімферополем, а також кримськотатарської проблеми. Але на той час як робота місії увійшла в активну фазу, ВР України вже вжила рішучих заходів щодо приведення кримського законодавства у відповідність до українського. 17 березня 1995 р. український парламент скасував закон про президента Криму (і саму цю посаду), а також конституцію, прийняту у травні 1992 р.⁵⁴ Новим законом «Про Автономну Республіку Крим» були суттєво обмежені повноваження ВР АРК. Вона втратила право на прийняття законів; уряд Криму виводився з-під підпорядкування ВР автономії і був підпорядкований Кабінету Міністрів України. Севастополь було виділено в окремий адміністративно-територіальний регіон і підпорядковано безпосередньо центральним органам держави.

Втім, і після цих рішучих кроків ситуація в Криму лишалася нестабільною. Її розбалансуванню чималою мірою сприяла політика владних структур Росії, зокрема, тертя на базі розподілу Чорноморського флоту, реанімація територіальних претензій на м. Севастополь і навіть повернення у політичне поле гасла «Крим – у складі Росії». Небезпечних обрисів набули тенденції до криміналізації економіки й управління. Не зменшувалася активність кримськотатарських лідерів у домаганнях національно-територіальної автономії.

Не можна, однак, не помічати й того, що у конфліктних ситуаціях у Криму роль кримськотатарського чинника не була однозначною. З одного боку, наполягання Меджлісу на національно-територіальному самовизначенні кримських татар створювало додаткову вісь конфліктності. З другого боку, Меджліс виявився союзником Києва у його протистоянні проросійському сепаратизмові – у травні 1992 р. він не лише засудив Акт, прийнятий Верховною Радою Криму, але й зажадав від Президента і ВР України рішучих кроків у протидії беззаконню. В. Котигоренко слушно звертав увагу на те, що «наявність кримськотатарської проблеми підсилювала

⁵³ Голоцван В. Питання регіональної політики та територіальної цілісності України в дзеркалі преси // Політологічні читання. – 1994. – № 4. – С. 39.

⁵⁴ Кулик В. Зовнішнє втручання у внутрішні етнополітичні конфлікти: участь Верховного Комісара ОБСЄ з питань національних меншин у розв'язанні кримської та кримськотатарської проблем // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років. – К., 2002. – С. 170–171.

антисепаратистську мотивацію Києва». Кримськотатарська фракція у ВР АРК зайняла проукраїнську позицію, коли парламент автономії підтримав рішення Севастопольської міськради про російський статус міста. Вона ж домогалася приведення Конституції АРК у відповідність до Конституції України. Меджліс підтримав скасування Верховною Радою України кримської конституції у березні 1995 р.⁵⁵

Зрештою попри всі ускладнення Крим виявився єдиним регіоном України, який здобув конституційне закріплення особливого статусу місцевих органів влади. Сфери відповідальності центру і регіону тут були досить чітко розмежованими, а взаємодія відбувалася на основі домовленостей. Конституція АРК, прийнята 21 жовтня 1998 р., зафіксувала відмову ВР автономії від кримського громадянства, статусу Верховної Ради як законодавчого органу і навіть від офіційного статусу російської мови. Натомість було закріплено реальні повноваження автономії в економічній сфері – одноканальний бюджет, право власності на природні ресурси. Отже, нова Конституція нарешті ввела Крим у правове поле України. Але у відносинах з кримськотатарською спільнотою градус конфліктності лишився, як і раніше, високим.

Феномен кримськотатарського сепаратизму – вдячний об'єкт для наукового аналізу. Це наочно довела німецька дослідниця Сюзан Стюарт, яка упродовж 90-х рр. минулого століття вивчала кримськотатарський національний рух під доволі незвичним на той час кутом зору: що це – «вклад у справу стабілізації чи навпаки?» Після повернення з місць депортації, констатувала вона, кримські татари стали значним політичним чинником на півострові завдяки здатності до самоорганізації (яку не зуміли продемонструвати 700 тис. українців Криму). Привнесений ними зовсім новий елемент легітимації включав у себе політичні, етнічні й економічні компоненти. На півострові з безліччю невирішених питань, що стосувалися його правового статусу, майбутнього Чорноморського флоту, необхідності реорганізації економічної системи й забезпечення соціальних гарантій тощо, новий кримсько-татарський чинник міг стати фактором стабільності, а міг істотно її розхитати. Німецькій дослідниці варто віддати належне: простеження домінантного різновиду кримськотатарського націоналізму – у його сепаратному обличчі, що сполучав громадянські й етнічні іпостасі – вивело її на справді пророчі прогнози. Якщо й надалі кримські татари й український

⁵⁵ *Котигоренко В.* «Кримський вузол» як варіант тристороннього конфлікту: Київ–Сімферополь–ОКНР у пошуках компромісу // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – Вип. 13. – К., 2001. – С. 274.

уряд будуть лише обмінюватися красивими словами, писала вона у 2000 році, кримські татари або перейдуть на бік росіян, або почнуть діяти самостійно поза владними структурами півострова. «Обидва сценарії здатні дестабілізувати ситуацію в Криму і на Україні»⁵⁶.

Радикалізм національних вимог кримських татар дослідниця вбачала не в самих вимогах, а в тій ідеальній формі, якої мало набрати це утворення, що майже не полишала місця для компромісу з іншими політичними силами на півострові. На той час кримські татари відкидали ідею надання їм прав самоуправління на певних частинах кримської території, бажаючи дістати контроль над ситуацією на усьому півострові. Виходячи одночасно і з уявлень про домінування в Криму протягом минулих століть, і з відносно нових уявлень про захист національних меншин і прав окремих груп, вони створили своєрідну комбінацію старого і нового, яка передбачала допомогу як з боку держави, так і з боку міжнародних організацій. «Цей процес роботи на двох рівнях, очевидно, сприяв успішній мобілізації мас кримськотатарського населення»⁵⁷.

М. Степико справедливо поставив проблему адаптації кримськотатарського народу до українського суспільства у значно ширший контекст формування українського соціокультурного простору на Кримському півострові. На його переконання, в основу інтеграційної моделі мали бути покладені принципи першочергового забезпечення їх особистісних та громадянських прав відповідно до економічних можливостей держави. При цьому реалізація колективних політичних прав депортованих повинна була здійснюватися поетапно в межах загальнополітичного процесу, а не на основі привілеїв за етнічною ознакою. Це допомогло б змінити соціальний стереотип «російськості» або «татарськості» Криму, який утвердився завдяки етнічно заангажованій пропаганді, водночас зруйнувавши міфологеми «ісламської загрози», «слов'янської солідарності» тощо⁵⁸.

Однак, події в Криму розвивалися за іншим сценарієм. Націонал-демократи, які на той час зосередили в своїх руках монополію на формування вітчизняної гуманітарної політики, не змогли, за В.Куликом, протистояти тиску радикальних націоналістичних угруповань, які доводили, що без гегемонії української етнонації неможливо говорити про справді українську державу. Тому навіть поміркований український націоналізм варто кваліфікувати радше не як демократичний, а як популістський.

⁵⁶ Стюарт С. Крымско-татарское национальное движение: вклад в дело стабилизации или победы? // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 3. – К., 2010. – С. 214-235.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. – С. 82-83.

Поставивши інтерес зміцнення держави вище за інтереси побудови демократичного суспільства, лідери національного руху створили живильне середовище для активізації й радикалізації етнонаціоналізму⁵⁹.

Зрештою прорахунками української влади вправно скористався В. Путін, зігравши «на випередження» – спочатку активною пропагандою гасел панрусизму і «захисту співвітчизників», потім окупацією Криму і відвертою підтримкою сепаратистів у Донецьку й Луганську. А далі події почали розвиватися за власною логікою. Метушня навколо стихійних референдумів і біганина з «триколорами» переросла у стихію неконтрольованого тероризму, обернулася величезними людськими втратами. Створилася ситуація «глухого кута»: програма децентралізації блокується воєнними діями, а сам по собі фактор зброї проблему сепаратизму й тероризму не лише не вирішує, але навіть ускладнює.

Якщо ж говорити у цьому зв'язку про термін «тероризм», то його заполітизованість і заідеологізованість – прямий наслідок недавнього поділу світу на «своїх» і «чужих», «спосіб пошуку друзів і ворогів». СРСР протегував терористу Каддафі, а США – його нікарагуанському «віддзеркаленню» – диктатору А. Сомосі. За точною констатацією О.Прилипка, «існування двох світів і двох систем зумовило пряму чи непряму приналежність тероризму до одного з них. Якщо ІРА воювала проти Великої Британії, то, звичайно ж, її підтримував Радянський Союз, а США, природно, підтримували афганських терористів у їхній «священній боротьбі» проти комуністів. Сьогодні тероризм являє собою таке складне явище сучасності, яке не має ані чітких семантичних, ані певних юридичних визначень. Американський історик В.Лакер, який уперше дослідив тероризм як явище світової історії, називав понад 100 формул його означення, які включали понад 20 суперечливих смислів. Тероризм буває християнським, ісламським, єврейським, релігійним, сіхтероризмом (Пенджаб); сьогодні дедалі частіше говорять про «варваризацію» тероризму – він спрямовується не проти правителів і еліт, а проти мирних мешканців. Відокремити насильство в ім'я політичних і релігійних переконань від звичайного бандитизму часто неможливо⁶⁰.

Не варто, однак, спрощувати уявлення про ті форми, яких здатен набувати тероризм у сучасних умовах загальної «неотурбулентності». Класичним прикладом непоганої організації тут може

⁵⁹ Кулык В. Национализм в Украине. 1986–1996 годы // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 2. – М., 2010. – С. 119-125.

⁶⁰ Прилипко О. Тероризм – це молодість світу? // День. – 2015. – 16-17 січня.

бути «ісламська держава» – на підконтрольних територіях радикали створили своєрідний феодальний халіфат – монархію, що живе за джихадистськими середньовічними законами. Ця держава має доволі чітко функціонуючі промисловість, банківський сектор, управлінський апарат, навіть чеканить власну золоту монету. Вона має численних союзників в особі Туреччини й Катару – туркам імпонує те, що ІД воює з курдами. Підтримує «Ісламську державу» й Саудівська Аравія, не кажучи вже про прибічників ідеї халіфату – «Братів мусульман», яких налічують по всьому світу до 10 мільйонів. Війну в Іраку й Сирії «Ісламська держава» іменує «місією справедливості» у світовому масштабі і успішно вербує все нових прибічників, у тому числі і з застосуванням методів нейролінгвістичного програмування⁶¹.

У цьому зв'язку легко погодитися з висновком С. Римаренка: усі сепаратистські рухи сучасності мають власне інспіруюче начало і своїх «авторів», а посилення на історичні, етнодемографічні, релігійні та інші чинники у кращому випадку підпорядковані завданню з'ясування передумов конфліктності. Невдячною він вважає і спробу пошуку таємних «злодіїв-змовників» – важливіше бачити реальні політичні сили, які використовують конфлікти у власних інтересах. Інша справа, констатує автор, що раз виникнувши, сепаратистські рухи набирають власну інерцію, починають розвиватися за своїми внутрішніми законами. Тому вони можуть легко виходити з-під контролю своїх ініціаторів, диктуючи їм свою логіку поведінки⁶².

4. Еволюція федералістських ідей

Як політичний принцип федералізм (від лат. *foedus* – угода, ліга, союз, договір) з'явився на ґрунті пошуків таких форм децентралізації, які б передбачали інструменти захисту інтересів слабших від сильніших. Цей принцип часто виводять із т.зв. федеральної теології, базованої на принципі субсидіарності. Сягаючи своїм корінням у XVI ст. (Церковні правила 1541 р.), він дістав пізніше теоретичне обґрунтування у працях П.-Ж. Прудона. Сутність субсидіарності як принципу полягає в обмеженні права політичної влади

⁶¹ Халіф оказался кадровым сотрудником ЦРУ // События недели: итоги и факты. – 2015. – 25 августа.

⁶² Римаренко С. Самовизначення чи демократія? // Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть. – К., 2001. – С. 67.

втручатися у справи соціуму: таке втручання допустиме лише у тому разі, якщо місцева громада сама не в змозі справитися із завданнями управління. Принцип субсидіарності вимагає покладення максимуму публічних повноважень на органи влади, найбільш близькі до громадян, і прийняття рішень на найнижчому з усіх можливих рівнів. Саме цей принцип, сприйнятий європейським протестантизмом, був перенесений європейцями на північноамериканський ґрунт і став там основою договірних відносин у державному будівництві. Вони базуються на договірному встановленні територіального поділу влади й функцій між національними й регіональними органами, забезпеченні представництва урядів штатів у процесі прийняття рішень центральним урядом і наданні Верховному Суду функцій арбітра в разі виникнення суперечок між двома рівнями.

Ідея федерації незмінно зринала у побудовах гуманітаріїв, за непокоєних закладеними у фундамент етнонацій формами насильства і потенційною готовністю етнонаціоналізмів до внутрідержавних конфліктів. У своїй знаменитій доповіді «Що є нація» (1882) Ернст Ренан вбачав у політиці, що робиться «під прапором етнографії», загрозу «зоологічних війн». Цій загрозі він протиставив ідею «Сполучених Штатів Європи» (*d'Etats-Unis d'Europe*), створених на основі «федерального пакту» – лише за допомогою принципу федерації можна було, на його думку, «врегулювати принцип національності». Об'єднана Європа з фундаментом у вигляді «багатонаціонального націоналізму» мислилася ним як конфедерація з трьома націями-гегемонами – Францією, Німеччиною та Англією. Він був переконаний: «майбутнє належить Європі і лише Європі», і тільки конфедерація, керована «непереможною трійцею», здатна буде силою духу спрямувати світ, насамперед Росію, на шлях прогресу»⁶³.

Сьогодні мало хто пам'ятає, що основи майбутнього Євросоюзу закладалися ще в 1920–30-х рр. Федералістська концепція «Пан-Європи» виразно проглядається у праці австро-угорського аристократа графа Ріхарда Куденхове-Калергі⁶⁴, а також британської наукової групи «Чатем-Хаус», очолюваної А.Тойнбі. І тоді, і пізніше з федералізмом пов'язувалося чимало надій – не в останню чергу тому, що, як вважає У.Кейс, «ділячись владою з урядами регіонального рівня, центральний уряд лише посилював свою політичну хватку. У даному разі федералізм сприяє половинчатій демократії, налагоджуючи систему патронажу і водночас зберігаючи певний

⁶³ Докладніше див.: Лангевіше Д. Западноевропейский национализм в XIX и XX столетиях // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 1. – С. 97-99.

⁶⁴ Coudenhove-Kalergi R.N. Paneurope. – Paris-Vienne, 1927.

демократичний майданчик, який надає системі більшої легітимності»⁶⁵. Для регіональних еліт федералізм часто виступав як притягальне гасло, бо забезпечував інтеграцію в систему, лишаючи можливості для виходу чи протесту в разі незбігу інтересів.

Фахівці нараховують кілька історичних хвиль федералізації протягом останніх двох століть. Перша тривала з кінця XVIII до початку XX ст., у цей час нові держави створювалися із незалежних суб'єктів, які об'єднувалися на принципі федералізму. Для утворення американської федерації знадобилося усього 8 років (1781–1789), тоді як, приміром, процес утворення Швейцарської конфедерації розтягнувся на п'ять століть і завершився у 1848 році. Другий етап утворення федерацій припав на час розпаду європейських імперій після Другої світової війни. У той час створилося багато постколоніальних федерацій, але вони легко розпадалися, і зберегти федеративну структуру вдалося лише Індії, Пакистану, Малайзії й Нігерії. Третя хвиля утворення федерацій пов'язана з розпадом СРСР, Чехословаччини й Югославії. За винятком Росії, яка зберегла успадкований від СРСР федеративний устрій, ці федерації також швидко розпалися. На уламках Югославії існує, щоправда, федеративна Боснія й Герцеговина, але для її підтримання знадобилася міжнародна опіка.

Окремі федерації приблизно у цей же час почали виникати і на базі унітарних держав. У 1993 р. федеративний устрій офіційно прийняла Бельгія. По суті, перетворилися у федерацію Іспанія та ЮАР, надавши значні повноваження своїм автономним регіонам.

Сплеск інтересу до федералізму в Європі у 70–80-х рр. минулого століття був тісно пов'язаний із активізацією інтеграційних процесів. Риси наддержави були закладені у поданий у Європейський парламент (створений 1979 р.) проект Договору про Європейський Союз, який, однак, не був прийнятий. На якийсь час рух у напрямі федералізму загальмувався, але вже у 1986 р. Єдиний європейський акт санкціонував поглиблення інтеграції.

Наприкінці XX ст. ідея федерації почала активно розроблятися у контексті реалізації суверенних прав держав, з одного боку, і регіоналізму, з другого. Поряд з класичним федералізмом у європейському глосарії з'явилися версії реформованого, інтегрального, інституціонального, а також галузевого федералізму (останній іменують ще неофедералізмом). Найбільш закінченого вигляду концепція галузевого федералізму набрала у праці Дж. Пайндера⁶⁶, але

⁶⁵ *Case W. Semi-Democracy and minimalist federation in Malaysia // Federalism in Asia.* – Cheltenham, 2007. – P. 124-127.

⁶⁶ *Pinder J. European Communities: the building of a union.* – Oxford, 1991.

невдовзі вона була піддана істотній корекції А. Сбраджія. У баченні цього автора Європі потрібна якісно нова, багатокладна модель федералізму (поліморфний децентралізм), здатна до різного роду власних модифікацій⁶⁷. Розглядаючи федералізм насамперед як ідеологію, британський дослідник Дж. Сміт фокусував увагу на його здатності до компромісів «між різноманітністю та єдністю, автономією та суверенітетом, національним та регіональним»⁶⁸.

У баченні Престона Кінга сутність федералізму дістає вираз не лише у розгляді «народу» як суверена, але й у представленні суверенності як сукупності різних територіальних утворень. «Народ як єдине ціле, – доводив він, – це надія; народ як множинність є сполучення окремих регіонів, що складають країну»⁶⁹. За І. Бусигіною, федералізація – це і є інституційне оформлення регіоналізму. Федералізм взагалі неможливий без регіоналізму, який слугує для нього живильним середовищем. «Федералізові необхідний постійний пошук гнучких і адекватних рішень з врахуванням постійно змінюваних реалій, і саме такий пошук, і пошук переважно успішний, і є одним з основних завоювань європейської інтеграції»⁷⁰.

Ідея федерації була покладена в основу комплексної інтеграції ЄС, яка стала можливою після підписання Маастріхтського та Амстердамського договорів. Однак прийняття федералістської бодай за формою Конституції було заблоковане референдумами у Франції та Нідерландах. У стані «твердої опозиції» федералізму перебувають громадяни Ірландії й Норвегії⁷¹.

А. Неклесса визначає Європейський світ як «конгломерат різномірних організованостей»: Європейський союз, його Парламент, Рада, Комісія, Суд співіснують з національною державністю членів; паралельно у тілі Європи діють асиметричні за складом Рада Європи, Шенгенський союз, зона євро, асоційовані з ЄС організації на зразок Східного партнерства и Середземноморського союзу». Європейський калейдоскоп у його баченні – це і розсіяні по світу території на інших континентах і островах. Крім ЄС, транзитною

⁶⁷ *Sbragia A.* Thinking about the European future: the uses of comparison in europolitics. – Washington, 1992.

⁶⁸ *Smith G. (ed.)* Federalism: the multiethnic challenge. – London, 1995. – P. 4-7.

⁶⁹ *King P.* Federation and representation // *Comparative federalism and federation*. Ed. by M. Burgess, A.-G. Gagnon. – New York, 1993. – P. 94.

⁷⁰ *Бусыгина И.М.* Концептуальные основы европейского регионализма // *Регионы и регионализм в странах Запада и России*. – М., 2001. – С. 13.

⁷¹ *Байков А.А.* Идеологический компонент в эволюции Евросоюза // *Полис*. – 2013. – № 1. – С. 136.

формою політичної організації виступають регіональні й квазірегіональні інтереси, що мають свою оригінальну гравітацію⁷².

Дослідження федералізму традиційно мають кілька розгалужень. Від класика федералізму Й. Альтузіуса бере початок традиція розгляду федеративної ідеї – тут федералізм виступає як принцип суспільного устрою, джерела якого закорінені і у середньовічних європейських догматах, і у практиці часів створення Сполучених Штатів Америки. Такий федералізм не обов'язково має у своїй основі територіальність; ідеї екстериторіального федералізму розвивали, приміром, теоретики австромарксизму О. Бауер та К. Реннер. Другий напрям дослідження федералізму називають менеджеральним – тут у фокусі уваги управлінська модель, відносини по лінії «центр – регіон», міжурядові відносини всередині держави (*inter-governmental relations*). Формування національних органів управління спричинилося до появи управлінських структур, де взаємодіють три рівні – наднаціональний, національний та субнаціональний.

У баченні Д. Елазара федералізм може розглядатися і як мета, і як засіб. Ті, хто розглядає федералізм як засіб, інструмент досягнення певних цілей, не особливо переймаються його сутністю, звертаючи увагу переважно на його корисність чи вигідність за певних умов. Ті ж, для кого федералізм – самодостатня мета, саму відмінність між цілями й засобами зводять до мінімуму. Звідси – неймовірне розмаїття теорій і практик федералізму. Багато аналітиків взагалі опускають руки, вважаючи, що саме поняття федералізму внаслідок подвійності підходів позбавляється якогось смислу. Для Алазара ж і оціночна амбівалентність, і багатоманіття теорій і практик є кращим підтвердженням багатства цього концепту, його значущості для політичного життя й думки. Маючи у своїй основі традицію договору, федеральні принципи добре пристосовані до цивілізації, що базуються на контрактних відносинах. Наділяючи особливим смислом процес переговорів і торгу, вони відповідають прагненню максимізувати принципи індивідуальної свободи й рівності. Рівність, однак, концепт сам по собі проблематичний. «Федералізм за своєю природою базується на визнанні реальності й легітимності відмінностей і бажаності їх збереження»⁷³.

Елазар трактує федералізм як широке родове поняття, яким охоплюються різні форми взаємовідносин – і федерація, і конфе-

⁷² Неклесса А.И. Преодоление Евразии (Геополитический этюд) // Полис. – 2014. – № 3. – С. 29-30.

⁷³ Элазар Д. Федерализм как цель и как средство // Неприкосновенный запас. – 2015. – № 1.

дерація, і унія (асоціація). У вузькому розумінні ним позначаються відносини між різними урядовими рівнями, у ширшому – сполучення самоуправління й дольового управління через конституційну співучасть у владі на основі децентралізації. У цьому розумінні федералізм виступає як територіальний вираз демократії. За М. Берджесом, «дух федералізму – у примиренні конкуруючих позицій, його девіз – толерантність, переговори і взаємне визнання»⁷⁴. Більш реалістичний погляд на федералізм висловлює російський політолог А. Макаричев. У його розумінні федералізм – це компроміс між відцентровими й доцентровими тенденціями, завжди присутніми у суспільстві⁷⁵. Власне, федералізм є тим інструментом, який допомагає узгодити принципи уніфікації й децентралізації у рамках однієї політичної форми.

Федерація – союз добровільний, і отже, одна з принципових умов її утворення – це *бажання* сторін пов'язати себе таким контрактом. Таке бажання може з'явитися лише там і тоді, де майбутні члени федерації будуть упевнені у тому, що з федерації за бажання вони зможуть *вийти*. Друга важлива умова – це створення у новому федеративному союзі атмосфери, за якої в якійсь частині федерації меншість відчуватиме себе більшістю і користуватиметься відповідними привілеями⁷⁶.

Застосовуваний в СРСР принцип «відкритих дверей» (із правом виходу) не був ані випадковістю, ані недоглядом – він мав доводити переваги нового ладу. «Це бажання подобатися» вдалося ефективно реалізувати: країна рад на довгі роки стала головним «порушником спокою» (возмутителем спокійствия) не лише в Європі, але й на інших континентах. «Фактично більшовики провели деколонізацію ще до того, як вона охопила інші колоніальні імперії»⁷⁷.

Розрізнення федералізму й федерації здійснюється, як правило, за принципом ідеї та її реального втілення. Федералізм при цьому розглядається як політична філософія й відповідна ідеологія, а федерація – як конституційно закріплений інституційний порядок. Різниця між конфедерацією і федерацією проводиться по лінії: політичний союз держав/політичний союз індивідів, що належать до однієї політичної нації.

⁷⁴ Burgess M. Federalism and federation: a reappraisal // Comparative federalism and federation // Ed. by M. Burgess, A.G. Gagnon. – New York, 1993. – P. 7.

⁷⁵ Макаричев А.С. Регионализм, федерализм и ценности открытого общества // Регион в составе Федерации: политика, экономика, право. – Н.Новгород, 1999. – С. 51.

⁷⁶ Захаров А. «Спящий институт». Федерализм в современной России и в мире. – М., 2012. – С. 46-47.

⁷⁷ Там само. – С. 26.

Розмежування федерального і регіонального рівнів влади найбільш чітко постає у викладі Рональда Уотса. У його баченні «1) федеральний і регіональний рівні влади не перебувають у відношенні конституційної субординації один до одного, тобто кожен з них має суверенні повноваження, що санкціонуються конституцією, а не іншим рівнем влади; 2) кожний з рівнів, реалізуючи законодавчі, виконавчі й податкові повноваження, безпосередньо взаємодіє з населенням; 3) кожен рівень влади напряму обирається громадянами»⁷⁸.

Інститут федералізму ніде не є чимось застиглим. У США, приміром, від часів Р. Рейгана роль федерального центру почала звужуватися у процесі т.зв. «рейганоміки», і цей процес децентралізації нині вкладається у формули «новий федералізм», «конкурентний федералізм». Щось подібне відбувається і в РФ. За висновками ряду місцевих політологів, Російська Федерація являє собою унікальний феномен, що не має аналогів у світі. Вона водночас ієрархічна й асиметрична, побудована на суміші національно-державного й територіально-адміністративного, договірного й конституційного принципів. Склався винятковий юридичний казус – конституційна рівноправність сполучається з реальною принциповою нерівністю. Внаслідок цього уся система являє собою комплекс важкорозв'язних суперечностей.

Перед загрозою політико-правової анархії владні структури РФ стали на шлях припинення договорів із суб'єктами федерації. У 2000 р. були запроваджені федеральні округи на чолі з представниками Президента, у 2002 р. республіки були позбавлені права на власне громадянство, з 2003 р. почалася реформа, внаслідок якої кількість суб'єктів федерації скоротилася з 89 до 83. На думку російського аналітика В. Шишкова, ці заходи «переломили тенденцію до децентралізації Російської Федерації, але не вирішили проблем, пов'язаних з постімперським транзитом, тобто з політичною роллю центра щодо регіонів, асиметричністю статусів суб'єктів федерації і залученням регіональних еліт у загальнодержавну політику». Внаслідок цього не лише зберігається дисбаланс у відносинах центру і регіонів, але й відбувається перехід до крайнощів централізації. «Відносини між центром і регіонами втрачають свою політичну насиченість, перетворюючись у відносини ієрархічного підпорядкування; регіони перетворюються на «периферії», що відповідають за реалізацію вказівок із центру»⁷⁹.

⁷⁸ *Watts R. Comparing federal systems. 2nd ed. – Montreal, 1999. – P. 7.*

⁷⁹ *Шишков В.В. Российский федерализм и его особенности в свете постимперского транзита // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2014. – № 1. – С. 90-97.*

Асиметричність російського федералізму (6 різних статусних груп від національних республік до автономних округів) робить його надзвичайно вразливим. РФ не має імунітету від сепаратизму. «Федералізм на практиці перетворився на окремих територіях на суверенітет псевдодержавних утворень»⁸⁰. Російський федералізм взагалі прийнято характеризувати як «сплячий інститут»; взаємовідносини центру й регіонів там перебувають у «сірій зоні» невизначеності, а за ідеологемами системного розосередження й розсіяння влади приховується унітарно-імперська конструкція, яка не визнає за своїми складниками ніякої автономії.

Причину нетривкості федералістських ідей В. Шило вбачає як у різноплановості й суперечливості відповідних політичних процесів, так і у складності пояснення серйозних сплесків сепаратизму в усіх типах країн. Загалом же він вважає, що «в цілому взаємини між федераціями та їхніми суб'єктами перебувають у стані постійного суперництва. У цьому факті немає нічого протиприродного, оскільки федеративне утворення за наявності двох полюсів сили (центру і суб'єктів) щохвилини породжує все нові й нові конфлікти інтересів»⁸¹.

Парадокс історії виявляється в тому, що інтерес до проблем форм державного устрою значно зростає на рубежі століть. Проблеми федералізму майже одночасно активізувалися у державному праві Російської і Австро-Угорської імперій на початку ХХ ст. Австрійська соціал-демократія запропонувала проект федерації національностей; в Росії проблема статусу Фінляндії пробудила дискусію про автономію: вишукувалася модель, яка б не ставила під сумнів державну єдність. Російські юристи готові були бодай у теорії пов'язувати питання автономії з проблемою культурного самовизначення національностей. При цьому «автономія територій як можливість взаємовідносин центру й місць ні в кого заперечень не викликала. Автономія національностей на окремій території породила масу спроб і непорозумінь»⁸².

Радянська модель федералізму з самого початку була результатом вимушеного акту: більшовики були принциповими противниками федерації аж до того часу, поки не постали перед проблемою «умиротворення» окраїн, які прагнули до утворення власної націо-

⁸⁰ Бочарников И.В. Пути и методы модернизации российского федерализма // Мир и политика. – 2013. – № 10. – С. 116-129.

⁸¹ Шило В.Е. Опыт современного федеративного развития зарубежных стран и России: некоторые актуальные проблемы // Регионы и регионализм в странах Запада и России. – С. 141-151.

⁸² Бахтурина А.Ю. Понятие федерализма в российском государственном праве начала ХХ в. // Там само. – С. 204-205.

нальної державності. Радянський федералізм, закріплений законодавчо Конституцією РСФРР 1918 р., мислився виключно як інструмент розв'язання «національного питання», що й зумовило засадничу ущербність цього проекту. Правлячій партії доводилося докладати безліч зусиль бодай для підтримання федералістського фасаду, але його докорінна невідповідність граничному централізму у побудові самої партії зводила ці зусилля нанівець. Відповідно до класичних теорій федералізму він являє собою «щось більше, ніж просто структурна побудова, це також особливий спосіб політичної й соціальної поведінки, включаючи зобов'язання щодо партнерства й співробітництва...»⁸³ Таким критеріям радянська модель федерації не відповідала.

Територіалізація етнічності, закладена у фундамент радянської національної політики, супроводилася т.зв. національними розмежуваннями. При проведенні кордонів союзних республік межі між ними просто малювалися на картах. У такий спосіб влада штучно стимулювала процеси націєтворення навіть там, де для цього ще не склалися умови. У руслі такої «позитивної дискримінації» (термін Т. Мартіна), яка супроводилася створенням національних адміністративних одиниць, національна належність стала одним з найважливіших елементів соціального капіталу, а статус титульної нації давав переважне право на посади й звання. Така політика сприяла мобілізації етнічності і рано чи пізно мала створити проблеми прерогатив і кордонів. І хоча її вади на владному рівні доволі рано, уже в кінці 30-х рр., були усвідомлені, примордіалістська концепція національності, покладена на територіальну основу, зрештою призвела до розвалу Радянського Союзу.

У політології та інших суміжних галузях знання науковий інтерес зосереджується не так навколо класичних форм федералізму, скільки навколо державних систем, які є проміжними між федералізмом і унітаризмом. В статті «Конституційне право» енциклопедії «Британніка» фіксуються, приміром, не два, а три типи державного устрою – федеративний, регіоналістський і унітарний. До регіоналістського, який передає на проміжний рівень меншу частину повноважень порівняно з федералістським, віднесено Італію після прийняття конституції 1948 р., а також Радянський Союз⁸⁴.

Саме досвід Італії змусив політологів увести у глосарій регіоналізму поняття *регіональної держави*. У сучасних конституційно-

⁸³ Federal systems of the world: a handbook of federal, confederal and autonomy arrangement. – 2-nd ed. – Harlow, 1994. – P. 479.

⁸⁴ Region. Britannica. – Режим доступу: <http://www.britanica.com/bcom/eb/article>.

правових доктринах останню розглядають або як крайню форму децентралізованої унітарної держави, або як перехідну форму від унітаризму до федералізму. Відмітна риса такої держави – конституційні гарантії щодо регіональної автономії, яка може бути дуже широкою і охоплювати навіть сфери законодавства й фінансів. Регіони тут мають власні статuti, які приймаються у формі законів країни або ж підлягають схваленню цими законами.

Саме в Італії упродовж 70–80-х рр. ХХ ст. регіональні уряди стали лабораторіями політичних інновацій, багато в чому визначили «новий спосіб робити політику». Утвердження суспільної легітимності регіональних інститутів виявилось процесом, що потребує певного часу. А проте нині вже загальноновизнано: «відмінність унітарної й федеративної системи – не дихотомія, а континуум»⁸⁵.

Для України цей досвід може становити певний інтерес, оскільки історичні витоки регіоналізму у цих двох країн багато в чому подібні. У кожній з 20 областей Італії був свій шлях розвитку; об'єднання численних князівств і герцогств відбулося лише у 1861–1871 рр. При цьому «проблема Півдня» лишалася болючою для Італії ще багато десятиліть. Тенденції до сепаратизму, які стали в Італії у 80–90-х рр. ХХ ст. однією з найгостріших проблем, стимулювали пошук шляхів удосконалення державного устрою. Ліга Півночі пропонувала спочатку поділ Італії на три макрообласті, а потім і федералізацію на основі запровадження 9 штатів. Фонд Аньелі фокусував увагу на ліквідації територіальних диспропорцій, необхідності поділу країни на 12 областей і перерозподілу повноважень між центральною владою, областями і комунами у фінансовій сфері⁸⁶.

Зрештою компроміс було знайдено на основі децентралізації і руху у напрямі федералізму. Значна частина повноважень держави була передана областям і муніципальним утворенням на основі принципів субсидіарності й диференціації. Перелік областей лишився незмінним, але деяким з них було надано спеціальний статус. Отже, італійська автономія вийшла за межі суто адміністративної, хоч і не досягла порогу федерації. Її характеризують як різновид регіональної держави, що базується на принципі автономії і широкої адміністративної децентралізації.

В Іспанії прояви регіоналізму довго придушувалися – майже сорокаліття диктатура генерала Франко трималася на ідеях жорсткої централізації. Однак ще у 1930 році три основні регіони країни

⁸⁵ Бусыгина И. Политическая регионалистика. – М., 2006. – С. 45.

⁸⁶ Васильева Т.А. Центр и регионы современной Италии // Регионы и регионализм в странах Запада и России. – С. 224-229.

проголосували за автономію, і формально у 30-х рр. цей статус дістали Каталонія і Країна Басків. За Конституцією 1978 р. усі регіони (нині їх 17) мали автономію, хоча й у різних обсягах повноважень; Іспанія стала називатися «державою автономій». Своєрідне поєднання двох концепцій – федералізму й субсидіарності – створило «іншу Іспанію» – «відкриту для змін країну з квазіфедеративною системою, що й дотепер має характер «незакінченої справи», в якій політичні сузір'я, що змінюються, постійно перекроюють кордони федералізму й субсидіарності». Вступ Іспанії у 1986 р. до ЄС оживив ідеї регіоналізму, і саме з ЄС автономні області Іспанії і місцеві органи влади пов'язували надії на власне «Ельдорадо»⁸⁷. Але гострі кризові явища у цій країні свідчать про те, що «автономізація» до цієї мрії країну не наблизила.

Зрозуміло, що ніякий, у тому числі й італійський чи іспанський, досвід не може розглядатися в Україні як приклад для наслідування. Тим більше, що у розбурханому соціумі сьогодні немає головної умови для конструктивної взаємодії між регіонами – того, що у правовій науці називають федеративним лоялізмом. Йдеться про певний рівень громадянського взаєморозуміння, готовності жити за певними правилами, які, можливо, когось цілком і не влаштовують. А також про такий рівень плюралізму думок на елітному й масовому рівнях, який уже увійшов у звичку і не викликає емоційного супротиву. Оскільки усього цього в Україні тепер немає, говорити про узаконений договірний компроміс і повагу до специфіки регіональних культур явно передчасно. Та й навряд чи класичні федеральні зразки у тому вигляді, які склалися упродовж XIX–XX ст., забезпечуватимуть інтереси регіонів такою мірою, щоб виключити будь-які ознаки конфліктності у взаємодії. Як констатують фахівці з розроблюваного спеціально для України європейського проекту сприяння регіональному розвитку, не існує жодної моделі чи методології, яка б дала змогу виробити універсальний механізм передачі повноважень від держави до територій регіонального та місцевого рівнів. «Розподіл повноважень найчастіше є питанням історичного розвитку і практики, а також рівня розвитку»⁸⁸.

Як бачимо, говорити про федералізм і федеральну форму державного устрою як про систему чітко визначених ознак не доводиться, і якоїсь однаково придатної для всіх моделі федерації людство до початку XXI ст. не виробило. Більшість дослідників

⁸⁷ *Браслофф О.* Ельдорадо: міф і реальність федералізму та субсидіарності в іспанському контексті // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. – С. 441-443, 461.

⁸⁸ Реформа для людини. Збірник матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні. – К., 2005. – С. 232.

доходило згоди у тому, що це – «парасолькове поняття», яке охоплює безліч різновидів взаємовідносин у гостро відмінних ситуаціях. Поступово вироблялося розуміння ЄС як багатокладної інтегральної системи – унікального утворення з поєднанням двох взаємовиключних типів міжнародного співробітництва – наддержавної організації та міждержавного об'єднання.

Загалом же, як переконливо показав Д. Елазар, одним з призначень того бачення федералізму, яке побутувало у ХХ столітті, було «підтримувати змичку реального й ідеального», організуючи «вічно триваючий плебісцит з фундаментальних основ суспільства». І ті, хто бачив у федералізмі основоположну мету, і ті, хто зводив його функцію до засобу, сходилися в головному: федералізм стає дійовою формою політичної інтеграції лише там, де він є бажаним. «Політична інтеграція на федеральній основі вимагає особливих політичних відносин, що пов'язують дві іпостасі політики, влади, права». Як особлива форма справедливості, що включає ідеал свободи і громадянської участі в управлінні, федералізм за самою своєю природою призначений сполучати владу й справедливість. Педагогічний вимір федералізму Елазар вбачав у такому впливі на суспільну свідомість, який сполучає «поезію» з «прозою життя». Ніяке занурення у повсякденність не може слугувати виправданням для забуття ідеї справедливості⁸⁹.

5. Теорії С. Роккана і його школи

Норвежцю С. Роккану вдалося найпереконливіше показати, яким чином структура територіальних відносин впливає на перебіг політичних процесів і на форми інституцій. Близький аналітик, Роккан створив концептуальну карту Європи, представивши її як результат взаємодії сил чотирьох різних за характером і спрямуванням революцій: релігійно-інтелектуальної Реформації, революції у сфері націєтворення, промислових революцій і революції 1917 р. в Росії. У такий спосіб вибудувалася макромодель політичного розвитку європейського континенту від часів Римської імперії і до наших днів – з проясненням на цьому величезному матеріалі складних проблем інституціоналізації владних структур, націєбудів-

⁸⁹ *Елазар Д.* Федерализм как цель и как средство // Неприкосновенный запас. – 2015. – № 1.

ництва, рекрутування і взаємодії еліт, політичної мобілізації мас через інтеграцію між центрами й периферіями.

Насамперед Роккан вважав за потрібне пояснити, які саме економічні й політичні процеси перетворили поняття «регіоналізм» та «етнонаціоналізм» на предмет політичної та академічної моди. В індустріальних суспільствах Заходу, доводив він, починаючи з 60-х рр. XX ст. наростали явища «регіонально-етнічного» протесту проти режимів і політичних центрів. Регіональні рухи виникали в Норвегії, Бельгії, Іспанії, Великобританії; аналогічні тенденції проявилися у Франції і Швейцарії. Для політичних наук це був сигнал для перегляду інтелектуальних конструкцій, які виходили на аналіз процесів соціальної мобілізації й політичної інтеграції. Вони мусили зреагувати і на зростлу інтернаціоналізацію регіональних ресурсів, і на зміну відносин центрів і периферій, виявивши водночас історичні джерела напруги для кожної території і співвідніши їх зі стратегіями уніфікації⁹⁰.

Запроваджене С.Рокканом поняття периферійності виявилось вдалою методологічною знахідкою, яка дала змогу свіжим поглядом оцінити місце і роль політичних, економічних і культурних центрів впливу на хід суспільного розвитку. Вибудована на цьому фундаменті теорія центр-периферійної полярності стала новим словом у всій системі природничих і соціогуманітарних наук, що тією чи іншою мірою зайняті аналізом просторових відносин.

У баченні Роккана центр – це місце, з якого здійснюється контроль над основною масою взаємодії між власниками ресурсів та над інформаційно-комунікаційними потоками. Центрам протистоять периферії; при цьому основна характеристика периферійності – це ступінь залежності від центру. Теорія центр-периферійної полярності у Роккана базується на розрізненні двох типів простору – «територіального простору» і «простору членства». Якщо центр більш-менш безпроблемно забезпечує собі контроль над територією, а «колективні члени» соціуму йому у цьому сприяють, формується нація у політичному розумінні. У такій «ідеальній конструкції» полярність по лінії «центр – периферія» значною мірою долається, що забезпечує ефективність процесів політичної централізації й культурної стандартизації. Моноцентрична держава утворюється за наявності одного сильного центру; за умов домінування «простору членства» центрів буває декілька, і держава формується як поліцентрична.

⁹⁰ *Rokkan S., Urwin D. Introduction: centres and peripheries in Western Europe // The politics of territorial identity. – London–New Delhi, 1982. – P. 1.*

Розглядаючи три різні типи територіальних центрів – економічний, культурний і військово-адміністративний – Роккан за їх розміщенням визначав відмінність моноцефальної (*monocentric*) та поліцефальної (*policephalic*) структур. Перший тип територіальної структури виникає там, де економічний, культурний та адміністративні центри зосереджені на невеликій території, другий – коли вони розміщені на віддалі один від одного. Приклад першого – Франція, другого – Німеччина. Від типу розширення території за військово-адміністративною, економічною чи культурною моделлю залежить та чи інша форма периферійності – утворення шляхом воєнного завоювання чи адміністративного підкорення, економічної залежності або культурного освоєння.

Периферійність у Роккана має три різні виміри – політичний, економічний і культурний, тісно переплетені між собою. Ним виділені два типи периферійності – горизонтальний (що найкраще передається у термінах віддаленості чи відмінності) і вертикальний (виражений у категоріях залежності). За цим набором ключових перемінних можна з успіхом досліджувати будь-які центр-периферійні структури.

Нерозвинутість пограничних територій Роккан зазвичай виводив з геополітичного суперництва між сусідніми державами. Для ряду таких територій ним було запроваджено іронічний термін «огризки геополітичної конкуренції».

Роккан переконливо довів, що хід світової історії у великій мірі визначався тим, як складалися відносини між центрами прийняття рішень (локусами) і їхніми периферіями. У кожному конкретному випадку він уважно досліджував технології подолання кордонів і контрпрагнення до їх збереження чи відновлення. Конфігурація територіальних відмінностей визначалася, за Рокканом, складним переплетенням різного роду чинників – воєнних завоювань, економічного домінування, культурного проникнення. Від того, який з цих трьох факторів превалював, залежав статус тієї чи іншої території. Одні країни ставали підпорядкованими периферіями (*subject peripheries*), інші опинялися під «перехресним вогнем» боротьби різних центрів за контроль над ними, перетворюючись у «периферії взаємодії» (*interface peripheries*).

Упродовж ХХ ст. ідея держави-нації, доводив Роккан, в територіальній організації вважалася нормою. Організації й діячі, які намагалися відокремити якусь регіональну групу чи прагнули автономії, «піддавалися осуду як злочинці-терористи або висміювалися як ексцентричні й дратівливі анахронізми». Однак той факт, що більшість держав Європи поліетнічні, стимулював прагнення меншин

до самовиявлення. Причини регіонального/етнічного протесту в Бельгії, Іспанії, Великобританії у баченні Роккана зумовлені трьома паралельними процесами змін. Перший пов'язаний з безперервною інтернаціоналізацією територіальних економік, розмиванням державних кордонів, наростаючою дифузією комунікацій, ідеологій, стилів організації. Другий – зі збільшенням попиту на ресурси й кадри для державних апаратів, який потягнув за собою розширення сфери соціальних і освітніх послуг та здорожчення відповідної інфраструктури. Третій – зі зростанням популярності вимог культурної автономії, яке стимулювало прагнення меншин до участі в прийнятті рішень. Якоюсь мірою цей процес стимулювали дослідження проблем етнічності, актуальних у період передмодерну.

Надзвичайно важливо, за Рокканом, досліджувати історичні джерела напруги на кожній території у їх співвідношенні зі стратегіями уніфікації. При цьому варто чітко відмежовувати економічні конфлікти між регіональними центрами, які борються за контроль над торгівлею й економічними ресурсами, від етнічних у своїй основі (культурних, мовних, релігійних) відмінностей. Узагальнені показники ступеня централізації й центральності – це насамперед контроль і володіння ресурсами, відстанями, комунікаціями, які разом визначають ступінь економічного домінування, політичного контролю, культурної стандартизації.

Методологічне значення праць Роккана визначалося тим, що йому, як нікому іншому, вдалося поєднати у своїх моделях історичний і просторовий контексти. Територія розглядалася ним як теоретична категорія, яка допомагає упорядковувати транзакції між різними центрами і між центром та периферією. Дослідження цих взаємовідносин має, за Рокканом, враховувати географічні особливості території, технологічні умови для переміщень і комунікацій; воєнні умови для експансії, економічні умови для взаємообмінів і торгівлі, культурні умови комунікації (етнічні, мовні, релігійні та інші). Багатоманітність політичних систем створюється комбінацією трьох фундаментальних параметрів – значущістю «поясу міст», силою впливу центру як зони державного будівництва і спротивом периферій культурній уніфікації й стандартизації.

Доволі вдало концепцію Роккана пізніше розвинув С. Бартоліні; його методологічні пошуки ішли у напрямі поєднання макрорівневої теорії Роккана з теорією лояльності А. Гіршмана. Досліджуючи зв'язок між консолідацією кордонів і внутрішньою стабільністю держави, Бартоліні доповнив теорію лояльності поняттям «голос» і «вихід». «Голос» – перша ознака нелояльності периферій щодо центру, «вихід» – це вже форма протесту, доведена до небажання жити за встановленими центром правилами. Ступінь відкритості

кордонів ставився при цьому у прямий зв'язок з процесами демократизації⁹¹.

Учні й послідовники Роккана Е. Аллард та Г. Вален довели, що рокканівські теорії з високим ступенем ефективності можуть бути використані при аналізі внутріполітичного розвитку будь-якої країни. Концептуальна карта Європи – «відкрита» модель у тому розумінні, що вона відкриває можливість для доповнення її новими параметрами. «При аналізі відносин центру й периферії у різних типах держав (і у великих, і у малих) ідеї Роккана унікальні й неповторні»⁹².

В усякому разі застосовність схем Роккана до України не викликає сумнівів. Київська Русь мала чималий потенціал розвитку за типом моноцефалії – розгалужена система міст цьому сприяла. Але міжкнязівські чвари і монгольська навала прирекли її на розвиток за поліцефальною моделлю і на політичну периферійність, яка була доповнена економічною, а згодом і культурною. При цьому ця периферійність була переважно вертикальною, побудованою на началах підпорядкованості й залежності («периферійністю взаємодії»). Зрештою це означало, що для обстоювання власної ідентичності у українців лишався лише один шлях – шлях непокори й повстань. Зрозуміло, що цей шлях виявився кривавим, призвів до величезної втрати матеріальних і людських ресурсів, і зрештою, до закріплення глибокої економічної й політичної залежності.

Під виразним впливом теорії «поясу міст» С. Роккана М. Ільїн запропонував власну структурну концепцію Балто-Чорноморської системи як фактора, що забезпечував стале відтворення конфігурацій геополітичного освоєння території на стику Західної Європи і північної Євразії. Далеко не в усьому безспірна, ця концепція, однак, цікава оригінальними трактуваннями великого Міжмор'я і виниклого на цьому просторі міжмор'я – як «інтерфейсу двох цивілізацій», «двох глобальних місцерозвитків». Українським землям у цій концепції відведена роль території-орієнтиру, «парадоксальної периферії», точніше кількох периферій, які в ході історичного розвитку перетворювалися у «передмістя держав-центрів» і канали їхнього проникнення у Балто-Чорномор'я. Усі території-орієнтири, хоч і різною мірою, вирізнялися відхиленням до «європейськості» порівняно із загальноімперськими, тут постійно формувалося поживне середовище для засвоєння й переробки імпульсів розвитку, що йшли

⁹¹ *Bartolini S.* Restructuring Europe: centre formation, system building, and political structuring between the Nation State and the European Union. – Oxford, 2005.

⁹² *Аллард Э., Вален Г.* Стейн Роккан: очерк интеллектуальной биографии // Политическая наука. – 2006. – № 4. – С. 39-42.

із Заходу. Те, що в радянські часи Українська РСР поглинула кілька країв із цілком визначеною специфікою, включаючи Крим, створило ґрунт для взаємонакладання раціоналізаторської й радянської політики. Зрештою саме на цьому ґрунті сформувалися ті формули розмежування, які визначили природу й хід політичного процесу на етапі становлення української незалежності⁹³.

Не можна, однак, не бачити того, що рокканівська схема «поясу міст», яка допомагала йому пояснити походження поліцефальної моделі просторової сегментації на просторі від Адріатики до Північного моря, далеко не в усьому відповідає тим реаліям, що склалися на теренах Східної Європи, у тому числі і в Україні. Адже нічого подібного до «ліги міст», взаємодія в межах якої регулювалася усталеними нормами права, у цьому регіоні не виникло. Зате активно відбувалися процеси аграризації і на цій основі – концентрації влади за східним зразком. Звідси досить високий ступінь поширення клієнтелізму, підклимних угод, слабкість мереж довіри і в кінцевому рахунку – гостра боротьба еліт за владу й ренту.

Сучасна регіоналістика активно засвоює як підходи Роккана, які стали вже класичними, так і новітні геополітичні та геокультурні побудови, які допомагають зрозуміти поміж іншим «логіку розмежувань». Те, що як міждисциплінарна галузь вона перебуває тепер у сфері впливу антропоцентризму й геополітики не меншою мірою, ніж на орбіті економцентризму, в корені змінило ракурси дослідження просторових феноменів, перенесло фокус уваги на вивчення соціокультурної анатомії регіонів, територіальних ідентичностей, комунікативних взаємодій. Антропосоціетальні підходи орієнтують на дослідження трьох базових сфер життєдіяльності територіальних співтовариств: антропокультурної, соціоекономічної та інституційно-регулятивної. Це дало змогу аналізувати регіони з точки зору наявних у їхньому розвитку явищ асиметрії і пропонувати шляхи мінімізації дисбалансів, які на цьому ґрунті можуть виникати. Такий підхід, у свою чергу, дає змогу знаходити аргументовані відповіді на запитання: наскільки стійким є вектор соціокультурної еволюції того чи іншого регіону і які ризики становлять загрозу процесам його саморозвитку.

Усунути недолік концептуальної карти Роккана, яка не включала в себе регіон Східної і Південної Європи, і вибудувати на цій основі відправні детермінанти національної ідентичності населення і еліт східноєвропейських країн, пробує німецький історик і політолог Г. Бест. Його цікавить насамперед зв'язок між макро- і мікропро-

⁹³ *Ильин М.В.* Балто-Черноморская система как фактор формирования государств в Восточной Европе // Политическая наука. – 2008. – № 1. – С. 101-131.

цесами у ході формування ідей і самовизначень у країнах Південно-Східної Європи. Як місцевий еквівалент «поясу міст» він розглядає віддаль до Візантії і кордони охоплення слов'янських земель православною церквою. Вісь Схід–Захід у нього визначає напрям культурної диференціації і націєбудівництва упродовж розмежувальної лінії, що виникла унаслідок розколу 1054 р. між католицькою і православною церквами. А вісь Північ–Південь вимальовується на основі таких параметрів, як південні межі габсбурзької реконквісти, з одного боку, і тривалість чи ступінь жорсткості влади Османської імперії, з іншого⁹⁴. Щоправда, серед 18 країн, що стали у Беста предметом спеціального країнознавчого дослідження, Україна, як і Росія, не фігурує.

Загалом 70-і роки виявилися етапними у переосмисленні відправного поняття «регіон». Саме у цей час він привернув увагу європейських науковців не стільки як одиниця територіального устрою, скільки як своєрідний соціум і водночас як новий політичний актор. Регіон почав сприйматися як своєрідний локальний хронотоп, із власними циклами розвитку, дифузними кордонами, більш або менш стійкими традиціями й культурними домінантами. Лишався по суті один крок до усвідомлення регіону як складної структурованої економічної й соціокультурної системи, і цей крок було зроблено переважно у рамках започаткованої Г. Зіммеlem просторової соціології. Але і для істориків тут відкрилося майже безмежне поле для теоретизації й експериментаторства. Адже вигоди регіональної специфічності почали простежуватися і у синхронному, і у діахронному ракурсі, а ступінь заглиблення в історичні пласти створював надійну базову основу для відображення регіонального чинника у загальних концепціях історичної еволюції, геодемоекономічної динаміки тощо. Потік регіоналістських досліджень цього часу виявився «подібним до сонячного протуберанця: світ і світове академічне співтовариство ніби знов відкрили для себе вчення про регіони». Надалі будівництво європейського регіонального простору забезпечило регіоналістиці функцію «дисципліни-базису» для нового рівня інтеграційного процесу. Водночас вона стала затребуваною навчальною дисципліною на факультетах регіонального і міського планування, економіки, географії населення тощо⁹⁵.

⁹⁴ Бест Г. История имеет значение: измерения и детерминанты национальной идентичности населения и элит европейских стран // *Полития*. – 2012. – № 2. – С. 22-23.

⁹⁵ Ландабасо А.И. Теория регионалистики: европейский опыт исследования // *Регионы и регионализм в странах Запада и России*. – С. 92-95.

Що ж до реальної ролі істориків у створенні теоретичних основ регіоналізації, то аж до 80-х рр. минулого століття вона була невиразною. Історія здавна формувалася переважно як наука про часову динаміку суспільних змін, то ж не дивно, що у порівнянні з часовими, просторовим параметрам в її структурі хронічно «не щастило». Подобається це нам чи ні, але історія ґрунтується на часовій послідовності, простір для неї – здебільшого лише тло, поле конфліктів і розламів. «Час, так би мовити, сам по собі набув історичної якості, – констатує Р.Козеллек. Залежно від своєї тематики історик має справу з різними потоками часу, із взаємопроникненням або ж співзаяганням відповідних пластів із різними часовими характеристиками змін»⁹⁶. Природно, що історія пишеться «по періодах», а категорії прискорення чи запізнілого розвитку незмінно потрапляють у центр уваги.

Утім, доводить Козеллек, будь-яка історія розгортається у просторових координатах. Чому ж тоді історики довго уникали розгляду простору як структуроформуючого чинника і навіть історичне регіонознавство віддали на відкуп географам? Одну з причин цього автор вбачає у тиску геополітики – вона завжди вважала себе практичною наукою, своєрідним політичним консалтингом, і нечасто дозволяла історикам «консультувати себе»⁹⁷. Можна було б сформулювати проблему й конкретніше – тоталітарні режими надто дорожили своєю монополією на простір і не бажали ні з ким нею ділитися. Екскурси в історію територіальних поділів і переділів віталися лише тоді, коли робилися «на замовлення».

Процеси глобалізації і пов'язане з ними переосмислення співвідношення глобального й локального, як і помітний тиск постмодернізму, істотно змінили «кут зору» на місцеву історію як таку і на її спеціальні відгалуження. І справа не лише у простому зростанні інтересу до «протифаз глобалізації» – локалізації, регіоналізації, фрагментації. Значно важливіше те, що регіоналізм у своїх найрізноманітніших проявах сьогодні не лякає, а викликає підвищений інтерес як феномен постіндустріальної культури. Для істориків це відкриває можливості розширення дослідницького простору – адже «будівельні блоки», що сформували багато в чому уявлений глобальний світ, створювалися упродовж століть. Цей новий простір, якщо застосовувати «класифікацію потоків» А. Аппадурі, можна було б визначити як культурно-історичний, оскільки історія у найширшому розумінні – це історія культури у часі і просторі. При

⁹⁶ Козеллек Р. Часові пласти. – С. 323.

⁹⁷ Там само. – С. 103, 109-110.

цьому простір і все, що з ним пов'язане, уже не розглядається як щось другорядне, меншвартісне, периферійне.

Новий сплеск інтересу до теоретичних проблем регіоналізму і у Європі, і у США був тісно пов'язаний зі вступом в активну фазу інтеграційних процесів. У «великих дебатах» 70–80-х рр. конкурували три «класичні» парадигми – неореалізм, неолібералізм та глобалізм, причому їхній загальний напрям відчутно переносився від проголошення держави головним суб'єктом міжнародної діяльності до визнання ключової ролі у цих процесах нових політичних акторів, у тому числі й регіонів. Поступово усі базовані на позитивістських підходах парадигми витіснялися постпозитивістськими, які брали на озброєння напрацювання соціології, антропології, лінгвістики, психології та інших суміжних галузей знання. Центральною категорією аналізу стає ідентичність, критичного перегляду зазнали проблеми суверенітету, безпеки, природи глобалізації. Оскільки жодна з конкуруючих в системі міжнародних відносин «класичних» парадигм не змогла передбачити швидкий крах «двополюсного світу», фокус досліджень дедалі більше переносився у площину пошуку відповідей на питання про життєздатність національних держав і далі – у сферу аналізу впливу недержавних суб'єктів політики. Фахівці-міжнародники фіксують у цьому зв'язку «загальне парадигмальне зрушення» – перехід до нових пояснювальних теорій, насамперед до соціального конструктивізму⁹⁸.

З теоріями регіональної інтеграції у систему соціогуманітарних наук прийшло нетрадиційне бачення діалектики частини і цілого, національного й регіонального. І якщо на питання «чи може ціле бути більшим, ніж сума його складових» більшість теоретиків готова була дати ствердну відповідь, то навколо визначення самої регіональної інтеграції дискусії не вщухали доволі довго. Мало хто у 70–80-х рр. готовий був визначати її як стан, більшість теоретиків розглядала її як процес. Не було ясності і щодо того, як впливатиме інтеграція на унікальність нації, як співвідноситимуться її міждержавні й субдержавні рівні. Компроміс відшукувався переважно в рамках теорії т.зв. функціональної інтеграції (Д. Мітрані, Ж. Монне). Йшлося про неприпустимість поспіху й натискних методів, заохочення «ініціатив знизу».

Помітний вклад у переосмислення теорій регіоналізму був внесений французьким економістом Мішелем Альбером, який у книзі «Капіталізм проти капіталізму» виокремив дві моделі регіонального будівництва – англосаксонську (ліберальну) й рейнську (неолібе-

⁹⁸ Копышев В.Н., Сергунин А.А. Теория международных отношений: канун новых «великих дебатов»? // Полис. – 2013. – № 2. – С. 66-78.

ральну). Друга модель вирізнялася більшим рівнем соціальної відповідальності підприємців, вибудовуючись за принципом «спільної справи» (у Японії навіть – «виробничої родини»). Тому вона виявилася більш оптимальною за умов пошуку таких підвалин пересмишеного регіоналізму, які б забезпечували стабільність і взаєморозуміння.

Підходи школи С. Роккана небезпідставно претендують на універсальність. Будь-яку територіальну політику, доводить уже згаданий Стефано Бартоліні, можна представити у термінах впливу центру й формування кордонів⁹⁹. Концептуальна карта Європи, створена Рокканом, наочно демонструвала значення кордонів у націєбудівництві, насамперед, з точки зору можливостей «виходу» і ризиків розпаду. Чим вищим є контроль над кордонами, тим стабільнішим є владні ієрархії. І це стосується не лише зафіксованих територіальних, але й значною мірою умовних соціокультурних кордонів.

Зрештою, теорії школи Роккана впритул підводили до осмислення ролі кордонів як маркерів фіксації особливої реальності. Коли вони почали розглядатися як феномени зіставлень і порівнянь, сама по собі рубіжність поставала у новому світлі, лічені роки лишалися до оформлення нової «кордонної філософії» на основі осмислення ролі пограничних ареалів як субрегіонів, що мають власну динаміку розвитку і специфічні форми ідентичності.

6. Фрагмеграція у побудовах Дж. Розенау

На американському континенті процес концептуалізації регіональних підходів вилився у системний перегляд теорій регіоналізму, які до кінця 70-х рр. все ще перебували переважно на орбіті економцентризму. Заслугу уведення концепту регіоналізму у структуру аналізу світ-системної динаміки пов'язують з іменем Джеймса Розенау, який ще на рубежі 70–80-х рр. передбачав настання етапу транснаціоналізації як процесу розмивання державних кордонів, інтенсифікації товарного, культурного, інформаційного обміну між недержавними політичними суб'єктами. Проявлений при цьому інтерес до явищ поліцентричності, взаємодії процесів інтеграції та дезінтеграції підсистем на різних рівнях невдовзі вивів дослідника

⁹⁹ *Bartolini S. Restructuring Europe. – P. 29.*

на аналіз «каскадних взаємозалежностей» у процесах глобалізації. Поняття «міжнародні відносини» він вважав застарілим, запропонувавши новий термін «постміжнародна політика» з виразними ознаками турбулентності й параметричних змін. Пропонуючи в одній з своїх останніх праць «зрозумілі підходи до незрозумілого світу», Розенау акцентував увагу на тому, що традиційні ієрархічні системи керованості на чолі з державами руйнуються, а отже, актуальними стають проблеми горизонтальної глобальної взаємодії на недержавному рівні. Перехід частини державної компетенції на «мультицентричний» рівень він вважав оптимальним.

Головний науковий інтерес Дж. Розенау упродовж 60 років його наукової діяльності лежав у площині міжнародної взаємодії, але він розглядав її у найширшому контексті, у руслі аналізу поліцентричності як такої. Його цікавили процеси інтеграції й дезінтеграції, розосередження влади, залежності між внутрішньою й зовнішньою політикою держави, участі громадської думки у формуванні зовнішньополітичного курсу країни. Відмовляючись від категорії впливу (як такої, яку неможливо виміряти), Розенау оперував термінами «механізми передачі», «транснаціоналізація міжнародних зв'язків». У цей останній він вкладав, поміж іншим, і процеси розмивання державних кордонів.

У 70-х рр. Розенау був одним з найактивніших пропагандистів модної на той час теорії конвергенції національних та міжнародних систем; власні методологічні обґрунтування її він виклав у книзі «Кількісні методи у зовнішньополітичних дослідженнях» (1971). Терміни «взаємоперехід», «взаємопроникнення» відкривали шлях до вивчення систем глобальних взаємозалежностей; свої есе на ці теми Розенау вмістив у збірнику «Вивчення глобальної взаємозалежності: нариси теорії транснаціоналізації глобальних зв'язків»¹⁰⁰. У 1984 р. він доповнив глосарій глобалізації поняттям «каскадної взаємозалежності», система таких взаємозалежностей у його баченні мала безліч підсистемних елементів, що утворюють своєрідний каскад взаємовпливів. Багато з них, на його переконання, розгортаються вже без безпосередньої участі націй і держав. Різноспрямовані впливи і зміни зумовлюють турбулентність, головною рисою якої є невизначеність результату.

Фундаментальна праця Дж. Розенау «Турбулентність у світовій політиці. Теорії змін і наступності» (1990)¹⁰¹ являє собою сміливу

¹⁰⁰ Rosenau J. The study of global interdependence: essays on the transnationalization of world affairs. – L., 1980.

¹⁰¹ Rosenau J. Turbulence of world politics: a theory of change and continuity. – Princeton, 1990.

спробу представити усю світову політику як цілісний динамічний об'єкт. Досліджуються різні рівні («макропараметри», «реляційні параметри») світової політики, причому зроблено це на основі аналізу п'яти основних, на його погляд, факторів активізації і водночас уповільнення темпів світової динаміки. Світ став тіснішим внаслідок переходу до постіндустріальних технологій, мікроелектронної революції, прискорення руху ідей, інформації, валют. Однак разом з тим з'явилися нові проблеми – забруднення атмосфери, тероризм, наркаторгівля, СНІД, валютні кризи. Реєструється зниження здатності держав і урядів регулювати суспільні процеси, не в останню чергу внаслідок зменшення лояльності громадян. Звідси тенденція до децентралізації і підвищення ефективності субсистем. Зрештою, сучасною людиною важче маніпулювати, бо її поінформованість незмірно зросла¹⁰².

У баченні Дж.Розенау саме остання чверть ХХ століття стала тим критичним періодом, коли світ пережив своєрідну фазу біфуркації. Уведені ним у науковий обіг поняття глобальної політичної реструктуризації та цивілізаційної статусної реконструкції базувалися на констатації наявності системної кризи, яка неминуче супроводжує процеси глобалізації. Звідси і його підвищена увага до проблем політичної мобілізації – з поділом громадян на «масову громадськість» (*mass public*) та «уважну громадськість» (*attentive public*). Загалом же Розенау притаманне чесне наголошування на незрозумілості тих процесів, що відбуваються на його очах. Незрозумілість світу виводиться з його неухильного стиснення, внаслідок чого система його ієрархічної керованості руйнується. Розвиток горизонтальних глобальних взаємодій на недержавному рівні створює нові умови і потребує нових механізмів управління, у т.ч. «управління без уряду» – з переходом від державоцентричного рівня на мультицентричний.

Найбільший вклад у оновлення теорій регіоналізму Дж. Розенау вніс, запропонувавши новий термін «фрагмеграція», що органічно сполучав поняття «інтеграція» й «фрагментація». Сфера компетенції, яка виникає в ході їхнього взаємопереплетення, не безпроблемна – глобальне може наражатися на опір локального. Але саме природний процес взаємодії інтеграційних і диверсифікаційних процесів дає змогу говорити про фрагмеграцію як про явище, яке виходить поза межі глобалізації і за своїм змістом є ширшим за останню. На цьому фундаменті Розенау вибудовував теорії розмивання граней між зовнішньою і внутрішньою політикою, уводячи

¹⁰² Ibid. – P. 12-13.

терміни «взаємного перетинання», «взаємного проникнення», «комплексної взаємозалежності».

Водночас Дж. Розенау виступив у ролі одного з найбільш послідовних критиків модної концепції багаторівневого управління (*multilevel goverance – MLD*), яку активно просували представники течій нового інституціоналізму й конструктивізму – Л. Хуге і Г. Маркс. Концепція MLD, доводив Розенау, погано уловлює складності, які виникають у процесі «фрагментації», зокрема, зіткнення глобалізації, централізації й інтеграції, з одного боку, і локалізації, децентралізації й фрагментації, з іншого¹⁰³.

Надалі започатковані Розенау теорії фрагментації почали органічно вписуватися у новітні концепції інформаційного суспільства. У баченні М. Кастельса заміщення «простору місць» простором потоків супроводиться згортанням до рівня вузлів мережі компетенцій територіальних сегментів, обмежених державними кордонами. Ті елементи системи, яким вдається вирватися з своїх національних контекстів, за таких умов здобувають чимало переваг. Насамперед це стосується світового міста; повноваження й компетенції урядів місцевого рівня (муніципалітетів), зосереджені навколо нових політико-економічних комунікацій, доволі часто виявляються більш конкурентоспроможними порівняно з національними урядами. Зміни, що вносяться внаслідок цих процесів в архітектуру світоустрою і логіку його розвитку, коригують просторову парадигму у напрямі перерозподілу ресурсів між центром і периферією, що неминуче підвищує роль регіонів і регіоналізму. Просторові метафори «вузлів», «воріт», «переплетень» дедалі частіше переносяться на рівень, проміжний між національним і локальним.

Реконструкція, якої зазнали класичні теорії геополітики упродовж останнього часу, стимулює пошук адекватних суспільним змінам когнітивних моделей. Здавалося б, крах майже усіх існуючих на планеті імперій, який відбувся упродовж ХХ століття, мав би ознаменуватися і крахом імперської ідеології в усіх її різновидах. Але сталося інакше: імперські теорії переживають своєрідний «ренесанс». Символ імперії перетворюється в руках політиків на своєрідний «невичерпний» ресурс. Під формулу імперії підводяться докорінно відмінні форми й типи державного устрою – від того, що утвердився в Ассирії XV ст. до н.е. до Європейського Союзу.

Своєрідна реінкарнація імперської свідомості має, окрім політичних та ідеологічних, також і когнітивні причини. Стрімка зміна факторів сили у сучасному світі і нова конфігурація загроз ще не дістали належного осмислення у суспільній думці. Новий науковий

¹⁰³ Multis-level goverance / Ed. by I. Bach and M. Tlinders. – Oxford, 2004. – P. 34.

напряму, що має назву «світова політична динаміка», лише виходить на рівень міждисциплінарної концептуальності. Багатьом спроби Джеймса Розенау та його послідовників пояснити турбулентність у світовій політиці шляхом виділення різних регіонів («параметрів») світової політики уявлялися не надто переконливими. Утім, його висновок про те, що паралелізм дії традиційних (ініційованих державами) і нових неформальних процесів, що виникають між недержавними об'єктами, потребує переформатування усіх теорій управління, став помітним вкладом у теорію взаємодії по лінії «глобальне/локальне». Власне, його теорія «фрагментації» і виявилася методологічним фундаментом для теорій розосередження влади на всіх рівнях, які визначають напрям змін у сучасному світі.

За таких умов саме регіоналістика продемонструвала здатність дати серйозний поштовх інноваційним моделям світового розвитку. Зробивши ключовим у своїй статті у щорічнику «Регіональна історія України» питання «Як імперії співвідносяться з регіонами?» Л. Горизонтов переконаний: вихід із вузьких рамок дискурсу «національного відродження» з його «антиміперіалістичним» пафосом слід шукати на шляхах ґрунтовного дослідження амбівалентної ролі імперій у націєбудівництві. Своє завдання він, зокрема, бачить у розробленні понять «імперія в регіоні», «імперія – регіон», «імперія регіонів». У такому контексті Австро-Угорщина, приміром, може сприйматися як своєрідна навчальна модель, прообраз єдиної Європи. На думку автора, пройдений нею шлях далеко не однозначний і не дає підстав для ідилічних прогнозів.

Так чи інакше, але саме регіоналістиці виявилось під силу з'ясувати політичні мотивації відмежування імперських дискурсів від завдань наукового осмислення місця й ролі регіонів в імперських побудовах недавнього минулого. Постгабсбургський регіон не уявлятиметься таким ілюзорним, як дехто вважає, якщо врахувати сьгоднішні ностальгічні настрої в історичній пам'яті цілого ряду народів, які й досі сприймають Австро-Угорщину як «світ надійності». В усякому разі такою вона постала, приміром, у спогадах С. Цвейга «Угорський світ». А про те, що ностальгічні настрої і сьогодні не зникли, може дати уявлення праця британського історика К.Цвіча «Викрадення Центральної Європи (очима очевидців і потерпілих)».

Відходять у минуле «метанаративні стилі» з органічно притаманним їм європоцентризмом, натомість дослідницька увага зміщується на рівень узагальнень, співмірний із запитами конкретної людини у просторово обмежених ареалах. «Поворот від універсальності до локальності й моментальності» пояснюється, за ви-

сновками політологів, не стільки «контекстуальністю прозріння», скільки невиправданими надіями на можливість «загального оцасливлення». «Абсолютам прийшов кінець», а це спричиняє відхід від стандартів, потяг до оригінального¹⁰⁴.

У більшості аналітичних схем визначення зв'язків між мікро- та макрорівнями будується на основі т.зв. «мостових гіпотез» – наведення мостів і визначення напрямів руху по них є пріоритетним завданням соціогумантаріїв. При цьому «мостові переходи» вибудовуються, як правило, знизу вгору, а теоретичні постулати ґрунтуються на впевненості, що відносини на макрорівні величезною мірою залежать від того, як вони складаються у повсякденні і на найнижчих рівнях спілкування. Гранична конкретизація аналізу, яка диктується таким підходом, вимагає концептуального переосмислення предметних сфер тих наукових напрямів, які віддавна фокусували увагу на локальних проявах самостановлення й саморозвитку людських соціумів.

Переосмислення ролі і місця локальності в глобалізаційних процесах сьогодні відбувається по лінії аналізу співвідношення тенденцій до делокалізації й регіоналізації. Йдеться про появу у локалітетів нових економічних і політичних якостей, які дають їм змогу виживати в умовах інтенсифікації транснаціональних зв'язків. Надбання локалітетами ресурсів для відносно самостійного існування оцінюється як фактичне настання стадії їхнього політичного розкріпачення¹⁰⁵. На цій основі складається принципово новий тип внутрідержавних зв'язків. А водночас і нова модель регіональності, в основі якої лежить визнання свободи багатоманітності й неперехідного значення ідей полікультурності. Врахування багатоманітності розглядається як фундамент для переосмислення усєї системи центр-периферійних, міжрегіональних, міжетнічних та інших відносин.

На жаль, сучасні українські реалії погано вкладаються у ці загальні схеми. Якщо для більшості країн світу пріоритети вибудовуються за ознаками толерантності до інакшості, розуміння незбігу інтересів, ненасильства, то Україна, здається, надовго занурилася у стихію «боротьби до перемоги» із застосуванням зброї. Її належність до розколотих цивілізацій, тяжіння її частин до різних цивілізаційних магнітів дає підставу фахівцям-політологам для висновків про відтворення у свідомості частини населення культурних стандартів, притаманних варіанту «східності» з його ціннісною

¹⁰⁴ Юрій М.Ф., Павлюк В.І. Політична антропологія. – К., 2008. – С. 41-46.

¹⁰⁵ Глобалізація. Модернізація. Росія (Круглий стіл) // Поліс. – 2003. – № 2. – С. 42.

невизначеністю, змістовою неконкретністю, моральною амбівалентністю, світоглядною диференційованістю, символічною позacentричністю¹⁰⁶.

7. Політичний регіоналізм

Про політичний регіоналізм говорять за наявності у сепаратистських, сецесіоністських та інших відцентрових рухів чіткої політичної програми і лідерів, здатних їх очолити. Програмні настанови політичного регіоналізму зводяться, як правило, до обґрунтування пріоритетності регіонального рівня управління над іншими рівнями. Регіони представляються як оплот свободи й відповідальності, тоді як у сучасних державах вбачаються переважно механізми відчуження народу від влади, інструмент стагнації та закріплення політичної й соціальної нерівності. Але під виразним впливом реалій глобалізації у політичному регіоналізмі відшукуються також інтеграційні можливості.

Інтеграційні настрої в Європі мали своїм початковим підґрунтям ідею європеїзму, базовану на міфах про цивілізаційну перевагу західноєвропейських народів, успадковану від античності і закріплену в практиках Ренесансу, Реформації, Просвітництва. Але усвідомлення того, що досвід відновлення Священної Римської імперії виявився далеко не в усьому позитивним, змушував шукати й інші інтеграційні опори. Однією з них стала вже згадувана ідея «Паневропи», активно розроблювана у 20–30-х рр. Р. Куденхове-Калергі, А. Бріаном та ін. Інколи початки Євросоюзу пов'язують з іменем видатного історика Арнольда Тойнбі і напрацюваннями очолюваної ним групи «Чатем-хаус»; у них відшукуються, зокрема, марксистські впливи.

У післявоєнному контексті на зміну цим двом підходам прийшла ідея федералізму у трьох відмінних варіантах. «Порційний федералізм» (*federalism by installment*) Ж. Монне базувався на ідеях економічної інтеграції, здійснюваної поступово. У 1980-х рр. його потіснили радикальний федералізм А. Спінеллі з акцентом на політичній інтеграції та персоналістський федералізм Р. Арона,

¹⁰⁶ Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – К., 2015. – С. 436-438.

У. Мунье та Д. Ропса. У сукупності вони започаткували неофедералістський підхід¹⁰⁷.

Паралельно пошук інтеграційних проектів вівся в економічному руслі. Теоретичний фундамент під відповідну стратегію почали підводити ще в кінці 30-х рр. німецькі економісти; ішлося про довгостроковий інтеграційний проект під вивіскою «економічного співтовариства». Але можливості для його реалізації виникли лише після розгрому Третього Рейху, у контексті реалізації «плану Маршалла». Допомога США у відновленні економічного потенціалу Європи призначалася і Радянському Союзу, але СРСР від неї відмовився, оскільки мав свої плани щодо країн Центрально-Східної Європи. Тому «план Маршалла» став чинником європейського розколу.

Спроби обґрунтування пріоритетності регіонального рівня суспільної організації над усіма іншими пов'язані з європейськими інтеграційними процесами. Починаючи з 1951 р. поступово вимальовуються контури «Європейського дому» – від підписання Договору про створення європейського об'єднання вугілля і сталі до Маастріхтської угоди 1992 р. минуло чотири десятиліття. Протягом усього цього часу концепція і практика інтеграційного будівництва ЄС виходили з трьох основоположних принципів: «інтеграція – засіб, а не мета», «інтеграція потребує поступовості», «інтеграції потрібен адекватний механізм»¹⁰⁸. Створювана відповідно до цих концептуальних настанов принципово нова система європейського права підпорядкована завданню поетапного переходу від наднаціональних утворень до Європи регіонів. Спеціальна міжурядова організація – Рада Європи, утворена ще у 1949 р., виконує роль своєрідної «школи демократії». Її основні завдання – боротьба за права людини, зміцнення плюралістичної демократії, обстоювання прав людини, охорони довкілля тощо. Одне з пріоритетних завдань вкладається у формулу «європеїзації Центральної та Східної Європи». Не всі погоджуються з тим, що термін «європеїзація» у даному випадку найкращий; у ньому вбачаються ознаки євроцентризму чи «колоніальної сили». Хоч багато хто гадає, що термін «ЄС-ізація» був би адекватнішим для позначення впливу ЄС на країни Центрально-Східної Європи, він поки що не приживається¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Байков А.А. Идеологический компонент в эволюции Евросоюза // Полис. – 2013. – № 1. – С. 130-133.

¹⁰⁸ Див.: Борко Ю., Буторина О. От Европейского Союза – к Соединенным Штатам Европы // Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. – М., 2001. – С. 437.

¹⁰⁹ Європеїзація Центральної та Східної Європи. – К., 2010. – С. 5-7.

Теоретичний фундамент європейської інтеграції забезпечує концепція «Європи регіонів». Авторство терміна належить швейцарському письменнику та громадському діячеві Д. де Ружмону, який виступав за децентралізацію функцій управління в масштабах Європи. З метою посилення ролі регіонів в інтеграційних процесах у 1975 р. був створений Європейський фонд регіонального розвитку.

Асамблея регіонів Європи, яка діє з 1985 р., на кінець століття об'єднувала 300 територіальних общин з населенням близько 400 млн чол. В основі прийнятої нею «Декларації про регіоналізм» – принципи концентрації капіталу, спільного фінансування цільових програм, пріоритет прав особи перед правами спільноти. Принцип субсидіарності – передачі конкретних управлінських рішень на найближчий до людини рівень – один з головних. Регіони визнаються активними суб'єктами політики ЄС і мають право самостійного виходу на міжнародну арену. Бюджетна політика формується «знизу догори», від регіону до держави. При цьому регіони мають різні статуси, які визначають самостійно. Комітет регіонів, створений 1994 р. згідно Маастріхтських угод, є консультативним органом, що складається з представників європейських регіональних і місцевих влад. Основна увага приділяється проблемним регіонам, якими опікується Європейський фонд регіонального розвитку. З 1993 р. діє «Фонд зближення», призначенням якого є обслуговування транспортної структури й довкілля в Ірландії, Греції, Португалії та Іспанії.

У політичних науках поняття «регіоналізм» часто використовувалося як синонім категорій «регіональне співробітництво» й «регіональна інтеграція». Автори книги «Глобальна політика регіоналізму. Теорія і практика» (2005) під редакцією М. Фаррелл, Б. Хеттне та Л. ван Лангенхове простежують дві хвилі у теоретичних підходах до вивчення політичного регіоналізму. У рамках першої (1950–1990-і рр.) досліджувалися переважно інтеграційні процеси в Європі, у рамках другої у фокусі дослідження опинилися відповідні процеси в Азії та Латинській Америці. Домінуючий неофункціональний підхід дав змогу не лише проаналізувати специфіку інтеграції на постколоніальному просторі, але й розглянути регіоналізм як засіб регулювання міжнародних відносин¹¹⁰.

В оцінках Європейського Союзу змагалось кілька аналітичних підходів – від представлення його як потенційної держави (Л. Ліндберг, С. Шейнгольд) до зображення ЄС у вигляді анархічного поєднання багатьох асиметричних едностей (Е. Хаас). Інституційні реформи 2000-х рр. в Європейському союзі, а також дискусії

¹¹⁰ Global politics of regionalism: theory and practice // Ed. by M. Farreell, B. Hettne, L. Langenhove. – London, 2005.

навколо них (аж до референдумів у Франції й Нідерландах з відмовою ратифікувати подані документи) активізували пошук пояснень популярності інших, альтернативних варіантів політичного регіоналізму. Так з'явився неоінституційний підхід, уособлений, зокрема, працями Е. Моравчика та Дж. Вейлера. У фокусі його уваги – вплив державних і наддержавних інститутів, а також систем багаторівневого й мережевого управління на розвиток інтеграційних процесів.

Як вважає Т. Бьорзел, саме процес багаторівневої системи управління в Європейському Союзі зумовив «теоретичний поворот» у дослідженні регіональних процесів – вони стали розглядатися з врахуванням ефекту соціалізації та формування регіональної ідентичності. На цій основі з'явився соціальний конструктивізм (Дж. Чекель, Т. Ріссе, Т. Діц), відкрилися можливості для функціонування політичної компаративістики – як субдисципліни в системі теорії міжнародних відносин. Але оскільки ці підходи виявилися мало придатними для аналізу специфіки регіональних процесів в Азії й Африці, місію їх дослідження взяв на себе «новий» регіоналізм¹¹¹.

Спробу класифікації різних видів регіоналізму запропонував дослідник з Уельсу Дж. Луфлін. У його баченні майбутнє континенту полягало у посиленні контролю регіонів за діями державних структур і ходом соціальних процесів. Він виділяв три форми політичного регіоналізму – державний громадянський, поміркований автономний і радикальний сепаратистський.

Значно більш широкий погляд на регіоналізм – з врахуванням впливу території на формування ідентичностей – продемонстрував М. Кітінг. Він визначає територію як найважливішу властивість політичного й соціального життя, яка задає рамки політики й соціальної взаємодії, підтримує систему влади на різних рівнях, виступає основою політичної мобілізації. «Вона становить основу ідентичності, пропонуючи символи, простори й міфи для колективних уявлень і солідарності»¹¹². В рамках підходів, запропонованих «ною локальною історією», територія виступає як «соціальний простір», який задає межі реальної поведінки індивідам і їхнім міжособистісним відносинам. Локальна (і регіональна) історія інтерпретується як територіально локалізована історія соціуму.

Констатуючи незаперечний факт: територія не лише задає рамки політики й соціальної взаємодії, не тільки визначає структуру економічного обміну та ринків, але й виступає як рушійна сила у

¹¹¹ *Bözzel T.A.* Comparative regionalism: a new research agenda // KFG Working Paper. – 2011. – № 28. – P. 5-8.

¹¹² *Keating M.* The new regionalism in Western Europe. Territorial restructuring and political change. – Edwar Elgar, 1998. – P. 67-75.

виробництві й відтворенні культури, мови, звичаїв, М. Кітінг з подивом звертає увагу на явно недостатню увагу до території у соціальних науках. Можливо, розмірковував він, тут спрацьовує самоочевидність всюдисутності території, яку просто не прийнято брати до уваги. Але на зменшення наукової уваги до простору «працювали» й теорії модернізації – вважалося, за Е. Дюркгеймом, що за умов модернізації територіальний критерій поступається місцем функціональному. Прибічники таких поглядів знаходили підтвердження своїх постулатів і у новітніх версіях місця й ролі комунікації, яка, мовляв, послаблює роль простору, зменшуючи його зв'язок із часом.

М. Кітінг задався метою довести, що теорії «занепаду території» далекі від істини, і зробив це блискуче, показавши, що насправді «спостерігається не кінець територіальної політики, а перебудова її структури й відродження у нових і дієвих формах». Територія завжди повертається, пояснював він, бо вона тісно пов'язана з ідентичністю й політикою. Більше того: територія – це всюдисутній фактор, який структурує всі інші; її вплив дає результат, що перевищує суму своїх складових. Важливо лише бачити в території не одну з незалежних змінних величин, а опосередкований фактор, який зумовлює співіснування у суспільному житті класових, релігійних та інших структурних чинників і наділяє їх певним смислом. Територія може структурувати прояви соціальної солідарності й колективні реакції, визначати межі публічного й приватного.

Коли говорять про політичний регіоналізм, завжди виникає спокуса зобразити його як елемент політичного торгу між центральними й регіональними елітами. У певних різновидах регіоналізму й справді можна при бажанні відшукати результат між-елітних обгородок або ж рудименти антицентрових, провінціалістських орієнтацій. Але продуктивніше розглядати регіоналізм як універсальний інструмент формування регіональної ідентичності не на фундаменті конфронтації, а на базі усвідомлення як спільних загальнодержавних, так і місцевих інтересів.

Саме таке бачення регіоналізму запропонував наприкінці ХХ ст. Е. Харрел. У його баченні регіоналізм – це природний, органічний принцип територіальної організації економічних, соціальних, політичних і культурних процесів. У такому новому контексті його найпродуктивніше аналізувати у категоріях соціальної згуртованості етнічних, расових і мовних груп, що живуть разом; економічної взаємодоповнюваності тих господарських і промислових одиниць, які працюють на даній території; сумісності спільних цінностей, пов'язаних із культурою, релігією, історичними традиціями;

політичної солідарності¹¹³. Оскільки регіоналізм, присутній у всіх типах сучасних суспільств, націлений на практичне використання можливостей, що випливають із їхнього природного територіального поділу, його доцільно розглядати як сприятливий чинник для раціонального використання ресурсів і організації влади. Регіоналізм може трактуватися також як певна ідеологія, базована на політизації регіональної ідентичності.

Загалом же очевидним є той факт, що регіоналізм як суспільне явище не піддається однозначним оціночним тлумаченням. Цей процес у своїй основі нестабільний і непередбачуваний, бо стимулюється різними, часто конкуруючими, факторами і підтримується різними політичними силами. Тому навряд чи продуктивно серед безлічі відмінних теорій регіоналізму шукати «єдино правильну». Поняттям «регіоналізм» охоплюється найширший спектр процесів і явищ, які не вкладаються в одну схему чи модель; кількість закладених у ньому «позитивів» і «негативів» приблизно однакова. Ускладнили палітру регіоналізму істотні відмінності між його «старими» і «новими» різновидами. Виниклий за умов біполярності «старий» регіоналізм формувався значною мірою «згори», під контролем двох конкуруючих наддержав. Що ж до «нового» регіоналізму, то він розвивається як сучасна версія багатополлярності і тяжіє до відкритості. Крім суверенних держав у ролі політичних гравців тут виступають недержавні та субнаціональні актори¹¹⁴.

Фахівці наголошують на існуванні двох течій у традиційному регіоналізмі – ідеалістичної й прагматичної. Ідеалістична здебільшого набувала форми етнорегіоналізму, бо в її основу було закладено орієнтацію на етнічну, мовно-культурну, релігійну специфічність. Етнолокальний партикуляризм знайшов для себе живильний ґрунт насамперед у тих провінціях європейських держав, які претендували на закріплення у законодавстві переваг, зумовлених їх економічною й культурною особливістю, а також в середовищі меншин, що з тих або інших причин опинилися поза межами своїх «історичних батьківщин». Еволюціонуючи від обстоювання власних культурних традицій у напрямі політичного самовизначення, етнорегіоналізм робив ставку на привабливість ідей автономії чи навіть власної державності і їх використання насамперед для здобуття електоральних успіхів. Найбільш активним теоретиком такої форми

¹¹³ Hurrell A. Explaining in resurgence of regionalism in world politics // Review of International Studies. – Vol. 21. October, 1995. – P. 333.

¹¹⁴ Hetme B. Beyond the «New regionalism» // New Political Economy. – 2005. – № 10/4. – P. 543-571.

регіоналізму виявився французький історик Г. Еро, автор концепції «Європи етносів». Йшлося про можливість і доцільність побудови Європейської федерації створених за етнічним принципом «держав-регіонів», до складу якої, до речі, уже у 1978 р. пропонувалося включити Литву, Латвію, Естонію. Італійськими її членами мали стати Ломбардія, Тоскано, Сицилія, французькими – Нормандія, Бургундія, Савойя, німецькими – Баварія, Нижня Саксонія тощо. Великого резонансу ці ідеї, природно, не дістали, бо багато хто вбачав у них приховану підтримку сепаратизму з переглядом кордонів.

Приклад колишньої Югославії – типовий зразок такого перетворення. Стратегія Союзу комуністів Югославії спрямовувалася на мінімізацію впливу етнічних ідентичностей і сербсько-хорватських конфліктів. Це завдання розв'язувалося через інституалізацію своєрідного консенсусного федералізму участі: рішення, що приймалися на федеральному рівні, мали бути схвалені всіма членами федерації. Але розпочаті в середині 1960-х рр. процеси децентралізації з наданням у 1971 р. права вето усім федеральним одиницям, включаючи автономні краї, супроводилися активізацією конфедеративних тенденцій. Внаслідок триваючої політичної й економічної інституалізації етнічності відцентрові процеси набирали сили, і у 1990 р. країна розпалася. Сепаратизм виявився каталізатором відцентрових настроїв спочатку в найбільш розвинутих регіонах, надалі стимули для сепаратизму виразно проявилися і всередині нових держав. Наслідком стало виникнення різних типів націоналізму, а націоналізм, що має територіальну базу, обов'язково, за оцінкою Дж. Лінца та А. Степана, стає сецесіоністським націоналізмом і в кінцевому рахунку вимагає незалежності¹¹⁵.

Інша течія в традиційному регіоналізмі – прагматична – виходила з пріоритетів економічної доцільності і пріоритетності регіональних рівнів управління перед іншими. У баченні німецького дослідника У. Бульмана такий підхід означає, що умовою успішної модернізації є економічна автономізація територіальних структур, яка диктує необхідність передачі частини повноважень центральної влади на регіональний рівень¹¹⁶. За такого підходу у фокусі уваги дослідників перебувають проблеми розподілу ресурсів і політичної влади між регіонами й центром, імовірні конфлікти, які виникають у цій сфері.

¹¹⁵ Харитоновна О.Г. СФРЮ: институциональные проблемы этнической федерации // Политическая наука. – 2013. – № 3. – С. 190-204.

¹¹⁶ Докладніше див.: Калитчак Р. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. – К., 2007. – С. 28-39.

Як політичний рух і як певний набір вимог регіоналізм, за М. Кітінгом, може набувати найрізноманітніших форм, оскільки він завжди пов'язаний із конкретними ідеологіями – від крайньо правої до крайньо лівої через лібералізм, соціал-демократію, християнську демократію. Із певною мірою спрощення Кітінг виділяв шість типів регіоналізму. Консервативний регіоналізм найтісніше пов'язаний з місцевими традиціями і здатен противитися модернізації. «Буржуазний» регіоналізм в індустріальних і економічно розвинутих регіонах, навпаки, протистоїть архаїці і виражає устремління регіональних технократів. На лівому фланзі перебуває прогресивний регіоналізм, який використовує гасла прогресу, демократії, реформування держави на началах децентралізації. Виниклий у 60-х рр. ХХ ст. новий регіоналізм, пов'язаний з лібертаріанськими «новими лівими» та екологічними рухами, узяв на озброєння вимоги національно-визвольних рухів у «третьому світі». У цю регіоналістську течію вливалися й соціал-демократичні рухи, які орієнтувалися на нові можливості, надані місцевим і регіональним органам влади. Правий популістський регіоналізм експлуатує ідею перерозподілу бюджетних коштів, аж до висування гасел федералізації, використовує антиіммігрантську риторику. Націоналістична версія регіоналізму здатна жити сепаратистські настрої.

Внутрідержавний і наддержавний регіоналізм різняться настільки, що їх прийнято визначати як два різні типи, що мають різне походження й різну природу. Внутрідержавний регіоналізм якнайтісніше пов'язаний з етнічним чинником; йдеться про особливості співіснування різних етнічних спільнот чи субетнічних груп в межах однієї держави. Але головним у його появі вважають наявність специфіки в освоєнні певного природного середовища і створенні відповідного йому господарського укладу, спеціалізації регіону в рамках систем поділу праці, що історично склалася, а також особливостей соціонормативної культури. З регіоналізмом цього типу зазвичай пов'язуються надії на забезпечення здійснення децентралізації у такий спосіб, щоб вона спряла оптимізації соціального розвитку територій і активізації систем місцевого самоврядування.

Доволі часто розширене тлумачення поняття «регіоналізм» по суті зводить його зміст до регіональної політики. У «Короткому Оксфордському політичному словнику» міститься, приміром, таке його роз'яснення: «практика регіонального врядування або віра в таке врядування»¹¹⁷. Цим поняттям позначають і стан, і процес, і політичний курс й ідеологію, і принцип територіальної організації, і прагнення до його зруйнування.

¹¹⁷ Короткий Оксфордський політичний словник. – К., 2006. – С. 586.

Наддержавний регіоналізм здебільшого має політичне підґрунтя – це насамперед форма координації зусиль у формуванні нових рівнів піраміди міжнародних відносин. Особливого значення при цьому набуває проблема розширення політико-правового простору, здатного забезпечити ефективність нових форм співпраці.

Як особливу форму територіальної організації фахівці-міжнародники розглядають азійський регіоналізм. Хоч економічні процеси в Азії дедалі частіше набувають схожих з Європою інституційних форм, регіоналізм на цьому континенті має виразну специфіку. Сформований упродовж другої половини ХХ ст. переважно як «регіоналізм в рамках орбіти великих держав» (*regionalism within great power orbit*) він постійно підживлювався прагненням США, підтримуваним Великобританією, створити в Азії регіональні колективні системи воєнно-політичної безпеки. Створення у 1954 р. СЕАТО (*South East Asia Treaty Organization*) було націлене насамперед на стримування комуністичного Китаю, але фактично в орбіті США виявилися лише три держави – Філіпіни, Таїланд і Пакістан. Більш результативними виявилися ініціативи японських бізнесових кіл, реалізовані у 1967 р. у проекті АСЕАН (*Association of South East Asian Nations*), який еволюціонує за типом ЄС. Форум АСЕАН, утворений 1994 р., об'єднує 26 країн. Наукове забезпечення його діяльності здійснює Економічний дослідницький інститут АСЕАН у Східній Азії.

Азійський регіоналізм має чимало рис, які відрізняють його від європейського. Азія і Європа сформувалися на базі різних правових культур – європейська ґрунтується на розмежуванні приватного й публічного права, азійська – на сімейній чи общинній солідарності. В Азії гостро дається взнаки суперництво між Японією й Китаєм; будь-яка форма інтеграції розглядається тут радше з погляду загроз, аніж переваг. В оцінках фахівців азійський регіоналізм часто кваліфікується як «гібридний»¹¹⁸.

Надзвичайно широкий спектр визначень регіоналізму і його проявів зумовлений, отже, самою природою цього неоднозначного явища та різними, інколи протилежно спрямованими, процесами, які впливають на організацію регіонального простору. Перші ж спроби його концептуалізації наштовхнулися на неможливість дати чітке визначення відповідних просторових рамок. Ситуація значно ускладнилася з появою міжнародних регіонів та регіональних систем, поняття «регіональна держава» тощо. Погляд на регіон іззовні, як на специфічний комплекс у системі міжнародних відносин і як на

¹¹⁸ Baogang H. A concept of power and hybrid regionalism in Asia // Australian Journal of Political Science. – 2012. – № 47/4. – P. 677-690.

форму колективної відповіді регіональних держав на зовнішній вплив, породив поняття неорегіоналізму. Вклад неорегіоналістів у концептуалізацію регіоналізму полягав насамперед в обґрунтуванні переваг регіональних комплексів безпеки. Оскільки функціональна теорія регіонального співробітництва розроблялася у тісному зв'язку з європейськими регіональними практиками, вона виявилася органічно вписаною у логіку й політичну практику європейської інтеграції.

Новітні форми політичного регіоналізму виникають під значним впливом трансформованих геополітичних теорій у різних версіях («імперській», «балансу сил», «гегемоністської стабільності»). У доробку школи мирних досліджень (*peace research*) вони вписуються у контекст безпеки і позначаються терміном «сек'юритизація» (*securitization*). Проблема ризиків і загроз у такий спосіб виводиться поза традиційні геополітичні рамки і включається у контекст пошуків «м'яких», невоєнних пріоритетів – нових видів торгівлі й інвестицій, інтеграції транспортної інфраструктури, спільних дій щодо захисту довкілля тощо¹¹⁹.

Рефлексивний (інформаційний) простір, що відбиває сприйняття світовою суспільною думкою співвідношення сил у сфері економіки, політики, культури, також складається в процесі аналізу дій держав, з одного боку, і недержавних акторів, серед яких не остання роль належить регіонам, з другого. При цьому вирішальним фактором виступають не стільки самі по собі матеріальні ресурси, скільки можливість їх примноження за рахунок просунутих «форс-ідей», привабливих політичних проектів. Тому така гостра боротьба ведеться за залучення на поле «власної гри» запасних гравців, в числі яких фігурує й Україна. Концепції «розумної», «мудрої», «м'якої» сили, хоч і використовуються як «парасолькові» поняття для відображення різних смислів, реально відбивають розуміння необхідності консолідації насамперед інформаційно-інтелектуальних ресурсів для протистояння викликам ХХІ століття.

Наприкінці ХХ ст. стало очевидно, що звичні критерії, якими прийнято визначати різновиди регіоналізму, уже не є достатньою мірою креативними. Розроблена Ф. Перроу теорія полюсів або «центрів росту» виявила чимало проблем, пов'язаних із виведенням регіонів на наднаціональний рівень, оминаючи національний. З'ясувалося, що «свобода дій» регіонів здатна обертатися новими ризиками й конфліктами. Саме це насамперед і стало стимулом для переосмислення центр-периферійних відносин і регіоналізму у контексті нових викликів.

¹¹⁹ Есин Р.О. Современный регионализм: новые направления в теории // Проблемы управления. – 2009. – № 3. – С. 172-173.

Розділ 3

РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ У ГЛОБАЛЬНОМУ СВІТІ XXI СТОЛІТТЯ

На рубежі XX і XXI ст. кардинально змінилися контури геополітичного простору планети. Перехід від біполярності до багатополлярності, формування нових геополітичних осей, поглиблення суперництва між регіональними об'єднаннями зробили беззмисловими усталені формули «наддержав», «сателітів», «маріонеткових держав» тощо. А поява нової ієрархії політичних суб'єктів («центрів сили», «полюсів багатополярного світу») покликала до життя переосмислення дихотомії концептів глобальності/регіональності у дещо несподіваний спосіб – з появою термінів «фрактал», «регіональні системи й підсистеми», «регіональні держави». Зрештою фахівці зафіксували появу нової форми структурування глобального світу, водночас зберігши поняття «регіон» як домінуючу структуроутворюючу одиницю. При цьому терміном «регіон» позначаються як субрегіони (регіони всередині держав), так і макрорегіони на міждержавному рівні.

Нова форма структурування світу обумовила нові парадигми його осмислення, однією з яких виявилася оновлена парадигма регіоналізації. Вона виходить із ідеї системної ієрархізації світу на численних рівнях, серед яких рівень національної держави – далеко не єдиний. Властивості нового географічного простору уже не відповідають тим звичним канонам, з якими підходила до його аналізу класична геополітика. Поряд з геополітичним підпростором з'явилися геоекономічний, геокультурний, геоінформаційний, геостратегічний, і кожен з них потребує власного понятійного апарату. А також своєрідної багатоплоскової «інженерії простору» з прискіпливою увагою до точок конкуренції і прогнозування імовірних ризиків і загроз. У цьому сенсі можна навіть говорити про своєрідну «наукову революцію XXI століття», яка, у баченні І. Колесника полягала у підвищеному інтересі до соціогуманітаристики, формуванні нового типу наукового мислення з прогностичними функціями, орієнтації на практичне знання¹.

За нових умов, констатували у 2001 р. фахівці-регіонознавці, класичні теорії регіоналізму втратили значну частину своїх креативних якостей. Їм виявилася не під силу «враховувати багато-

¹ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С. 99.

мірність, плюралізм і всю повноту сучасних процесів регіоналізації й зрозуміти, яким саме чином вони соціально конструюються»². Географи й економісти запропонували у цьому зв'язку три концепції, які, на їхній погляд, не лише пояснюють, але й спрямовують процес регіонального соціально-економічного розвитку. Перша – концепція сталого розвитку – базується на геосистемному підході й орієнтується на максимальне збереження людського й ресурсного потенціалу. Друга – концепція еволюційно циклічного розвитку – спирається на напрацювання школи М. Кондратьєва і є по суті аналогом геополітичного підходу, орієнтованого на створення конкурентних переваг територій у соціально-економічному просторі. Третя – концепція стратегічної безпеки – передбачає узгодження короткострокових і перспективних цілей на основі геостратегічного підходу до проблем збереження життя й здоров'я населення³.

Необхідність нових підходів і нових оціночних критеріїв у науковому аналізі регіоналізації зумовлюється не в останню чергу вичерпаністю усталених парадигм такого аналізу. Культурно-цивілізаційна поліфонія у сполученні з процесами децентралізації вже не піддається осмисленню в рамках традиційних, в основі своїй економіко-географічних домінант. Політична конструкція світу дедалі частіше виявляє симптоми нового, комплексного, «дифузного» світоустрою, елементи рухливої транскордонної географії. Оскільки світ уже ніколи не зможе повернутися на апробовані рейки минулого століття, соціополітична аналітика має базуватися на докорінно оновленому фундаменті.

Якщо говорити про основні параметри оновлення, то вони повинні мати у своїй основі відхід від лінійності й однозначності. Уведення у наукові дискурси поняття «фрактал» на означення частини, здатної повторювати контури цілого з певним коефіцієнтом подібності, відкрило шлях до представлення простору як такого, що має специфічну топологічну (мережеву) структуру. Підвищений рівень конфліктності у такій структурі виводиться з прискорення форм ціннісної скороминущості на основі зростання ролі віртуальних культурних феноменів – соціокодів, міфологем. Фрактальний дуалізм (дихотомія) онтологічних цінностей стимулюється невизначеними геополітичними орієнтаціями і значно ускладнюється в разі застосування сучасних маніпулятивних технологій. Гостроту і тривалість збройного конфлікту на Донбасі легко зрозуміти, якщо

² Schulz M., Söderbaum F., Öjendal J. Introduction: a framework for understanding regionalization // Regionalization in a globalizing world: a comparative perspective on forms, actors and process. – London–New York, 2001. – P. 5.

³ Гукалова И.В. Качество жизни населения: новое видение задач общественной географии // Новые географические знания и направления исследований. – К., 2006. – С. 47.

представити його як фрактальну локалізацію історичної парадигми протистояння Заходу і Сходу⁴.

У руслі таких підходів набирає сили тенденція розгляду сучасного суспільства як суми дисипативних систем, що породжують на основі самоорганізації в часі і просторі безліч різних форм соціального буття. Регіональна строкатість заперечує як лінійність, так і однотипність, а ускладнені виклики потребують ефективного й своєчасного реагування. Внаслідок цього переосмислюються практично всі соціальні тенденції, а на міждисциплінарних стижах виникають нові форми наукового знання, що потребують додаткової концептуалізації. Теоретична регіоналістика та її історичне відгалуження, безумовно, належать до їх числа.

Не меншою мірою актуалізація регіональних проблем пов'язана з численними проявами сепаратизму, появою невизнаних квазі-державних утворень, непоодинокими випадками переростання сепаратизму у тероризм. Можна погоджуватися чи ні з твердженням Дж. Лінца та А. Степана про те, що націоналізм, який має територіальну базу, обов'язково стає сецесіоністським і вимагає незалежності⁵. Однак досвід суспільних збурень останнього часу підтверджує незаперечну істину: сепаратистські настрої як наслідок політичної й економічної інституалізації етнічності й регіональності виникають і в розвинутих регіонах, які намагаються відокремитися від слаборозвинутих, і там, де держава виявляється нездатною забезпечити стабільність і недискримінацію груп, які вважають себе ущемленими. Схильній до політизації етнічності українській владі варто енергійніше засвоювати уроки кінця ХХ століття. Адже, як свідчить досвід, альтернативою сецесії стає майже неминучий відкат до авторитаризму. На жаль, серед втрат, які завдали Україні події на Донбасі, є й такі, які фахівці відносять до числа непоправних. «Соціально-психологічні зміни українського населення і, зокрема, жителів Донбасу мають невідворотний характер – майбутній розвиток здійснюватиметься в умовах нового соціопсихологічного простору, нової ментальної реальності»⁶.

Хоч комплексний міжрегіональний підхід уже забезпечив регіоналістиці статус самостійної дисципліни, нові політичні й соціально-економічні реалії, що впливають на її концептуалізацію, ще

⁴ Див., напр.: *Піляев І.* Збройний конфлікт на Донбасі як прояв фрактального дуалізму пострадянського розвитку // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – № 1. – С. 129-138.

⁵ *Linz J., Stepan A., Yogendra Y.* The rise of state-nations // *Journal of democracy* (Baltimore). – 2010. – № 3. – Р. 50-68.

⁶ Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі. – С. 5.

належним чином не осмислені. У цьому сенсі легко погодитися з Л. Олехом: «розробка методології регіоналізму ще попереду»⁷.

1. Глосарій регіоналізму: варіативність термінів

Найперша умова концептуалізації дисципліни чи наукового напрямку – упорядкування понятійної системи. Логічна стрункність і наукова достовірність забезпечуються при цьому дотриманням вимог формальної (системної) онтології, яка створює каркас для вибудови системи понять і відносин між ними. Універсалізм й інтегруючий потенціал онтосистеми є запорукою отримання нового знання в руслі інтердисциплінарності й наукового моделювання. На цьому фундаменті вибудовується набір базових і похідних понять, які можна привести у певну систему за допомогою тезаурусу.

Проблема тезаурусу – систематизації й структуризації термінів навколо певного операційного ядра – одна з визначальних опор когнітивного аналізу. У цілому ряді підсистем соціогуманітаристики – семіотиці, політології, культурології – вже вимальовуються контури тезаурології як відгалуження семантики. Жанр інформаційно-пошукового тезаурусу у політичній лінгвістиці утверджується як один з напрямів словникарства.

Словесне оформлення термінів, понять, категорій – справа надзвичайно відповідальна. Р. Козеллек, з іменем якого пов'язане заснування німецької школи «історії понять» (*Begriffsgeschichte*), розглядав цей напрям як методологічно самостійну частину соціально-історичних досліджень. Значення поняття, доводив він, «може являти собою змішування минулого досвіду, сучасної реальності і очікувань від майбутнього»⁸. Кожне з них живе своїм життям, наповнюється новими смислами, видозмінюється. Тому всі поняття відкриті для взаємовиключних інтерпретацій. Але при цьому надзвичайно важливо мати ефективні засоби термінологічного контролю – з тим, щоб один і той самий зміст по можливості передавався універсальними лексемами.

Те, що регіоналістика віддавна розвивалася на порубіжжі природничого і соціогуманітарного знання, зумовило наявність досить

⁷ Олех Л.Г. Философия регионализма. – Режим доступа: [http:// philosophy.nsc.ru/life/journals.olex.htm](http://philosophy.nsc.ru/life/journals.olex.htm).

⁸ Козеллек Р.К. вопросу о темпоральных структурах в историческом развитии понятий // История понятий, история метафор. – М., 2010. – С. 27.

широкої номенклатури термінів і понять, якими характеризується просторовий вимір людського співжиття. Але змістовне наповнення багатьох з них великою мірою визначається кон'юнктурою або авторськими уподобаннями. Доводиться брати до уваги той факт, що в минулому горизонтальні й ієрархічні зв'язки часто перепліталися настільки щільно, що ідентифікація просторових сегментів і визначення їх кордонів могли бути лише умовними. Чи не тому термін «регіональна історія» допускає чимало різних тлумачень, а в обґрунтуванні просторових рамок історичних досліджень є доволі суб'єктивізму? А проте без власного регіонального виміру історія існувати не може. Так само і регіональна наука немислима без власної історичної складової.

На наш погляд, найдоцільніше розглядати створювану в ключі переосмисленого регіоналізму систему понять крізь призму нової, когнітивної парадигми соціогуманітарних досліджень, і застосовувати до нього визначення «концепт». Лінгвісти розглядають концепт як уявлену конструкцію, яка вбирає в себе численні форми і є їхнім початком; таке широке трактування робить цю категорію застосовною у багатьох галузях соціогуманітарного знання. Концепт – частина і фундамент концептуальної системи, і саме це відрізняє його від більш загальної (і водночас вужчої за змістом) дефініції, що передається термінами «категорія», «поняття». Широке застосування понятійних структур робить можливим «класифікуюче пізнання». Поняття піддаються класифікації засобами звичайної формальної логіки; характеристики концепту потребують більш глибокого, наукового аналізу⁹.

Операціонабельність кожного з понять залежить вирішальною мірою від того, чи не перейдені межі допустимої полізначності. Коли той самий термін використовується у різних значеннях (на прикладі терміна «регіоналізм» це легко простежити), інколи ситуацію не рятують навіть розлогі пояснення. З іншого боку, процеси «трансліквідації» термінів із перенесенням із одного рівня на інший окремих нюансів відкривають майже необмежені можливості для розширення відповідних глосаріїв і більш глибокого проникнення у сутність означуваних явищ.

Добре, коли відправний термін, навколо якого вибудовується той чи інший тезаурусний ряд, чітко окреслений змістовно і достатньою мірою формалізований. Але в соціогуманітарних науках таких термінів не так вже й багато. Значно частіше доводиться мати справу з розмитими, неусталеними термінами і використовувати їх у ролі

⁹ Ясіновська О. Про межі термінів *поняття* і *концепт* у сучасній когнітивній лінгвістиці // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 30. – Львів, 2003. – С. 257-268.

дескрипторів – ключових понять. Так сталося з категорією «регіон», яка може мати кілька варіативних тлумачень. Походячи від латинського слова *regere* – правити, за своїм змістом цей термін має відповідати наявності певного обсягу суверенітету. Але далеко не в усіх випадках застосування цього поняття саме такий зміст у нього закладається. Адже термін «регіон» може бути аналогом звичайної провінції, а може охоплювати й якусь міжконтинентальну цілісність. Але саме на його основі вибудовуються основні параметри структурування простору і провідні політичні тренди нашого часу.

Кінець ХХ ст. ознаменувався значними змінами в осмисленні співвідношення географічного й соціального просторів – аж до появи моделей транснаціонального соціального простору. Автор однієї з них Л. Пріс бачить основну причину реконфігурації соціальних та просторових відносин у появі нового типу транснаціональної міграції. До настання глобалізаційної ери поняття «територія» чи «локальність» відповідали тій чи іншій формі єдиного соціального простору, а цей останній, своєю чергою, займав чітко окреслений географічний простір. У соціогуманітаристиці поняття географічного й соціального простору чітко розмежовувалися. Географічний простір розглядався як територія, обмежена кордонами, з власними аспектами дистанції, щільності, територіальної організації. Соціальний простір – як складне переплетення соціальних дій, систем символів, інфраструктури тощо.

Все змінилося в кінці ХХ ст. – «глобальні міста» нині являють собою скупчення відмінних один від одного соціальних просторів в одній і тій же географічній зоні. З'являються нові мультилокальні інтегровані контексти соціальної взаємодії, а відтак і нові уявлення про мультикультуралізм і мультиетнічну приналежність. Новий ідеальний тип мігранта – трансмігрант – відрізняється і від класичного типу мігранта, що шукає нову батьківщину, і від т.зв. зворотнього мігранта, який є по суті «гостьовим робітником». Не підпадає він і під модель «діаспорного мігранта». «Трансмігранти адаптуються до невизначених і непередбачуваних ситуацій, вони вчаться керувати ризиком і жити в ньому». Транснаціональні соціальні простори, що виникають у цьому контексті, є «плюролокальними полями діяльності, які структурують повсякденну життєдіяльність, соціальні позиції, трудові траєкторії, біографії і людську ідентичність, і одночасно існують над і поза соціальними контекстами національних суспільств». У свою чергу це диктує потребу у новому підході до проблем контролю за міграційними потоками, подвійного громадянства тощо¹⁰.

¹⁰ Пріс Л. Руйнування соціального і географічного простору // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. – С. 358-379.

Відразу декілька чинників – зростання економічної могутності незахідного світу, політична дискредитація США в очах населення «третього світу» і особливо значне зростання кількості іммігрантів-мусульман у Європі – зумовили «другу хвилю» антиколоніалізму. Багато пишуть про ісламізацію чи арабізацію Європи; в обігу навіть з'явився термін «Єврабія»¹¹. Все це зумовлює потяг до відродження «ісламської ідентичності», а отже, стимулює деструктивний складник регіоналізму.

Ще більш помітною тенденцією сучасності, яка впливає на увесь контекст міжнародних відносин і на систему їхнього наукового осмислення, є своєрідна реанімація імперської свідомості й відповідних концептів. Сутність чергового пізнавального повороту, який фахівці називають «реабілітаційно-імперським», полягає у поверненні у науковий дискурс поняття «імперія», на цей раз із переважно позитивними конотаціями, аж до зображення імперії у вигляді «інкубатора модерну». «Символ імперії перетворюється на політичний ресурс, стаючи водночас концептуальною категорією й аналітичним інструментом. При цьому пристосований до умов глобалізації концепт імперії істотно відрізняється від традиційного, насамперед пошуком нового типу суверенітету і конструюванням нових, гібридних типів ідентичностей. Особливо показовим тут є модний мережевий контекст – новітня імперія покликана обґрунтувати і вдосконалювати модель мережевої влади»¹².

Оскільки у регіоналістиці побутують і співіснують різні (інколи й протилежні) інтерпретації одних і тих самих термінів, існує потреба у бодай якихось домовленостях щодо «рамкового» їх застосування. Головним словом-дескриптором у відповідному тезаурусі лишається термін *регіон*. Оскільки регіон, хоч і не має суверенітету, тісно корелює з простором влади і обмежує його рамками «внутрішнього кордону»; саме йому належить домінуюча роль у процесах оптимізації (чи, навпаки, розбалансування) територіально визначених суспільних відносин. З ним пов'язують складну соціально-політичну форму спонтанних або регульованих змін, що супроводять як інституційні, так і ідентифікаційні трансформації. Будь-які зміни територіальної організації, незалежно від того, ініціюються вони «згори» чи «знизу», фокусуються в регіоні. Не випадково ставлення до поняття «регіон» у Європі довго було настороженим, якщо не негативним: сторіччя тому у Франції й Італії у політичному регіоналізмі

¹¹ Мирский Г.И. Мир баз Запада? // Общественные науки и современность. – 2011. – № 3. – С. 6.

¹² Нагорна Л. Реінкарнація імперії у наукових дискурсах: криза територіальних типологізацій чи геополітичний синдром // Регіональна історія України. – Вип. 4. – К., 2010. – С. 97-99.

вбачалася загроза національній єдності. Ситуація докорінно змінилася у другій половині XX століття: з регіонами почали пов'язуватися не лише ідеї наближення апарату управління до громадян, але й ідеї європейської інтеграції.

Попри неймовірно широкий спектр практичного застосування, категорія «регіон» не відрізняється чіткими концептуальними рамками. У процесі її «огранювання» використовуються, як правило, доволі умовні критерії – від «географічної близькості» (*geographical proximity*) у А. Харрела¹³ до «регіональної консолідації» (*regioness*) у Б. Хеттне та Ф. Содербаума¹⁴. Наголошують також на культурній однорідності та відчутті спільності. Очевидно, однак, що ці критерії застосовні до регіону такою ж мірою, як і до нації, держави, провінції тощо.

Переосмислення змісту поняття «регіон» іде, починаючи з кінця 80-х рр. минулого століття, у напрямі визнання наявності регіонів, які уже не локалізовані у межах окремої держави. Якщо у Декларації конференції Ради Європи в Бордо (1978) про регіон ішлося як про співтовариство людей, локалізоване у найкрупніших територіальних одиницях у рамках певної держави, то Європейська хартія регіоналізму, прийнята Європейським парламентом десять років по тому, вже визначала регіон як територію, що є явно окресленим логічним об'єктом з географічної точки зору, а з соціокультурної точки зору характеризується особливою ідентичністю, яку населення готове підтримувати й розвивати з метою сприяння культурному, економічному й соціальному розвитку¹⁵. Домінують у сучасних баченнях регіону або його аналіз у контексті власного життєвого простору з специфічною територіальною ідентичністю, або його представлення у вигляді своєрідної мисленневої конструкції з певним набором відповідних критеріїв.

В уявленні політологів сучасний глобальний світ постає як «трирівнева структура, що складається з суб-, мезо- й макрорегіонів, базовим елементом в якій виступає регіон». Регіональні лідери у цій системі позиціонуються як полюси глобального світу, регіональні підсистеми утворюють частини суміжних держав, регіональні системи являють собою макрорегіони, в які входять кілька держав зі спільними кордонами. Фахівці реєструють у зв'язку з цим паралельні процеси формування світового комплексного регіонознав-

¹³ Hurrell A. The regional dimension in international relation theory // Global politics of regionalism: theory and practice. – London, 2005. – P. 353.

¹⁴ Hettne B., Soderbaum F. Theorizing the rise of regioness // Politicon. – 2006. – № 33/1. – P. 457-474.

¹⁵ Community charter of regionalism // Official journal of the European communities. – Brussel, 1988. – P. 296-301.

ства, з одного боку, і істотне ускладнення й диференціацію національних країнознавчих традицій, насамперед європейської, американської, російської і швидко набираючої наукової ваги китайської. Прикметною ознакою часу є криза західноцентризму в суспільних науках, яка супроводиться стрімким поширенням у науковому світі незахідних, орієнталістських у своїй основі, концепцій міжнародних відносин.

Поява різних варіантів концепту міжнародно-регіональної реальності – незаперечне свідчення зростання політичної й економічної ваги макрорегіонів світу, які дедалі більшою мірою визначають мегатренди сучасного світового розвитку. У фокусі уваги тут – проблеми багатополярності, рівноваги у ділових стосунках, скоординованості дій, культури конкуренції тощо з акцентом на ролі децентралізації як визначального чинника світової соціотрансформаційної динаміки¹⁶. Особливо помітні ці акценти у китайському регіоналізмі – феномен «наддержавності» у китайській проекції базується на тісному узгодженні проблем регіональної політики і національної безпеки і на констатації «рухливості» кордонів між глобальними й регіональними інтересами. Китай спільно з 31 країною світу сьогодні працює над створенням 14 регіонально-інтеграційних просторів на основі зон вільної торгівлі; 7 з них уже реалізовані. Теоретичний фундамент для них створюють ідеї конвергенції соціалізму, поєднання механізмів «жорсткої» і «м'якої» сили. «Соціалізм з китайською специфікою» активно експлуатує спадщину конфуціанства, інститути Конфуція діють у 95 країнах¹⁷.

Окрім звичних визначень регіону у наукових дискурсах фігурують «геополітичні одиниці», «географічні території», «екологічні зони». Відносини з владою на регіональному рівні позначаються термінами «регіональне управління», «регіональне самоврядування», а горизонтальні міжрегіональні зв'язки дедалі частіше вкладаються у формулу «регіон – регіони».

В ідеалі регіон асоціюється з особливим світом, якому притаманний специфічний спосіб сприйняття реальності, особливе світовідчуття з певним набором усталених традицій. Та чи часто сучасні регіони відзначаються більш-менш однотипними світоглядними характеристиками навіть в розрізі окремих міст, не кажучи вже про індивідуальне світосприймання? До того ж найбільш усталена парадигмальна диференціація регіону – «регіон як соціум» виразно

¹⁶ International systems in world history: remaking the study of international relations / Ed. by B. Buzan, R. Little. – Oxford, 2000; Bayly C.J. The birth of the modern world, 1780–1914: global connections and comparisons. – Oxford, 2004.

¹⁷ Лузянин С.Г. КНР: внешнеполитический транзит. Обновление теории и практики // Полис. – 2013. – № 6. – С. 97-107.

конкурує з трьома іншими – «регіон як квазідержава», «регіон як квазікорпорація», «регіон як ринок». Поняття «регіон» придатне і як метафора для позначення простору чи території, і як категоріальне узагальнення територіальної форми демократії, і як синонім периферійності політики. Регіон – це водночас і соціально-політична спільнота, і суб'єкт політики.

Шукати універсальне визначення поняття «регіон» навряд чи продуктивно: адже розпливчатість терміна, за К. Гарві, відбиває специфічні інтереси різних дисциплін та наукових шкіл. «Як елемент державного адміністрування регіон є предметом вивчення національної історії; як місто-регіон він входить до міської історії; як елемент культури він включений до політичної історії народів, що домагаються створення власної держави, як промисловий регіон – він частина економічної історії»¹⁸.

Складність дослідження регіону, за В. Каганським, полягає у тому, що регіон водночас виступає у ролі об'єкта (для спостереження чи впливу) і суб'єкта, що виростає у ході регіонального самовизначення. «Регіон – це текст, який сам себе пише», а регіональна аналітика – мандрівка у світ контекстів. Міф регіону до того ж обтяжений його частим порівнянням із провінцією, що може спричинити демонізацію образу регіону¹⁹.

Якщо говорити у цьому зв'язку про споріднені поняття, що об'єднуються дескриптором «регіон», то як його підвиди можна розглядати терміни регіоналізм, регіоналізація, регіонобудівництво, регіоналістика, регіональна політика, регіональна ідентичність і десятки інших. Коли йдеться про інтеграцію на рівні регіону, допустимим вважається паралельне застосування термінів «регіоналізм», «регіоналізація», «регіонобудівництво». Але важливо мати і якісь критерії їх розмежування. Пропонують, зокрема, під регіоналізмом розуміти свідомо спрямовуваний «згори донизу» процес розвитку й поглиблення співробітництва між країнами, що належать до одного «великого» регіону, – за умови наявності відповідних регіональних інститутів, концепції, ідеології. Якщо ж таких інституцій немає, а взаємодія відбувається переважно як інтеграція «знизу догори», правомірно називати цей процес регіоналізацією. Нарешті, термін регіонобудівництво може застосовуватися в усіх випадках, коли регіони починають виступати як активні політичні актори – або з власної ініціативи, або з ініціативи якогось центру.

¹⁸ *Harvie Ch.* The rise of regional Europe. – London and New York, 1994. – P. 5.

¹⁹ *Каганский В.* Методологические основания регионального анализа как культурной практики // Культура в современном мире: опыт, проблемы, решения. – Вып. 3. – М., 1997.

Зрозуміло, що чітке структурування, не кажучи вже про таксономізацію, понять на такій основі забезпечити неможливо. Критерії мають обиратися більш чіткі: за предметом або сферою співробітництва, кількістю учасників (двостороння чи багатостороння інтеграція), ступенем інституалізації тощо.

Фахівці розрізняють три виміри регіональності – політичний, економічний і культурний, хоч таке «розведення» достатньою мірою умовне; регіональні дослідження, по суті, міждисциплінарні. Старі й нові форми регіональності існують паралельно, привносячи плюралізм у саме це поняття. Регіональність орієнтована на мережі, потоки, проникні кордони. Її основні риси – множинність структур і рівнів управління, множинність акторів, множинність ідентичностей.

У порівнянні із національно-державним «регіональний зріз» має важливу перевагу, бо його предметне поле ширше і передбачає більшу кількість «випадків», які можна порівнювати. Багатобарвність, що є безпосереднім наслідком безмежності простору, особливо цікаво простежувати в історичному вимірі, адже, за Ф. Броделем, виникли у далекій минувшині особливості тієї чи іншої місцевості дожили до наших днів. «Могутнім нівелюючим силам сучасності не вдалося їх знищити. Тому сьогодні маємо можливість вивчати суспільства «по горизонталі», відмежовувати регіони, порівнювати їх і класифікувати»²⁰.

А. Макаричев звертає увагу на те, що образність і метафоричність мови регіоналізму створює ґрунт для існування політичних міфів. Приміром, концепти «регіональні цінності», «регіональні інтереси» – це своєрідні фантоми, необхідні політичним лідерам для самоствердження. Переважання епістемологічного (когнітивного) начала над територіально-географічним відбиває термін «*imagined communities*» – ним підкреслюється «особлива роль, яку відіграє розкріпачена творча уява й інтелектуальна робота у процесі регіоналізму»²¹. Загалом же, у баченні цього автора, регіоналізм являє собою феномен, який не можна ані замикати у внутрішньому просторі, ані розглядати виключно як елемент світової політики. «І те й інше – лише дві грані регіоналізму. В регіоналізмі немає нічого однозначно позитивного чи негативного: все залежить від конкретного змісту цього терміна».

Реалії нового регіоналізму неможливо зрозуміти поза дискурсивним контекстом. Не випадково доволі широкий резонанс дістали

²⁰ Бусыгина И.М. Политическая регионалистика. – С. 11-16.

²¹ Макарычев А.С. Метафоры регионализма в международно-политическом дискурсе. – Режим доступу: <http://www.policy.hu/makarychev/rus17.htm>.

концепція «винайдення» (*invention*) нових форм регіоналізму, «транс-національної демократії», «розкріпачення територіальності» тощо. Поняття «регіональна політика» в текстах Європейського Союзу дедалі частіше витісняється терміном «політика згуртування» (*cohesion policy*). У контексті «стиснення часу-простору» часто розглядається транскордонне співробітництво.

Внутрідержавний і наддержавний регіоналізм різняться настільки, що їх прийнято визначати як два різні типи, що мають різне походження й різну природу. Внутрідержавний регіоналізм якнайтісніше пов'язаний з етнічним чинником; йдеться про особливості співіснування різних етнічних спільнот чи субетнічних груп в межах однієї держави. Але головним у його появі вважають наявність специфіки в освоєнні певного природного середовища і створенні відповідного йому господарського укладу, спеціалізації регіону в рамках систем поділу праці, що історично склалася, а також особливостей соціонормативної культури. З регіоналізмом цього типу зазвичай пов'язуються надії на забезпечення здійснення децентралізації у такий спосіб, щоб вона сприяла оптимізації соціального розвитку територій і активізації систем місцевого самоврядування.

Наддержавний регіоналізм здебільшого має політичне підґрунтя – це насамперед форма координації зусиль у формуванні нових рівнів піраміди міжнародних відносин. Особливого значення при цьому набуває проблема розширення політико-правового простору, здатного забезпечити ефективність нових форм співпраці.

Надзвичайно широкий спектр визначень регіоналізму зумовлений, отже, самою природою цього неоднозначного явища та різними, інколи протилежно спрямованими, процесами, які впливають на організацію регіонального простору. Перші ж спроби його концептуалізації наштовхнулися на неможливість дати чітке визначення відповідних просторових рамок. Ситуація значно ускладнилася з появою міжнародних регіонів та регіональних систем, поняття «регіональна держава» тощо. Погляд на регіон іззовні, як на специфічний комплекс у системі міжнародних відносин і як на форму колективної відповіді регіональних держав на зовнішній вплив, породив поняття неорегіоналізму. Вклад неорегіоналістів у концептуалізацію регіоналізму полягав насамперед в обґрунтуванні переваг регіональних комплексів безпеки. Оскільки функціональна теорія регіонального співробітництва розроблялася у тісному зв'язку з європейськими регіональними практиками, вона виявилася органічно вписаною у логіку й політичну практику європейської інтеграції.

Переосмислений на цій базі функціоналізм (неофункціоналізм) поставив під сумнів власну попередню тезу щодо можливості розділення політичної й економічної сфер регіоналізації. Політична домінанта в організації регіонального простору стала розглядатися як головний інструмент у подоланні розбіжностей та розв'язанні кризових ситуацій. На основі таких підходів набували чітких обрисів контури новітнього інституціоналізму, в якому каркасом для організації регіонального простору виступають сильні й ефективні міжнародні інститути.

Нові підходи до концептуалізації регіоналізму запропоновані постмодерністами. У руслі постмодерністських підходів регіоналізм набуває вигляду соціальної рефлексії, яка відштовхується від домінуючих «тут і тепер» (але здатних до видозмін під впливом взаємної адаптації) уявлень про ідентичність та відчуття територіальної спільності. Регіоналізм виступає при цьому не лише як сконструйоване, але як уявлене явище, яке, однак, тісно вмонтоване у наявний соціально-політичний комплекс. Дехто з дослідників-постмодерністів взагалі вважає регіон і регіональну культуру поняттями, позбавленими практичного значення. Але, як правило, навіть у таких негативістських побудовах міститься наголос на методологічному значенні цих понять для історичних досліджень.

Період, що настав зі вступом світової спільноти у третє тисячоліття, фахівці називають часом регіональних ініціатив. Розпочатий дискусіями навколо Конституції для Європи і прийняття до складу ЄС нових членів у 2004 р., він прикметний насамперед переосмисленням поняття «регіоналізм» та проведенням у Франції та Іспанії адміністративних реформ, які змістили фокус відносин «центр-регіон» на регіональний рівень. Переважна більшість регіонів країн-членів ЄС сьогодні вже має достатній рівень повноважень для того, щоб органи місцевого самоврядування могли впливати на соціально-економічний і культурний розвиток регіонів. Ця переорієнтація потребувала поміж іншим серйозного теоретичного забезпечення – насамперед відмови від трактувань відцентрових тенденцій як винятково деструктивних. Т.зв. заперечний (*rejectionist*) регіоналізм зразка 70-х рр., коли інтеграційні процеси розцінювалися як потенційна загроза для регіонального розвитку, дедалі частіше поступається місцем розгляду цих процесів як додаткових ресурсів розвитку. У спеціально підготовленій «Білій книзі» (2001) Європейська комісія наголосила на креативності європейської ідеї і важливості активної участі регіонів у її популяризації.

Починаючи з другої половини 2011 р., Європейський Союз переживає не кращі часи – поглиблюється й розширюється фінан-

сова криза, але далеко не всі держави готові у зв'язку з нею проводити заходи жорсткої економії. Існують непереборні інституційні й політичні відмінності між федеральним ядром і країнами, які відмовляються від входження у зону євро. Як зазначав Ф. Хайсбург на сторінках газети «Le Monde», «ті, хто у 1980-х роках уважно стежив за занепадом, а далі за розпадом радянської імперії, не можуть не провести деяких разючих аналогій з нинішньою ситуацією в Європейському Союзі. В обох випадках ми спостерігаємо втрату економічної життєздатності й ерозію економічного зростання, незважаючи на всі відмінності цих двох систем»²².

Неконтрольований вплив мігрантів у Європу загрожує знищенням однієї з головних опор, на яких тримається ЄС – права громадян вільно пересуватися між його внутрішніми кордонами. Те, що окремі країни, що входять до його складу, відверто саботують рішення ЄС про розміщення біженців, здатне зламати всю систему міграційної політики цього утворення. Проти спроб мігрантів з Сирії, Іраку, Афганістану ламати прикордонні укріплення вже застосовують сльозогінний газ і шумові гранати. У лютому 2016 р. Голова Європарламенту М. Шульц визнав: ще ніколи для Євросоюзу не складалося такої складної, запутаної і вибухонебезпечної ситуації²³. У баченні прем'єр-міністра Франції Мануеля Вальса, «якщо Європа не опанує себе, вона ризикує розпастися». Теракти в Брюсселі 22 березня змусили президента Європейської комісії Жан-Клода Юнкера заговорити про необхідність серйозної військової структури, здатної забезпечити безпеку всередині ЄС і стати кроком до його більш глибокої інтеграції. Йдеться про європейську безпекову програму без кордонів з оперативними структурами, які зможуть реагувати на виклики й загрози²⁴.

Після демаршів Д. Кемерона і укладення Великобританією нових угод з Європейським Союзом уже малоімовірною уявляється реалізація одної з основоположних угод про функціонування ЄС – щодо прагнення держав-членів до «дедалі більшого згуртування» (*ever closer union*). В усякому разі, його трактування як наміру поступової передачі повноважень держав європейським органам, ймовірно, поступляться місцем більш обережним формулам. Розхитуватиме фундамент ЄС і зафіксована в новій угоді Великої Британії та Європейського Союзу норма: держави, які не входять до Євросони,

²² Чи повторить ЄС долю СРСР // День. – 2011. – 15 листопада.

²³ Коваль О. Мігранти розколюють Європу // Дзеркало тижня. – 2016. – 4 березня.

²⁴ Сірук М. Європа наблизилася до «безпекового союзу» // День. – 2016. – 25-26 березня.

не зобов'язані вживати заходів для підтримки європейської валюти²⁵.

Активізація проблем глобальної й національної безпеки наприкінці ХХ ст. покликала до життя систему заходів, що загалом вкладаються у поняття «регіональний безпековий комплекс». Всесвітньо відома школа досліджень миру склалася в рамках Копенгагенського інституту досліджень миру (*The Copenhagen peace research institute*), утвореного 1985 р. Основоположник цієї школи Баррі Бузан опублікував у 1991 р. книгу «Люди, Держава і Страх: порядок денний для дослідження міжнародної безпеки у період закінчення холодної війни». З копенгагенської школи вийшло кілька вартісних праць з обґрунтуванням нових для тодішньої політичної науки понять сек'юритизація (*securitization*), регіональні комплекси безпеки (*regional security complex*), референтний об'єкт (*referent object*) та ін. Новизна цих підходів зумовлювалася насамперед вибудовою типологізації регіонів в системі міжнародної безпеки на основі принципів неореалізму та конструктивізму, базованих на переконанні «більшість загроз легше переміщуються на коротких дистанціях, аніж на довгих»²⁶.

Сама класифікація суспільств з виразними регіональними особливостями у наш час зазнає помітних трансформацій. Донедавна тісно конкурували між собою терміни «багатоскладове суспільство» (*plural society*) та «розділене суспільство» (*divided society*). Перший термін, уведений ще у 1977 р. Арендом Лейпхартом, базувався на виявленні «сегментарних відмінностей» і пропозиціях щодо їх мінімізації. Але в англomовному варіанті «*plural society*» розглядається як ознака ліберальної демократії і асоціюється з політичним плюралізмом у найширшому сенсі, що робило ідею Лейпхарта недосить конкретизованою. Поняття «*divided society*» теж було не в усьому задовільним, оскільки стосувалося переважно етнічних відмінностей і трактувалося у примордіалістському дусі.

Нині на зміну цим двом поняттям приходять третє – фрагментоване суспільство (*fragmented society*). Цей термін на сьогодні уявляється найбільш придатним для характеристики 1) територіального устрою держави; 2) компетенцій влади і 3) співвідношення індивідуальних і групових прав. При цьому найчастіше розрізня-

²⁵ Федоренко К. Велика Британія на грані Європи // Дзеркало тижня. – 2016. – 27 лютого.

²⁶ Buzan B., Waever O. *Regions and powers: the structure of international security*. 7th ed. – New York, 2010. – P. 17.

ються клієнтелістичний та ринковий типи фрагментації з акцентом на маркетингові й консьюмеризації політики²⁷.

За умов підвищеної турбулентності сучасного світу соціологія простору і територіальна політологія набувають, отже, значення пріоритетних галузей наукового знання. Розмежування, диференціація, орієнтація у просторовій аналітиці немислимі без чіткого уявлення про кордони. Але, як це не дивно, у науковому співтоваристві відсутнє чітке уявлення про межі регіонів – як у світовому вимірі, так і у масштабах окремих держав, а тому говорити про регіональну науку можна лише з поправками на умовність і невизначеність. Країни Північної Африки, приміром, відносять до Близького Сходу, а ті, що розташовані південніше з неарабською більшістю населення – до Африки. Куди відносити Судан, де половина населення – араби, залежить від смакових уподобань того чи іншого автора. Туреччину відносять то до Європи, то до Близького Сходу, Афганістан – то до Центральної, то до Південної Азії.

Поняття територіалізації, уведене в систему суспільних наук П. Вандергестом та Р. Пелузо (1995), мало на меті уніфікувати уявлення про регіональний поділ в Азії, але виявилось придатним для аналізу аналітики щодо процесів і на інших континентах. Утім, і сьогодні уявлення про регіональну структуру світу у США, ЄС та Росії суттєво відрізняються. За прийнятою в ЄС і РФ градацією Казахстан і Індія відносяться до різних регіонів, а з погляду американських еліт – до одного. В ЄС Туреччину вважають частиною Європи, у США її прийнято відносити до Близького Сходу. Грузію й Казахстан у США та ЄС сприймають як частини різних регіонів, в Росії – як одного²⁸.

У цьому контексті значного переосмислення зазнають усі основоположні категорії регіоналістики, починаючи з визначальних категорій «регіон», «місце» тощо. Модель піраміди, що традиційно окреслювала параметри національно-державних структур, для позиціонування регіону далеко не завжди прийнятна. Частіше регіон сьогодні уподібнюють «кластеру» глобальної мережі, і з цим пов'язані стрімкі процеси «депровінціалізації». «Тепер кожен регіон більшою чи меншою мірою здатен ставати сам собі столицею, розширюючи своє політичне, економічне й культурне самоуправління».

Відтак і поняття «регіоналізм» набуло так багато нових смислів, що сьогодні вже неможливо розглядати його як фундамент будь-якої

²⁷ Панов П.В. Институциональная устойчивость фрагментированных политий // Политическая наука. – 2012. – № 3. – С. 31-49.

²⁸ Ланко Д.А. Региональная территориализация общей внешней политики и политики безопасности Европейского Союза // Политэкс. – 2011. – Т. 7. – № 3. – С. 61-72.

ідеології. Більше того, його дедалі частіше асоціюють з подоланням ідеології, пов'язуючи з ним привнесення в сучасну політику безлічі нових вимірів. Під впливом регіоналізму розхиталася звична «ліво-права» ідеологічна дихотомія; у програмах регіональних партій «праве» й «ліве» відчутно зливаються одне з одним. Процеси глобалізації стимулюють пошук регіонами власного привабливого обличчя. Від того, наскільки сприйматиметься ця привабливість, залежить ефективність брендингу товарів і послуг. Сучасні регіональні бренди, можуть бути не лише інструментом розвитку тієї чи іншої території, але й потужною інформаційною зброєю.

На суперечливу систематику регіоналізму як типу світосприйняття й соціальної поведінки проливає світло Л. Нагорна. Оскільки саме поняття регіону постає у вигляді матриці, що потребує додаткових роз'яснень і уточнень, термін «регіоналізм» не може не бути багатозначним. Ним, зокрема, позначається і ідеологія регіональної політики, і політичний рух на регіональному рівні, і організаційна форма захисту інтересів периферійних територій. Хоч суперечливості у визначенні регіоналізму очевидні, «дедалі більше право на домінуюче застосування виборює трактування регіоналізму як природного прагнення регіону до забезпечення власної самодостатності і розширення своїх прав – з відповідними вимогами до центральної влади щодо забезпечення балансу загальнодержавних і регіональних інтересів»²⁹. Р.Калитчак визначає регіоналізм як систему поглядів та ідей, підпорядкованих обґрунтуванню доцільності утвердження регіону як повноправного суб'єкта політичного процесу, та діяльності, спрямованої на досягнення цієї мети³⁰.

Російський аналітик В. Штепа розмірковує над співвідношенням термінів «регіоналізм», «федералізм», «сепаратизм». Зокрема, він констатує цікавий факт: попри офіційну прийнятту ще 1996 р. «Декларацію про регіоналізм» і величезну кількість досліджень на цю тему, сам термін уявляється табуїтованим: «ті, хто намагаються говорити про регіоналізацію в Росії, негайно дістають ярлик «сепаратистів». Поставивши пряме запитання «Звідки беруться сепаратисти?», Штепа зауважує: «У сепаратизму – як прагненні регіонів до повної політичної суверенізації – можуть бути різні дослідницькі трактування. Але загалом-то в історії не буває ніякої апріорної передзаданості й жорсткого детермінізму. Регіоналізм – це свобода історичної творчості, і якась єдина, наперед запрограмована самоціль суперечить цій свободі. Однак сепаратизм справді може стати

²⁹ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008. – С. 28-30.

³⁰ Калитчак Р. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. – К., 2007. – С. 224.

результатом регіоналістського розвитку, якщо в рамках існуючої держави цей розвиток блокується й «забороняється». Тільки у цьому треба винуватити не регіональність, а саму цю державу»³¹.

Ще чіткіше грань між регіоналізмом і сепаратизмом Штепа провів у книзі «INTERREGNUM»: «Якщо сепаратизм – це прагнення до самоцільного відокремлення від певної держави, то регіоналізм – це рух за культурну ідентичність і громадянське самовизначення. Якщо регіон виявляється рівноправним суб'єктом в федеральній мережі інших регіонів – йому немає ніякого сенсу від них «відокремлюватися». Якщо ж державний «центр» свідомо низводить усі регіони до рівня безликих і безправних «провінцій» – тільки тоді регіоналізм перетворюється на сепаратизм»³².

Багатогранне й неоднозначне бачення регіоналізму демонструє Європа. Там «сучасний регіоналізм виступає своєрідним партнером глобалізації, свідченням чого, за Штепою, є «синтетичний неологізм» – глокалізація. Створена 1985 р. Асамблея європейських регіонів нині об'єднує понад 250 регіонів з 35 країн і 16 загальноєвропейських міжрегіональних організацій. Тим самим фактично створюється новий формат європейської політики, яка дедалі менше залежить від національно-державних бюрократій. «Формується нова діалектологічна єдність: мікрорегіони (області й провінції європейських країн) знаходять між собою спільну мову на рівні макрорегіону (Євросоюзу в цілому)». Вибудова міжрегіональних відносин вже не за принципом піраміди, а у вигляді «кластерів» глобальної мережі руйнує стрімку децентралізацію. Тим більше немає підстав ототожнювати сучасний регіоналізм з сепаратизмом. Навіть якщо регіональні партії Шотландії й Каталонії заявляють про наміри вийти з-під влади Лондона чи Мадрида, то робиться це виключно для того, щоб привести свої регіони до повноправного членства в Євросоюзі»³³.

У зв'язку з активізацією сепаратистських проявів у багатьох країнах набули актуальності проблеми розрізнення понять «сепаратизм» і «сецесія». Як уже зазначалося, донедавна вони застосовувалися як взаємозамінні, а чітких визначень терміна «сецесіонізм» взагалі не існувало. Після виходу у 2003 р. праці Р. Гангулі про етнічні конфлікти та сецесіонізм у Південній та Південно-Східній Азії³⁴, з'явилися теоретичні дослідження Дж. Соренса та Дж.Р. Кабестана, спеціально присвячені аналізу феномена сецесіонізму і

³¹ Штепа В. Границы между терминами: регионализм, федерализм, сепаратизм. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/rufabula>.

³² Режим доступу: <http://www.inache.net/mnogo/780>.

³³ Штепа В. Новая эра географических открытий. – С. 43-45.

³⁴ Ganguly R. Ethnic conflict and secessionism in South and Southeast Asia: causes, dynamics, solutions. – New York, 2003.

його співвідношення з категорією «сепаратизм»³⁵. У сучасному слововживанні домінують підходи, за яких сецесія розглядається як більш конкретне поняття, ніж сепаратизм. Сепаратизм характеризується як прагнення окремих груп населення чи організацій до відокремлення, відособлення, одержання автономного статусу; сецесія як форма політичного сепаратизму постає як вимога виходу з певної держави з метою створення незалежності державного утворення. Розбіжність вибудовується переважно на основі визнання/невизнання легітимності центральної влади³⁶.

Істотно переосмисленими останнім часом виявилися і поняття «фундаменталізм» та «ісламізм». Йдеться насамперед про політизацію обох понять – ісламський радикалізм та ісламський фундаменталізм трактуються як використання ісламу для досягнення певних політичних цілей. Коли місцеві еліти поступаються своїми позиціями релігійним партіям та вузькоконфесійним угрупованням, неминуче наростає напруженість за принципом «усі проти усіх». «Суспільство позбавляється від найважливішого «вбудованого стабілізатора»³⁷.

Початок ХХІ ст. ознаменувався пошуком нових моделей історичного аналізу у своєрідному «надкордонному» руслі. Йдеться насамперед про принциповий відхід від країнознавчого дискурсу і ґрунтованому на ньому «методологічного націоналізму» у працях вчених з Мюнхенського дослідницького центру з рефлексивної модернізації, насамперед У. Бека та Н. Шнайдера. Їхнє «постнаціональне бачення» сучасних проблем світоустрою виходить з ідеї «долання кордонів» у сфері регіональної політики. На переконання У. Бека та Н. Шнайдера, «національна організація як структурний принцип соціальної й політичної дії більше не може виступати в якості визначального орієнтиру для спостерігачів-суспільствознавців». На виклик глобалізації суспільні науки зможуть відповісти лише за умов їхньої парадигматичної реконструкції – з переходом від національного до космополітичного кута зору. І хоча автори виразно бачать спірність і розмитість терміну «космополітизм», саме навколо нього вони вибудовують каркас нового інтелектуального напрямку, здатного забезпечити бачення сучасного світу як цілісності локального, національного, транснаціонального і глобального.

³⁵ *Sorens J.* Secessionism: identity, interest and strategy. – Montreal, 2012; *Cabestan J.-P.* Secessionism and separatism in Europe and Asia. – London, 2013.

³⁶ *Рафальський І.* Самовизначення та сепаратизм: питання теорії // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 4-5. – С. 78-93.

³⁷ *Белошукіч С.В.* Либеральная демократия в ХХІ столетии: ресурсы, вызовы, перспективы. – Хмельницький, 2012. – С. 357, 362.

Пропонований підхід передбачає перегляд усіх базових концептів сучасного суспільства. Латентна космополітизація створює глобальну публічну сферу, і саме ця обставина владно вимагає перетворення суспільних наук із бранців нації-держави на співтворців космополітичної системи координат у соціальній аналітиці.

Задаючись питанням, чому «космополітичний момент» настав саме тепер, У. Бек та Н. Шнайдер звертають увагу на об'єктивну реальність: процес космополітизації світу вже почався. Символи й ритуали, з якими пов'язаний процес космополітизації, руйнуючи локальні прив'язаності, створюють нові реалії загальної взаємозалежності. Якщо глобалізація – це процес, що відбувається «десь іззовні», космополітизація відбувається «зсередини». Неадекватність «методичного націоналізму» стає дедалі більш очевидною на фоні формування світового суспільства ризику. «Націю-державу дедалі більше обплутує й пронизує загальнопланетарна мережа взаємозалежностей, приміром, екологічних, економічних та терористичних ризиків, які пов'язують воедино особливі світи розвинутих і слабозвинутих країн». Нова історична реальність, вкладає цими авторами у формулу «космополітична перспектива», перетворює проблеми глобального значення у частину духовного світу людей незалежно від того, чи виступають вони за космополітизм, чи проти нього.

Регіони, продовжують обґрунтовувати власну логіку У. Бек та Н. Шнайдер, включаються у світову спільноту ризику з дуже різними історичними ситуаціями, досвідом і очікуваннями. Тому «повсякденний досвід космополітичної взаємозалежності аж ніяк не вибудовується на взаємній любові». Але визнання спільних ризиків і загроз стимулює створення спільного простору відповідальності і сприяння, який має зрештою перекривати всі національні кордони й поділи. У світі, який перетворився на загрозу для самого себе, набувають особливої ваги проблеми співвідношення між категоріями й пізнавальними можливостями науки, з одного боку, і космополітичної етики й політики, з другого. «Складні сучасності» (*entangled modernities*) ламають дуалізм сучасного й традиційного, привчають до заміщення логіки за принципом «або – або» логікою «і – і».

Якими мають бути альтернативні, ненаціональні одиниці дослідження? Який вигляд матимуть постнаціональні концепти соціального? Як космополітизм співвідноситься з універсалізмом, релятивізмом тощо? Очевидно, що ці та безліч інших подібних питань потребуватимуть особливої «космополітичної герменевтики». Пропонуються, зокрема, нові підходи до концептуалізації й тематизації патернів «транснаціонального», «глобально-локального», «глобально-

національного» тощо шляхом фокусування уваги окремо на кожному з рівнів і використання різних «лінз» для аналізу взаємопереходів через кордони.

Існує, на погляд вчених Мюнхенського центру, кілька соціальних методик поводження з відмінністю – універсалізм, релятивізм, етнічність, націоналізм, космополітизм, мультикультуралізм тощо. Універсалізм зобов'язує поважати інших як рівних, але він не виявляє належного зацікавлення тим, що ж зумовлює інакшість. Реалістичний космополітизм в ідеалі трактується як щось самодостатнє, але він має перебувати у інклюзивному зв'язку не тільки з універсалізмом чи контекстуальністю, але й з націоналізмом. У такому баченні космополітизм не тільки не відкидає націоналізм, але й передбачає останній як свою передумову. Не «кінець нації», а її трансформація – саме це відкриває горизонти для космополітичного реалізму нової критичної теорії³⁸.

Складні теоретичні побудови вчених монхенської школи в принципі нескладно звести до доволі простої констатації: в епістемологічному, методологічному плані ми вже не можемо говорити про суспільства чи політичні простори так, як говорили раніше. Потрібно бути реалістами – з глобальними викликами неможливо справитися в рамках окремих держав. Тому для Бека та його колег категорично неприйнятна аксіоматика методологічного націоналізму – звичка вважати рамки національно-територіального, «тісного переплетення кордонів та історії» визначальними для наукового аналізу соціальних, економічних, політичних і культурних процесів. Лише космополітичний підхід, на їхню думку, долає дуалізм між універсалізмом та партикуляризмом, інтернаціоналізмом і націоналізмом, глобалізацією й локалізацією. А для тих, кого ще лякають пов'язані з терміном «космополітизм» запроваджені Сталіним негативні конотації, У. Бек не втомлюється роз'яснювати: поняття космополітизм у його баченні включає в себе не лише універсалізм, але й націоналізм і транснаціоналізм; він цілком сумісний з визначенням множинності ідентичностей і культур. Це просто погляд на себе очима інших³⁹.

Критику методологічного націоналізму, наголошує Бек, не варто плутати з тезою про кінець національних держав. Останні будуть процвітати або трансформуються у транснаціональні. Йдеться про

³⁸ Бек У., Шнайдер Н. Открывая космополитизм для общественных наук: исследовательская повестка дня // *Полития*. – 2013. – № 3. – С. 6-30.

³⁹ Преодолевая «методологический национализм». Из беседы П.А. Цыганкова и У. Бека; Бек У. Жизнь в мировом обществе риска: космополитический поворот // *Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки*. – 2012. – № 5. – С. 28-52.

інше: соціальні науки не повинні використовувати територіально обмежені кордони національних держав як точку відліку в соціальному аналізі. Адекватну відповідь на виклики глобалізації вони можуть дати лише в рамках космополітичного повороту, на основі визнання космополітичної перспективи.

Зрозуміло, що на пострадянському просторі і у Східній Європі такі радикальні пропозиції сприймаються поки що стримано: адже термін «космополітизм» переобтяжений безліччю негативних конотацій. Показова у цьому плані позиція колишнього президента Чехії Вацлава Клауса, викладена у книзі «Європа. Крах ілюзій». Перенесення процесу прийняття рішень з національного на наднаціональний рівень, вважає він, послаблює традиційні демократичні механізми. «Авторам концепції європейської інтеграції вдалося здійснити коротке замикання в умах людей, поставивши під запитання існування національної держави в цілому».

У такому крайньому вигляді євроскептицизм віддзеркалює позицію лише певних політичних сил і не має шансу найближчим часом стати впливовою ідеологією. Утім, хочемо ми цього чи ні, але принаймні у визначенні місця й ролі регіоналізму у сучасному світі керуватися старими, традиційними шаблонами сьогодні уже неможливо. Якщо національна держава втратить у найближчому майбутньому функцію поняття-дескриптора у тезаурусі соціогуманітаристики, яке поняття найімовірніше прийде йому на зміну? Ризикну передбачити, що цим поняттям буде регіон. Адже космополітична перспектива, хоч якою привабливою вона може бути, потребує опорних елементів членування простору, співмірних із загальною категорією «місце». Географічний простір (і його образ) набуває реальних обрисів лише тоді, коли він структурований. Універсальним інструментом типологічного аналізу цієї структури може бути система понять мезорівня, проміжного між національним і локальним. А ключове поняття мезорівня, за всієї його «розмитості» й полісемантичності – регіон. Саме воно є найбільш придатним для ролі «рамки-вікна» в сучасних системах соціального аналізу.

Загалом же, констатують фахівці, суперечки навколо дефініцій теоретичного «регіонобудівництва» лишаяються малопродуктивними і ризикують затягнутися – не в останню чергу внаслідок рухливості й мінливої конфігурації кордонів регіональних співтовариств. Сучасні кордони для цієї мети непридатні, а «знайти якийсь бездоганно нейтральний термін неможливо в силу історико-культурної «прив'язаності» усіх понять, присутніх у світовій і вітчизняній історіографії». Термін «регіон/регіональний» – як найбільш нейтральний з усіх наявних – правомірно стає загальноприйнятним у міжнародному, науковому співтоваристві. Насамперед тому, що дає мож-

ливість вербально представити відмінність наукового підходу від укорінених у національних традиціях історико-культурного краєзнавства схем. Наукова парадигма локально-регіональних досліджень, розвивається як антидот від «націоналізації минулого». Професійний інтерес до регіональної історії легко пояснити більш загальним процесом децентралізації історичної перспективи, а також визнанням ролі соціокультурного фактора у процесах регіональної модернізації⁴⁰.

Не випадково глосарій регіоналізму поповнюється зі швидкістю, близькою до калейдоскопічної. Якісні зміни у ньому відбуваються, за запропонованою соціологами класифікацією, шляхом розширення значень (генералізація), відповідного їх звуження (спеціалізація), уточнення (елевація) тощо. Дається взнаки і значний вплив метафоричного моделювання. З'явилися терміни «глобальний регіоналізм», «глобальна регіоналізація», «регіональна держава», «транснаціональний соціальний простір», «ренаціоналізація», «етногравітація» тощо. У документах ЄС еквівалентом поняття «регіональна політика» дедалі частіше виступає «політика згуртування» (*cohesion policy*). Реалії XXI століття надали життєвого імпульсу і зовсім новій категорії – регіональна територіалізація. Нею позначають практику поділу світу на регіони в суспільних уявленнях у різних частинах світу. Штучність цих уявлень і їхня варіативність тепер уже не стає на заваді їхньому використанню у сучасній геополітиці й геокulturі. Фахівці-політологи констатують: сучасний світ перетворився на динамічний об'єкт, рівні якого поєднуються мережами інтенсивної взаємодії, часто «накладаються» один на одний, але все-таки лишаються сепарованими, утворюючи значно більш складну й суперечливу динаміку, ніж та, яка вкладається у поняття «глобалізація».

Щоб не збитися на манівці упереджень і міфотворчості, маємо чітко відмежовувати поняття від метафор. Коли йдеться про кордони, призначенням яких у когнітивному сенсі є структурування «власного» життєвого простору й відокремлення його від «чужого», надзвичайно важливо бачити і всебічно враховувати не лише механізми «трансловації» термінів, але й політичні мотиви доволі часті заміни чітких понять розпливчастими метафорами, здатними затемнювати сутність проблеми. Досить згадати у цьому контексті польську метафору «східних кресів», щоб показати, як проукраїнські за формою міфи й символи прокладали шлях ідеологічному експансіонізмові.

⁴⁰ Ретина Л.П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М., 2011. – С. 176-183.

У контексті міждисциплінарності й потужного тиску метафоризації понять під впливом постмодернізму проблеми тезаурусу набувають особливої актуальності, і не лише в системі історичного мислення. На основі напрацювань семіотики й семантики формується науковий простір тезаурології як підсистеми культурологічних досліджень. В поняття тезаурусу здебільшого вкладається процес систематизації й структуризації термінів навколо певного операційного ядра. Зрозуміло, що в історичній регіоналістиці таким смисловим ядром (дескриптором) виступає поняття регіон. Але не тільки воно – мова регіоналізму надзвичайно пластична, насичена метафорами й евфемізмами. Фахівці навіть констатують, що під впливом поширеного у сучасній науці конструктивізму в регіоналістиці спостерігається переважання епістемологічного (когнітивного) начала над територіально-географічним.

Наполегливість, з якою час від часу історики на пострадянському просторі повертаються до дискусій на теми співвідношення термінів «регіональна», «локальна», «місцева» історія, «історичне краєзнавство», свідчить про відсутність системи у дослідженні територіальності як такої. Немає ясності, приміром, навіть у визначенні співвідношення всесвітньої і глобальної історії. Хоч окремо говорять уже і про нову глобальну історію. Поняття «глокалізація» теж не дістало чіткої наукової категоризації. Застосовуючись доволі часто, воно переважно існує у просторі метафор.

На мезорівні наукового аналізу ситуація ще складніша. Множинність регіональних структур не дає змоги підвести їх під узагальнюючий знаменник. Субнаціональні регіони існують на мезорівні, транснаціональні – на макрорівні. Якби існувала домовленість про застосування поняття «локалістика» як антитези «глобалістиці», мезорівень міг би знайти своє місце у її просторі. Але в номенклатурі територіальних понять категорії «локалістика» взагалі немає.

Понятійний апарат регіоналістики складається з десятків т.зв. «кодових слів» і кількох дискурсивних моделей, кожна з яких має власні смислові маркери й «демаркатори» (*signifiers*). Якщо говорити про головну модель, домінуючу у відповідному академічному дискурсі, то поряд з регіоном ключовими термінами тут виступають простір, територія, місце. Загалом же фахівці виділяють кілька дотичних до проблем регіоналізму груп термінів залежно від їхнього семантичного походження:

1) Прив'язані до географічного чинника: геоeкономіка, геокультура, геоісторія, історична географія (*time-geography*).

2) Прив'язані до категорій простору: просторовість (*spatiality* й *spatialities*), просторовий розвиток, просторова парадигма.

3) Похідні від поняття територія – територіальність, територіальна організація, адміністративно-територіальна одиниця, адміністративно-територіальний устрій.

4) Похідні від поняття місце, локал – місцезрозвиток, локальна історія, транслокальність.

5) Прив'язані до поняття співтовариство – комунітаризм, ідентичність. Терміном *imagined communities* (уявлені спільноти) передається роль творчої уяви у процесі регіонабудівництва.

6) Пов'язані з поняттям кордон – фронтір, транскордонність. Англomовний термін *de-bordering*, що не перекладається адекватно на українську мову, відбиває процес зменшення значення кордонів під впливом процесів глобалізації.

Друга модель регіонального дискурсу домінує у політиці і тих сферах науки, які її обслуговують. Тут застосовується інша стилістика, більшою мірою насичена символізмом і метафоричністю; очевидна її підпорядкованість мобілізаційним та ідеологічним потребам. Коли говорять, приміром, про регіональний інтерес чи регіональні ідеології, за цими термінами можуть стояти умовності, фантоми, «уявлені» сутності.

У баченні філософів і культурологів перелік «ядерних понять» регіоналістики значно ширший. За потреби його можна згрупувати у певну ієрархію (по ціннісній, «вертикальній» шкалі) і певну парадигму (по шкалі діахронній чи «горизонтальній»). У системі гуманітаристики поняття «регіон» може корелювати з безліччю інших. Приміром, у філософії з поняттями система/цілісність, у культурології – з поняттями еволюція/інволюція, в історії – з поняттями *релікт/анклав*, в етнології – з поняттями народ/етнос/нація, в лінгвістиці – з поняттям регіонолект. Залежно від контексту воно може вживатися у значенні певної соціоекономічної цілісності, одиниці адміністративно-територіального поділу; периферії, провінції, країни; «малої батьківщини» тощо. І розширені, і звужені тлумачення регіону час від часу опиняються у конфлікті між собою, створюючи суперечливу ауру регіоналізму як типу світосприйняття й соціальної поведінки.

2. Нові рівні територіальної організації й регіональної інтеграції

Починати розгляд лексичних полів, які структурують регіональність, доцільно із найбільш загальних, системоутворюючих кате-

горій. *Простір* як загальна форма буття матерії, що характеризує її протяжність і міру структурованості, створює саме те силове поле, у якому обертаються поняття, з яких у сумі складається теорія регіоналізму. Якщо виходити з дефініцій, запропонованих філософом і соціологом Анрі Лефевром, теорія простору має поєднувати різнорівневі поля, зосереджуючись на аналізі не лише фізичного, але й ментального й соціального просторів. Водночас простір може досліджуватися і як політичний, і як ідеологічний.

Зрозуміло, чому в понятійному арсеналі сучасного регіонального дискурсу помітне місце займають поняття «просторовість» (*spatiality*), «просторове середовище» (*built environment*), «просторовий розвиток», «просторова матриця» тощо, а також «аспатіальність» як заперечення просторового виміру буття. Простір піддається науковому аналізу як історично сформоване середовище, що включає в себе регіональність (локальність) як форму його існування. В поняття регіонального простору вкладається як соціальний, так і інформаційний і мотиваційний простір.

Географами запропоноване двошарове бачення категоріального апарату просторової концепції. Шар загальних категорій включає абстрактне поняття простору, теоретичне поняття території і буденне поняття місця. Другий шар включає конкретні поняття з однозначним змістом: ландшафт, середовище, територіальні ресурси, комунікація, розселення, щільність населення тощо.

Сучасні політико-географічні уявлення виходять з постулату про існування двох основних типів простору. Перший – це різні модифікації традиційного географічного простору – політико-географічні, економіко-географічні, культурно-географічні. Їх дослідження спирається на фізикалістські уявлення і картографічні моделі, які склалися ще у XVII–XVIII ст. Другий тип спеціалісти визначають як простір аноморфований, який сам по собі є метагеографічним образом. В його аналізі використовуються образно-географічні інтерпретації. Коли говорять, приміром, про Європу, то у першому випадку досліджують конкретну геополітичну реальність, а в другому мають справу з своєрідним політичним метаобразом, геокультурним узагальненням. У цьому другому вимірі світовий розвиток може бути представлений як образно-географічна «гра», а в ролі його мегатрендів фігурують «образи-маски».

У кожній сфері соціального пізнання – свої уявлення про властивості простору і своя система понять. Географи тяжіють до визначення простору як території, соціологи акцентують увагу на силах внутрішнього «зчеплення», що цементують відповідний соціум. Найбільш узагальнюючим є погляд на простір як етносоціо-природне утворення, що виникає в процесі взаємодії людини та її

культури з природою, а також під впливом певних зовнішніх чинників. Йдеться, таким чином, не стільки про фізичний простір, скільки про конструйоване соціумами просторове середовище, тобто про простір, організований і окультурений людиною. Поняттям соціальний простір з часів П. Сорокіна позначають простір соціальної стратифікації й соціальної мобільності, в якому кожна людина займає певне соціальне становище. Поняття культурний простір, передбачає взаємодію чотирьох субстанцій – простору, часу, смислу і комунікації – і є надзвичайно емким. Воно включає геопростір, соціальний, психологічний, інформаційний і навіть уявний простір.

Для характеристики політичного простору введено спеціальну категорію на основі синтезу географічного простору з політичним процесом. Політичний ландшафт визначається як просторово організована система, що включає в себе, поряд з природними й соціальними умовами, феномени політичного життя. О.Паченков звертає увагу на те, що попитом у сучасному світі користуються простори-трансформери; вони можуть і не мати власної стабільної ідентичності «місця», а визначаються через ту активність, яка перетворює їх у «місця-процеси»⁴¹.

За класифікацією Ю. Остергаммеля, сучасна історична географія пропонує п'ять концептів просторової взаємодії, і всі вони виходять далеко за межі традиційного для західної регіональної науки економцентризму. Простір може розглядатися як розташування місць, і тоді він стає частиною географії локалізацій. Це – найпоширеніший підхід для дослідження історії поселень, урбанізаційних процесів, історії науки і техніки. Якщо простір розглядають як довкілля, у фокусі уваги опиняються кліматичні зміни, близькість до моря, наявність природних ресурсів. Сприйняття простору як ландшафту відсилає до сфери культурної специфічності і сформованої на цій основі системи уявлень. Коли простір постає у вигляді конкретного регіону, ми відразу ж потрапляємо у сферу просторових взаємозв'язків і локальних ідентичностей, хоча цілком можливим є і розуміння регіону як невеликої субнаціональної одиниці. І, нарешті, розгляд простору як контактної арили природним чином уводить у сферу різноманітних інтеракцій – з своїми напругами, мультикультурною багатоманітністю, гібридними новоутвореннями тощо.

Не випадково понятійний тезаурус західної регіоналістики має у своїй основі концепт просторовості. Оскільки простір більш плас-

⁴¹ Паченков О. Публичное пространство города перед лицом вызовов современности: мобильность и «злоупотребление публичностью» // Новое литературное обозрение. – 2012. – № 117.

тичний, ніж час, і важче піддається абстрактному осмисленню, Остергаммель уважно простежує різні «найменування простору», починаючи з XIX століття. У його баченні метаморфози європейської семантики простору тісно пов'язані з метафоричним переділом світу за геополітичними й стратегічними критеріями і у наш час найточніше передаються поняттями «просторовий порядок», «метагеографічні альтернативи», «теорії культурних кіл», «ментальні карти» тощо.

Територія – найбільш функціональний і часто вживаний термін у системі просторових категорій. Відповідним чином визначена територія набуває якості географічного таксона, тобто одиниці систематики географічних об'єктів. Відносно всіх інших одиниць вона є своєрідним операційним базисом. Територія – це не лише земля, а й та просторова сукупність людських, природних та інших ресурсів, яка робить можливою усяку цілеспрямовану діяльність. Водночас це те привабливе тло, яке сприяє постійній зміні критеріїв локалізації. Сучасного інвестора цікавлять не стільки самі по собі корисні копалини чи природні ресурси, скільки якість життєвого середовища, розвинута інфраструктура, зручні комунікації – все те, що не в останню чергу забезпечується системою територіальної організації. Дослідження реальної геопросторової організації суспільства розглядається як основа розвитку теорії і методики компонентних дисциплін – географії населення, географії трудових ресурсів тощо. Отже, територія вивчається і як простір, і як ресурс.

Проблема території – ключова у дослідженнях з проблем геополітики, ідентичності, національної пам'яті. Доволі часто на ній ґрунтується система міфологем і стереотипів, які обстоюють територіальні «права» тієї чи іншої етнічної спільноти. Розмитість і невизначеність критеріїв живить тертя й суперечки. На етнічні критерії спираються, як правило, етнічні спільноти, які відчували себе ущемленими у складі метрополій. Інші воліють визначати умовні кордони на основі минулих анексій чи тривалого домінування.

У контексті геополітичних змін кінця XX ст. докорінно трансформувалося основоположне для територіальної організації поняття «*регіоналізація*». Стимульована глобалізаційними процесами регіоналізація світової політики і міжнародних економічних відносин проявляється насамперед у перерозподілі владних повноважень, частина яких передається державами на наднаціональний, а частина – на регіональний, місцевий рівень. Міжнародна структура стає дедалі більш «багатозаровою», розвивається транскордонне співробітництво, зростає кількість регіонів різного рівня. На цьому фоні і сама регіоналізація стає як мінімум дворівневою; відбува-

ються паралельні процеси об'єднання держав у міжрегіональні структури і переструктурування регіонального простору всередині держав.

Регіоналізація у цьому новому контексті трактується як природний процес підвищення ролі регіонів у житті суспільства, регіональної самоорганізації й диференціації. Уособленням нових граней цього поняття може слугувати Європейський Союз. Багаторівнева політична система ЄС децентралізована. Взаємодія регіональних властей з наднаціональними інститутами й органами ЄС здійснюється як напряду – через брюссельські офіси регіонів, так і через консультативний орган – Комітет регіонів. Щорічно проводяться т.зв. Форуми згуртування з обговоренням спірних проблем. Пактом стабільності й зростання 2011 р. передбачений пакет базових нормативних актів про правила нагляду за економічною й бюджетною політикою держав-членів. У Євросоюзі, до складу якого входять 28 держав-членів, налічується близько 400 субнаціональних регіонів, що мають законодавчі й виконавчі повноваження⁴².

Економіка ЄС дорівнює економіці США, її населення становить 510 млн чол. Роль Європи в Міжнародному валютному фонді поступається лише США. 27 європейських університетів потрапили у глобальний рейтинг 100 найкращих. Як констатує американський теоретик «м'якої сили» Дж. Най, «відчуття того, що Європа стала об'єднуватися довкола спільних домовленостей і поглядів, зробило її дуже привабливою для її сусідів»⁴³.

На пострадянському терені поняттям «регіоналізація» позначається реакція регіонів на радянський гіперцентралізм, фіксація нового розуміння регіоналізму як раціонального принципу територіальної організації. Регіоналізація розглядається як наслідок посилення регіоналізму, а ставлення до цього явища варіюється від визнання його засобом реалізації переваг, що впливають з територіального поділу, до гостро негативних характеристик, що пов'язуються з політиканством місцевих еліт. Домінує, проте, переконаність у тому, що регіоналізм і регіоналізація не є синонімами сепаратизму й дезінтеграції.

Загалом же поняття «регіоналізація» і досі не вільне від розмитості і смакових уподобань. Приміром, політологи в Україні часто пишуть про «небезпеку регіоналізації», маючи на увазі поглиблення суперечностей по лінії «Схід–Захід». Соціологи розглядають регіона-

⁴² Прохоренко І.Л. Субнациональные элиты как субъекты трансформации политического пространства Европейского Союза // Политическая наука. – 2014. – № 2. – С. 110.

⁴³ Най Дж. Небезпека слабшої Європи // День. – 2016. – 12 січня.

лізацію здебільшого в контексті регіональної ідентифікації, яка виникає на ґрунті усвідомлення населенням даного регіону спорідненості у творенні власної системи життєзабезпечення і спільного духовного середовища. Правознавці схильні пов'язувати регіоналізацію з кризою традиційного інституту – інституту суверенної національної держави. Географи вбачають її основу в історичних особливостях освоєння простору, ландшафтній багатоманітності, прикрих наслідках антропогенного втручання, процесах урбанізації тощо. Культурологи акцентують увагу на соціокультурних характеристиках регіоналізації і специфічності регіону як території і як спільноти – своєрідного символу простору і групи водночас.

О. Майборода звертає увагу на те, що регіоналізація структури міжнародної системи в ідеалі має зменшувати хаотичність відносин всередині неї і спрощувати процеси регулювання. Але водночас вона посилює потенціал нових потужних світових акторів, здатних вступати у боротьбу за право регулювати системи. «Якщо при цьому регіоналізація набуватиме «цивілізаційних» ознак, то «зіткнення цивілізацій може стати реальністю». Принаймні глобальна стратегія сучасної Росії має ознаки наміру змінити цивілізаційну картину світу. Готовність екстремістських кіл сучасного ісламу до терору пояснюється традиційним для ісламського світу протиставленням себе «невірним». Міжнародна система не зможе функціонувати без біфуркацій, і буде добре, якщо вони, по-перше, матимуть лише локальний характер, а по-друге, обмежуватимуться економічною конкуренцією... Залишається сподіватися, що егоїзм, породжуваний етно/націєцентризмом, примусить національні держави із почуття самозбереження згуртуватися заради забезпечення непорушності міжнародного порядку»⁴⁴.

Категорія «регіоналізація», отже – одна з багатьох, які набули нового смислу в умовах розвитку глобалізаційних реалій. Нині це один з провідних політичних трендів, яким позначається комплексний процес, пов'язаний з регіональним структуруванням простору або ж із підвищенням ролі регіонів у соціально-економічному й політичному житті. Водночас це алгоритм явища, яке стимулює формування багатопарових територіальних ідентичностей. Те, що нині вкладається в поняття «революція регіонів», має у своїй основі суперечливі й неоднозначні процеси регіоналізації.

За визначенням більшості західних фахівців-регіонознавців термін «регіоналізація» ще більш розмитий і неусталений, ніж термін «регіоналізм». За Е. Томпсоном, він відбиває процес передачі повноважень або обов'язків від центрального уряду до рівня регіональних

⁴⁴ Майборода О.М. Етнічність у міжнародній системі. – К., 2015. – С. 371-386.

адміністрацій. Але такою ж мірою він застосовується для визнання регіональних одиниць як юридичних осіб територіального самоврядування, які значно відрізняються своїми культурними, економічними або політичними умовами для їх підтвердження. Найчастіше у формулу регіоналізації вкладається процес перерозподілу владних компетенцій, передачі функцій від національного на регіональний рівень. У більш широкому сенсі поняття «регіоналізація» може вживатися і як практичний прояв регіоналізму, антонім централізації, а також на означення активізації сил внутрірегіонального тяжіння.

Уже згадуваний В. Дергачов розрізняє (за функціональними ознаками) геополітичну, економічну й культурну регіоналізацію. Геополітична регіоналізація – це процес виділення й створення «великих просторів» (регіональних угруповань), військово-політична й економічна потужність яких здатна протистояти тенденціям до гегемонізації світового простору. Економічна регіоналізація включає поетапне формування в межах регіонального угруповання зон вільної торгівлі, митних союзів, спільного ринку. Культурна регіоналізація акцентує увагу на процесах розвитку культурних регіонів і субрегіонів відповідно до їхніх соціокультурних особливостей.

Специфічною особливістю сучасних процесів регіоналізації є те, що стихійно утворювані зв'язки роблять будь-який соціокультурний простір своєрідним мереживом із взаємонакладанням різних сітьових потоків. Господарсько-економічні зв'язки нерідко встановлюються і функціонують поза системою «влада – власність»; контроль за ними з боку влади утруднений. Тому владні структури країни мають бути зацікавлені у тому, щоб незбіг адміністративних і «невидимих» внутрішніх кордонів був мінімальним. Не меншою мірою вони мають опікуватися тим, щоб трансформації у політичній системі суспільства були адекватними завданням налагодження конструктивного соціального партнерства між центром і територіями.

У європейському контексті під регіоналізацією звичайно розуміють створення економічно інтегрованих просторів, розвиток економічних, політичних та інших зв'язків всередині регіону, а також виникнення регіональних об'єднань держав. Основними формами регіоналізації вважають утворення митних союзів, торговельних преференцій (квот), здійснення спільної валютної політики і системи платіжного обліку з іншими країнами тощо. Але ці визначення ніякою мірою не можна вважати вичерпними. Процеси активної регіоналізації в сучасному світі не варто розглядати лише під кутом зору оптимізації державного управління чи нової диференціації простору. Йдеться про набагато складніший процес своєрідної соціокультурної компенсації відчуження людини від глобалізованого

світу. Щоб простір існування людини відчувався нею як співмірний її запитам і очікуванням, процеси глобалізації мають обов'язково «врівноважуватися» створенням додаткових локальних рівнів самоорганізації. Саме вони здатні забезпечити людині усвідомлення власного суверенітету у безкрайньому просторі культурних смислів.

Погляд на територію як на сталий ресурс зазнав останнім часом істотної корекції. А. Волинчук розглядає її як ресурс вичерпний, до того ж, за умов швидкого зростання кількості населення планети, дефіцитний. У його баченні обмежена невеликими кордонами територія є комплексним (чи інтеграційним) ресурсом, оскільки освоєнню підлягає уся сукупність умов і компонентів природного середовища. При цьому територія не є однозначним пасивом у освоювальних процесах. Вона має набір активних характеристик і властивостей (геополітичне становище, статус, рівень розвитку та ін.), які можуть справляти як стримуючий, так і прискорений вплив на формування й розвиток поліфункціональної системи конкретного регіону. Включення території у процес державного будівництва робить її базисом формування складної територіально-політичної системи⁴⁵.

Регіонознавець М. Шаригін вбачав закономірності розвитку територіальної організації життя суспільства у вигляді послідовних стадій: створення відносно автономних територіальних спільнот; територіальна концентрація і формування районів, вузлів, центрів; просторова диференціація і формування таксонів різного просторового рівня. Територіальна організація розглядалася ним одночасно як явище і як процес. Як явище вона реалізується в формі ієрархії районів різного рангу, як процес має вигляд постійного руху і пульсації життя населення у просторі-часі⁴⁶. Розвиваючи цю ідею, В. Колосов пропонує розрізняти два різновиди територіально-просторових систем (ТПС). ТПС де-юре – це політико-адміністративні одиниці, ТПС де-факто – т.зв. політичні регіони, створювані для зручності управління територією, кордони яких не збігаються з усталеними. Їх неспівпадіння (як це існує сьогодні в РФ) здатне породжувати серйозні управлінські проблеми⁴⁷.

У баченні О. Неклесси світ, що виникає на наших очах, постає як рухливий, багатомірний космос співтовариств, що вибудовуються за екзотичними лекалами, яким насамперед притаманні культурна

⁴⁵ Волинчук А.Б. Дальний Восток России – геополитическая экспертиза трансграничного взаимодействия // Политическая наука. – 2010. – № 3. – С. 47-48.

⁴⁶ Шарыгин М.Д. Региональная организация общества. – Пермь, 1992. – С. 8-11.

⁴⁷ Колосов В.А., Мироненко И.С. Геополитика и политическая география. – М., 2001. – С. 290.

гравітація, потокова соціальність, розподілена множинність. Змінюється роль міст, національних держав, регіональних об'єднань. Колишній світ перевтілюється, диверсифікується, функції людей перетинаються, інколи зміщуються і накладаються одна на одну, але при цьому конкретизуються й персоналізуються, втрачаючи формат знеосіблених установ. У просторі міжнародних зв'язків утверджуються впливові суб'єкти – світові регулюючі органи, країни-системи, держави-корпорації; взаємодії між ними здебільшого є неформальними.

Формується, отже, поліфонічне середовище, багатоліке суспільство, яке структурують регіональні й квазірегіональні інтегрії, що мають оригінальну гравітацію, залежну від власних культурно-цивілізаційних основ. Основну роль у цих процесах А. Неклесса відводить містам: розповзаючись мегаполісами, обростаючи фавелами, вони «зазнають різноманітних мутацій, перетворюючись у хаби, термінали, закапелки багатомірного рухливого мегаполісу». Такі кардинальні зміни потребують нової орієнтації у лабіринтах соціальних просторів, створення гнучких правил, включаючи готовність до радикальних змін, неочікуваних надбань і втрат⁴⁸.

Підвищений інтерес до проблем регіональної ідентичності демонструють праці теоретиків «нового регіоналізму» Анесі Паасі (Університет Оулу, Фінляндія), Джозефіни Сиснер (Дослідницький центр міграції, етнічності й суспільства, Швеція), Томаса Перрена (Інститут досліджень соціальних наук, Франція). Усіх трьох дослідників цікавить насамперед вплив політики, а також «кордонної філософії» й ідеології на процеси формування регіональних ідентичностей. Увага фокусується навколо регіонального суперництва як мети політичних еліт. Воно передається здебільшого через застосування таких категорій, як «формування стереотипів» (*stereotification*), «комодифікація» (*commodification*), «стратифікація» (*stratification*). При цьому культурна комодифікація постає у вигляді об'єкта, який може визначатися у товарно-грошовому еквіваленті, зокрема в індустрії культури⁴⁹.

За умов глобалізації незмірно зріс інтерес соціогуманітаристики до територіального «наповнення» поняття «суверенітет». Дебатовуються проблеми взаємодії елементів суверенітету (територія, насе-

⁴⁸ Неклесса А.И. Преодоление Европы (Геоэкономический этюд) // Полис. – 2014. – № 3. – С. 28.

⁴⁹ Paasi A. Region and place: regional identity in question // Progress in human geography. – 2003. – № 27/4. – P. 475-485; Syssner J. Conceptualization of culture and identity in regional policy // Regional & federal studies. – 2009. – № 19/3. – P. 437-458; Perren T. New regionalism and cultural policies // Journal of contemporary European studies. – 2012. – № 20/4. – P. 459-475.

лення, влада, зовнішнє визнання), належності суверенітету (населенню чи територіальному утворенню), критерії суверенної держави, межі розмивання суверенітету під тиском інтеграційних процесів. Оскільки саме поняття «суверенітет» належить до числа антиномічних, чітко визначення терміну «територіальний суверенітет» становить певну трудність. Українська мова допускає розрізнення понять «суверенність» і «суверенітет» (в англійській мові обидва ці терміни передаються словом *sovereignty*). Отже, є можливість позначати поняттям «суверенність» територіальне верховенство, тобто право держави на верховну владу на власній території, територіальну цілісність і територіальну недоторканність. Деяко ширше поняття «суверенітет» розглядається здебільшого як загальновизнаний політичний принцип і система відповідних інституцій, які забезпечують права суверенів і створюють основу для їхнього співіснування. Хоча більшість дослідників вважає, що велика кількість «суверенностей» (монарх, народ, держава, нація) робить саме поняття суверенітету «вислизаючим» і таким, що потребує «доозначення» за рахунок понять «територіальність», «легітимність» та інших⁵⁰.

Просторова основа державного суверенітету визначається поняттям «територіальна організація», суть якого вже була охарактеризована вище. У найширшому розумінні у це поняття вкладається сукупність спільнот різного рівня і відносин між ними. Тому стан територіальної організації не можна визначити без врахування впливу владних відносин по всій вертикалі, починаючи від взаємодії гілок влади і кінчаючи компетенціями територіальної громади. В поняття територіальної організації входить як схема територіального членування, так і сукупність органів управління територіями. Ранжування територій відбувається на основі однотипності статусів і компетенцій тих органів влади і місцевого самоврядування, які на них розташовані. Від того, наскільки вдається відбити в територіальній структурі держави оптимальне поєднання інтересів центру і регіонів, завдань кооперації і спеціалізації територіальних одиниць, міжгалузевих і міжрегіональних зв'язків, залежить в кінцевому рахунку ефективність державного організму і якість суспільних відносин.

Новітні *теорії місця*, розроблені американським географом Джоном Егню, виходять з розгляду місць як первинних осередків політичного простору і арили взаємодії процесів, що протікають на різних рівнях – від глобального до локального. Для історичної

⁵⁰ Ильин М.В. Суверенитет: вызревание понятийной категории в условиях глобализации // Политическая наука. – 2005. – № 4. – С. 10-28.

регіоналістики особливо важливими уявляються підходи Дж. Егню до аналізу динаміки територіального поділу праці, а саме: бачення кожного нового етапу в його розвитку як такого, що полишає на території свій економічний і культурний шар, завдяки чому й створюється індивідуальна історія кожного місця. Надзвичайно цікавими є також його міркування щодо оптимальних моделей взаємозв'язку між центром і місцями та важливості врахування в процесі моделювання не лише соціальних і етнічних відмінностей, але й усього контексту мікрогеографії повсякденного життя⁵¹.

Загалом теорії місця останнім часом зазнали настільки значної корекції, що можна навіть говорити про певну девальвацію самого цього поняття. Нині воно найчастіше подається не в категоріях наявності чи автентичності, а через ті потоки, які воно через себе пропускає. Коли Мануель Кастельс запропонував формулу «простір потоків» (*space of flows*), філософи заговорили про кінець «місця» і навіть про його «смерть». Едвард Релф увів в обіг поняття, яке приблизно українською перекладається як «відсутність місця», «безмісцевість» (*placeless*). Ще далі пішов Марк Оже, запропонувавши формулу «не-місця» (*non-places*) – на означення транзитних територій, вокзалів, аеропортів тощо, не укорінених у свідомості людини як «місця проживання».

Нині центри світової економіки здебільшого уже не сприймаються лише у контексті певних країн; вони розглядаються як міжнародне сплетіння ділових кварталів великих міст з розташуванням у них провідних транснаціональних корпорацій, фінансових і політичних столиць. У процесах просторової організації сьогодні беруть участь не лише держави: економічна активність бізнесу як на рівні великих корпорацій, так і на рівні неформальних торговельних мереж має свій «регіональний вимір». Як європейський, так і неєвропейський інтеграційний досвід дав безліч зразків інноваційних підходів до проблем регіоналізації. Нових конфігурацій набула система ринків, перерозподільчих центрів, лобістських груп. Поряд з проблемними політичними кордонами першорядної ваги набувають економічні кордони. У процесі економічної інтеграції ринків і усунення бар'єрів на цьому шляху регіональні ринки можуть «розчинятися» у спільних структурах обміну товарами, капіталу тощо. Але на практиці рух до інтеграції ринків ще не набув якихось чітких форм і супроводиться, як правило, паралельними явищами дезінтеграції. Ситуація ускладнюється тим, що «кордони регіонів для інтеграції ринків» є у кращому разі доволі розмитими, а в гіршому –

⁵¹ Докладніше див.: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – С. 278-282.

спірними»⁵². Тому й поняття «регіональний комплекс», яке з'явилося в арсеналі регіоналістики на означення тісної взаємозалежності певних територій, є достатньою мірою умовним.

Фахівці виділяють кілька новітніх моделей регіональної інтеграції. До моделі спільного центру наближається Європейський Союз, до моделі міжурядових угод – Південноамериканський спільний ринок (МЕРКОСУР) та Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), до моделі корпоративної взаємодії – Північноамериканська зона вільної торгівлі (НАФТА). Все це – різновиди т.зв. «інтеграції знизу», яка диктує попит на децентралізацію. Останнім часом дедалі продуктивнішими з наукової точки зору вважаються концепції регіонів-воріт та міст-воріт. Так іменують території, які помітно випереджають інші частини країни з точки зору залучення у глобальний економічний обмін⁵³.

З врахуванням нових реалій соціотрансформаційної динаміки істотно переглянув своє трактування взаємодії територіального й функціонального принципів у науці про регіони Майкл Кітінг. Він показав, зокрема, що регіон є таким специфічним утвором, який, будучи тісно пов'язаним з територією, водночас такою ж мірою пов'язаний із функцією – культурною, політичною, етнічною, а саме тією, яка є домінуючою у регіоні і бере участь у конституюванні його простору. «Функція й територія ніколи не виступали альтернативними або змагальними принципами соціальної організації. Будь-яка система одночасно є територіальною й функціональною». Коли деякі соціологи доводять, що територія зникає, вони мають на увазі лише кінець національної держави як єдиного означника території. «У ситуації ослаблення «територіального принципу» і завдяки мисленню через поняття «регіон» ми можемо знаходити нові форми суспільного простору, меншою мірою пов'язані з державним рівнем».

З цього погляду, доводив Кітінг, ідея «Європи регіонів» є надзвичайно плідною, бо точно відповідає реальній ситуації. Вона пропонує нову ієрархію, здатну замістити стару. Йдеться про конкуруючі проекти визначення території як форми розмежування соціальних систем. «Держави більше не є суб'єктами, які в змозі встановлювати одну-єдину територіальну картографічну сітку». У своїх працях «Плюраціональна демократія» та «Нації проти держави» (2001) Кітінг увів поняття постсуверенітету, пов'язане з процесами диверсифікації управління. Цю ж ідею він розвинув у книзі 2009 р. «Незалежність Шотландії». Розглядаючи процеси

⁵² Либман А.М., Хейфец Б.А. Модели региональной интеграции. – М., 2011. – С. 21.

⁵³ Там само. – С. 101.

деволюції на своїй «малій батьківщині», Кітінг показав, що коли Шотландії й не судилося стати суверенною державою у традиційному сенсі, цей процес все ж означає її зміцнення як політичного співтовариства – незалежно від того, стане найважливішим Союзом Сполучене Королівство чи Європейський Союз.

Увагу Кітінга привернула також відчутна незбалансованість просторового розвитку і нерівність у Східній Європі. У якийсь момент, переконаний він, ці проблеми доведеться розв'язувати. «Ймовірність їх артикуляції й вирішення лишається невеликою доти, поки політична влада лишається настільки централізованою, а уряди все ще не бажають децентралізації»⁵⁴.

Не можна, однак, не бачити виразних ознак своєрідного євроскептицизму і навіть кризи європейського проекту як такого. У процесі створення проекту Єдиної Європи малося на увазі реалізувати доволі жорстку неоліберальну економічну модель, в яку з самого початку закладалися ідеї скорочення соціальних видатків і проблематизація тривкої зайнятості. Коли ж економічна криза, що почалася 2008 р., призвела до різкого ослаблення загальноєвропейської валюти, а такі «слабкі» ланки системи, як Греція, Іспанія, Ірландія опинилися на грані дефолту, система зіткнулася з відчутними ризиками, що спричинило масові протестні настрої. Євроскептицизм особливо активно розвивається у рамках консервативної і правоконсервативної ідеологій, впливових, зокрема, у Британії й Чехії.

На пострадянському просторі регіональну інтеграцію відчутно гальмують «дефіцит права» й «дефіцит довіри», а також інформаційна асиметрія. У 2010 р. стартувала перша організаційна структура, здатна забезпечити координацію зусиль країн-учасниць – Митний союз Росії, Білорусі та Казахстану. Але співпраця у цих межах наражається на серйозні проблеми. Російські фахівці доволі критичні у ставленні до «інтеграційних ритуалів» в СНД; на їхню думку, це радше «псевдоінтеграція», риторика, що не передбачає реального співробітництва. Однак навіть такі форми інтеграції підтримують «попит на регіоналізм»⁵⁵.

Інтеграційні механізми, запропоновані теоретиками «нового регіоналізму», також наражаються на критику. Найбільш послідовні серед критиків – англійські географи Джон Ловерінг та Дж. Гаррісон. Перший оголосив «науковою фантастикою» твердження, що саме регіон є головним пріоритетом економічної політики. Теоретичні

⁵⁴ «Європа регіонів? После эпохи национальных государств». Беседа с профессором Майклом Китингом // Перекрестки. – 2011. – № 3-4. – С. 9-12.

⁵⁵ Там само. – С. 184-185, 243.

підходи до пояснень феномена регіоналізму він поділяє на умоглядні й вульгарні⁵⁶. Менш категоричний Дж. Гаррісон, який характеризує свою позицію як «критику з симпатією». Хвилює його насамперед те, що кількість підходів до дослідження «нового регіоналізму» надмірна і невпорядкована. А також обмаль досліджень на теми взаємовідносин держав і регіонів⁵⁷.

Загалом можна констатувати, що в рамках «нового регіоналізму» вдалося синтезувати різні підходи, продуктивні самі по собі, але важко узгоджувані в рамках системи. Йдеться про соціальне конструювання регіонів, роль у цьому процесі культури, довілля, груп тиску тощо. Відбувся виразний перехід в регіональній аналітиці від дослідження регіонів національних держав до вивчення наднаціональних інститутів суспільних і ринкових механізмів, ролі регіональних еліт. Предметне поле регіоналізму як теорії й методології незмірно розширилося, але якісні критерії аналізу в його руслі ще потребують уточнень і відповідної репрезентації.

3. Геополітичне бачення світу і проблема кордонів

Геополітика – один з небагатьох наукових напрямів, які пережили складну еволюцію у ставленні до себе. Від майже максимальної зачарованості до надто скептичного ставлення – таким у загальних рисах виявився діапазон оціночних критеріїв. Засновники геополітики вважали, що географічні чинники як постійні в системі міжнародних відносин є визначальними, і наразилися на звинувачення у географічному детермінізмі. Нині домінують більш помірковані підходи, які вважають географічні чинники не детермінуючими, а такими, що створюють умови (*conditioning*). Не бракує, однак і відверто нігілістичних оцінок.

У Німеччині, приміром, намагаються уникати навіть самого цього терміна, в Росії його часто використовують довільно, без співвіднесення з різними просторовими чинниками, що породжує спокусу різних спекуляцій. Дехто оголошує геополітику анахронізмом на тій, мовляв, підставі, що місце (*geographical place, locality*) втрачає матеріальність, а відтак і сенс свого існування. А проте у світі

⁵⁶ *Lovering J.* Theory led by policy: the inadequacies of the «New regionalism» // *International journal of urban and regional research.* – 1999. – № 23/3. – P. 380-390.

⁵⁷ *Harrison J.* Re-reading the new regionalism: A sympathetic critique // *Space & Polity.* – 2006. – № 10/1. – P. 21-46.

ширяться «війни» за природні ресурси, і вони завжди «прив'язані» до певних територій. Як вважають російські політологи, у геополітики є власна дослідницька ніша, яка допомагає повертати простір у число чинників, що пояснюють міжнародні процеси. Тому, хоч геополітика як наукова дисципліна потребує ґрунтовного переосмислення, її потенційна значущість не лише зберігатиметься, але й, імовірно, зростатиме у зв'язку з новими дослідженнями просторів – географічних, політичних, економічних, соціокультурних та їх «взаємонакладень». На думку І. Бусигіної та І. Окунева, оскільки просторові (геополітичні) фактори виявляються протиставленими часовим (хронополітичним), це змінює уявлення про місце геополітики в системі наук про природні відносини. Особливого значення за цих умов набувають місцерозташування території та її антропогенні властивості, характер кордонів, еволюція територіальної структури, а також геополітичні образи простору. У цьому зв'язку вони пропонують розрізняти «високу» (академічну) й «низьку» (популярну) геополітику⁵⁸.

Початок ХХІ століття ознаменувався переосмисленням на новій теоретичній основі практично усіх методологічних підходів до геополітики. Йдеться насамперед про подолання розриву у дослідженні зовнішньої та внутрішньої політики; притаманний позитивізму, саме він зумовив певну межу між геополітикою й політичною географією. Нині геополітичний дискурс значною мірою переорієнтований на інтереси, чим зумовлені певні спрощення складних конфігурацій політичних гравців. Більший аналітичний простір – у розпорядженні практичної геополітики, що спеціально досліджує геополітичні культури і пов'язані з ними структури влади. Пояснення політичної нестабільності у її підходах більшою мірою базується не на тих смислах, які нав'язуються провідними політичними акторами з-поза простору національних держав, а на локальних версіях подій, що краще відображають наявні причинно-наслідкові зв'язки.

Про певну девальвацію реальної («вульгарної», «ідеологічної») геополітики фахівці почали писати відтоді, як був усвідомлений прямий зв'язок національного, регіонального й локального вимірів світової трансформаційної динаміки. Коли глобалізація почала трактуватися як рух, який іде не лише «згори», але й «знизу», через активізацію локальних співтовариств і взаємодію локальних культур, класична геополітика швидко перетворилася на геоінформаційну з виразним акцентом на метарегіональності і крос-культурних

⁵⁸ Бусыгина И.М., Окунев И.Ю. Пространственное распределение силы и стратегии государств, или что и как объясняет геополитика // Полис. – 2014. – № 2. – С. 106-123.

взаємодіях. Корпоративний поділ медіаринку і його комерціалізація породили феномен внутрішньої політики, здатної моделювати проблеми і навіть події⁵⁹.

На цьому ґрунті на Заході успішно розвивається школа «критичної геополітики», яка розробляє концепції нових вимірів безпеки з орієнтацією не стільки на територіально-географічне, скільки на інтерсуб'єктивне бачення простору. Можна навіть говорити про те, що цей уже доволі усталений на Заході напрям докорінно змінює уявлення про сутність і функції геополітики як наукової дисципліни. Оновлюються навіть її «класичні» різновиди – неокласичні підходи уже не уподібнюють, як правило, державу живому організмові. Примітивний географічний детермінізм лишився в минулому; водночас на першому плані опиняється значимість людського капіталу, структура й конкурентоздатність національних економік, місце країни у глобальних мережевих структурах тощо. Однак державна територія і кордони у неокласичних підходах все ж лишаються визначальною даністю.

На відміну від неокласичних, підходи «критичної геополітики» (її ще називають «конструктивною» або «активною» політичною географією) фокусують увагу на проблемах геополітичної культури, символах, образах, уявленнях громадян про «природні» та «історичні» кордони тощо. За Дж. Тоалом, пріоритетними сферами досліджень тут виступають національні традиції, геополітичні дискурси, просторові концепції в різних культурах (включно з концептами «місце», «район» тощо). Пошук відповідей на питання «що?», «де?», «хто?», «чому?» виявляється особливо продуктивним на матеріалі перехідних історичних періодів, у контексті взаємодії «своїх» і «чужих». За такого підходу простір виступає не як нейтральна для людини категорія – певні регіони стають національними символами, мобілізуються усі історико-культурні ресурси місця.

Особлива увага звертається на зміну рівнів просторової організації сучасного світу та характеру ієрархічності світ-системних зв'язків, появу нових різновидів регіонів (мета-, мезо-, трансрегіони). А основою структурування такого простору виступають диференціації – відмінності, сформовані в процесі історичного розвитку різними культурними практиками.

Теорії конструювання простору за умов XXI століття, отже, мають органічно вписуватися в нове бачення геополітичної культури – як системи узгодження інтересів і репрезентації знань про зовнішній світ. Кожна країна в ситуації постійної турбулентності

⁵⁹ *Нагорна Л.* Теорія регіоналізму: сучасне бачення // Регіональна історія України. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 81-85.

має дбати про те, щоб не зашкодити хиткій рівновазі, яка утримує світ на грані нових протистоянь. Нове геополітичне бачення світу постає у вигляді ментальної політичної карти, яка дає уявлення про співвідношення сил на світовій арені, переваги і вади різних геополітичних стратегій, ймовірні впливи незважених політичних рішень на систему глобальної безпеки, про оптимальні моделі державного устрою тощо. Геополітичний дискурс в ідеалі має враховувати наявність різних груп інтересів, відповідних ідентифікаційних практик та геополітичних традицій, ймовірних джерел зовнішніх загроз і потенційних союзників. При цьому має враховуватися залежність геополітичних уявлень від реалій, що історично склалися: місця країни й регіону у загальнопланетарному поділі праці та глобальному «просторі потоків», структури зовнішніх зв'язків, прямих іноземних інвестицій, міграційних процесів тощо.

У баченні авторів концепції мережевої влади М. Хардта та А. Негрі колишній суверенітет був жорстко пов'язаний з кордоном, а сучасний – «з детериторіалізацією, постійним пересуванням меж». Модель влади у глобальному світі постає у них як пірамідальна структура, що складається з трьох ярусів. На вершині піраміди – США, на цьому ж ярусі перебувають групи держав, що контролюють світову фінансову систему й процеси глобального обміну. Другий ярус уособлюють мережеві структури, створені транснаціональними корпораціями і ті національні держави, які спроможні налагодити контроль за рухом товарів і людей. На третьому ярусі – структури громадянського суспільства, неурядові організації, малі залежні держави⁶⁰.

У контексті сучасних процесів глобалізації, які супроводяться «дзеркальною» активністю регіональної та субрегіональної інтеграції, з'явився поділ країн на дві категорії – країни-суб'єкти (*globalization-makers*) і країни-об'єкти (*globalization-takers*). Перші зуміли скористатися перевагами глобалізації і примножили свій економічний і соціальний потенціал. Другі здебільшого сприймають глобалізацію як загрозу і чимало втрачають, виявившись не в змозі модернізувати свою економіку й соціальну сферу відповідно до викликів XXI століття.

Драматичні події, пов'язані з геополітичними зрушеннями початку XXI століття, спричинили переосмислення багатьох традиційних уявлень про цивілізацію й цивілізаторство, колоніалізм і постколоніальний світоустрій, імперію й імперськість як політичну стратегію. По-новому зазвучала проблема кордонів і погранич, яка постала не лише як просторово-політична й національно-регіо-

⁶⁰ Хардт М., Негри А. Империя. – М., 2004. – С. 161, 290.

нальна, але і як семантична й екзистенційна. Водночас на другий план відходять популярні упродовж століття пояснювальні моделі, побудовані на теоріях фронтиру і дихотоміях «центр – периферія», поступаючись місцем висвітленню проблем рубіжності в системі теоретичної і практичної лімології. Сам же феномен фронтиру осмислюється дедалі частіше не стільки як суто територіальний, скільки як ландшафтно-ментальний, пов'язаний із ідентичностями й ціннісними системами. Нової наукової мови вимагає репрезентація проблем екстремізму, правого радикалізму, міжнародного тероризму тощо.

Україна опинилася в епіцентрі політичних дебатів про територіальну цілісність, суверенітет, кордони. На її території розігрується грандіозна політична гра світових лідерів – США і Росії, в процесі якої вирішуються питання про те, яким буде світ у найближчі десятиліття – однополярним чи знову двополярним (можливо, й багатополярним). В основі нової геополітичної стратегії – теорії «м'якої», «розумної» сили, які вправно використовуються, принаймні в політиці щодо України, з обох сторін.

Серед ідеологічних концептів, що домінують у сучасному світі, важко знайти більш модний, ніж той, що вкладається у формулу *smartpower*. Уведена у політичний і науковий дискурс професором Школи Кеннеді Гарвардського університету Джозефом С. Наєм-молодшим формула «розумної сили» була своєрідною відповіддю на виклики «неотурбулентності» у сучасному світі й зводилася до зрозумілих для всіх максим: співвідносити цілі та засоби, чітко формулювати пріоритети й компроміси, бачити різницю між егоїстичними й структурними цілями. Більше сили – не завжди означає краще, доводив він. Благородні наміри часто призводять до жахливих наслідків, тому однаково небезпечні і надмірний оптимізм, і «злісне засліплення». У кожній країні повинен бути свій генеральний план гри, але не менш важливою є й гнучкість перед лицем нових викликів. Концептуальне мислення – це насамперед здатність розуміти зміни світової ситуації, інтуїтивно діагностувати їх, всебічно оцінювати ризики, протистояти будь-яким проявам екстремізму й насильства. «Тут потрібна далекоглядність, яку реалісти справедливо ставлять на перше місце в стратегії розумної сили»⁶¹.

Запропонований Наєм ще у 2003 р. термін *smartpower* зводиться до вимоги оптимального поєднання *soft-* та *hardpower* – м'якої та жорсткої влади, простіше кажучи, про поєднання у політиці примусу й притягальності. Пропозиція дістала розуміння у «великій»

⁶¹ Най Дж.-С. мл. Умная сила: Эссе // Политическая наука. – 2012. – № 4. – С. 179-194.

політиці. Двопартійну комісію щодо smartpower, створену у США у 2006 р. очолили колишній заступник Держсекретаря США (2001–2005) Річард Армідидж та Дж. Най. Вже наступного року комісія представила своєрідний звіт-інструкцію щодо практичного застосування «розумної сили». Першим пунктом у ній значилися альянси, партнерство й відповідні інститути. Ішлося також про коригування усіх сфер політики – від інновацій до публічної дипломатії. Однозначну відповідь на питання про те, наскільки послідовно діє у цьому напрямі адміністрація Б. Обами, дати важко. Політику США часто критикують за те, що її лінія у зовнішній політиці з кожним роком стає жорсткішою. Ця жорсткість, зокрема, була відверто продемонстрована по відношенню до українських подій кінця 2013–2014 рр.

Нині теоретиків smartpower особливо турбує ситуація в Європі – насамперед у зв'язку з навалом біженців, російською військовою присутністю у східній Україні, анексією Криму Росією, а також загрозою британського виходу з Європейського Союзу. Дж. Най фіксує неймовірні ризики для європейської єдності. Національні ідентичності лишаються сильнішими, ніж загальноєвропейська ідентичність. Активізація правих популістських партій збільшує ризики поширення ксенофобії. Якщо Британія на анонсованому Д. Кемероном до кінця 2017 р. референдумі проголосує «проти» і залишить ЄС, це серйозно вплине на європейську мораль. Якщо Європа стане слабшою упродовж 2016 р., це означатиме обопільну небезпеку і для неї, і для США⁶².

Концепт «розумної сили» взятий на озброєння й ідеологами Європейського Союзу, які постійно роблять наголос на привабливості європейської моделі. Водночас деякі лідери країн ЄС настоюють ставляться до чергової спроби легітимації американського світового лідерства. Ще більшою мірою ця настороженість виявляється в політиці Російської Федерації, але і її владні структури готові взяти політику smartpower на озброєння. У російській риторичній «розумна політика» – це «твереза, раціональна, адекватна політика», вільна від міфів, стереотипів та ідеологем, а також від «розброду та хитань», притаманних політиці РФ у перше десятиріччя її незалежного існування». Цікава інтерпретація «розумної сили» в устах китайського керівництва. Роблячи акцент на стриманості китайської дипломатії, воно апелює до конфуціанських коренів стратегічної культури і висловлює надію на те, що реалізація цієї «наукової концепції розвитку» сприятиме досягненню соціальної та міжнародної гармонії.

⁶² Най Дж. Небезпека слабкої Європи // День. – 2016. – 12 січня.

Отже, концепт *smartpower* виявився саме тим зручним «парасольковим» поняттям, в яке можна вкладати доволі відмінні смисли. Оскільки він по суті виступає синонімом «правильної, ефективної політики», його охоче беруть на озброєння і консерватори, і радикали. Цей концепт розглядають як всеохопне (*catch-all*) гасло, як «генетично кон'юнктурний» термін. За оцінкою російських політологів, у його популяризації взяли активну участь аналітичні центри, фабрики думки, інтелектуальні блоги, і саме це зумовило ефект підвищення за його допомогою «інформаційно-інтелектуального управління», «управління рефлексією» у світовій політиці. «*Smartpower* – це також швидкість обробки інформації, комунікаційна мобільність, здатність вести інформаційну війну й політичні кампанії у світових ЗМІ – нових і традиційних». За допомогою цього концепту держави сподіваються генерувати нові ідеї, технології, інститути. Адже «для всіх гравців, хоча й з різних сторін, є насущною ідея «розумної енергії», енергоефективності, розвитку інформаційних технологій»⁶³.

Утім, якщо не надто спокушатися яскравими брендами, зовсім не важко розгледіти за ними гегемоністські устремління провідних гравців на світовій арені. Трансформовані моделі світового лідерства позбавляються від риторики «стримування» й наступальності, віддаючи перевагу засобам інформаційного впливу з акцентами на інноваційності й багатоаспектності. І не випадково навіть теорії «керованого хаосу», що спираються на постулати синергетики, подаються сьогодні у привабливій упаковці «формування нового порядку». Саме на їхньому «облагородженні» спеціалізуються напруження Інституту у Санта-Фе (США), що розробляє методики практичного застосування теорій керованого хаосу у різних сферах, насамперед задля поширення у світі «ліберально-демократичних цінностей». Закладаючи основи цієї стратегії, співробітник держдепартаменту С. Манн ще у 1992 р. на конференції у Санта-Фе обґрунтував і відповідну тактику «гуманітарних інтервенцій» – «боротьби за уми країн і культур, відмінних від нашої». Метою цієї боротьби проголошувалося досягнення стану, коли народи будуть сприймати нав'язані їм цінності й погляди як свої власні, такі, що повністю відповідають їхнім інтересам і прагненням. Витіснення із суспільної свідомості в країнах, що піддаються такому тиску, традиційних цінностей і способів мислення – органічна складова такої стратегії. Звідси ставка на протестний потенціал, що існує у

⁶³ Чихарев И.А. Мировая политическая динамика: концептуальные основания и движущие силы // Политические науки. – 2012. – № 4. – С. 9-30.

кожному соціумі – зі звинуваченнями відповідних урядів у анти-демократичних діях, порушенні прав людини тощо⁶⁴.

Теорії кордонів є пріоритетними у тих версіях сучасного політичного регіоналізму, які позиціонують себе як конструктивістські. Регіоналізм трактується тут як різновид соціальної рефлексії, що базується на відчуттях територіальної спільності і відштовхується від концепцій ідентичності й особливого статусу погранич. «Долання кордонів» лежить в основі концепцій т.зв. виникаючого регіоналізму (*emerging regionalism*), в яких увага привертається до нововиниклих на пограниччях регіональних об'єднань (організація Чорноморського економічного співтовариства (ОЧЕС), Рада держав Балтійського моря, проект «Північний вимір»). «Винайдення (*invention*) нових форм регіоналізму розглядається як проблема знаходження таких нових форм кооперації «зверх кордонів», які б забезпечували інноваційність міжнародної взаємодії на рівні територіальних систем управління, ресурсозабезпечення, екологічної й культурної безпеки.

У баченні функціоналістів на чолі з Д. Мітрані кордони постають у вигляді своєрідних «інструментів інтеграції», які виявляють свої переваги за умов створення функціональних організацій на політичній, технічній основі. Неполітизовані експерти краще за політиків справлятимуться із завданнями налагодження функціональних зв'язків, за наявності яких конфліктувати буде не вигідно. Утім, Е. Хаас, Л. Ліндберг, Ф. Шміттер та інші неофункціоналісти застерігають проти автоматичного перенесення інтеграційних механізмів ЄС на ґрунт СНД, НАФТА чи інших об'єднань⁶⁵.

Міждержавні відносини в сучасному світі обтяжені величезним спадком минулих конфліктів, війн, національних образ. Бар'єри на шляху взаєморозуміння можуть провокувати недорозвинутість свідомості, традиціоналізм мислення, етноцентристські настанови, стимулювати відлуння колишніх воєнних, етнічних, релігійних протистоянь. У такому разі відмінності здатні створювати конфліктні поля взаємодії і навіть призводити до кривавих сутичок. Кожна країна, яка дбає про своє майбутнє, повинна уважно відстежувати стан латентної конфліктності у приграничних ареалах і розглядати проблему ймовірних ризиків у контексті загальних проблем національної безпеки.

Так сталося, що саме Україна стала об'єктом витонченого варіанту *smartpower* як з боку США та ЄС, так і з боку РФ. Розрахунок в першому випадку робився на можливостях українського ринку,

⁶⁴ Бутенко Е. Хаос: путь к власти // «2000». – 2014. – 10-16 января.

⁶⁵ Есин Р.О. Современный регионализм: новые направления в теории. – С. 175-178.

використання якого за рахунок «сплавляння» в Україну того, що в Європі вже не продається, має забезпечити додаткову стійкість враженій кризою економіці. Європейська модель, яка з легкої руки Д. Мілібенда утверджує себе як «зразкова влада» (*model power*), втрачає притягальність в очах тих, хто вже близько з нею по-знайомився. З цього погляду Україна, яка внаслідок зруйнованої системи громадянської освіти має про неї надто приблизне уявлення – чудовий об'єкт для «навіювання».

Євросоюзу Україна потрібна не лише як ринок, але й як рекламний агент. За оцінками Євробарометра (соціологічної служби при Єврокомісії) за останні шість років кількість європейців, що не довіряють ЄС, подвоїлася, досягнувши 60%. Євроскептицизм особливо поширений у державах, економічний стан яких цілком задовільний. У Франції число тих, хто хоче зберегти членство у союзі – 43% (проти 34%, які цього не бажають), але понад 60% не схвалюють напрям, у якому рухається ЄС. Провідні політичні сили Великобританії, за винятком ліберальних демократів, підтримують проведення референдуму за вихід з ЄС. Ба більше: парламент затвердив закон, який зобов'язує наступний британський уряд провести референдум про вихід з ЄС⁶⁶.

Що ж до Росії, то в її стратегічному арсеналі модулі імперськості, поєднані з ідеями цивілізаторської місії, займають помітне місце вже впродовж як мінімум двох десятиріч. Парадоксальне на перший погляд твердження Герхарда Сімона про «штучний і неісторичний характер» Російської Федерації – «держави, якої ніхто не бажав» – легко пояснити тим, що вона водночас виступає і як охоронець і продовжувач понад тисячолітньої історії імперії, і як фактор краху цієї історії. Її кордони «у багатьох випадках неможливо обґрунтувати ані етнічно, ані історично, ані економічно. Однак вони базуються на силі й міжнародному праві – двох чинниках, які повсюдно визначають розташування прикордонних стовпів». У 2000 році, коли писалися ці рядки, Г. Сімон ще не міг передбачити, що РФ явно віддасть перевагу силі над міжнародним правом і доволно зруйнує лінію кордону, яка «доти не піддавалася коригуванню будь-де». Хоча слід віддати належне його прогнозу: українізація Східної України містить «конфліктний потенціал, який не піддається калькуляції». Тому варто з високим ступенем довіри поставитися і до його висновку про те, що «держава, якої ніхто не бажав, очевидно, не має

⁶⁶ Дубенко Л. Троица, что норовит уничтожить Союз // «2000». – 2014. – 10 января.

іншої альтернативи, крім внутрішньої ліквідації і дальшого розпаду»⁶⁷.

Загалом трактування імперій упродовж останніх років зазнали помітних змін. Імперії визначаються нині як «відкриті системи, що прагнуть до територіального розширення», причому поняття «модерні імперії» тепер поширюються навіть більшою мірою на т.зв. «континентальні», ніж на морські імперії. Взагалі модні донедавна у класичній геополітиці теорії з поділом на «морські» й «сухопутні» (континентальні) держави з їх нібито одвічною ворожнечею нині втрачають сенс під тиском усвідомлення важливості глобальних засобів комунікації. Відтак втрачають евристичну цінність і теорії Хартленду (Х. Маккіндер), навколо модифікацій яких доволі довго вправлялися російські геополітики. Нині версії «особливого шляху» Росії у їхньому виконанні мають вигляд пропаганди імперських форм управління, причому під поняття «імперія» підводяться найрізноманітніші форми територіальної організації. Популярною стала відверта апологетизація Російської імперії, яка оголошується унікальною за своєю універсальністю, своєрідним «Третім Римом», якому вдалося забезпечити умови для спільного проживання й культурної взаємодії народів із різною цивілізаційною належністю⁶⁸. Теоретики імперії визнають, що «економічний простір», «митний простір», «екологічний простір», «спільний простір громадянських прав» – «характерні формули нинішнього політичного життя – свідчать про те, що імперія ще існує... Росія лишається квазі-імперією»⁶⁹.

Німецький публіцист Фріц Ерліх наголошує: той, хто шукає дійсні причини нападу Росії на Україну, не повинен звертатися до теорії змови. На війні заробляють гроші, а економіка Росії «тримається, як на волоссині, всього лиш на експорті зброї». Після США (29%) Росія (27%) є другим за обсягами постачальником великих систем озброєння в усьому світі. США у XXI ст. скоротили свої військові витрати, Росія, навпаки, їх нарощує, бо вже не може існувати без військово-індустріального комплексу. Тому створенням нових образів ворогів населення систематично готували до війни. Оскільки військова промисловість Росії виявилася дуже прибутковою, олігархи й акціонери цієї галузі жодним чином не зацікавлені

⁶⁷ Симон Г. Российский национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 2. – М., 2010. – С. 14-17.

⁶⁸ Логинов А.В. Российская философия XIX века о православно-мусульманском цивилизационном взаимодействии // Россия в современном диалоге цивилизаций. – М., 2008. – С. 19.

⁶⁹ Филиппов А.Ф. Наблюдать империи (империя как понятие социологии и политическая проблема) // Политическая наука. – 2013. – № 3. – С. 79, 85.

в зміні зовнішньополітичного курсу РФ. Лишається уповати на санкції: на те, що росіяни зрештою усвідомлять: орієнтована виключно на сировину і війну економіка в сучасному світі приречена на провал⁷⁰.

У трактуванні історика й політолога з Центру балтійських та східноєвропейських студій університету Сьодерторн (Стокгольм) Ігоря Торбакова пошуки втраченого статусу великої держави і глибоке антизахідництво, продиктоване «почуттям образи через уявне приниження з боку Заходу», стимулюють відродження ідеології класичного євразійства, яке почалося у 1990-х рр. Нині саме євразійство можна представити як специфічний тип російського націоналізму й консервативну ідеологію, які водночас воскрешають дискурс романтизму XIX ст. і адаптують його до сучасних умов. Симптоматичними виявилися спроби створити певну «гібридну» версію ідеології російської винятковості на основі поєднання ідей «неоевразійства» і класичних версій геополітики. Із «неоевразійства» запозичується зображення Росії як особливої цивілізації із загальносвітовою культурно-історичною місією, а із геополітики – теза про одвічне прагнення Заходу принизити й розчленувати Росію. На цій доволі хиткій основі вибудовуються як схеми специфічних інтересів і завдань Росії на пострадянському просторі, так і поширені уявлення про «співвітчизників», які, мовляв, потребують російського «захисту».

У такому контексті російські стратеги говорять про «нову міжнародну архітектуру» та регіональні інтеграційні об'єднання, надаючи при цьому «регіоналістському напрямку» чітких цивілізаційних конотацій. Але спроби поєднати імперську ідею з ідеєю нації в формулі «Росія – Євразія» і тим самим «врятувати імперію через її заперечення» виявилися завідомо програшними – утвердити всеосяжну «євразійську ідентичність» через поняття «пан-євразійського націоналізму» не вдалося. «Замість рішуче переосмислити Росію як національну державу і встановити її «справжній» національний інтерес, Москва грузне в сумнівній «постімперській» фазі – все ще відчайдушно прагнучи утвердити свої регіональні привілеї та досягти статусу великої держави». Як вважають російські стратеги, саме об'єднання Росії та її пострадянських сусідів у щільно інтегровану спільноту держав «дасть змогу цій європейській асоціації стати одним з головних центрів сили, що на рівних з іншими центрами братиме участь у світовому та регіональному правлінні». РФ прагне «контролювати Велику Периферію довкола Росії», щоб

⁷⁰ Ерліх Ф. Навіщо Росії потрібні війни і чому санкції такі важливі // День. – 2015. – 24 лютого.

запобігти встановленню стратегічного панування над нею будь-якої іншої світової потуги⁷¹.

Реакція світової спільноти на анексію Криму і зосередження російських військ поблизу українських кордонів, однак, засвідчили, що ця стратегія не принесла Росії очікуваних дивідендів. Опинившись у стані глибокої міжнародної ізоляції, РФ змушена відмовитися від стратегії і тактики «лобових зіткнень». Політики Росії не можуть не розуміти, що вони багато втратили, спровокувавши хвилю протестів у власній країні і довівши настрої русофобії до критичних значень в Україні. Зазнала цілковитої девальвації поширювана ідеологами «суверенної демократії» теза про унікальні морально-психологічні і культурні якості росіян, які, мовляв, є привабливими для інших народів і які дадуть їй змогу реалізувати свій варіант концепції «м'якої сили». Як показав український досвід 2014–2015 рр., віра в «особливу місію Росії» поза її межами притаманна переважно маргіналам. У політичних протистояннях аналітико-експертний дискурс підмінений конспірологічними теоріями, що активно експлуатують теорії змови і пошук ворога «на стороні». Розхитуючи основи цивілізованого співжиття і роблячи ставку на насильство, такі теорії неминуче посилюють процеси дестабілізації й деградації політичних систем.

4. Концепції центр-периферійних відносин

Упродовж усього ХХ століття базовим фундаментом територіальної організації виступала обґрунтована І. Валлерстайном дихотомія «центр-периферія». Описання будь-якої епохи, доводив Ю. Ос-тергаммель, можна дефініювати як за допомогою часу, так і через просторові конфігурації. Найважливішою моделлю такої конфігурації є співвідношення центру й периферії. Центри – це ті місця, де зосереджуються люди і влада, креативність і символічний капітал. Вони випромінюють енергію і притягують до себе. Периферії ж – це більш слабкі полюси в асиметричних відносинах із центром. Вони швидше одержувачі, ніж відправники імпульсів. Хоча баланс

⁷¹ Торбаков І. Прикросці «євразійської» орієнтації // Критика. – 2013. – Ч. 9-10. – С. 12-15.

усередині зв'язки «центр-периферія» постійно зміщується на рівні локальних явищ і процесів, а інколи й на більш високих рівнях⁷².

«Мислення у категоріях центр-периферія, – доводить австрійський політолог Г. Ботц, – передбачає певну ієрархію просторових відносин як по горизонталі (місто – село, метрополія – віддалені сільськогосподарські провінції, «вітчизна» – колонії, центр міста – окраїни тощо), так і по вертикалі, приміром, економічна зверхність, політичне домінування, соціальна диференціація, культурна гегемонія». Як показав Ф. Бродель, ця ієрархія породжує напругу і тягне за собою зміни усєї системи⁷³.

За умов, що складаються в індустріально-урбаністичну добу, саме з характером відносин між центром і периферіями якнайтісніше пов'язаний феномен поляризації соціально-економічного простору. Поняттям «центр» позначається як певний адміністративний осередок, так і місце генерування технологічних, соціальних, культурних та інших інновацій. Периферія – ареал впливу центральних інституцій і те живильне середовище, яке в ідеалі має забезпечувати життєдіяльність центру. Контрасти між центром і периферією – джерело виникнення і відтворення територіальної нерівності.

І природничі, і соціогуманітарні науки активно застосовують концепт «цент-периферія», проте чіткої його суті та усталеного змісту часто не спостерігається. Ф. Бродель акцентував увагу на ролі кордону (як маркера ідентичності центральної чи периферійної системи) і на ієрархіях у відносинах між більш розвинутими економіками центру і менш розвинутими економіками периферій. С. Роккан активно застосовував дихотомію «центр – периферія» для аналізу розподілу ресурсів (сировини, капіталу, знань) і комунікаційних потоків.

Новим словом у концепції центр-периферійних відносин стало уведення І. Валлерстайном поняття напівпериферії. Цей термін він застосовував для характеристики достатньою мірою розвинутих середніх зон, які відіграють у системі центр-периферійних відносин подвійну роль: з одного боку, пом'якшують тиск периферії на центр, виступаючи в ролі своєрідного буфера, а з другого – забезпечують економічний обмін між ними⁷⁴. Підтримка центром напівпериферій стимулює амбіції віддалених чи відсталих периферій, які домагаються, як правило, такого ж ставлення до себе. У соціології

⁷² *Остерхаммель Ю.* Трансформация мира – история XIX века. – С. 76-77.

⁷³ *Ботц Г.* Австрия после 1918 г.: влияние долгосрочных эффектов центра-периферии на политическую систему // Политическая наука. – 2013. – № 3. – С. 137-138.

⁷⁴ *Wallerstein I.* The modern world system. – New York, 1974. – P. 349-350.

прийнято розглядати напівпериферію як проміжну ланку між центром і периферією, яка експлуатується ядром, але сама виступає у ролі експлуататора щодо периферії. За О. Стегнієм та М. Чуриловим, «напівпериферія – найбільш динамічна ланка в усій ієрархічній системі, саме за її рахунок відбувається, як правило, реорганізація простору в періоди економічних криз»⁷⁵.

У ідей Валлерстайна завжди було чимало опонентів⁷⁶. Далеко не всіма сприймалося розмежування напівпериферій і периферій. Однак, сьогодні навіть найбільш категорично настроєні щодо цього розрізнення російські фахівці визнають, що у вигляді схеми «центр – напівпериферія – периферія» можна представити структуру будь-якої країни. При цьому зазначається, що напівпериферія може бути як природною, тобто виниклою під впливом об'єктивних соціо-економічних передумов, так і штучною, сформованою центром для розв'язання специфічних геополітичних завдань (зокрема для продукування міфу про внутрішнього Іншого). Наявні спроби саме під таким кутом зору представити історію російської державності. При цьому процес штучного відтворення напівпериферій і перенесення ядер російської державності починають з часів Київської Русі. Головна теза тут така: формування образу «внутрішнього Іншого» відбувалося в Росії за рахунок відтворення напівпериферій на окраїнних територіях нової колонізації. Ментальна структура, що відбивала пріоритети регіонального розвитку країни, в результаті не співпала з економічною, орієнтованою на розташування центрів у внутрішніх регіонах. Це створило вічну дихотомію територіального розвитку Росії, що постійно хитається між централізацією й необхідністю розвитку регіонів. Фахівці шукають відповідь на ключове питання: де межа маргіналізації (хай і не завжди свідомої) центром периферії, після якої периферія починає тяжіти до сепаратизму?

Якщо визнати такий підхід продуктивним, можна сконструювати й український варіант схеми «центр – напівпериферія – периферія», вмістивши напівпериферію в ареал «нового освоєння» територій південного Сходу. Донбас і дніпропетровський регіон, що бурхливо розвивалися у другій половині XIX і у XX столітті, стали саме тією напівпериферією, яка активно підтримувалася імперським центром і водночас маргіналізувалася ним внаслідок хронічної неуваги до облаштування життєвого простору, співмірного запитами працюючої людини. Зрештою це й дало ефект активізації

⁷⁵ Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – С. 7.

⁷⁶ Див., напр.: Эстуд Э. Современная мир-система Валлерстайна // Теория и методы в современной политической науке. Первая попытка теоретического анализа. – М., 2009.

спочатку помірковано протестних, а потім і відверто сепаратистських настроїв на Донбасі.

З позицій сьгоднішнього дня підходи, базовані на валлерстайнівській бінарній системі, однак, уже не постають як істина в останній інстанції. Розпад СРСР вивів на політичний подіум понад 20 нових держав, для яких колишній центр у вигляді СРСР уже таким не сприймається. Концепт «центральної периферії», уведений у науковий обіг часописом «Ab Imperio», лише на перший погляд уявляється оксюмороном. Насправді за ним стоїть спроба ретроспективного переосмислення усього комплексу центр-периферійних відносин в Російській імперії і в СРСР. У розгорнутій журналом дискусії на цю тему взяли участь науковці більшості колишніх республік СРСР. Характер дискусії свідчить про те, що звернення його редакції про переведення дискурсу, базованого на «державоцентризмі» й хронологічній періодизації, у формат аналізу нестійкої рівноваги й асинхронності історичного розвитку, дістало розуміння у значної частини науковців колишньої «периферії».

Розпочата на такій високій ноті дискусія засвідчила необхідність перегляду не лише старих «імперських» підходів і загальних цивілізаційних конструктів, але й багатьох новітніх догм, які упродовж останнього двадцятиріччя міцно опанували простір національних історіографій. Зрештою з'ясувалося, що перегляду потребує уся традиційна схема «колоніальних досліджень», зокрема, традиція прирівнювання російської колонізації до колоніалізму. Адже «погляд з периферії на імперський центр багато в чому обмежується, якщо не бачити панораму імперії з її центру, вектори колонізації, її відцентрові й доцентрові сили»⁷⁷.

За сучасних умов, коли напрям суспільних змін стає непередбачуваним, ієрархія центру й периферій втрачає свій первісний смисл. Сучасний апарат влади, маючи мережеву структуру, не обов'язково прив'язаний до певної, обмеженої кордонами, території, у свої відкриті межі він поступово включає увесь глобальний простір. Суверенітет, отже, набуває віртуального й дискретного характеру. Його характерною рисою є переміщення до кордонів, які є рухливими, а сформовані ними ідентичності – хиткими. Для легітимації влади це створює чимало ускладнень. Водночас виникає ефект «гібридної суб'єктивності» – вона «не належить жодній з цих ідентичностей і водночас належить їм усім. Так само як і імперський

⁷⁷ Forum A1. Периферийность центра в современных национальных исторических нарративах // Ab Imperio. – 2013. – № 1. – С. 79.

суверенітет, суб'єкти в суспільстві контролю мають мішану структуру»⁷⁸.

Крах двополюсної системи світоустрою і розпад СРСР показали, що поняття «центр» і «периферія» – значною мірою умовні і здатні мінятися місцями. Класична валлерстайнівська модель захиталася, а це потягнуло за собою необхідність перегляду усіх схем, базованих на догматиці «панування – підкорення». Нового дихання набули більш гнучкі підходи, зокрема модель семіосфери Ю. Лотмана, в якій кордону відводиться роль головного інноваційного чинника, що зумовлює динамізм і оновлення системи. Уведенням дефініції «центральність периферії» російські науковці обґрунтовують тепер уже очевидну для всіх тезу: «соціальні кордони умовні, пластичні й ситуативні, час рухається з різною швидкістю у різних контекстах і одночасно можуть співіснувати різні «історичні епохи». У різних соціумів – різні уявлення про «соціальну норму» і різні «площини розмаїття». А отже, саме гібридні ідентичності, що складаються в різних пропорціях з різних компонентів з різними властивостями в різних умовах, є основними «персонажами» у «новій імперській історії».

У такому перенесенні просторових акцентів закладено, на наш погляд, методологічний ключ для розв'язання принципової для нових національних історіографій проблеми: чи зберігає свій креативний потенціал у нових умовах конвенційна валлерстайнівська бінарна схема «центр – периферія», чи тепер саме периферійна проблематика стає повноцінним суб'єктом («центром») нових наративів минулого? І «що треба знати про цей колишній «центр» при написанні історії колишньої «периферії», що повинне увійти у національну історію, а що ні? Адже, як виявилось, «центральність» не є суто просторовою категорією, і вона не гарантується механізмами формального академічного статусу»⁷⁹.

Утім, хоч якою продуктивною виявиться триваюча дискусія з приводу нових параметрів «периферійності центрів» і «центральності периферій», основоположні параметри класичної схеми «центр-периферія» лишатимуться непохитними, оскільки є універсальними. Нові підходи не суперечать висновку про те, що саме історія освоєння чи завоювання периферії (успіхи, невдачі, фізичні розміри) дає уявлення про механізми територіального контролю й істотно впливають на внутрішню структуру політичних систем. Головна проблема тут пов'язана із феноменом соціетальної ідентичності території. Будь-яка більш-менш велика територіальна

⁷⁸ Хардт М., Негри А. *Імперія*. – С. 161, 309.

⁷⁹ Центральность периферии // *Ab Imperio*. – 2012. – № 1. – С. 9-18.

спільнота неоднорідна, а неоднорідність симулює прагнення до автономного розвитку. Зрештою виникає конфлікт: периферійні еліти прагнуть контролювати внутрішні соціетальні кордони, а центр намагається їх ламати. За Рокканом, саме трансакції через кордони становлять сутність центр-периферійних відносин.

На розрізненні соціетальних і культурних центрів та їхньої периферії базується типологія центр-периферійних відносин, запропонована Ш. Ейзенштадтом. Якщо в імперсько-феодальних системах відносини між центром і периферією мають відносно симетричний характер, то за умов соціального й культурного плюралізму «сегменти периферії здатні створювати ефективні системи контролю соціетальних кордонів і підвищувати рівень своєї політичної автономії – аж до появи т.зв. «сегментованого регіоналізму»⁸⁰.

Нині вже існує велика за обсягом література, яка ілюструє неоднозначність застосування категорій центральності й периферійності до історії імперій. Піддається обґрунтованій критиці увесь геохронополітичний вимір диференціації суспільних відносин, базований на дихотомії сучасного й відсталого. Доведено, що розвиток може визначатися не лише у зіставленні з відсталістю, але й просто через концепт інакшості, і на цьому побудована вся система новітньої критики євроцентризму.

Однак знов і знов суспільну думку будоражить проблема виликів для національних держав, що виникає у контексті порушення традиційного принципу моноцентричності. «Що відбувається з політичними інститутами? Чи здатні вони забезпечити тривкість фрагментованих політій? Чи може взагалі бути стійким фрагментований порядок? Чи, навпаки, за нових умов лише фрагментований порядок і може бути сталим?» Зрештою виявляється, що «на сьогодні немає теоретично обґрунтованого й емпірично перевіреного пояснення, які констеляції сприяють, а які перешкоджають інституційній тривкості»⁸¹.

Проблема наявності чи відсутності тенденцій, що вступають у суперечність із самою природою національних держав, отже, лежить у площині продуктивності центр-периферійних відносин, що, до речі, переконливо підтверджено й українським досвідом 2014–2016 рр. За таких умов першочергового значення набуває переосмислення парадигмальних основ історій «націй-держав». Очевидно, що коли принцип націй обирається як «природна» рамка аналізу,

⁸⁰ Гончаров Д.В. Структура територіальної політики в Росії // Поліс. – 2012. – № 3. – С. 63-74.

⁸¹ Панов П.В. Институциональная устойчивость фрагментированных политий // Политическая наука. – 2012. – № 3. – С. 31-49.

гіперболізації етнічності практично неможливо уникнути. Так само, до речі, як і пояснення етнічних чисток мотивами доцільності чи патріотичними міркуваннями. Більш раціональний погляд на співвідношення мотивацій умовних «центрів» і «периферій» піде на користь не лише науці, але й політичній практиці, оскільки перешкоджатиме радикалізації національної уяви.

Парадигма регіоналістики, отже, виявляється цілком співзвучною сучасній тенденції до глобального осмислення всіх, у тому числі й локальних, проблем. Новий рівень міждисциплінарного синтезу вибудовується на фоні кардинальної зміни загальних концептуальних схем, в контексті масштабних соціотрансформаційних процесів, які формують новий погляд на регіон і регіоналізм. Структура наукового знання про специфічність регіонального розвитку відбиває принципово нові гносеологічні підходи до культууроутворюючих факторів у житті соціумів, при цьому культура і ґрунтовані на ній форми самосвідомості розглядаються як основний інтегруючий фактор. На зміну етнологічній парадигмі, яка у свій час стала базою для розв'язання багатьох принципових для гуманітарного знання проблем, але значною мірою вичерпала свій креативний потенціал, дедалі більше приходить соціологічна, яка дістає втілення в концепціях політичних націй і громадянського суспільства. Вона успішно доповнюється комунікативно-культурною та семіотичною парадигмами, які орієнтують на уважне дослідження інформаційних та ментальних процесів, регіональної свідомості, локальних рівнів спілкування.

Зрозуміло, що в самому співвідношенні понять «центр» і «периферія» закладено високий ступінь метафоричності. Але не можна не бачити й того, на що звертає увагу С. Каспе: «серед «безсмертних» метафор, що використовуються для описання соціальних феноменів, чи не найпомітніше місце займають метафори просторові». І саме ця метафорика дає змогу не тільки прояснити причини розпаду імперських форм та їх заміщення моделлю територіальної держави, феномен виникнення демократичної й національної ідей, але й зрозуміти, як і чому збанкрутілі імперські ідеї відроджуються знову і знову⁸².

Географізація образів світу породила потребу у власній «метамові», що відображає реалії існування масштабних перехідних геокультурних зон. У наш час вважається вже малоефективним традиційний геополітичний аналіз із жорсткою фіксованістю і прив'язаністю до державних територій. Процеси глобалізації, форму-

⁸² Каспé С.И. Апология центра: о забытом методологическом ресурсе политической науки // Полис. – 2005. – № 1. – С. 11, 23.

вання транснаціонального світу зовсім по-новому висвітлюють проблему кордонів і локалізованих спільнот. З одного боку, частина функцій держави виривається за її межі, виявляючись у зростанні тенденції до створення єдиних економічних і оборонних просторів, єдиного інформаційного поля. З другого боку, і самі регіони виступають повноправними учасниками міжнародних економічних відносин. Природно, що у зв'язку з цим зростає значення ідеографічної географії, тобто тієї галузі географічного знання, яка описує властивості окремих «просторів-територій» за допомогою методу районування. За Б. Родоманом, районування відіграє в географії таку ж роль, як класифікація у біологічній систематиці⁸³. В горизонтальній структурі геопростору (географічного універсуму) «місце» проявляється у вигляді набору «територій» і «районів». Співвідношення «геоверсуму» територій і регіонів відбиває філософське розуміння діалектики загального, особливого і специфічного.

У контексті сучасних гібридних війн слушною є думка Дж. Ная про розмивання кордонів військового фронту та цивільного тилу: виключно воєнною силою не можна перебудувати суспільства регіонів, які роздираються конфліктами, застерігає він. Це є небезпечною помилкою. У тих випадках, коли держави нездатні ефективно управляти власними територіями, такі структури можуть завдяки серії політичних і збройних операцій дістати насильницький контроль над місцевим населенням. Тоді «війна між людьми» (визначення, дане Рупертом Смітом, колишнім британським командувачем у Північній Ірландії та на Балканах) «рідко закінчується на звичних полях битв традиційних армій»⁸⁴.

Як вважає Голова Військового комітету НАТО Кнуд Бартелс, гібридна війна не є винаходом сьогодення. Її головна ознака – поєднання військових і невійськових засобів, це, так би мовити, «війна без обмежень». Прикладом може бути і російсько-фінська війна, і дії радянських партизанів під час Другої світової війни. Гібридні засоби ведення війни сьогодні можна визначити як «суміш військових і невійськових засобів, а саме: дипломатії, інформації, військової сили, медійної складової й економічного тиску». На думку експертів НАТО, саме таку війну нині веде Росія проти України, використовуючи поряд із звичайними озброєннями (причому наявність ядерної зброї також відіграє певну роль у демонстрації потенціалу) кібернапади, активну пропаганду і тиск в економічній і енергетичній сферах. Приклад російсько-української кризи, вважає Бар-

⁸³ Родоман Б.Б. Уроки географии // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 41.

⁸⁴ Най Дж. Майбутнє сили, або Про непередбачувану еволюцію воєн // День. – 2015. – 10 лютого.

телс, свідчить про те, що подібні ситуації завжди виникають несподівано, і ніхто не в змозі керувати ними, а отже, потрібно бути готовими до усього. Звісно, не можна сподіватися розв'язати гібридні виклики виключно військовими засобами. Не слід «мілітаризувати» гібридні загрози, але військова міць може змусити противника змінити підходи і відмовитися від прямої агресії⁸⁵.

І все ж гібридні війни у сучасному світі – новий феномен, переконливе свідчення того, що протистояння заходу й Росії вступило у фазу «змагання без правил». Такі війни, як правило, ведуться на «нейтральних територіях», і у нашому випадку полігоном для випробування нової стратегії і тактики стала Україна. Наявність у головних протиборчих сторін зброї масового знищення утримує світ на грані повномасштабної війни, здатної легко перерости у третю світову. Але у провідних політичних акторів, зокрема у США та РФ, існує тверда упевненість у тому, що тактика «зашморгу» на шії противника може виявитися не менш ефективною, ніж тактика відкритих воєнних зіткнень. На одночасне застосування воєнного, економічного, фінансового, дипломатичного, інформаційного тиску покладаються великі надії, і таке «опосередковане втручання» виявляється фатальним для країн, що перебувають на цивілізаційних порубіжжях і легко потрапляють у пастки різних «інтеграцій» та «асоціацій». Для перетворення їх на джерело нестабільності і навіть гуманітарної катастрофи офіційне оголошення війни зовсім не обов'язкове. Стратегічну перевагу у таких «багатомірних» війнах дістають, як правило, ті, хто першим зрозуміє: війну треба вести не за території, а за душі людей. Тому, як справедливо наголошують В. Ткаченко та М. Дорошенко на основі аналізу російської тактики і сумного українського досвіду, «гібридна» війна це насамперед війна ідеологічна⁸⁶.

Справедливості заради варто зауважити, що світова соціогуманітаристика відреагувала на явища «неотурбулентності» задовго до того, як «гібридні війни» стали фактом. Уже крах двополюсного світу змусив її теоретиків замислитися над тим, наскільки ефективним в принципі може бути традиційний соціальний аналіз із жорсткою прив'язкою до територій і кордонів. Дискусії про місце і роль територіальності в сучасному світі тривають і сьогодні, бо лишається непряоясненим, чи не закреслить домінуюча у ньому ворожість і агресивність будь-які основи світопорядку? І чи підвладний взагалі науковим поясненням феномен «стиснення часу-простору» (З. Бау-

⁸⁵ Кучерявенко Н. НАТО versus гібридні загрози // День. – 2015. – 7-8 травня.

⁸⁶ Ткаченко В., Дорошенко Н. «Гібридная война – истоки и политические последствия // Україна – Європа – Світ. – Вип. 14. – 2014. – С. 50.

ман), коли всі просторово-часові межі стають умовними й розмитими, а для багатьох соціумів неспроможність пристосуватися до умов глобалізованого світу стає «знаком знедоленості й деградації»?

Зрештою, головним питанням для людства, очевидно, ще довго буде таке: чи залишиться територія основною підвалиною державного суверенітету? Локальність чи транслокальність переважатиме у мережевих системах, що змінюють звичні просторові ієрархії? Шукати відповіді на ці та інші споріднені питання немисливо без заглиблення у складні контексти граничності, специфічності порубіжних соціумів, історичних витоків демаркаційних ліній тощо. А отже, проблема внутрішніх кордонів стрімко переростає ті прикладні рамки, з якими ми звикли її пов'язувати. Без ґрунтового теоретичного осмислення того, що значать у її житті кордони, будь-яка держава приречена на стратегічну сліпоту.

5. Особливості сучасного федералізму

Концепт федералізму у його сучасному політичному й академічному вимірі надзвичайно пластичний. Цим терміном позначають як тенденції до децентралізації влади, так і різноманітні інтеграційні проекти. Ідеї розосередження влади домінують як у сучасній Європі, так і на пострадянському просторі. Утім, коли знадобився термін на означення ідеології європейської єдності, ідея федералізму негайно була закладена у її фундамент. А. Макаричев, який нині працює у Тартуському університеті, звертає увагу на значне розширення «геометрій регіоналізму» – друге дихання дістав Веймарський трикутник (Німеччина, Франція, Польща), нових смислів свого існування набула Вишеградська група (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина), нової якості набули дипломатичні консультації у форматі «3+1» (Німеччина і країни Балтії). На його думку, йдеться про нову модель німецької «м'якої» гегемонії, що спирається на систему регіональних інституційних партнерств. В результаті маємо зіткнення двох різних підходів до майбутнього Європейського Союзу, перший з яких автор називає «сильним», а другий – «слабким» федералізмом⁸⁷.

⁸⁷ Макаричев А. Федерализм и кризис Еврoзoны: германские дебаты и российские дилеммы // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 5. – С. 11-23.

Проблеми федералізму в сучасному світі актуалізуються і внаслідок очевидності вад, закладених у модну свого часу доктрину самовизначення націй. Надії на те, що диверсифікаційні процеси в ході її реалізації вдасться «врівноважити» федералістичними проектами, не справдилися.

Вразливість федералістських моделей легко проілюструвати на прикладі Бельгії. Країна, яка вважалася «мотором» європейської єдності, виявилася заручницею потужних відцентрових процесів на власній невеликій території і зрештою опинилася на грані розпаду. Ціла серія реформ у напрямі «динамізації федералізму» протистояння валлонської і фламандської общин не пом'якшила, хоч регіони і співтовариства дістали незвично великі права аж до власних парламентів і урядів. У підсумку країна виявилася поділеною не лише за національно-територіальними, але й за культурними ознаками, причому межі регіонів і культурно-мовних спільнот не завжди збігаються. Навколо двомовного регіону Брюссель розташовані як фламандські, так і валлонські общини. Німецька спільнота живе на території Валлонії, але дві німецькі общини виділені із німецької спільноти і віднесені до французького масиву. Отже, вважають аналітики, «більше свободи» не завжди означає «краще», в усякому разі коли мова йде про багатонаціональні федерації». Оскільки Бельгія упродовж тривалого часу уособлювала велику європейську ідею, її ймовірний крах може означати і крах «федеративної Європи»⁸⁸.

Чимало складностей у розвитку федерацій (і бельгійська тут не становить винятку) пов'язані з обставинами їхнього утворення. У сучасному світі домінують два найпоширеніші типи автономій. Перший виник історично шляхом надання більш широких прав територіям із виразними економічними чи ментальними особливостями – як правило, за умов наявності компактно проживаючої групи, яка відповідає статусу «національна меншина». Другий утворився шляхом надання спеціального статусу територіям, які за своїми економічними, політичними особливостями цього потребували і такий статус активно виборювали. У Бельгії нідерландці (фламандці) довго добивалися спочатку визнання мовної рівноправності, а потім – практичної реалізації законів, що урівнювали в правах французьку й нідерландську мови. Сепаратизм, який виник на цій основі, мав не лише антиваллонське, але й антибельгійське спрямування.

⁸⁸ Погорельская С.В. Бельгия и Европа. Бельгийский федерализм – лаборатория европейского единства // Актуальные проблемы Европы. – 2009. – № 3. – С. 191-192.

Коли результати регіоналізації закріплюються конституційно, говорять про федералізацію й автономізацію. Найбільш відчутною перевагою федералізму як форми державного управління вважається відкритість і публічність у вирішенні спірних питань у відносинах відповідних суб'єктів. Виразом глибинної суті федералізму є принципи партнерства і відповідні договірні, добровільно прийняті на себе партнерами зобов'язання. Новизну підходів у цьому плані виразно відтінив Едвард Гібсон: поділ влад між центром і регіонами має бути не лише добровільним, але й обов'язковим. «В основі фдералізму як системи лежить переконання у тому, що влада повинна бути поділена між центральним урядом і урядами регіонів і що представництво народу має врівноважуватися представництвом територій»⁸⁹.

Ключові характеристики федералізму у баченні уже згаданого Р. Уоттса нині є такими: 1) існування в державі двох і більше рівнів влади, кожний з яких може безпосередньо впливати на життя громадян на місцях; 2) формально закріплений вертикальний і горизонтальний поділ законодавчої й виконавчої влад різних рівнів, а також розподіл доходів і видатків між урядами різних рівнів; 3) верховенство конституції, яка не може бути змінена в односторонньому порядку владою одного з рівнів; 4) процедура розв'язання спорів між урядами різних рівнів здійснюється, як правило, через суд; 5) встановлений порядок і спеціальні інститути сприяння міжурядовому співробітництву; 6) гарантоване законом представництво інтересів регіонів при прийнятті державних рішень⁹⁰. У такому баченні ЄС постає як «гібридна форма федералізму» – з поєднанням елементів федерації та конфедерації.

У сучасному світі іменують себе федеративними або вважаються такими 28 держав (із 192, які є членами ООН). У них проживає 40% населення земної кулі. Ці країни дуже різні і за розміром, і за рівнем життя громадян. Кількість суб'єктів федерації може варіюватися від двох до 80 й більше. Ступінь централізації теж відмінний. Як вважає Президент і Генеральний директор Форуму Федерацій Дж.Андерсон, «жодна модель федеративного устрою не підходить для всіх випадків. Гнучкість і різноманітність – одна з сильних сторін федералізму»⁹¹.

Відмінності між унітарними та федеративними державами мають переважно структурний характер. Унітарній державі прита-

⁸⁹ *Gibson E.* Federalism and democracy: theoretical connections and cautionary insights // *Federalism and democracy in Latin America.* – Baltimore and London, 2004. – P. 7.

⁹⁰ *Watts R.L.* Multinational federations in comparative perspective // *Multinational Federations.* – London–New York, 2007. – P. 226.

⁹¹ *Андерсон Дж.* Федерализм: введение. – М., 2009. – С. 9.

манні: єдина структура державного апарату; повноваження президента, парламенту, членів уряду поширюються на всю територію держави; всі адміністративні одиниці мають рівний юридичний статус. Єдині громадянство, система права, судова система забезпечують політичну єдність. У федеративній державі підпорядкований їй простір складається з територій суб'єктів, які мають обмежений суверенітет; частину його вони передають федерації. Система нормативно-правових актів тут будується за принципом ієрархічного підпорядкування на умовах відповідності актів суб'єктів федерації загальнофедераційним актам. Суб'єкти федерації можуть мати власні Конституції, самостійну судову систему, двоканальну систему податків. Зазвичай у федераціях парламент є двопалатним.

Федералізм як принцип територіальної організації найчастіше застосовується там, де на певних територіях компактно проживають етнічні меншини. Дістаючи у федеративних державах статус державних утворень, вони набувають прав автономного вирішення проблем, віднесених до їхньої компетенції, а також можливостей впливу на політику через відповідні інституційні канали. Консенсусні принципи розв'язання важливих питань забезпечуються нормативно закріпленими правилами внесення змін до конституції і обов'язковою згодою суб'єктів федерації в процесі прийняття ряду політичних рішень.

Однією з суттєвих ознак новизни у сучасних підходах до аналізу федералізму є його розгляд одночасно і як структури, і як процесу. Наголос при цьому робиться на тому, що федерацію у повній мірі можна втілити лише у демократичних політиях з сильним громадянським суспільством і правовою культурою, базованою на принципах множинної лояльності, терпимості до багатоманіття, взаємному стримуванні й самообмеженні у досягненні тих чи інших цілей, на готовності до переговорів як методу розв'язання конфліктів і готовності до змін⁹². Сучасні підходи до класифікації федерацій базуються на розрізненні їх на ті, що сходяться (*coming-together*), ті, які доводиться утримувати (*holding-together*) та примусові (*putting-together*). На такий поділ помітно впливає політична кон'юнктура.

Доволі цікавим може бути аналіз сучасних рецепцій досвіду радянського федералізму. На переконання А. Медушевського, номінальний радянський федералізм по суті ним не був: з юридичної точки зору СРСР являв собою не федерацію, а конфедерацію, оскільки фіксував право сецесії національних республік. Фактично ж це була унітарна держава. Теоретично її можливо було реформувати, виходячи з міжнародного досвіду – або за французькою моделлю

⁹² Росс К. Предисловие // Захаров А. «Спящий институт». – С. 6-7.

регіоналізації на основі раціоналізації адміністративно-територіального устрою, або за іспанською моделлю автономізації з наділенням регіонів правами широкої автономії в рамках унітарної держави, або за британською деволютивною моделлю делегування повноважень з центру на місця, або, зрештою, за американською чи німецькою моделями виключення або мінімізації національного критерію. Але навіть в умовах перебудови жодна з цих моделей центр не влаштувала – йшлося лише про «збереження оновленої федерації», причому і принципи оновлення, і модуси збереження не були конкретизовані належним чином. За таких умов «право націй на самовизначення аж до відокремлення» стало детонатором дезінтеграції. Виявилось, що відібрати колись представлені національним районам права важко, якщо взагалі можливо – в усякому разі для цього була потрібна зовсім інша концепція громадянської (а не національно орієнтованої) федерації⁹³.

В.Тішков точно охарактеризував пастку, в яку сам загнав себе радянський режим, запровадивши «радіше у полемічних цілях за-судження «буржуазного федералізму», побудованого на територіальному принципі», і запровадивши етнонаціональний принцип у політиці і в державно-адміністративному устрої країни. У такий спосіб метафора «нації» й термін «національність» були віддані у власність представникам культурно споріднених груп населення, а завдання «націєбудівництва» передані в ідеологічний арсенал етнічних внутрідержавних утворень. Проблеми національності були перенесені, отже, з державного на «піддержавний» рівень. СРСР легко здав ідею нації на рівень нижчий за той, який прийнято вважати у світі «національним» (тобто загальнодержавним), і конституював «багатонаціональність» на рівні етнічних спільнот⁹⁴.

У баченні Л. Дробіжевої, розуміння нації як етнонації міцно закарбоване в російській свідомості. Хоча В.Тішков від початку 90-х рр. минулого століття настійливо радив відмовитися від розуміння нації в етнічному сенсі і пропонував трактувати націю як співгромадянство, у таких підходах здебільшого бачили некритичне запозичення концепцій зарубіжних етноконфліктологів і навіть спробу будувати федерацію «без врахування інтересів націй»⁹⁵. Аж до

⁹³ Медушевский А.Н. Перестройка и причины крушения СССР с позиций аналитической истории // Российская история. – 2011. – № 6. – С. 15-18.

⁹⁴ Тишков В. Постнационалистическое понимание национализма? // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 1. – С. 216.

⁹⁵ Дробіжева Л. Национализмы в республиках Российской Федерации (Саха, Татарстан, Тува, Северная Осетия): идеология элиты и массовое сознание // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 3. – С. 28-29.

останнього часу пошуки моделей деполітизації етнічності в РФ підтримки не мали.

Що ж до перспектив сучасного російського федералізму, то вони не уявляються обнадійливими навіть значній частині місцевих фахівців-політологів. На думку професора Сиктивкарського державного університету В. Ковальова, «справжня демократія і реальний федералізм в сучасній РФ – такий самий міф, як і відродження імперської величі, «євразійство» й небезпечне викликання духу Йосипа Грозного... Російську Федерацію у її нинішньому вигляді так само неможливо реформувати, як і СРСР, як і романовську Росію... Потрібно змінювати не (тільки) політичні кордони, але й глибинні основи російської політики. Зробити це за нинішніх кордонів РФ, швидше за все, не вдасться, що дуже погано». Утім, вважає Ковальов, ані регіоналізація, ані перейменування, ані перенесення кордонів, як і багато чого іншого, самі по собі нічого не гарантують⁹⁶.

«Сплячий інститут» російського федералізму в принципі можна пробудити, вважає А. Захаров. Але таке відродження може виявитися небезпечним. У країні з слабкими політичними партіями і практичною відсутністю вільної преси й незалежного суду, де губернатори не обираються, а призначаються президентом, існує чималий ризик погавлення настроїв сецесії. Якщо внаслідок загострення національно-територіальної політичної гри федерація в Росії «раптом перестане влаштовувати всіх... тоді їй точно не вижити»⁹⁷.

Чи не відчуття глухого кута, у якому опинилася російська федеративна система, змушує владу РФ вдаватися до небезпечних політичних авантур на зразок анексії Криму? Майже відверто проводячи курс на відродження імперії, Кремль демонстративно нехтує не лише нормами міжнародного права, але й основоположними принципами національного суверенітету.

Характерні риси імперськості у політиці РФ – це насамперед полегшений підхід до проблеми кордонів, намагання маніпулювати інтересами етнічних груп, представлення реалізації відверто експансіоністських задумів як виконання певної цивілізаторської місії. Постійне прагнення до територіального розширення змушує не рахуватися з ризиками міжнародних ускладнень, санкцій, втратою іміджевого авторитету. Анексія Криму показала, що владні структури РФ нездатні співвідносити територіальний вииграш з неминую-

⁹⁶ Империя и современное государство как альтернативы отечественной политической мысли и политической практики // Политическая наука. – 2013. – № 3. – С. 252-254.

⁹⁷ Захаров А. «Спящий институт». – С. 123-124.

чими міжнародними ускладненнями, незворотним погіршенням відносин з Україною, імовірними деструктивними процесами у власних центр-периферійних відносинах. Якими втратами обернеться така недалекоглядність, покаже час.

Визнаючи, що серйозні помилки у конструюванні фундаменту російського федералізму призвели до переплетення елементів унітаризму, федералізму і навіть конфедералізму, внаслідок чого «федералізм на практиці перетворився на окремих територіях на суверенітет псевдодержавних утворень», російські аналітики все ж вважають, що на початковій стадії ідея федералізму врятувала Росію від цілком можливого розпаду. У багатьох з них існує також упевненість у тому, що й нині федералізм – це ліки від сепаратизму і що з ним пов'язані перспективи розвитку російської державності. «Поза федерацією Росія не може розвиватися не тільки як демократична, правова держава, але й як єдина держава взагалі».

Шляхи модернізації російського федералізму вбачаються в руслі розробки пакету законів, що відповідають вимогам сучасної федеративної демократії із закріпленням на конституційному рівні поняття «суверенітет». У такий спосіб планується позбутися «колізійного характеру суверенітету в суверенітеті», насамперед з метою протидії сепаратизмові. Запорукою мінімізації пов'язаних із ним загроз вважається «перехід від національно-державного, національно-територіального і адміністративно-державного до універсального територіального принципу облаштування держави. З цієї точки зору республіки, що існують в Росії, мають бути не «державами титульних етносів», а територіями проживання громадян російської Федерації, що гарантуватимуть соціокультурну багатоманітність суспільства». Це означає, що у перспективі Росія мислиться як конституційна федерація, складена на основі формування макрорегіонів – «земель» на засадах міжрегіональної економічної кооперації. У перекладі на загальнодоступний політичний лексикон це означає рух у напрямі деєтнізації російської державності, оскільки «етнічно орієнтована національна політика держави точно є дискримінаційною». Інакше можливі два сценарії: «або розпад держави й конфедерація частин, або жорстка централізація й перехід до унітарної держави»⁹⁸.

Нині багато хто з російських фахівців вважає, що спроби реформ «щодо демократизації й федералізму» скінчилися невдачею. Маємо справу з псевдофедерацією, багато в чому схожою з практикою квазіфедеративних відносин в СРСР. Ситуація демонструє повер-

⁹⁸ Бочарников И.В. Пути и методы модернизации российского федерализма // Мир и политика. – 2013. – № 10. – С. 116-129.

нення до традиційної для Росії підміни політики адмініструванням. Принципи федералізму були фактично вигнані з реальної російської політики останнього десятиліття. Вже нині є впевненість, що реанімація російського федералізму за моделлю 1990-х років *безглузда й небезпечна*. Нова спроба розвитку федеративних відносин в Росії, якої така величезна країна *об'єктивно потребує*, повинна супроводжуватися новими підходами, відмовою від «данайських дарів» радянської епохи й децентралізації першого пострадянського десятиріччя». Водночас зазначається, що структура федерації, яка дісталася РФ у спадщину від радянського періоду, дуже важко піддається виправленню як політичними демократичними, так і бюрократичними засобами⁹⁹.

Недосконалим і навіть ущербним уявляється притаманний РФ тип федералізму російському аналітику В. Штепі. На його думку, «в сучасній Росії регіони законодавчо позбавлені суверенітету, а замість їх вільного взаємодоповнення існує гранично централізована система, яка й називає себе «федерацією». Повернутися до вихідного розуміння федералізму можливо лише в процесі *деволюції*, яка означає поступову передачу владних повноважень з національного на регіональні рівні. Деволюція сьогодні відбувається у багатьох країнах ЄС, що підписали Європейську хартію про місцеве самоврядування. Але в Росії спочатку необхідне виникнення самих цих «регіональних рівнів» демократичного самоврядування, які поки що підмінені лише елементами загальної «вертикалі». Тому для відображення цього процесу більш ефективним уявляється термін «регіоналізм», який розглядає ситуацію з позицій самих регіонів, а не надбудованої над ними бюрократії. Утім, тут ми вже вступаємо у фазу національного несвідомого, де межі між термінами приховуються у тумані»¹⁰⁰.

Що ж до самої по собі проблеми «унітаризм чи федералізм», то у світлі сучасних підходів вона уже не вважається такою, що базується на жорстких протиставленнях. За логікою відомого американського знавця теорії і практики федералізму П. Кінга, федерації еволюціонують у різних напрямках, а типологія «унітарний/конфедеративний/федеративний», хоч і має доволі поважний вік, не є достатньо інформативною. Оскільки вона сама по собі не дає уявлення ні про природу федерації, ні про рівень суверенітету, який

⁹⁹ Ковалев В.А. Россия: федерализм «до востребования». – Ч. 2. Опыт, проблемы и перспективы российского федерализма // Политэкс. – 2011. – Т. 7. – № 4. – С. 52-66.

¹⁰⁰ Штепа В. Границы между терминами: регионализм, федерализм, сепаратизм. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/rufabula>.

федерація здатна забезпечити, настає час відмови від неї¹⁰¹. Увага багатьох аналітиків вже сьогодні фокусується на дослідженні проміжних між унітаризмом і федералізмом форм. Водночас стирається і чітка грань між федералізмом і унітаризмом: федеральні системи «еволюціонують у бік більшого унітаризму, унітарні держави дедалі більше стають децентралізованими»¹⁰². Відтак і палкі дискусії між прибічниками федералізму, конфедералізму чи унітаризму поступаються місцем тверезому усвідомленню відносності і умовності граней між цими трьома формами.

Для України зараз будь-яке розбалансування на владному рівні україні небезпечно, бо загрожує дезорганізацією економіки, анклавізацією територій, а в майбутньому, ймовірно, і сепаратизмом. Відносини центру і регіонів, зрозуміло, треба зміцнювати, але навряд чи федералізм створює для цього найкращі умови. У рамках унітарності значно легше забезпечити єдині загальнодержавні стандарти у діяльності органів місцевого самоврядування, базовані на організаційній і фінансовій автономності. Коли органи місцевого самоврядування не будуть напряму підпорядковані іншим структурам і зможуть розпоряджатися власними коштами і майном, навряд чи виникатиме потреба у додаткових механізмах, здатних забезпечувати врахування їхніх інтересів і потреб.

Головними застереженнями, які, на наш погляд, говорять проти доцільності федералізму в Україні в сучасних умовах, можуть бути такі. По-перше, перебудова держави на федеративних началах неминуче означала б ломку усталених структур і, отже, на якомусь етапі, сповільнила б і ускладнила політичний процес. По-друге, в умовах різноспрямованості зовнішньополітичних орієнтацій регіональних еліт рух у напрямі федерації майже неминуче б стимулював сепаратистські прояви. По-третє, чимало розбіжностей здатна викликати уже сама постановка питання про те, за яким принципом має здійснюватися федералізація – шляхом об'єднання існуючих адміністративно-територіальних одиниць, за історико-етнічними, мовно-культурними, конфесійними чи іншими ознаками? У будь-якому випадку без спалаху відцентрових тенденцій, очевидно, обійтися не вдалося б.

Тому варто погодитися з думкою В. Котигоренка та М. Панчука: дискусію про переваги унітарної чи федеративної моделі державного устрою України варто взагалі вивести за рамки і теоретичних, і політичних пошуків. Регіони унітарної держави насправді можуть мати більше прав і повноважень, ніж регіони федеративної дер-

¹⁰¹ Кінг П. Класифікування федерацій // *І.* – 2002. – № 23. – С. 7-23.

¹⁰² Курас І.Ф. Етнополітологія: перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 208.

жави; компетенція (автономія) суб'єктів федерації буває вужчою за компетенцію територіальних складових унітарних країн. Головне – оптимальний розподіл функцій і відповідальності між управлінськими структурами усіх рівнів і забезпечення професіоналізму управлінської діяльності¹⁰³.

Проблеми співвідношення федералізму і унітаризму продовжують, однак, активно дебатуватися. Алан Мегілл, що розглядає проблеми форм державного устрою у «кордонному» контексті, звертає увагу на моделі, альтернативні унітарній національній державі. Такими він вважає модель культурно-неоднорідної національної держави (Швейцарія, Канада), модель мультикультурної держави (СРСР, Індія), а також модель конфедерації як наднаціональної держави (Європейський Союз). На його думку, саме існування Європейського Союзу справило несподіваний ефект на статус регіонів: з'явилися два типи регіонів – регіони у межах національних держав (1-й тип) і регіони, що поєднують національні держави (2-й тип). Приклад регіону першого типу – Каталонія, регіону другого типу – Данія, Норвегія, Швеція. Поява Європейського Союзу, з одного боку, сприяла підвищенню рівня регіональної автономії в державах першого типу і послабила сепаратистські рухи в інших державах. Але головний його ефект – у пом'якшенні проблеми кордонів. «Приміром, нині досвід перетину кордону між Францією і Німеччиною навряд чи відрізнятиметься від досвіду перетину кордонів між одним американським штатом та іншим»¹⁰⁴.

На питання про те, наскільки європейський досвід федералізму може бути прийнятним для країн Східної Європи, шукає відповідь Егберт Ян. На його думку, федералізм з самого початку був засобом подолання роздрібненості. Саме він зробив можливим об'єднання дрібних держав у більші (США, Швейцарія, Німеччина) без необхідності відмови від часткової державності й суверенітету. Аналогічний задум утворення багатонаціональних держав існував і щодо Східної Європи. «Однак у 1991–1993 рр. цей федералізм у Східній Європі виявився юридичним, політичним, соціально-психологічним і організаційно-соціологічним (національно-бюрократичним) відправним пунктом для поділу держав уздовж кордонів федеральних суб'єктів. З цього східноєвропейського досвіду можливо зробити висновок, що, по-перше, федерація повинна бути по можливості організована на

¹⁰³ Котигоренко В., Панчук М. Проблеми адміністративно-територіального устрою України у контексті особливостей етнонаціонального розвитку регіонів // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – Вип. 19. – К., 2002. – С. 216-217.

¹⁰⁴ Мегілл А. Границы и национальное государство. Предварительные заметки // Диалог со временем. – 2010. – Вип. 30. – С. 53-54.

мультирегіональній, а не багатонаціональній основі, і, по-друге, федерація повинна складатися з якомога більшого числа дрібних територіальних одиниць». У Східній Європі федералізм у 1991 р. миттєво знецінився, і тепер упродовж тривалого часу він лишатиметься дискредитованим як стратегія встановлення національно-політичного миру в регіоні¹⁰⁵.

В Україні проблеми застосовності федералістських підходів до оптимізації форм державного устрою активізувалися у зв'язку з подіями 2013–2016 рр. Власне, дискусії з цього приводу тривають, то затухаючи, то спалахуючи знов, упродовж усього періоду незалежності, причому данину ідеям федералізації віддали і націонал-демократи, і соціалісти, і ліберали. Глибока закоріненість федералістських ідей в українській суспільній думці, помножена на історичну неоднорідність України і специфічні проблеми її регіонів, підживлює утопічні марення відносно того, що завдяки федералізації вдасться швидко розрубати складний вузол проблем, що становлять загрозу національній безпеці. Утім, переважна більшість тих, хто публічно висловлює свою думку з цього приводу, сходяться у головному: за умов гострої полярності політичних підходів і збройних протистоянь будь-який необережний крок у напрямі федералізації може спровокувати розкол країни. Особливо небезпечними є заклики до федералізму в устах сепаратистів Сходу. Не маючи чіткої політичної платформи і застосовуючи гасла федералізму суто ситуативно, вони намагаються у такий спосіб реалізувати ідею розчленування України і приєднання Донецької й Луганської областей до Російської Федерації.

Необхідність наближення влади до населення – ще один вагомий аргумент на користь децентралізації влади. Але, як справедливо наголошують управлінці, децентралізація влади має в українських умовах здійснюватися дуже обережно, – з тим, щоб зберегти цілісність держави й керованість регіональним розвитком. Тому, якщо обирати між двома формами децентралізації влади – децентралізацією шляхом федералізації чи регіоналізацією влади в умовах збереження унітарності – перевага має рішуче віддаватися другому варіанту.

На масовому рівні ідея федералізації в Україні не має великої кількості прибічників. У 2012 р., за даними Центру ім. О. Разумкова, її підтримали лише 7,4% респондентів проти 64,5% тих, хто висло-

¹⁰⁵ Ян Э. Швейцарская государственная нация и нация по волеизъявлению – образец урегулирования отношений между этническими и национальными группами для восточноевропейских государств // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 3. – С. 389-390.

вився за унітарну державу. Весною 2014 р., на піку федералістської риторики, кількість прибічників федералізації зросла до 16,7%, але водночас збільшилася і кількість тих, хто підтримав ідею унітарної держави (але з децентралізованою владою) – 69,3%. Навіть у Харківській області, відповідно до результатів опитування газети «Дзеркало тижня», кількість прибічників федералізації не перевищує третини мешканців¹⁰⁶.

У пошуках моделі децентралізації, яка найкраще відповідала б інтересам України, фахівці запропонували кілька варіантів укрупнення адміністративно-територіальних одиниць. Одну з них, озвучену ще 2006 р. у книзі «Новий регіоналізм», активно пропагує В. Семиноженко. Згідно з нею Україна має поділитися на регіонально-адміністративні округи (РАО), завдяки яким трирівнева адміністративно-територіальна система стане чотирирівневою. Цю ідею пропонується доповнити двопалатним парламентом, до Верхньої палати якого обиратимуться представники від кожного РАО. В такий спосіб уявляється можливим реалізувати т.зв. дуалістичну модель управління за польським зразком – на базі взаємодії між главою РАО, з одного боку, і главою обласної чи регіональної ради, з іншого. При цьому глава округу має бути позбавлений доступу до ресурсів областей і районів, що гарантуватиме фінансову та економічну самостійність місцевого самоврядування¹⁰⁷.

Коли говорять про застосовність/незастосовність концепту федералізму в Україні, акцент роблять, як правило, на небезпеках розчленування, які з ним пов'язані. Справді, якби реалізувати його довелося у сьогоднішній Україні, саме такі небезпеки вийшли б на перший план – адже глибоке реформування форми державного устрою потребує, по-перше, «тиші», а, по-друге, відповідного рівня самосвідомості громадян. Ні тим, ні іншим сучасна Україна похвалитися не може. Але з плином часу і обстановка, і умонастрої змінюватимуться, і тоді доречно буде згадати про значно більший демократичний потенціал, яким, як правило, володіють федеративні держави порівняно з унітарними.

Наскільки складно витримати параметри децентралізації, не переходячи на рівень федеративних відносин, свідчить приклад Іспанії. У 1975 р. її уряд, попри записану в Конституції норму щодо недопущення «федерації автономних співтовариств», наділив Країну Басків та Каталонію таким обсягом автономних прав, які значно перевищували повноваження інших субнаціональних одиниць. Відносна політична й фінансова самостійність цих двох рівнів по

¹⁰⁶ Семиноженко В. Федерація без федералізації // День. – 2014. – 15 травня.

¹⁰⁷ Там само.

суті утворила в країні щось на зразок системи договірної федералізму. Аналогічні процеси відбуваються у Бельгії, де фламандський і валлонський регіони у ході трьох хвиль реформ дістали настільки широкі повноваження, що статтю 1 Конституції країни у 1993 р. довелося переформулювати у напрямі визнання федеративного устрою країни. Якщо раніше в ній ішлося лише про поділ країни на провінції, то нині в ній чітко зафіксовано: «Бельгія є федеративною державою, що складається із співтовариств і регіонів».

Як бачимо, в руслі усвідомленої раціональності й прагматичних підходів не так вже й складно ламати усталені традиції й канони. Оптимізація режимів взаємодії регулювання, мережевих потоків, фінансового забезпечення, не кажучи вже про механізми контролю, підвладна здоровому глузду переважно на фундаменті децентралізації, хоч далеко не завжди країни обирають саме ті напрями реформування, які здатні забезпечити найкращий ефект. Найважливіше у цій непростій справі – не зациклюватися на розмовах про модернізацію, а діяти послідовно й рішуче у напрямі оновлення механізмів регіональної політики. Інакше деструктивні процеси, пов'язані з маргіналізацією окремих регіонів, здатні зруйнувати не лише каркас територіальної цілісності конкретної країни, але й систему безпеки у «великому регіоні».

6. Транскордонний регіоналізм

Дати однозначну оцінку тим глобальним трансформаціям, під знаком яких почалося XXI століття, виявилось, отже, надзвичайно складно. З одного боку, гучно заявила про себе позитивна тенденція інтеграції, найяскравішим виявом якої стало утворення Європейського Союзу, розвиток транснаціональних мереж співробітництва, зростання інформаційних і культурних обмінів тощо. З другого – поглиблення глобальної диференціації у рівнях споживання і ознаки нестачі ресурсів спровокували виразну «логіку негативу» – зростання агресивності, руйнівні сплески релігійного фундаменталізму, ксенофобії тощо. Поширені на рубежі тисячоліття ілюзії «світу без кордонів» після подій вересня 2001 р. змінилися нагнітанням апокаліптичних пророцтв і настроїв катастрофізму.

Очевидно, однак, що оскільки світ уже вступив у еру глобальних трансформацій, наближення до розуміння їхніх перспектив мож-

ливе лише в руслі оновлених когнітивних підходів, з врахуванням складної динаміки доцентрових і відцентрових процесів, формування гібридних ідентичностей, управлінських та комунікаційних мереж. Міждержавні кордони, етнічні та інші межі структуруватимуть простір ще довго, але їхня роль трансформуватиметься (сподіваємося, що синхронно) із глобальними змінами у господарській, соціальній, комунікативній сферах людської взаємодії.

Поки що ж доводиться констатувати: сучасна людина опинилася в ситуації, коли всі просторово-часові межі стають умовними і розмитими. Технологічне подолання просторово-часових відстаней різко диференціює умови існування локальних соціумів; для деяких з них нездатність пристосуватися до умов глобалізованого світу стає «знаком знедоленості й деградації»¹⁰⁸.

Водночас і саме поняття кордону зазнає істотних трансформацій. Східний кордон Європи завжди був розмитим і невизначеним; сьогодні він «повзе на Схід» (Д.Замятін). Відтак і європейський континент стає не стільки географічною одиницею, скільки інтелектуальним конструктом, політичним та ідеологічним проектом. Рівною мірою стають проблемними лінгвістичні, історичні та культурні критерії, за якими Європу прийнято визначати¹⁰⁹.

За таких умов «схопити» і зафіксувати сутність цих змін вже неможливо, спираючись лише на традиційні прийоми соціального аналізу. Фахівці з тривогою констатують невизначений стан «дифузного» світоустрою, важко вловлювані елементи «рухливої транс-кордонної географії», розпад колишнього формату відносин Заходу і Сходу, Півночі й Півдня¹¹⁰.

Нестабільність, породжена глобальною фінансово-економічною кризою, яка почалася 2008 р. і сягнула піку в Україні під час протестних виступів 2013–2014 рр., провокує в окремих державах настрої щодо перегляду кордонів. Йдеться, зокрема, про територіальні претензії Румунії до України. Її політики на початку 2014 р. вже цілком відверто виступали із зазіханнями на територіальну цілісність останньої. В румунській газеті *Adevarul* від 25 січня 2014 р. читаємо: «Україна – штучна, неоднорідна держава з майже 24-річною історією, що з'явилася на руїнах СРСР, щодо якої Румунія має найбільші територіальні претензії. Хіба у такій ситуації, в разі

¹⁰⁸ *Bauman Z.* Globalization: the human consequences. – Cambridge, 1998. – P. 2-3, 18.

¹⁰⁹ *Шульга М.* Критерії європейської ідентичності // Політичний менеджмент. – 2010. – № 2. – С. 139-147.

¹¹⁰ *Неклеса А.И.* Эпоха Постмодерна и новый цивилизационный контекст // Цивилизационный контекст и ценностные основания российской политики // Научный эксперт. – 2008. – Вып.1. – С. 12; *его же:* Будущее и грядущее: кризис современного мира // Полис. – 2012. – № 2. – С. 70-84.

насильственних маніфестацій, румунська держава не повинна втрутитися, у тому числі збройними силами, для захисту румун, що проживають на території нинішньої держави Україна? Румунська держава не тільки не повинна виключати, але навіть має серйозно готуватися до ситуації, коли стане неминучою збройна інтервенція у Північну Буковину, Герцаївський округ, північ і південь Бессарабії, і чому б і не Придністров'я».

Такі і подібні їм заяви, млява реакція на які відбиває поміж іншим хронічну неувагу української влади до аналізу своєї геополітичної ситуації й визначення зовнішньополітичних пріоритетів, вимагають серйозного осмислення причин того, чому незалежна Україна на черговому переломному етапі своєї історії виступає в ролі не стільки суб'єкта, скільки об'єкта геополітики. Багато що може прояснити, зокрема, застосування до аналізу української ситуації концепту лімінальності (від *limen* – поріг), зручного для характеристики нерівноважних станів систем, що знаходяться «на порозі» непередбачуваних змін. Лімінальність у її просторовому вимірі – це і є перебування у просторі «між» певними полюсами тяжіння з притаманними йому ознаками незавершеності, перехідності, невизначеності. У цей контекст легко вписуються проблеми, що виникають на порубіжжях, насамперед пов'язані з наростанням явищ маргінальності, неконтрольованості міграційних потоків, девальвації концепцій мультикультуралізму тощо. Територіальність як така набуває нових смислів, а рубіжність стає пояснювальним концептом у тих далеко не поодиноких випадках, коли кордони й межі виявляються розмитими.

У британському «Словнику транснаціональної історії» (2009) кордони постають як результат процесів розмежування територій зусиллями національних держав, зацікавлених у встановленні й державному контролюванні пунктів входу і виходу людей і товарів. Кордони, що підлягали охороні, стали підтримуватися політичними, військовими й фінансовими інститутами. Спеціально створювані правові системи визначають громадянський статус і права власності «своїх» – включених до складу націй і «чужих» – невключених до неї людей¹¹¹.

Вище вже йшлося про те, що в особі Європейського Союзу людство здобуло принципово нову форму міждержавної інтеграції. Договором про створення ЄС (Маастріхтська угода) 1992 р. та Шенгенськими домовленостями, що набрали чинності 1995 р.,

¹¹¹ The Palgrave dictionary of transnational history: from the mid-19th century to the present day/ Ed. by A. Iriye, P. Saunier. – London, 2009.

сформований єдиний економічний та політичний простір з вільним переміщенням товарів, капіталів, людей та інформації.

М. Кастельс вважає, що в особі ЄС світове співтовариство дістало не просто економічний блок держав, а принципово нову форму державного устрою – мережеву державу з єдиною економікою. Це визначення не бездоганне. Далеко не всі аналітики, однак, вбачають ЄС життєздатною, стабільною структурою. На думку У. Бека, «обидві моделі – і федерація держав, і федеративної наддержави – під різними кутами описують гру з нульовою сумою. Або одна-єдина держава Європа (федералізм), і тоді немає ніяких окремих національних держав. Або окремі національні держави, що по-старому відправляють владу, і тоді немає ніякої Європи (міждержавна система). Наслідок цього – розкол ЄС. У майбутньому тільки зона євро, а не ЄС як такий – буде належати до авангарду європеїзації»¹¹².

За Е. Яном, ЄС не є державою, – ані єдиною, якою був СРСР насправді, ні федеральною, якою він був відповідно до своєї конституції. «Європейський Союз – як до нього Європейське Співтовариство – займає проміжне становище між об'єднанням держав (конфедерацією) і федеральною державою (федерацією), яку нещодавно почали називати також союзом держав, а до цього упродовж тривалого часу називали вже супранациональною організацією. У цьому проміжному стані поки що конфедеративний характер переважає небагато федеративних компонентів, насамперед у галузі аграрної, структурної та громадянсько-правової політики»¹¹³.

Кваліфікація Європейського Союзу як наддержави чи союзу держав теж доволі умовна. Частіше його розглядають як «парадержавну суперструктуру» чи «інтеграційний союз». Але наскільки офіційно термін «союз державно організованих народів Європи» дає змогу використовувати в дослідженнях інтеграційних процесів «теорії середнього рівня»? І тут неможливо переоцінити важливість «консолідації» транскордонних регіонів, що доповнює процес розширення компетенцій на мезорівні, супроводиться виникненням нових каналів впливу на центри «знизу». Залучення регіонів у європейську політику веде до формування моделі «багатошарової європейської системи», «третьім рівнем» якої природним чином стають регіони. Вертикально-ієрархічну систему управління замінює модель «soft-power», що спирається на систему мереж і виконує функції багаторівневої координації.

¹¹² Бек У. Живя в мировом обществе риска и считаясь с ним. Космополитический поворот // Полис. – 2012. – № 5. – С. 40-41.

¹¹³ Ян Е. Значение краха полиэтнических и многонациональных государственных образований для европейской интеграции // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 1. – С. 397.

Починаючи з другої половини 2011 р., Європейський Союз переживає не кращі часи. Поглиблюється й розширюється фінансова криза, але далеко не всі держави готові у зв'язку з нею проводити заходи жорсткої економії. Угорський аналітик Саболч Почоні фіксує дві основні причини євроскептичних настроїв, які ширяться по всьому континенту. «Країни, які меншою мірою постраждали від наслідків економічної кризи, звинувачують ЄС у намаганні перерозподілити їхнє багатство (або навіть зберегти відкритими їхні ринки праці) серед «ледачих» і «безвідповідальних» країн-членів ЄС із Південної та Східної Європи. На Півдні і Сході обмеження, що їх запропонував ЄС (і МВФ), сприйняли за обмеження національного суверенітету, а тому Європейський Союз часто зіставляють з імперіалістичними колоніальними державами, що експлуатують мало розвинені периферії»¹¹⁴.

Крім того, існують непереборні інституційні й політичні відмінності між федеральним ядром і країнами, які відмовляються від входження у зону євро. Як зазначав Ф. Хайсбург на сторінках газети «Le Monde», «ті, хто у 1980-х роках уважно стежив за занепадом, а далі за розпадом радянської імперії, не можуть не провести деяких разючих аналогій з нинішньою ситуацією в Європейському Союзі. В обох випадках ми спостерігаємо втрату економічної життєздатності й ерозію економічного зростання, незважаючи на всі відмінності цих двох систем»¹¹⁵.

Величезним випробуванням для ЄС став потужний потік неконтрольованої міграції з Близького Сходу у 2015–2016 рр. У лютому 2016 р. голова Європарламенту Мартін Шульц змушений був визнати: ще ніколи для Євросоюзу не складалося такої складної й небезпечної ситуації, заплутаної й вибухонебезпечної. Європейське агентство охорони зовнішніх кордонів Frontex, яке вже не могло стримати наплив мігрантів, покликало на допомогу НАТО для моніторингу Егейського моря. На кордоні між Грецією й Македонією поліція застосувала проти мігрантів з Сирії, Іраку й Афганістану, які спробували ламати прикордонні укріплення, сльозогінний газ і шумові гранати. Міністр міграційної політики Греції Янніс Музалас заявив: загальна політика ЄС щодо біженців зайшла у глухий кут. Австрія і балканські країни «запечатали» кордони з Грецією¹¹⁶.

Незалежно від того, як надалі складатиметься доля Європейського співтовариства, можна впевнено говорити про те, що його

¹¹⁴ Почоні С. Демократія без соціальної модернізації? // Критика. – 2013. – Ч. 9-10. – С. 4.

¹¹⁵ Чи повторить ЄС долю СРСР // День. – 2011. – 15 листопада.

¹¹⁶ Коваль О. Мігранти розколюють Європу // Дзеркало тижня. – 2016. – 4 березня.

внесок у структуру сучасного світу і у пошук нових інтеграційних форм ні з чим не співставний. Адже саме на ґрунті ЄС виникли й утвердилися нові форми інтеграції і нові моделі переміщення товарів, послуг, капіталів і людей. Саме тут з'явилися транскордонні регіони – приграничні території економічного, культурного, транспортного, екологічного співробітництва, які на великій території від Італії до Нідерландів втілювали в життя тисячолітній досвід «вільних міст». І хоч правові форми транскордонного співробітництва не є усталеними й належним чином унормованими, варіюючись від «спільної угоди про партнерство» до «співтовариства з правами юридичної особи», не можна не бачити того, що на наших очах народилася ефективна форма співпраці «через кордони». Геотранспортну трансформацію, яка утворилася на цій основі, фахівці розглядають як рух у напрямі створення фундамента успішної світогосподарської інтеграції, що створює доступність до найважливіших світових ринків і дає змогу ефективно конвертувати транзитні функції держав¹¹⁷.

Транснаціональний регіоналізм – принципово нове явище сучасності, доволі ефективна спроба формування внутрішньої регіональної політики за рахунок зовнішнього співробітництва. Поява транскордонних регіонів в економічному, політичному, культурному просторі збагатила тезаурус регіоналістики новими категоріями й поняттями: «транскордонні периферії», «транскордонна взаємодія», «транскордонні регіональні системи» тощо. Водночас вона ускладнила й проблематизувала теорію регіоналізму. Дискусії відносно того, чи можна розглядати транскордонний регіоналізм як стратегію подолання державного суверенітету, тривають без особливої надії на результативність.

Зазвичай транскордонний регіоналізм визначають як просторово інтегровану форму політичного співробітництва, що намагається поза державними кордонами сформуванню відчуття пов'язаності, взаємозалежності й спільних інтересів територій. Це також своєрідна «субнаціональна дипломатія» як реакція на кардинальні зміни в сучасному світі. Адже очевидно, що національні держави у їхньому сучасному вигляді не мають механізмів розв'язання глобальних проблем.

Визначення, дане транскордонному регіону ще в 70-х рр. минулого століття швейцарським вченим Дені де Ружмоном, уже значною мірою застаріло. Акцент у ньому був зроблений на єдності

¹¹⁷ Дергачев В. Геополитическая и геоэкономическая трансформация Украины. Научные труды в семи книгах. – Кн. 6. – Режим доступу: <http://dergachev.ru/book-16/03.html>.

потенційного регіону «з точки зору географії, історії, екології, етнічних груп, економічних можливостей і т.п.», якій стоять на заваді державні суверенітети. На практиці, однак, виявилось, що на рівнях транскордонного співробітництва позначається не так гальмівний вплив суверенітетів держав, розташованих обабіч кордонів, як сформована історично нерівність економічних можливостей. Розрізняють функціональний і територіальний типи транскордонних регіонів. Перший існує на базі трудових, коопераційних та інших зв'язків між господарськими суб'єктами, взаємовідносин міст-побратимів; до цього типу належать також популярні на заході «рубіжні співтовариства» (*working communities*) і регіональні ради (*Regionalrat*). Зразком територіального типу співробітництва є євро-регіони.

Очевидно, що євро-регіони, попри всі труднощі, пов'язані з їх утворенням на пострадянських пограниччях, являють собою інноваційну форму управління регіональним розвитком, привабливу для залучення інвестицій і вже тому більш ефективну порівняно з традиційними. Її демонстраційні й навчальні ефекти не піддаються сумніву, як і здатність пропонувати принципово нові моделі в рамках теорій регіоналізму. Не випадково на Заході саме у зв'язку з транскордонними константами з'явилася концепція «винайдення» (*invention*) нових форм регіоналізму, у якій фокус уваги зосереджений на пошуках нетрадиційних форм кооперації з сусідами.

Особливо важливою для налагодження дійового співробітництва є інструментальна функція євро-регіонів в контексті появи принципово нових структур для врегулювання можливих територіальних спорів, етнічних конфліктів тощо. Зрештою саме євро-регіони здатні дати відповідь на принципове питання: чи є сумісними настільки, щоб співпраця виявилася продуктивною, правові системи й законодавство країн по різні боки кордону. Йдеться насамперед про можливість спільних акціонерних товариств, консорціумів тощо.

Запропонована К. Омае ще у 1995 р. концепція «регіонів-держав» поки що уявляється дещо абстрактною, але фахівці-міжнародники вже бачать у ній контури майбутнього світового порядку – «світу без кордонів». Трансграничні регіони – нині вже достатньою мірою усталена форма інтеграційної міждержавної взаємодії і водночас модель нового територіального, якоюсь мірою «наддержавного», рівня управління.

Поява «великих регіонів» знаменує істотну зміну традиційних ролей держав. Вони, зрозуміло, лишаються ключовими фігурами на політичній сцені, але втрачають монополію як чи не єдині носії легітиматії. «Центри сили» зміщуються як униз, на рівень регіонів, комун, муніципальних утворень, так і нагору і назовні, на рівень

транскордонних відносин. Це тягне за собою виникнення нових форм багатопарової дипломатії, багаторівневого управління і відповідної ідентичності. Відбувається інтернаціональна легалізація політики на всіх рівнях – з появою сучасних форм взаємодії, координації й представництва. Сама політика при цьому зазнає активної регіоналізації. Виникають нові соціальні рухи з регіоналістськими й локально орієнтованими настановами. За регіональним принципом утворюються і партійні структури.

На перший погляд ці процеси є однозначно позитивними, бо супроводяться формуванням територіальних форм мережевої демократії. Але труднощі виникають на організаційному рівні – публічне примхливо переплітається з приватним, кількість нових політичних акторів неконтрольовано зростає. Зрештою саме існування ЄС – багатопарової мережевої структури – породжує проблему узгодження дій, і песимістичних очікувань щодо її майбутнього не бракує.

Не існує цілковитої ясності і щодо перспектив євро регіонів. Сьогодні євро регіон розглядається як форма міжнародної інтеграції й транскордонних відносин, яка забезпечує спільну розробку регіонами-учасниками спеціальних комплексних програм економічної, культурної та гуманітарної взаємодії, реалізацію транскордонних економічних проектів, вирішення проблем зайнятості, інфраструктури, екології. В. Дергачов визначає євро регіони як прикордонні співтовариства міжнародного транскордонного співробітництва європейських країн у сфері економіки, культури, освіти, транспорту, екології тощо, які створюються на основі принципів субсидіарності. Функціонування євро регіонів здійснюється на основі перерозподілу влади між центральним урядом і прикордонними співтовариствами, наділеними повноваженнями самостійно регулювати свою діяльність і укладати міжрегіональні транскордонні угоди відповідно до загальнодержавного законодавства¹¹⁸. На Заході євро регіони мають консолідований бюджет і дістають додаткове фінансування від ЄС.

Р. Калитчак у 2007 р. визначав транскордонний регіоналізм як здійснювану з дотриманням національного законодавства та відповідних міжнародних угод інтегровану форму координації співпраці держав-сусідів. Мотиваційними рушіями такого співробітництва є:

- економічний – пошук додаткових інвестиційних ресурсів, новітніх технологій, ринків збуту, здатний поліпшити економічне становище регіону;

¹¹⁸ Дергачев В. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). – Одесса, 2003.

- історико-культурний – спільні дії щодо збереження й поширення міноритарних мов, культурних надбань, історичної спадщини;
- політичний – забезпечення регіонам автономних дій на міжнародній арені;
- суспільний – спрямований на більш тісні контакти між мешканцями прикордонних регіонів та активізацію різних програм обміну¹¹⁹.

Структура й динаміка сучасного світового простору значною мірою залежить від грамотного використання контактної-бар'єрного потенціалу кордонів. «Прозорість» кордонів, яка є однією з умов і наслідків глобалізаційних процесів, має свої межі; вона може сприяти проникненню у країну нелегальних мігрантів, наркотиків, контрабанди, інфекційних хвороб і т.п. З другого боку, зловживання бар'єрною функцією кордону може стати на заваді утворенню потрібного для міжнародних обмінів транспортного коридора. Кожна держава має відчувати той потрібний саме їй торговельний ритм, який забезпечує її включеність у систему міжнародних зв'язків і водночас страхує від небажаних втручань. Мобільність і транспарентність кордонів – це саме та вимога, яка диктується законами сучасного політичного розвитку і реаліями міжнародної співпраці. Вона продуктивно забезпечується, приміром, у межах Шенгенської зони.

У вітчизняному термінологічному лексиконі зміст поняття «транскордонний регіон» усталився не відразу. І. Студенніков звертає увагу на некоректне застосування «модного» терміну то до всього Півдня України, то до вільних економічних зон. Чітко визначити наповнення цього поняття вдалося лише після того, як у 2004 р. в Україні з'явилося законодавчо оформлене поняття «євро регіону» як «організаційної форми співробітництва адміністративно-територіальних одиниць європейських держав, що здійснюється відповідно до дво- або багатосторонніх угод про транскордонне співробітництво». Зрештою усталилося хоч і не надто конкретне, але все ж узагальнююче трактування євро регіону як певної території, яка характеризується наявністю схожих природно-географічних умов і охоплює прикордонні території двох або кількох держав, що мають спільний кордон¹²⁰.

¹¹⁹ *Калитчак Р.* Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. – С. 76.

¹²⁰ *Студенніков І.* Регіоналістика і регіонознавство: проблема методології та категоріального апарату // Регіональна історія України. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 71-72.

Існуючі в сучасному світі транснаціональні регіони формуються переважно на економічних підвалинах. Зазвичай це узаконені в міжнародному праві зони активних міждержавних взаємообмінів, своєрідні економічні, фінансові, торгівельні коридори, що забезпечують умови для ефективної співпраці держав-сусідів у сферах управління, екологічної й культурної безпеки, інших форм співробітництва. Нетрадиційні регіони прийнято розглядати як нову форму міжнародного регіоналізму і як новий напрям відповідних теоретичних напрацювань. На цій основі в руслі теоретичної лімології – науки про кордони – відбувається інтенсивний процес переосмислення місця й ролі кордонів і погранич у сучасному світі. Завдяки теоріям «транснаціоналізму» міжнародні відносини нині сприймаються у новому, більш широкому, контексті – як поле взаємодії не лише держав, але й недержавних інституцій.

Хоч практика транскордонного співробітництва має вже майже півстолітню історію, далеко не всі його теоретичні параметри визначені належною мірою. Змістовне наповнення цього терміна варіюється від сукупності проектів, покликаних здійснювати спільне освоєння прилеглих одна до одної територій, до суми вже відлагоджених механізмів координації багаторівневого співробітництва в економічній, політичній, культурній сферах. Що ж до поняття «трансграничний регіон», то воно може означати: 1) територію прикордонного чи транскордонного співробітництва частин кількох держав; 2) специфічну форму такого співтовариства із власними інфраструктурними, екологічними, гуманітарними механізмами взаємодії; 3) інструмент інтеграції тієї чи іншої країни у наддержавні структури; 4) полігон для перевірки можливостей транскордонної співпраці; 5) своєрідний «парасольковий проект» для реалізації двосторонніх чи багатосторонніх галузевих угод тощо.

На думку фахівців, євро регіони стали специфічним територіальним інструментом реалізації принципів європейської інтеграції і водночас свідченням повернення до ідеалу «локальних суспільств», що претендують на повну самостійність»¹²¹. Відносини держав у сфері транскордонного співробітництва найчастіше передаються термінами «взаємопроникнення», «взаємопереплетення інтересів», «комплексна взаємозалежність» тощо. З появою євро регіонів змінився ракурс дослідження міграційних процесів: трансграничність стала спеціальним дослідницьким об'єктом з акцентом на вивченні

¹²¹ Рендюк Т.Г. Прикордонне та регіональне співробітництво між Україною й Румунією з питань національних меншин // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 123.

взаємодії потоків людей, товарів, ідей, транскордонних мереж, взаємовпливу кордонів і елементів соціального ландшафту.

У західноєвропейській традиції прижилися три різні терміни на означення транскордонного співробітництва. Найчастіше вживаним поняттям *cross-border cooperation* позначається пряме прикордонне співробітництво регіональних і місцевих властей територій, розташованих обабіч кордонів. Більш широкий зміст вкладається у поняття *interregional/transborder cooperation* – це вже транскордонне (міжрегіональне) співробітництво, метою якого є поширення інтеграційних процесів на великі групи регіонів, причому не обов'язково пов'язаних між собою територіально. Як нейтральний і полісемантичний застосовується також термін *transnational cooperation* – найчастіше його використовують стосовно країн чи великих взаємопов'язаних територій. В українському понятійному тезаурусі домінує термін «транскордонне співробітництво» як універсальний, хоча більш продуктивним було б розрізнення «прикордонного» й «трансграничного» співробітництва.

Смисл транскордонного співробітництва – зменшувати «бар'єрні функції» кордонів на користь функцій контакту. «Відкриття» кордонів – це потужний важіль взаємоузгодження політик держав, засіб збільшення ролі консультацій і спільних дій у сфері економіки, культури, екології, розширення можливостей інфраструктури обслуговування. В кінцевому рахунку це дає ефект просторового узгодження стратегій, розвитку самобутності регіонів і використання переваг розмаїття, децентралізації прийняття рішень, зміцнення демократії на місцях. У такий спосіб мінімізуються наслідки «закритості» міждержавних кордонів, впроваджуваних тоталітарними й авторитарними режимами, а відтак і штучної «маргіналізованості» певних територій.

Один з найбільш результативних проектів транскордонного співробітництва за участю України – проект «Кордони для людей», реалізований у 2010–2012 рр. спільними зусиллями Інституту транскордонного співробітництва (Ужгород) разом з Інститутом суспільних наук Словацької академії наук (Кошице) та Інститутом світової економіки та міжнародних відносин НАН України. Метою проекту була оптимізація управління транскордонним співробітництвом сусідніх регіонів України, Румунії, Словаччини та Угорщини. У процесі його реалізації була вироблена досить ефективна система індексації та моніторингу транскордонного співробітництва в Європі. Оціночні індекси визначалися з врахуванням географічного й демографічного середовища, історичних, політичних і духовних чинників, правових засад, ризиків і викликів тощо. Сформовано міжнародну команду високопрофесійних експертів, які провели ряд

презентацій проекту на європейських форумах з транскордонного співробітництва¹²².

На жаль, сьогодні, коли людський потенціал, матеріальні й фінансові ресурси України сконцентровані переважно на оптимізації військової сфери, можливості транскордонного співробітництва використовуються далеко не повною мірою. Навіть ті міжрегіональні зв'язки, які уявлялися у 2010–2012 рр. достатньою мірою усталеними, виявилися значною мірою розбалансованими, особливо на східному напрямку. Однак, незалежно від бажань регіональних еліт, їх так чи інакше доведеться реконструювати чи вибудувувати заново. Надзвичайно важливо, щоб той, порівняно невеликий досвід транснаціональної співпраці, який їй вдалося набути, не був втрачений під впливом кон'юнктурних «розробок» та «підкилимних ігор».

Модну у політичних і наукових дискурсах тезу про «засадничу європейськість» України ще до початку збройного конфлікту на Донбасі вправно спростовував у притаманній йому публіцистичній манері М. Рябчук. «Насправді Україна є транзитною зоною, де Європі як певній системі цінностей протистоїть інша духовна потуга – російський «православно-східнослов'янський» месіанізм у найрізноманітніших іпостасях. Україну під цим оглядом справді поділено, причому поділ часто проходить не по регіонах і мовно-культурних, етнічних чи інших групах, а по головах конкретних людей, яким важко зорієнтуватися в суперечливій ситуації і зробити фактично цивілізаційний вибір»¹²³. У нинішній ситуації цей пасаж звучить уже не як попередження, а як констатація сумної реальності. Тим більш важливо, використовуючи формулу О.Забужко, «склеювати, зшивати інформаційно «розділену» країну на живу людську «нитку»¹²⁴.

¹²² Устич С. Інструменти оптимізації системи транскордонного співробітництва // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – № 2. – С. 166-170.

¹²³ Рябчук М. Український П'ятниця і його два Робінзони // Критика. – 2013. – Ч. 5-6. – С. 19.

¹²⁴ Забужко О. Россия тщательно планировала демонтаж Украины. – Режим доступу: <http://gordonua.com/news/society/Zabuzhko>.

Розділ 4

ВІТЧИЗНЯНА РЕГІОНАЛЬНА АНАЛІТИКА: ДІАПАЗОН ПІДХОДІВ

У 2007 р. Ю. Щербак констатував: немає гомогенної «української нації», немає й гомогенного «народу України». «В Україні сьогодні діє і зіштовхується в конфліктній зоні як мінімум три окремих субкультури (приблизно по 30% населення в кожній), що сформовані навколо етнічних, мовних, політичних, історико-регіональних і ментальних відмінностей. Ми стали поділеним, розколотим, сегментованим суспільством (*divided society*). Треба визнати цей факт, об'єктивно вивчити і відповідно будувати державну політику. Історичний досвід ХХ століття показує, яку небезпеку для держави несуть спроби представників однієї субкультури зосередити монополю владу в одних руках». Уже тоді дипломату й публіцисту було важко, за його власним зізнанням, втриматися від гніву й іронії, спостерігаючи за звироднінням принципів вітчизняного парламентаризму, політичною «культурою» можновладців, анархією замість демократії та іншими потворними плодами олігархопатії, демагогії й популізму¹.

Наскільки адекватним цій, доволі жорсткій, констатації виявився рівень осмислення суспільних процесів у наукових дискурсах, зокрема рівень регіональної аналітики? Соціологи уже в той час неодноразово звертали увагу на особливості трансформацій теоретичних парадигм та логіки осмислення суспільних процесів в українських умовах, зокрема, на загострений драматизм та чутливість політичних та публічних оцінок, що формувалися за умов посилення геополітичної напруженості між Заходом і Росією. Ішлося про відмінність регіонально-культурних поглядів на глобалізацію, зокрема про вже традиційний спектр взаємовиключних настанов – від «європейського вибору» й багатовекторності до політичного та економічного союзу з Росією у рамках СНД через «єдиний євразійський простір». Проте, як констатував В. Степаненко, «національна політична уява» виявилася «скутою, обмеженою та неконструктивною для сучасного світу політичною дихотомією», а українські політичні актори не запропонували ефективних стратегій, у яких унікальне об'єктивне геополітичне та культурне ста-

¹ Щербак Ю. Чи можна звести міст над прірвою? // Україна в зоні турбулентності. – К., 2010. – С. 7, 120-121.

новище країни розглядалося б як конструктивний потенціал подальшого розвитку країни, а не як «прикра вада» національної долі².

Вплив глобалізаційних процесів на генерування сепаратистського дискурсу в Україні ще у 2011 р. на прикладі Донбасу простежив М. Басараб. Т.зв. східноукраїнський сепаратизм, на його думку, підживлювався не лише упевненістю місцевої промислової еліти в тому, що регіон є донором усіх інших частин України, але й ідеологемою щодо існування східноукраїнського квазіетносу – російськомовних українців. Періодично генерувалися регіоналістські заяви з вимогами легалізації російської мови як другої державної чи регіональної. Задля мінімізації етнічної конфліктності, наголошував політолог, необхідно застосовувати чітку градацію для реальних та удаваних «самозахисних ініціатив», що використовують жупел захисту етнічності³.

За нехтування таких попереджень Україні довелося сплатити високу ціну, аж до фактичної втрати територіальної цілісності. Зрозуміло, що втрата Криму чималою мірою була зумовлена хронічною неувагою національних еліт до вироблення реалістичної стратегії в регіональній та національній політиці, переважанням амбіцій над раціональними підходами, імітаційністю політичної риторики. Хоча, якщо порівнювати стан науки про регіони в СРСР і в незалежній Україні, зрушення були очевидні для всіх. Інша річ, що владні структури не зуміли скористатися тим чималим потенціалом регіональної аналітики, який був запропонований в рамках наукової регіоналістики.

Український політикум недооцінив, приміром, евристичний потенціал парадигми «розділення», яка у баченні Г. Коржова могла претендувати на переосмислення ідеї «цивілізаційного розламу» С. Гантінгтона в історичному контексті⁴. Саме з феноменів «розділення», «розмежування», які у перше десятиріччя XXI ст. ще не сягнули рівня розколу, у наукових дискурсах виводилися притаманні Україні стани роздвоєної лояльності й дихотомної ментальності, а також явища поліконфесійності й білінгвізму. У широкому сенсі з довготривалого впливу феномена «розділення» на історичний процес виводилася поява різних відповідей на один виклик, і саме ця обставина мала б дістати відображення у державній стратегії.

² Степаненко В. Глобалізація в українському політичному дискурсі та громадській думці країни // Глобалізація в соціологічному вимірі. – К., 2011. – С. 297-298.

³ Басараб М. Глобалізаційні тенденції: нові стимули для сепаратизму // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2011. – Вип. 5. – С. 282-286.

⁴ Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття). – К., 2010. – С. 16, 141.

Але далі безкінечного тиражування ідеологеми «двох Україн» справа у вітчизняному політичному полі не просунулася.

За точним спостереженням В. Ткаченка, ще недавно перед Україною відкривалися можливості для маневру, оскільки практично весь пострадянський простір було залучено у дві протилежні тенденції – у процеси глобалізації та регіоналізації. Це давало їй змогу формувати багатовекторний і багаторівневий політичний курс зі змінним центром – то в бік ЄС, то в бік Євразійського Союзу. Але сюрпризом для правлячих кіл України, як і для світової громадськості, став вибух пострадянського фундаменталізму під гаслами «руського мира». Не до кінця був осмислений нею і той факт, що глобалізація за нових умов ринкового фундаменталізму часто змінює диктатуру національних еліт новою диктатурою міжнародних фінансів, внаслідок чого країни периферії стають об'єктами шантажу і змушені певною мірою поступитися частиною свого суверенітету. «В українських подіях, крім внутрішніх чинників, очевидні не тільки «російський слід», але й негативні наслідки курсу західного глобалізму, Україна вкотре стала заручником геополітичного протистояння конкуруючих інтеграційних проектів, зазнаючи втрат без очікуваної суспільством належної і невідкладної допомоги з боку Заходу». Проблема безпеки, яка за цих умов вийшла на перше місце, стала водночас проблемою збереження національної ідентичності⁵.

Однією з причин того, що сталося в Україні починаючи з кінця 2013 р., виявився конфлікт між двома історичними процесами, які розвивалися з різною швидкістю: дуже повільним, з розривами поступовості, переходом від адміністративно-командної системи радянських часів до новітнього варіанту «неопатрімоніалізму» і стрімким наростанням поляризації соціуму у зв'язку з нововідкритими, майже нічим не обмеженими можливостями швидкого збагачення для нечисленної верстви олігархів. Те, що у цьому неспівпадінні темпоритмів свою роль відіграла й незважена етнонаціональна політика, було усвідомлене не відразу; упродовж майже двох десятиліть владні структури країни хизувалися відсутністю гострих міжетнічних конфліктів. Тим часом силові співвідношення між різними етнічними компонентами змінюються хоч і повільно, але радикально, і український досвід це переконливо підтвердив. Коли ж деформації в системі національно-етнічних відносин накладаються на ірраціональність соціальної політики, сепаратизм виходить «із тіні». Особлива його небезпека полягає у прихованому поєднанні з сепаратистськими рухами традиціоналістської архаїки й радикалістських гасел, що спекулюють на ідеях «оновлення». Спричинений

⁵ Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. – К., 2016. – С. 62-66.

цим хаос провокує суцільний безлад у застосуванні інструментів впливу на масову свідомість; більшовицьке гасло «мета виправдовує засоби» доводиться до логічного абсурду. Зникають усі моральні обмеження, а за таких умов у боротьбу за ресурси охоче втягується криміналітет. Бездумне нищення всього і вся й цілковите нівелювання головної цінності – людського життя – наводить на роздуми про наступ «нового середньовіччя».

Справедливості заради варто зазначити, що у полоні імітаційності тією чи іншою мірою опинилися усі країни, що виникли на пострадянському просторі. Застосовуючи термін «модернізація» на означення своїх стратегій національного розвитку, вони практично йдуть шляхом демодернізації. За висновками М. Мінакова, те, що гілки влади зливаються у вертикалі, зумовлює нерозривність влади і власності, робить правоохоронні інститути інструментом поневолення. Саме це перетворює «пострадянський регіон» на «лабораторію» з вироблення демодернізаційних моделей розвитку і «згустків неотрадиціоналізму»⁶.

За таких умов уведений у свій час в обіг П. Бергером та Т. Лукманом термін «символічні універсуми» може з певними застереженнями слугувати методологічним ключем для характеристики підґрунтя ціннісно-цивілізаційних розмежувань в українському соціумі. О. Шульга ще до переходу української кризи у стадію фактичного розколу звернув увагу на те, що боротьба символічних універсумів здатна на тривалий час увергнути соціуми у стан розколу з цілого ряду найважливіших питань як сьогодення, так і минулого і майбутнього. У 2013 р. ситуацію в Україні він характеризував як стан ціннісного вакууму, розчленувань, різноспрямованих геополітичних орієнтацій, істотних регіональних відмінностей у ставленні до оцінок Другої світової війни, колабораціонізму тощо. На його переконання, дифузія універсумів – тривалий у часі процес; для пом'якшення зіткнення протилежних смислів у суспільній свідомості може знадобитися зміна кількох поколінь⁷.

Тепер саме час проаналізувати, чи встигла вітчизняна регіоналістика набрати тих «ознак науки у класичному розумінні»⁸, про які мріяв один з перших ентузіастів наукової розробки регіональних проблем – І. Курас. Чи вдалося вивести науку про регіони на інтердисциплінарний рівень, створити надійний фундамент для аналізу суспільних процесів на макро-, мезо- і мікрорівнях,

⁶ Мінаков М. Рамки пострадянської демодернізації // Критика. – 2013. – Ч. 9-10. – С. 3.

⁷ Шульга О. Українське суспільство як поле боротьби символічних універсумів // Вектори змін українського суспільства. – К., 2014. – С. 309-325.

⁸ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 192.

запропонувати соціуму адекватний інструментарій регіонального аналізу? Сьогоднішні політичні реалії не стимулюють надто оптимістичні відповіді на ці запитання. Все ж варто простежити, який шлях пройшла вітчизняна регіоналістика за роки незалежності і які можливості не були використані належною мірою.

1. Аналітичні моделі дослідження регіональної специфіки

Вихід вітчизняної регіоналістики на новий рівень узагальнень відбувся, у баченні Т. Попової, на ґрунті формування нових політологічних і культурологічних моделей суспільного розвитку – на базі критики тих традиційних моделей регіону, що закладалися імперськими центрами – із сприйняттям регіонів-провінцій як виробничої інфраструктури. Новітні ж моделі мали у своїй основі те бачення місця й ролі регіону, яке усталювалося у світовій суспільній думці упродовж останньої третини ХХ ст. – з акцентом на вивченні регіональних культур та їх взаємовпливів, аналізі впливу на локальні об'єкти природно-географічних, соціоетнічних, геополітичних, історико-культурних чинників⁹.

Фахівці львівської школи регіональних досліджень оспорюють дане географами й економістами визначення простору як «тривимірного вмістилища речей, явищ і процесів», яке на побутовому рівні «інтуїтивно» розуміється як арена дії, загальний конвеєр для всіх об'єктів». Їхні визначення простору виходять із пріоритетності національної ідеї: у такому баченні простір «комплексно охоплює мовно-інформаційний, соціально-економічний, безпековий та інші його сегменти, що на рівні людських взаємовідносин формують адекватне середовище». Відтак і поняття «середовище» набуває у чомусь розширеного, а у чомусь дещо звуженого нового змісту – як креативного ядра нації не лише в економічному, технологічному, екологічному, але і в духовно-інтелектуальному, етнічно-культурному плані. На таких підвалинах в Україні вибудовується каркас

⁹ *Попова Т.Н.* Проблемы категориального аппарата историко-региональных исследований в современной российской историографии // Записки історичного факультету. – Вип. 11. – Одеса, 2001. – С. 22.

власного середовищезнавства – аналогу зарубіжної інвайронментології¹⁰.

Для аналізу всього багатогранного спектру регіональних проблем фахівцями львівського Інституту регіональних досліджень НАН України запропонована генетико-еволюційна парадигма, згідно якої кожне явище, процес чи подія розглядаються у сув'язі минулого, сучасного й майбутнього. У конкретному соціальному аналізі вітчизняних реалій йдеться про необхідність враховувати:

- різні рівні економічного й соціального розвитку українських регіонів у минулому;
- розрив між ними на певних етапах історичного розвитку економічних, технологічних, соціально-культурних зв'язків;
- переважання у їхній діяльності не ендегенних, а екзогенних відносин, тобто спрямованих не в середину національної території, а назовні.

В СРСР така стратегія відповідала доктрині єдиного господарського простору. «Всі ці особливості регіонально-історичного розриву успадкувала Українська держава, взявши на себе додаткові клопоти стосовно консолідації національної території».

У цьому контексті фахівці-економісти особливо великого значення надають принципам економічного обґрунтування регіональної політики, які виходять із засад органічного розвитку людини й довкілля. Екогомологія відштовхується від концепцій сталого розвитку, але більшою мірою сфокусована на дослідженні людського й соціального потенціалу у системі регуляторів інтересів і потреб людини у конкретному регіональному середовищі. Сталість, стабільність і збалансованість розглядаються як запорука ефективного функціонування територіальної системи із заданими параметрами упродовж тривалого проміжку часу. Апеляція до культури при цьому розглядається як гарантія того, що поза полем зору науковців не залишаться етнічні, регіональні, локальні особливості території¹¹.

Звертаючи увагу на суттєві розбіжності у ціннісно-ідеологічних пріоритетах мешканців різних регіонів України (ставлення до історії України, відмінності у баченні її бажаного майбутнього, ставлення до українського патріотизму, ставлення до статусу української мови, відмінні зовнішньополітичні орієнтації), О. Кривицька ще у 2008 р. зафіксувала факт наявності різних світоглядів мешканців різних регіонів країни і, відповідно, передумов для формування на регіо-

¹⁰ Вовканич С., Шульц С. Аксіологічний підхід до процесів модернізації промислового потенціалу в системі сучасних складових Української Національної Ідеї // Світогляд. – 2011. – № 4. – С. 20-31; Голубець М.А. Середовищезнавство (інвайронментологія). – Львів, 2010.

¹¹ Регіональна політика та механізми її реалізації. – К., 2003. – С. 14-30.

нальному рівні відмінних субнаціональних ідентичностей. Останні, доводила вона, «за певних обставин можуть розвинутися або в єдину спільну національну ідентичність, або інтегруватися з певними інонаціональними ідентичностями»¹². На жаль, розвиток ідентифікаційних процесів пішов за другим сценарієм.

За Ю. Шайгородським, в Україні проблема регіональних неспівмірностей стала надзвичайно актуальною як з огляду на існування об'єктивних розбіжностей між різними регіонами країни, так і у зв'язку зі штучним загостренням цієї проблеми окремими політиками та політичними рухами. Брак загальнодержавної концепції регіонального розвитку, диференційованої регіональної політики підтримував постійну напругу за лініями «Схід – Захід» та «центр – периферія». Задовго до крайнього загострення суперечностей, що у 2014 р. поставили під загрозу територіальну цілісність країни, фахівці-політологи дійшли висновку: необхідні осучаснені інституційні форми, що відповідають новій ролі регіонів у державному управлінні й диктують потребу в регіоналізації як засобі й процесі перерозподілу владних компетенцій, передачі функцій від центрального до регіонального рівня¹³.

Як уже зазначалося вище, потужним стимулом для концептуалізації вітчизняної регіоналістики стала поява регіонів як нових політичних акторів на світовій арені. Саме вона змусила говорити про «переформатування» традиційної структури світу на основі відносно самостійних гео економічних, геополітичних і соціокультурних комплексів. Зростаюча роль регіонів почала розглядатися як один з найважливіших чинників інверсії зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку суспільних систем. Відтак і вітчизняна регіоналістика поступово набувала статусу системно-динамічного інтердисциплінарного знання, сфера якого охоплює не лише ієрархію центрів і периферій всередині країни, але й регульований спеціальними механізмами простір «зверх» державних кордонів. Корекції у зв'язку з цим мали зазнати не лише основні принципи регіоналізму, але й сама його сутність як ціннісно-сміслового відображення сучасних інтеграційних процесів.

Радянська традиція дослідження регіонів вкладалася у доволі розмиту формулу «регіонально-історичні дослідження». Невиразна форма вихолощувала зміст: у це поняття можна було легко вкласти

¹² Кривицька О. Регіональні особливості ціннісно-ідеологічної ідентифікації українського суспільства // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – Вип. 40. – К., 2008. – С. 70-71.

¹³ Політична інтеграція України: загальнодержавний і регіональний контексти // Політичні проблеми сучасної України. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2012. – С. 21-25.

вивчення усього того, що відбувалося «поза центром», та й сам центр міг асоціюватися з різними географічними сутностями. «Пошук імені» для нового наукового напрямку тривав доволі довго, аж поки концепт «історична регіоналістика» не утвердився у назві спочатку сектора (2007 р.), а потім і відділу (2012 р.) Інституту історії України НАН України. Очевидно, що у порівнянні з невиразним модусом «регіонально-історичні (чи історико-регіональні) дослідження» категорія «історична регіоналістика» створювала значно ширший когнітивний простір і краще вписувалася у розгалужену систему історичного знання.

Україна мала особливо вагомі підстави для аналізу суспільних процесів у просторово-часових координатах. Впродовж багатьох років українські землі розвивалися в різних цивілізаційних системах. У складі різних держав український етнос зазнав значних асиміляційних впливів – російських, польських, австрійських, угорських та інших. Сучасні українські регіони відрізняються один від одного не лише господарською та соціальною структурою, але й суспільними настроями, відмінними зовнішніми орієнтаціями населення, специфічними етноконфесійними проблемами. Прояснення місця і ролі історичного знання у цьому процесі, історичних умов формування української території, особливостей культури та ментальностей населення регіонів України виступає не лише як відчутна когнітивна потреба, але й як необхідна передумова подолання диспропорцій регіонального розвитку.

Оскільки доволі довго регіональна наука існувала у просторі економцентризму й географічних у своїй основі параметрів, відхід від традиції мав своїм наслідком, по-перше, історизацію економічної й географічної наук, а, по-друге, екологізацію історичних досліджень та зменшення дистанції між соціогуманітаристикою та природознавством. Філософи й екологи поки що не дійшли згоди щодо того, як називати специфічний простір історичних досліджень на межі з екологічним природознавством – географічною історією, біоісторією, історією навколишнього середовища чи історією матеріального життя. Очевидно, проте, що науковий напрям, зорієнтований на екологізуюче трактування відносин у зв'язці «людина – природа», має непогане майбутнє.

Утім, як нам уявляється, увесь окультурений людиною у процесі історичного розвитку простір потребує нових інструментів осмислення. Чимало проблем, що виникають у цьому зв'язку, закорінені у надмірній метафоризації відповідних дискурсів. «Кодові формули» тут пов'язані і з географічними визначальниками (геокультура, історична географія) і з просторовими категоріями (просторовий

порядок і аспатіальність як заперечення його визначальної ролі), і з територіальними матрицями (адміністративно-територіальний поділ), і з категоріями «місце», «локал» (місцез розвиток, транслокальність) тощо. За такого ступеня різноплановості упорядкувати тезаурус регіональної науки непросто, особливо якщо врахувати, що на термінопрактику у цій сфері активно впливають не тільки кордони й ідентичності, але й регіональні ідеології та маніпулятивні технології.

Занурення України у простір тотального зuboжіння населення під пером аналітиків дедалі частіше знаходить пояснення в руслі невірно обраної моделі розвитку. Пастка єдності в Україні, доводить Т.Унковська, «це самопоглиблювана соціально-економічна вирва, тобто самопідтримуваний механізм консервації бідності населення та деградації економіки, в яку втягнені всі учасники – і її жертви, і творці». Культивовані в країні засоби долання бідності, що базуються на постулатах основної ролі цілковитої лібералізації, тотальної приватизації, відкриття ринків і скорочення ролі держави до мінімуму – це повна протилежність стратегіям, використовуваним у свій час у США та Європі. Українська модель має низьку мотивацію до довгострокових інвестицій і, навпаки, високу до діяльності через офшори та ухиляння від сплати податків. Звідси ймовірність нового зростання соціальної напруги, нових революцій¹⁴.

Доводиться рахуватися і з тим, що, як констатують соціологи, український менталітет як моральний і психологічний стан суспільства «вже багато в чому не відповідає часу». Йдеться поміж іншим про наївну надію на просте вирішення складних питань, патерналізм, бажання перекласти свої проблеми на когось, завищені очікування від держави і водночас відчуженість від неї. Зроблений О. Паньковою аналіз адаптативно-регресивного потенціалу українського суспільства виявив вже у 2013 році сумну закономірність – загальна кількість «виживаючих» та «відчужених» соціальних суб'єктів дорівнювала 50%, а «група ризику» (із загрозою соціальній безпеці) була визначена нею у 31%. Зроблений на цій основі прогноз щодо накопичення деструктивного соціального потенціалу і конфліктної напруженості, що може вилитися у деструктивні масові дії екстремістського характеру, дістав підтвердження вже через рік в ході збройного протистояння на сході країни¹⁵.

¹⁴ Унковська Т. Як Україні вирватися з пастки бідності // Дзеркало тижня. – 2016. – 20 лютого.

¹⁵ Вектори змін українського суспільства. – С. 19, 69.

Зі сказаного очевидно, що предметне поле історичної регіоналістики все ще перебуває «в русі» – щось утверджується, щось вилучається. Ускладнюючою обставиною, на наш погляд, при цьому виявилось те, що після розпаду СРСР історична наука стала одним з інструментів легітимації нових незалежних держав, і Україна не уникла спокуси творення «українізованої» історії засобами політизації етнічності. За точним спостереженням М. Павлишина, «традиція нової української культури була побудована на бінарному протиставленні себе та іншого, де інший був колонізатором, чужим, ворогом. Не дивно, що українська культура майже завжди була такою, що войовничо оборонялася і займалася насамперед консервацією українськості та її символів». «Розшифровка кодів пригноблення» (формула Х. Бгабги) сформувала антиколоніальний канон історизації. Оперте на архаїчну систему оцінювання, антиколоніальне стало по суті калькою колоніального¹⁶.

Застосування архаїчних схем в історичному аналізі призвело до спрощених пояснень феноменів порубіжності, дволяльності, «подвійної ідентичності», вагомих для розуміння й репрезентації вітчизняних регіональних особливостей. Штучно сконструйована міфологема «двох Україн» представляла ієрархію регіонів у термінах «цивілізаційної зрілості» й «свідомісної відсталості»; при цьому, як констатувала Т. Журженко, опозиція «двох Україн» представлялася як символічний кордон між Заходом і Сходом країни, що відділяв «наше демократичне європейське майбутнє від ненависного тоталітарного минулого»¹⁷. Регіональність усвідомлювалася як даність, сформована мало не 700-літнім «колоніальним статусом» України. Невдало обрана стратегія історизації з постійним оплакуванням минулих травм і пошуком винуватців «на стороні» створила феномен віктимізації суспільної свідомості і «конфлікт пам'ятей»¹⁸, відгомін якого виразно відчувається у політичних протистояннях сучасності.

Щоб протистояти таким тенденціям, історична регіоналістика повинна була, по-перше, вийти у широкий простір міждисциплінарності і, по-друге, осмислити увесь спектр нових підходів, запропонованих світовою наукою в руслі компаративістики, постколоніальних студій, «перехресних історій» тощо. Переорієнтацію значною мірою забезпечило нове осмислення територіальності – з відмовою від пріоритету етносу і вибудовою концепції політичної нації на основі співгромадянства. Фундаментом регіональної історії

¹⁶ Павлишин М. Казаки на Ямайке: проявления постколониализма в современной украинской культуре // Перекрестки. – 2005. – № 3-4. – С. 5-16.

¹⁷ Журженко Т. Миф о двух Украинах // Там же. – С. 111.

¹⁸ Див.: Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К., 2012. – С. 219-225.

стала не подієва канва з опорою на хронологію, а відтворення у певних територіальних межах специфічних особливостей соціального й культурного простору – з особливим акцентом на дослідженні кордонів і погранич і новим баченням співвідношення центральності/периферійності. Ідентифікації на пограниччях почали розглядатися не лише як геокультурний, але й як екзистенційний феномен.

Надзвичайно широке трактування понять «регіон» та «регіоналізм» робить об'єктно-предметну сферу історичної регіоналістики майже неосяжною. Будь-який політичний, економічний, культурний, інформаційний простір, якщо він обмежений певними територіальними рамками, може розглядатися як її об'єкт. Топіка, тобто просторове розташування об'єктів у просторі (термін Л. Альтюссера), може мати багато «поверхів» і досліджуватися у будь-якій площині. Навіть якщо винести «за дужки» аналіз міжрегіональної взаємодії поза рамками державних кордонів і зосередитися на українському контексті процесів регіоналізації й регіонобудівництва, то об'єкт історичної регіоналістики постане як доволі розмитий простір дослідження регіональності й регіонального розвитку – всюдисутніх характеристик суспільного буття. Геоісторична парадигма як універсальна пояснювальна конструкція все ж не в змозі охопити усю багатоманітність регіональних проявів, не кажучи вже про їхній порівняльний аналіз.

Зважаючи на сказане, доводиться погодитися з В. Котигоренком у визнанні раціональності інструментально-релятивістського розуміння регіону в сенсі території, яку можна вирізнити як частину більшого простору за властивими їй особливими зв'язками-ознаками. А також солідаризуватися з поширеним твердженням про те, що регіоналізація простору залежить від обраних критеріїв, а сам вибір критеріїв – від конкретного практичного завдання або мети наукової рефлексії¹⁹. Отже у самому процесі регіоналізації чи районування неможливо уникнути певної суб'єктивності.

Регіоналістика в Україні вже в основному визначилася із своєю об'єктно-предметною сферою, зосередившись на дослідженні регіональної специфічності в межах українського простору у найширшому часовому вимірі. Але пошук її наукового обличчя утруднений неузгодженістю, а то й різноспрямованістю зусиль представників різних наукових дисциплін. Змістовне наповнення багатьох термінів великою мірою визначається кон'юнктурою або авторськими уподобаннями. Доводиться брати до уваги той факт, що в минулому горизонтальні й ієрархічні зв'язки часто перепліталися настільки

¹⁹ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К., 2011. – С. 14.

щільно, що ідентифікація просторових сегментів і визначення їх кордонів можуть бути лише умовними.

Як правило, вітчизняні дискурси на теми регіоналізму не відрізняються конструктивною налаштованістю на кардинальні зміни. Навіть за умов тривалого збройного протистояння на Сході країни влада не подбала про широкий суспільний діалог на теми децентралізації, які стали для України смисложиттєвими. Дебати у ЗМІ, на конференціях, «круглих столах» тощо переважно обмежуються обміном рефлексіями, причому жодної конкретної моделі негайного припинення насильства не запропоновано. В країні існує доволі потужна партія «війни до перемоги», хоч уже і на найвищих щаблях влади визнано: виключно воєнними засобами припинити війну не вдасться. Що ж до вітчизняної дипломатії, то вона воліє діяти спонтанно й несистемно, і до порад науковців звертається доволі рідко.

Ментально-історичне осмислення регіональної самосвідомості виявилось при цьому найбільш «слабкою ланкою». Рух суспільно-політичної думки у напрямі усвідомлення витоків трагедії, яка спіткала український народ у зв'язку із розчленуванням його території, навряд чи піддається системному аналізу у рамках окремого наукового напрямку, а міждисциплінарна співпраця стримується мізерним фінансуванням науки. Очевидним, однак є головне: український регіоналізм в історичній ретроспективі вписаний у безкінечно складні переплетення просторово-часових процесів. Його оціночні характеристики позначені певним ступенем суб'єктивності, детермінованим умовами життя і особливостями історичної рефлексії на кожному історичному етапі. Тому уявляється важливим не тільки вибудувати ієрархію основоположних понять регіоналістики, але й виробляти принципи систематизації й репрезентації на масовому рівні етнічних, мовних, культурних, конфесійних факторів, які впливають на формування регіонального розмаїття.

Необхідність посиленої дослідницької уваги до проблеми регіонів і регіоналізму в Україні вбачається насамперед у потребі деталізації історичного процесу, виявлення його локальної специфіки і чинників, що її зумовлюють, оптимізації аналізу співвідношення загального та часткового в історії. Специфіка регіонів обумовлюється відмінностями природно-кліматичних умов, історичного досвіду, етнічного складу населення, культури, релігії, які в сукупності і взаємодії набувають інтегративного, системного характеру і потребують спеціальних методів і методик дослідження. Потреба в історичному знанні про регіони диктується також практичними цілями, оскільки без розуміння історичного підґрунтя неможливо з'ясувати

інтереси і устремління кожного з них. Неабияку вагу мають також пізнавальні та популяризаторські цілі – саме на дослідженні «малої батьківщини» здебільшого ґрунтуються патріотичні почуття.

Регіоналістика здатна внести свіжий струмінь у дослідження процесів формування і розвитку окремих культурних систем, зокрема для характеристики співвідношення соціальних, етнічних і екологічних чинників в процесі еволюції людини на певних територіях. Залежність матеріальної, соціонормативної, духовної культури спочатку від природно-кліматичних, а потім у дедалі більшій мірі від соціальних і політичних факторів простежується найкраще саме в ході досліджень регіональної специфіки. Вони ж дають змогу виявити особливості господарсько-культурної адаптації у різних регіонах. Зрештою, регіонально-історичні дослідження максимально наближені до території і тому відкривають великі можливості для заповнення «білих плям» у фактичному матеріалі, прояснення маловідомих деталей тих або інших подій, використання істориками здобутків археології, урбаністики, мистецтвознавства тощо.

Про Україну у такому контексті можна вести мову як про політико-географічне прикордоння, своєрідну «поверхню вирівнювання», на якій упродовж століть стикалися й перепліталися інтереси Росії, Польщі, Австро-Угорщини. Те, що «базис ерозії» упродовж XVI–XVIII ст. перебував на теренах Польщі, безпосередньо зачіпало інтереси українців, оскільки Правобережна Україна не лише стала основним ареалом польсько-російського протистояння (ускладненого втручанням Туреччини і Швеції), але й зазнала цілої серії запустинь і безпрецедентних руйнувань. Експансія Росії на Захід уже в другій половині XVIII ст. призвела до фактичного поглинення нею України із цілковитою втратою решток української автономії. Природним у цьому контексті стало спочатку формування регіональної «малоросійської» ідентичності, а потім і модерної української нації. А «боротьба за статус» визначила не лише напрям еволюції останньої, але й значною мірою вплинула на конфігурацію нового квазіфедеративного державного об'єднання – СРСР. Безликий «умовно український» простір став рельєфним і, що надзвичайно важливо, дістав чітко зафіксовані кордони. Це дало змогу в ході розпаду Союзу окреслити територію України без серйозних конфліктів і протистоянь.

Вихідні постулати сучасних вітчизняних поглядів на регіоналізм базуються на врахуванні різноманітності соціально-економічного розвитку, природних умов, величини і якості трудового потенціалу, загальної культури й менталітету населення як чинників, що зумовлюють той чи інший ступінь регіональної самоорганізації.

Залежно від цих вихідних умов регіони мають відшукувати оптимальні механізми власної участі у загальнонаціональних і загальноцивілізаційних процесах. Що ж до ролі держави, то її зусилля повинні фокусуватися не навколо «утримувannya» регіонів, а навколо створення їм найкращих умов для саморозвитку й самореалізації. Тобто суто управлінські функції в її діяльності поступаються місцем координуючим – значно більш складним, таким що мають стратегічну спрямованість і базуються на використанні як внутрішніх резервів регіонів, так і нових обставин, створюваних інтеграційними процесами, а також ризиками сепаратизму.

Над місцем і роллю територіальності в житті сучасного суспільства розмірковує харківський соціолог О. Мусієздов. Територіальний зв'язок індивідів по лінії країна – регіон – місце проживання здається очевидним і несуперечливим, вважає він, але територіальні ідентичності дедалі частіше стають об'єктами соціального конструювання. Вихідна теза автора – сучасне суспільство в силу різних причин втрачає територіальну визначеність і постає радше сукупністю слабо пов'язаних з територією співтовариств – уявляється надто категоричною, але тенденція тут схоплена точно. Сенси, якими наділяються території, конструюються як на повсякденному, так і на інформаційно-технологічному рівнях; територіальні ідентичності виявляються такою ж мірою «природними», як і «уявленими», а тому їхній пошук проблематизується.

Традиційно, міркує О. Мусієздов, кордони поширення влади обумовлювали й межі дотримання правил, а тому кордони суспільства визначалися, по суті, кордонами держави. Стійке пов'язання суспільства з територією – вихідний постулат соціології. Однак з того часу, як у суспільних науках дістали поширення ідеї соціального конструювання, почалося активне переосмислення просторових категорій сприйняття. Очевидним стало символічне конструювання кордонів, а отже, й територій (так було, зокрема, «винайдено» Східну Європу). Різні співтовариства приписують одному й тому самому простору різні сенси; кордони втрачають характер очевидної даності. Все це дає, на його думку, підстави для перегляду «контейнерної парадигми, у якій простір усвідомлювався як «вмістилище» для «речей».

Говорити про суспільство як конструйоване територіальними рамками можна було б у тому випадку, якби воно являло собою певну «моральну єдність» і поділяло спільні сенси. Тепер же, використовуючи підходи З. Баумана, під співтовариством коректніше розуміти спільноту агентів, засновану на подібності культурних практик. «Місце тут, своєю чергою, не є жорсткою умовою

їхнього конструювання – на одній території можуть співіснувати представники різних співтовариств, тоді як представники одного співтовариства можуть існувати в різних частинах фізичного простору». Чи означає це, що в сучасному світі територіальність втрачає своє значення, і суспільство стає сукупністю екстериторіальних співтовариств? Відповідь соціолога на це питання негативна: люди, як і раніше, асоціюють себе з місцем, вважають важливим свій зв'язок із ним, і це проявляється у тому, що територіальні ідентичності продовжують відігравати важливу роль у самовизначенні людини. Необхідність відстоювати спільні територіальні інтереси і є фундаментом для самосвідомості територіальної спільноти. А засобом її «уявлення» тут постає пам'ять, яка конструє й сакралізує спільність²⁰.

Концептуалізація регіоналізму як внутрідержавної соціокультурної реальності передбачає насамперед осмислення його не як обмеженого адміністративними кордонами простору, а як співтовариства із власними механізмами самовідтворення, самоорганізації, зі своїми еталонами соціонормативної й політичної культури. Вона не може бути успішною без конструювання («уявлення») й пропаганди певного образу регіону – з власною системою культурних комунікацій і більш-менш усталеною регіональною ідентичністю. Лише на цій основі можуть формуватися нове регіональне світосприйняття, відчуття «малої Батьківщини», з'являтися підвалини політичної та соціокультурної самоідентифікації.

В.Котигоренко у цьому зв'язку задається питанням: чи є в Україні етнополітичні регіони, скільки їх, як їх можна описувати й порівнювати? Ці питання визнаються складнішими, ніж уявляється на перший погляд, хоч в системі регіоналістики вже напрацьовані інструментально-релятивістські підходи до виокремлення частини простору за певними критеріями й зв'язками-ознаками. Виходячи із згаданої вище схеми С. Роккана, фахівці нараховують в Україні від 9 до 11 регіонів, переважно за «прикладними геоетнополітичними орієнтирами», а також на основі суміщення схем історичного, мовного, електорального районування країни. Але, як наголошує В.Котигоренко, усі варіанти регіоналізації суспільного простору є способом, формою і результатом рефлексії. Суто інструментальні – пізнавальні та описові – функції вона виконує більш-менш задовільно. Але можливості науки для вивчення реальних тенденцій

²⁰ Мусиездов А.А. Территориальность современного общества // Социологический журнал. – 2013. – № 4. – С. 21-34.

етнополітичної динаміки доволі обмежені, бо будь-який здобуток наукового пошуку є суб'єктивним²¹.

Когнітивні й інструментальні можливості вітчизняної регіоналістики визначальною мірою залежать від переосмислення на базі сучасного наукового знання самого поняття «регіоналізм». Обережне ставлення до нього у радянській термінопрактиці легко пояснити тим, що у ті часи воно асоціювалося переважно із сепаратизмом. Сучасні трактування поняття «регіоналізм» насамперед акцентують на його націленості на практичне використання тих можливостей і переваг, які випливають із природного, просторово-територіального розподілу людських і матеріальних ресурсів, хоча й не уникають аналізу негативних ознак регіоналізму як тенденції ставити інтереси того чи іншого регіону вище за інтереси єдиного цілого. Зміцнюються позиції прихильників когнітивного підходу, які вбачають у регіоналізмі різновид соціальної рефлексії, яка базується на переважаючих у суспільстві на даний момент уявленнях щодо ідентичності та територіальної спільності.

Для розуміння специфіки українського варіанту регіоналізму багато важить адекватне осмислення чинника порубіжності. За оцінкою політологів, для класичних цивілізацій більш характерним є синтез, а для порубіжних – складна взаємодія симбіотичних та синтетичних складових. «Цивілізаційна реальність України гетерогенна: в ній химерно поєднані певні риси модернізаційної проєктивності Заходу та традиційної стереотипності Сходу. Тому поки що траєкторія історичного руху українського суспільства залишається телеологічно й аксіологічно невиразною й суперечливою»²².

Специфічність української ситуації зумовлюється «дифузним» станом ідентифікації значної частини соціуму, наголошує Л. Нагорна. Територіальні ідентифікації більш-менш чітко окреслені на Заході і Південному Сході, але Центр у ціннісних орієнтаціях тяжіє до амбівалентності. Варто враховувати, що «територіальні ідентичності мають бути стрижнем навколо якого вибудовуються дослідження культурних комунікацій, дискурсів, проблем мови, історичної пам'яті, електоральних симпатій»²³. Р. Калитчак бачить у плюралізмі позицій та багатомірності трактувань регіоналізму позитивні моменти, які передусім засвідчують його «теоретико-наукову значущість, актуалізують регіоналізм як одну з організаційних форм

²¹ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – С. 7-67.

²² Вплив російського та європейського цивілізаційних чинників на етнополітичний розвиток України в умовах глобалізації // Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – С. 205-207.

²³ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – С. 7.

для певного соціуму в політико-правовій сфері та перетворюють його на невід'ємний елемент новітнього політичного дискурсу»²⁴.

Можна погодитися з висновком І. Зварича: регіоналізм не є явищем однозначно негативним чи конструктивним. Загалом конструктивним є різновид регіоналізму, який цей автор називає адміністративним – він спрямований переважно на оптимізацію систем управління з посиленням ролі місцевих спільнот. Деструктивний потенціал більшою мірою присутній у т.зв. політичному різновиді регіоналізму – він здатен провокувати політичні конфлікти типу косовського і переходити у фазу відкритого сепаратизму²⁵. Однак ця класифікація умовна й небезспірна.

На вітчизняну модель регіоналізму справляє значний відбиток невизначеність і неоднозначність у ставленні до радянської спадщини. Територіальна структура країни за роки незалежності змін не зазнала. Але змінилися критерії підходів до типології й класифікації регіонів, на нових, значною мірою комерціалізованих засадах формуються їхні образи. Уявлена реальність міжрегіональних взаємин сьогодні має небагато спільного з оптимістичними радянськими штампами типу «сильні регіони – сильна держава». Розуміння того, що регіони мають власні інтереси, які далеко не в усьому узгоджуються як з інтересами центру, так і з інтересами інших регіонів, здатне стимулювати і доволі жорсткий діалог, і логіку відчуження, і відповідну міфотворчість.

Серед особливостей українського регіоналізму – і його значна залежність від того, що А. Мальгін вкладає у поняття «зовнішній фактор». Але навряд чи правомірно, наголошував він десятиріччя тому, на цій підставі трактувати регіоналізм як рух, орієнтований назовні України. «Регіоналізація аж ніяк не є прихованою формою «радянського», «угорського», «паневропейського» чи якогось іще ірредентизму. У її основі – прагнення здобути певний статус, насамперед у рамках української держави, а не зруйнування цієї держави»²⁶. Оскільки влада ні тоді, ні пізніше, не прислухалася до цих застережень, події в Криму і на Сході країни почали розвиватися за сценарієм ірредентизму.

Сьогоднішня ситуація теж хвилює аналітиків не в останню чергу ймовірністю ускладнень на ґрунті регіонального незбігу інтересів і амбіцій регіональних еліт. А. Єрмолаєв передбачає вже найближчим часом активізацію містечкового економічного сепаратизму (з боротьбою за податки, контроль над земельними ресурсами, вимогами

²⁴ *Калитчак Р.* Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. – С. 52.

²⁵ *Зварич І.Т.* Етнополітика в Україні: регіональний контекст. – К., 2009. – С. 86-88.

²⁶ *Мальгін А.* Украина: Соборность и регионализм. – С. 238.

«частки» у природній ренті та у «великій» приватизації), а також містечкового анахронізму (типу «Бурштинової республіки» на Волині). Роль регіональних еліт має тенденцію до зростання, і їхня партійна належність уже неважлива. Хоча те, що принаймні власні бізнесові інтереси уже примусили їх «мислити своїм регіоном», свідчить про появу потенційно нової соціальної сили, яка може зіграти як негативну, так і позитивну роль²⁷.

Новий погляд на регіоналізм як на самоструктурування суспільства на основі внутрішнього плюралізму його територіальних одиниць поєднує в собі як тенденції протистояння уніфікації і надмірній централізації, так і пошук нових, більш ефективних форм управління. Він створює умови для раціонального використання ресурсів і поділу компетенцій влади. Але він же, загострюючи відчуття етнічної самосвідомості й стимулюючи відповідні форми політичної активності, здатен створювати нові ситуації протистояння і примножувати конфліктогенні чинники.

На наш погляд, до регіоналізму слід ставитися як до потужної сили, напрям дії якої визначає регіональна політика держави. Якщо держава розуміє прагнення регіонів до самодостатності і збереження регіональної ідентичності, вона діє, виходячи з можливостей оптимального розподілу матеріальних ресурсів і підтримує прагнення місцевих еліт до збереження особливостей ментальності, культурних відмінностей тощо. Коли ж на офіційному рівні потреби регіону ігноруються або недооцінюються, регіоналізм може набирати деструктивних («дисоціативних») форм, здатних протистояти владі і спричиняти небажану децентралізацію.

Не можна, однак, не рахуватися з існуванням певних упереджень проти регіоналізму як такого. Значною мірою, принаймні на пострадянському просторі, вони простимульовані рецидивами імперської свідомості. Звичка якщо не ототожнювати повністю, то виразно зближувати поняття «регіоналізм» і «сепаратизм», і в наш час виразно тисне на суспільну свідомість. У міру модної реанімації імперських концептів реанімуються і страхи, пов'язані з неминучими на імперському ґрунті відцентровими процесами. Колективні екзистенційні упередження – доволі стійкий феномен суспільного буття; під їхній вплив часто потрапляють навіть серйозні й неупереджені дослідники.

Показовий приклад – скептичне ставлення до регіонального підходу в історіографії з боку О. Міллера – одного з найбільш обізнаних і неупереджених знавців російської імперської спадщини. На його погляд, «регіональний підхід досі лишається настільки

²⁷ *Єрмолаєв А.* Країні потрібен перепочинок // Дзеркало тижня. – 2016. – 9 квітня.

невизначеним у своїх методологічних основах, що про наявність такого напрямку в історіографії можна говорити лише умовно». Аргументується цей висновок, зроблений у 2006 р., насамперед невизначеністю терміна «регіон» і принципів виокремлення або уявлення регіонів. На проблемі уявлення було зроблено особливий акцент – вади «ментальної картографії» представлялися як джерело цілком реальних небезпек. Найпоширеніший сучасний спосіб «конструювання» регіону, на погляд Міллера, відверто телеологічний і сильно ідеологізований. Тому «відносини з регіоналізмом у історика мають будуватися так само, як із націоналізмом, тобто з крайньою настороженістю». Пов'язаних із регіональним підходом пасток і небезпек можна позбутися, застосовуючи більш продуктивний ситуаційний підхід²⁸.

Якщо розглядати логіку автора у контексті дослідження імперій та їхніх зовнішніх і внутрішніх кордонів, з нею легко погодитися. Як і націоналізм, регіоналізм у своїх радикальних проявах здатен руйнувати імперії, а ситуаційний підхід порівняно з регіональним явно виграє, коли йдеться про кордони-рубежі, що були, як правило, результатом завоювань. Але навряд чи варто ставити в принципі під сумнів продуктивність регіонального підходу до дослідження багатоскладових соціумів. У будь-якому дослідженні історик обирає для себе потрібний просторовий масштаб, встановлює певні територіальні рамки. Навіть якщо регіон «уявлений», він чітко вимальовується лише після того, як його вміщують у певний макропростір і визначають його параметри на мезо- і мікрорівні.

Теорія регіоналізму в Україні розробляється в різних аспектах – геоісторичному (цивілізаційному), територіальному, економічному, політичному, етнокультурному, соціолінгвістичному та інших. І самі дефініції регіону, і їх змістовне наповнення надто різні залежно від потреб, якими продиктоване їх дослідження. Автор монографії про регіони України В. Симоненко звертає увагу на те, що коли йдеться про внутрішньополітичні і внутрішньоекономічні проблеми окремих держав, то під регіонами мають на увазі і адміністративний район, і територію, що виділена за певною ознакою для вирішення конкретної проблеми²⁹. У найширшому розумінні поняття «регіон» має в Україні три різні виміри. Ним позначаються: 1) *макрорегіони* – групи сусідніх областей, об'єднаних спільністю історико-географічних чинників, ресурсів, структури й організації господарства, екологічними завданнями; 2) *мезорегіони*, що загалом відповідають області; 3) *мікрорегіони*, кожен з яких являє собою своєрідну за

²⁸ Міллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. – М., 2006. – С. 14-32.

²⁹ Симоненко В.К. Регионы Украины: проблемы развития. – К., 1997. – С. 27.

природно-економічними, етносоціальними або іншими ознаками частину області.

Оскільки поняття «регіон» і «регіоналізм» лишаються розмитими й полісемантичними, проблема категоріального статусу регіональної науки є насамперед проблемою маркерів, зіставлень, порівнянь, виявлення логічних суперечностей. За таких умов існує велика спокуса ігнорування теоретичних тонкощів і зосередження на суто емпіричній інформації. Але давно доведено, що кількісне нагромадження фактів не переходить само по собі в якість наукового осмислення реальності. Константами наукової логіки виступають лише універсальні характеристики соціального буття, а вони є витвором теоретичної думки. Онтологічний, гносеологічний, психологічний рівні осмислення подій і фактів для регіоналістики є тим більш важливими, що вона сама по собі є синтетичним знанням, яке базується на комплексному аналізі різнопланових сутностей.

Можна констатувати також, що історична й політична регіоналістика вкупі з теоретичною географією й герменевтикою ландшафту не тільки створюють базу для розв'язання сучасних просторових завдань, але й задають новий алгоритм усім напрямкам науки про простір. Змінюється кут зору на співвідношення загального й «головного» (у цій ролі прийнято було бачити «національний наратив») та часткового й «периферійного» (усього комплексу проблем, пов'язаних із місцевою історією). «Звуження» дослідницького поля, як правило, збільшує масштаб аналізу. Роль локалізму як дослідницької парадигми зростає в міру того, як піддаються істотному переосмисленню поняття партикуляризму, фрагментованості, глокальності, сепаратизму тощо. Істотно видозмінюється співвідношення домінант соціального й культурного на користь другого.

Специфічною рисою географічних досліджень в Україні є те, що територія в них зазвичай розглядається не як зовнішній фактор (частина середовища), а як структурний елемент (підсистема). Саме такий підхід застосовується, зокрема, у соціально-економічній географії, яка, за О. Шаблієм, вивчає, з одного боку, «аспектну» (галузеву) і «компонентну» (геополітичну, демографічну, соціально-і економіко-географічну) територіальну організацію, а з другого – «інтегральну» територіальну організацію, тобто суспільну регіоналізацію³⁰. Дослідження реальної геопросторової організації суспільства розглядається при цьому як основа розвитку теорії і методики компонентних дисциплін – географії населення, географії трудових ресурсів тощо. Отже, територія вивчається і як простір, і як ресурс.

³⁰ Соціально-економічна географія України. Навч. посібник / За ред. О.І. Шаблія. – Вид. 2-ге. – Львів, 2000. – С. 14.

На рубежі тисячоліть вималювалася лімітрофна концепція України у геополітичному просторі, міцно оперта на історичні реалії. На думку М. Михальченка, характеристики України як «моста» між НАТО і Сходом, «санітарного кордону» між НАТО і Росією уже в той час не повністю відповідали її справжньому позиціонуванню. «Поки що Україна – лімітроф для Росії і Європи, проміжний, міжцивілізаційний простір між західною і російсько-євразійською цивілізаціями». Притому лімітроф у трьох значеннях. У геополітичному вона справді опинилася між НАТО і Росією. В економічному – між країнами з переважно ринковою, соціально орієнтованою економікою заходу і хаотичною економікою Росії. У духовно-моральному – між тоталітарним, моноідеологічним минулим і невизначеним майбутнім³¹. Тут точно підмічений пограничний, перехідний характер української держави й суспільства. Але з ключовою тезою автора про наявність особливої української регіональної цивілізації, на наш погляд, можна дискутувати.

Вітчизняна соціологія активно відреагувала на девальвацію у сучасному світі традиційних підходів до центр-периферійних відносин. Місце влади завжди домінує над іншими просторами, міркує В. Бурлачук. Розмивання певного місця влади під впливом глобалізації вимагає нових форм організації контролю над територією. Фінансові й економічні інститути виявляють здатність до виходу за межі національного простору. Воля до «зміни місць», долання відстаней, швидкість переміщення визначають параметри нових моделей влади. «Ієрархію спокою замінила ієрархія руху». Суверенітет нині пов'язаний не стільки з територією, скільки з детериторіалізацією і постійним пересуванням меж. «Глобалізація пропонує нам транснаціональний живильний світ, в якому зникає визначеність місця та часу і пов'язана з ним непроникність національних кордонів»³².

Як зазначалося вище, концептуалізація регіоналізму у його сутнісному баченні ускладнюється розмитістю відповідної категорії – «регіон». У різних галузях природничих і гуманітарних наук співіснує розуміння того, що дати його вичерпне визначення, яке влаштувало б усіх, неможливо. Попри це інституалізація концепту «регіон» украй важлива, на що звертає увагу С. Римаренко. Адже від того, як може бути інституалізований термін «регіон», залежить розуміння як самого феномена регіоналізму, так і осмислення

³¹ Михальченко М. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. – К., 2013. – С. 239-240.

³² Бурлачук В. Влада і суверенітет у соціологічних теоріях глобалізації // Глобалізація в соціологічному вимірі. – С. 116-122, 145.

світового й вітчизняного досвіду регіоналізації. Регіон – одне з найскладніших понять; у політичній думці не існує його універсального визначення. З філософської точки зору (наприклад, за Ф. Броделем) регіон – це аналог особливого світу з притаманним тільки йому специфічним менталітетом, способом мислення, традиціями, світосприйманням. Існують географічні, формально-юридичні, економічні, зовнішньополітичні та інші трактування регіону. Чимало ускладнень і плутанини у визначеннях додає проблема перекладу (*country, district, region* в англійській, *domaine* у французькій, *województwo* у польській мові)³³.

Певні орієнтири для концептуалізації регіону можуть надати способи ідентифікації регіону – нормативний та аналітичний. Перший є виразно орієнтованим на політичну практику – нормативний статус регіону закріплюється в адміністративно-територіальному устрої. Аналітичний підхід базується на функціональних критеріях і застосовується переважно у сфері наукового осмислення регіональної специфіки. Регіон розглядається при цьому як міждисциплінарне проблемне поле, в межах якого осмислюються територіальні особливості самодостатньої соціокультурної системи.

Найбільшу трудність для конструювання категоріальних визначень регіональності становить той факт, що у міждисциплінарному полі не досягнуто згоди щодо співвідношення національного й регіонального рівнів наукового аналізу. Міжнародники вбачають у регіоні національну субсистему світової політики, історики й культурологи застосовують це поняття здебільшого на означення частини якоїсь національної цілості. У суспільній географії співіснують обидва підходи. Критерії регіональності скрізь нечіткі, але існує розуміння кількох рівнів, на кожному з яких регіональність виявляє якусь із своїх багатьох іпостасей. Б. Хеттн виокремлював п'ять таких рівнів – від регіону як суто географічного феномена («проторегіону») через вибудову складної соціальної системи із транслокальними зв'язками і розгалуженою мережею регіональних інституцій аж до регіону-держави як супранациональної спільноти із власною ідентичністю і певним ступенем політичної автономності³⁴.

Щоб не потонути у багатоманітності підходів і визначень, варто розмежовувати теоретичний і практичний аспекти регіональної систематизації. У контексті декларованого владою курсу на децен-

³³ Румаренко С. Регіоналізм та регіоналізація. Питання типології // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – Вип. 40. – К., 2008. – С. 44.

³⁴ Hettne B. Globalization, regionalism and the europeanization of Europe // *Politeia*. – 1996. – № 3. – P. 106-112.

тралізацію особливого значення набуває чітке розуміння відмінностей між децентралізацією (як політикою перенесення значної частини владних повноважень на рівень самоврядування) і деконцентрацією (як простим переміщенням їх на рівень нижчої управлінської ланки). Судячи з владних заяв і темпів модернізаційних перетворень, інтересам влади більше відповідає другий варіант. Але після буремних подій 2014–2016 рр. регіони уже навряд чи задовольнятимуться зовнішніми атрибутами самодостатності. І регіоналізм у їхньому баченні нині – не просто модний бренд, а реальний рушій модернізації – як економічної, так і політичної й культурної. Традиційний погляд на державу як основний інструмент модернізації, що становить основу етатистської версії, у наш час поступається місцем переконанню, що в кінцевому рахунку успіх модернізаційних перетворень забезпечується, навпаки, на шляхах відходу від патерналізму держави. Якщо бізнесові кола на місцях разом з громадянським суспільством активніше просуватимуть ідею демократичної модернізації «знизу», реформи й перетворення дістануть потужний, небачений раніше імпульс. Але лише у тому разі, якщо модернізаційні настанови не розходяться різко з традиціями, звичаями, моделями поведінки, закоріненими у ментальності населення того чи іншого регіону, з одного боку, і не суперечитимуть загальному інтеграційному спрямуванню суспільних процесів, з другого.

Інша річ, що в Україні, яка постійно декларує свій європейський вибір, смисли, що вкладаються у поняття «модернізація», слабо корелюють із прийнятими на Заході. Як і в РФ, поняття «модерний» у нас фактично зведено до поняття «сучасний», тоді як у західній традиції стадія модерну вважається давно пройденою. Процеси, які у вітчизняній традиції іменуються модернізацією, на Заході прийнято класифікувати відносно до їхнього цільового призначення, тобто говорити про «сталій розвиток», «індивідуалізацію», «децентралізацію», «регіоналізацію» і т.п. Коли ж говорять про модернізацію як таку, вкладають у це поняття широку програму конкретних реформ – від оптимізації механізмів боротьби з корупцією до вдосконалення звітності у різних сферах. Популярною темою європейських дискурсів є «долання модерну», у цю формулу вкладається пошук механізмів вдосконалення глобальних комунікацій поза звичними ієрархіями й суверенітетами.

Концепт модернізації, отже, є надто загальним і розмитим, щоб саме за його допомогою визначати пріоритети в регіональному розвитку України. Доктрини, базовані на ідеях мультикультуралізму, теж виявилися далеко не кращими запобіжниками щодо ризиків і загроз, які дають про себе знати у XXI столітті. Зроблений

Й. Арнасоном у 2011 р. висновок про сучасні суспільства як структуровану арену безперервних конфліктів базувався на тверезому аналізі чинника непередбачуваності у розвитку суспільних процесів і застосуванні цивілізаційного й порівняльного підходів до соціальних трансформацій у сучасному світі. Проте навряд чи хтось декілька років тому міг передбачити, що проблема територіальної цілісності України опиниться в епіцентрі світових дискурсів.

Найбільш невтішний висновок, до якого в кінцевому рахунку приходять неупереджені аналітики, базується на визнанні певної архаїчності вітчизняної моделі суспільного ладу. Задекларувавши на Майдані свій розрив з «руським миром», констатує Д. Гетманцев, українське суспільство сьогодні тим не менш уособлює в собі всі його найгірші прояви – від віри в героя, патерналізму у відносинах з державою, правового нігілізму до суто української отаманщини, невміння домовлятися, індивідуалізму. «Вибравши свободу, ми не стали вільними без усвідомлення її як відповідальності. Ми не впоралися з побудовою суспільства, в якому хочемо бачити своїх дітей. Адже це вже їхня країна, а не наша, і їм ми залишаємо у спадок неясну як у кордонах, так і за змістом пляму на політичній карті Європи без чітких перспектив та оптимістичних прогнозів»³⁵.

Суворий, аж надто суворий діагноз, чи не так? Але автор безумовно має рацію, наголошуючи на тривалості й еволюційності процесу необхідних змін. На новому фундаменті облаштовувати, переважно руками молоді, вважає він потрібно всю систему державного управління, по краплі вичавлюючи зі своєї свідомості усе те, що заважає нам почуватися самодостатнім, вільним народом.

2. Осмислення сепаратистських проявів у контексті проблем національної безпеки

Упевненість у тому, що національні держави є своєрідним «стандартом» у націєбудівництві, була істотно підірвана ще у другій половині ХХ ст. Розмитість понять «національний», «державний» давала підставу невеликим культурно-мовним спільнотам претендувати на політичну автономію, бажано у формі власної національної держави. Оскільки ж, за точною оцінкою Е. Геллнера, «усякі політичні кордони ішли врозріз з чиймись інтересами, і були

³⁵ Гетманцев Д. Зіткнення цивілізацій // Дзеркало тижня. – 2016. – 26 березня.

несправедливі у самому очевидному смислі цього слова», вибудувати якісь критерії справедливості доволі часто було взагалі неможливо³⁶. За таких умов ідеї сепарації, підкріплені міжнародним визнанням права народів на самовизначення, виникали спонтанно, причому успіх досягався, як правило, там, де держави виявлялися недосить чутливими до задоволення прав національних меншин або взагалі демонстрували безпорадність у розв'язанні економічних, соціальних, культурних проблем. Загалом же реакція національних держав навіть на обережні вимоги політичної автономії була у кращому випадку настороженою, у гіршому – негативною.

За таких умов небачено актуалізується увесь комплекс проблем, пов'язаних з національною безпекою. Ю. Свідлов цьому контексті констатує, що бурхливий розвиток теоретичних досліджень у цій сфері вже надав теорії «національної безпеки» ознак самостійної академічної дисципліни. У США ця проблематика стала центральною у дослідницькій діяльності школи стратегічного аналізу в загальній теорії міжнародних відносин. В Україні у системі безпекознавства і безпековій політиці держави дедалі активніше використовується теорія Н. Лумана – з концептами суверенітету та територіальної цілісності як її фундаментальними основами. Ю. Свідлов у своєму баченні вдалих безпекових теорій відштовхується від парадигми «виклику – відповіді» у А. Тойнбі, вважаючи доцільним уведення у контекст національної безпеки категорії національних інтересів та національної ідентичності – як категорій вторинно-ідеологічного осмислення необхідності збереження системного Цілого. На його погляд, втрата Криму завдала Україні удару щодо територіальної цілісності, але цей удар не становив безпосередньої загрози українській державності. Серйознішим джерелом ризиків для неї він вважає фактичну втрату суверенітету над регіонами Донбасу, але вона теж не є фатальною для долі незалежної України. Утім, сам автор визначає власну типологію ризиків і загроз спрощеною і «занадто смаковою»³⁷.

У безпековому ключі розглядають проблему російської агресії проти України і фахівці Національного інституту стратегічних досліджень у фундаментальній монографії «Донбас і Крим: ціна повернення». На їхнє переконання, анексією Криму було розпочато нову еру стимульованих міжнародних конфліктів – з посиленням дії наявних у міждержавному безпековому середовищі негативних

³⁶ Геллнер Э. Пришествие национализма. Методы нации и класса // Нации и национализм. – М., 2002. – С. 146-155.

³⁷ Свідлов Ю. Проблема національної безпеки України в контексті військового протистояння (методологічні аспекти) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 1. – С. 138-149.

чинників. Росія запустила додаткові руйнівні тенденції, збільшивши розміри дуги некерованого простору, що простягнулася нині від Мосула до Донецька. Існування невизнаних і некерованих територій, розташованих у безпосередній географічній близькості, створює широкі можливості для подальшої ескалації конфліктів і здійснення незаконної діяльності – торгівлі наркотиками, зброєю, нелегальної міграції.

Спровокована Російською Федерацією війна на Донбасі має всі ознаки цивілізаційного конфлікту. Якщо донедавна географічне положення України розглядалося як велика транзитна артерія, своєрідний міст між Європою та Росією, то нині воно стало для неї джерелом нових проблем. Під контроль окупаційних сил потрапило близько 14,6 тис. кв. км території України – 27,4% загальної площі Донецької та Луганської областей. Через невпорядкований кордон з РФ здійснюється неконтрольоване перекидання живої сили, військової сили, потоків контрабанди. Що ж до самої Росії, то для неї військовий конфлікт на Донбасі з «маленької переможної війни» обернувся на геостратегічний програш, що фактично втягнув не готову до цього РФ у нову холодну війну, а також став причиною її міжнародно-політичної напівізоляції. Що ж до України, то перебуваючи фактично між молотом та ковадлом, вона ризикує стати ареною тривалого геополітичного протистояння Росії та країн західного світу на чолі із США³⁸.

Уважно простеживши витoki й політичні цілі розв'язаної РФ в Україні гібридної війни, В. Горбулін дійшов висновку: як форма агресивного вирішення Росією своїх геополітичних завдань, вона не лише не обмежилася Україною, але й усіяло поширюється у світі, а самі форми гібридної війни стають дедалі вигадливішими. У них у різних комбінаціях сполучаються і суто військові дії, і партизанські й диверсійні методи, засоби інформаційно-психологічного тиску, активної підтримки внутрішньої опозиції тощо. При цьому поєднання традиційних і гібридних методів тепер уже є характерною рисою будь-якого збройного конфлікту. Стратегічна орієнтація РФ на «глобальну анархію» дістає наочний прояв у комбінуванні традиційних військових засобів з квазімілітарною діяльністю у вигляді підтримки незаконних збройних формувань і сепаратистських рухів, а також операцій немілітарного впливу з використанням дипломатії, економічного тиску, маніпулятивних технологій. Ці асиметричні методи мають свої відмінності у механізмах застосування – у «гібридному контексті» сирійського вузла переважала військова

³⁸ Донбас і Крим: ціна повернення / За заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко. – К., 2015. – С. 35, 59, 71, 109.

складова, у засобах тиску на ЄС – немілітарний вплив за старими комінтернівськими зразками. Що ж до України, то тут упродовж двох років були застосовані усі ключові форми гібридних воєн – від прямої військової агресії і використання квазімілітарних структур і приватних військових кампаній до потужного інформаційного тиску з кібератаками. За висновками Горбуліна, гібридні операції Росії перетворюють усю зону міжнародної безпеки на єдину «зону ризику». Перетворення «ДНР» та «ЛНР» на тривалий дестабілізуючий фактор українського життя є свідченням того, що Росія готова воювати за Україну «до останнього українця» і що «активні заходи» з боку російських спецслужб лише наростатимуть³⁹.

Україна, хоч інколи й надто високою ціною, зуміла себе захистити, але вироблення довготривалої стратегії протистояння агресору все ще лишається слабкою ланкою політики. Її важливість соціуму не потрібно роз'яснювати, наголошував у своєму виступі на круглому столі в Укрінформі «Невідкладні заходи щодо підвищення боездатності України в умовах агресії з боку Росії» (19 березня 2015 р.), Є. Марчук. Як відгукуються у душах військових, їх командирів, поранених бійців заяви про те, що проблема Донбасу не має воєнного вирішення, запитував він. Можна зрозуміти наших партнерів із Заходу, які хотіли б законсервувати цей конфлікт. Але для нас це серйозна стратегічна поразка, як і 17 тисяч дезертирів. Відсутність воєнної доктрини й інших відповідних документів – «це не просто формалістика, а сигнал, пусковий механізм для бардака, який присутній в інших сферах»⁴⁰.

У багатоскладових соціумах, безвідносно до того, чи вони є стабільними демократіями, чи перебувають у перехідному стані, більшість політичних конфліктів набувають етнічного зафарбування. За кордонами країни свого народження у світі проживає близько 200 млн чол., до середини століття ця цифра, за прогнозами ООН, зросте ще на 90 млн. Зі зростанням сепаратистських проявів зіткнулися Канада, Великобританія, Бельгія, активізація антиіммігрантських рухів спостерігається у Франції, Німеччині. Не доводиться вже говорити про арабський світ, який нагадує розтривожений вулик і намагається зробити терор знаряддям боротьби проти всіх, кого вважає ворогами. Фахівці констатують у цьому зв'язку вихід національного питання на новий рівень, його перехід у фазу багатофакторної складності, у своєрідну транспроблему.

³⁹ Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається... // Дзеркало тижня. – 2016. – 26 березня.

⁴⁰ Марчук Є. «Україні доведеться готувати сили спецоперацій» // День. – 2015. – 24 березня.

Каскад вибухів етноцентризму, радикального націоналізму, расизму й ксенофобії розглядається при цьому як розплата і за зневажання, недооцінку, помилки в делікатній сфері національних відносин, і за відставання рівня осмислення й розпізнавання феномена «повстання етнічності»⁴¹.

У баченні вітчизняного аналітика Руслана Ключника, сепаратизм є однією з планетарних мегатенденцій сучасності. За останні 20 років у світі розпалися СРСР, Югославія, Чехословаччина, Судан. Цей процес фактично узаконений у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, перша стаття якого забезпечує усім народам право на самовизначення. «Згідно з цим пактом, сецесія може тлумачитися як регіоналізація права на самовизначення». Водночас автор звертає увагу на те, що вибухи сепаратизму виникають згідно з ефектом доміно: одне вогнище викликає появу інших у різних місцях планети⁴².

Український політичний енциклопедичний словник визначає сепаратизм як рух за територіальне відокремлення частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономного статусу за національними, мовними, релігійними ознаками⁴³. Як правило, сепаратистські настрої виникають за умов дискримінації певної етнічної спільноти з боку державної влади і наявності політичної сили, здатної цей рух очолити.

За М. Степиком, типова модель регіонального сепаратизму, що його провокують насамперед регіональні відмінності, передбачає реалізацію особливих інтересів регіону (політичних, економічних, етнічних тощо), відмінних від інтересів центру, та наявність у розпорядженні сепаратистів політичних структур і засобів, здатних підтримувати внутрішню безпеку. Специфіку українських реалій стосовно перспектив поширення дисоціативного регіоналізму він вбачав у тому, що економічне підґрунтя ідей «формування сильних регіонів у єдиній сильній державі» визріває повільніше, ніж формуються політичні течії, побудовані і на кланових економічних інтересах, і на політичних амбіціях місцевих еліт, схильних використовувати елементи регіоналізму для досягнення своїх цілей. Рецепти боротьби проти сепаратизму у баченні Степика, на перший погляд, доволі прості: забезпечення пропорційного представництва

⁴¹ Тагіров Э.Р. «Восстание этничности». Национальный вопрос – неостывший кратер // Конфликтология (СПб). – 2013. – № 1. – С. 117-122.

⁴² Ключник Р. Сепаратизм як світова мегатенденція сучасності // Західна аналітична група. – 2011. – 07.09.

⁴³ Політичний енциклопедичний словник / Упор. В.П. Горбатенко. – Вид. 2-е. – К., 2004. – С. 600.

регіональних еліт на загальнодержавному рівні та їх ротація, якомога менше втручання столиці в елітарні процеси на рівні регіонів, гармонійне сполучення вертикальних зв'язків (Київ – регіони) з горизонтальними (між регіонами), взаємопроникнення культур і традицій, властивих тим чи іншим регіонам, поширення регіональної інформації горизонтальним методом і, зрештою, перегляд бюджетної політики. Однак, уже у 2011 році, коли писалися ці рядки, соціолог виразно бачив і регіонально-економічні асиметрії, і відсутність належної кооперації між областями, і перешкоди на шляху формування територіальних корпоративних інтересів. За таких умов «регіональна самосвідомість легко потрапляє під узурпацію регіональної бізнес-еліти, що призводить до поширення на локальному рівні «олігархічної» політико-економічної моделі та «регіональних» ідентичностей на кшталт донецької»⁴⁴.

Звертав увагу М. Степико і на традицію громадянського анархізму – з безліччю проявів і відтінків. Це малодосліджене й унікальне явище він пов'язував із неприйняттям частиною населення держави як здатного захищати інтереси усіх громадян загальнонаціонального інституту, а також з відсутністю в Україні належного досвіду легітимації форм безпосередньої демократії, насамперед всенародних референдумів. Чимало політичних інститутів молоді держави виявилися демократичними лише за формою: фракційна структура парламенту не відповідає політичному вибору громадян, передвиборчі програми майже всіх партій мали кон'юнктурний характер, профспілки не стали масовими організаціями захисту економічних інтересів трудящих.

Передбачити той спалах сепаратистських настроїв, який збурило український соціум і поглибив всі наявні у ньому лінії протистоянь, було не просто на фоні тих заспокійливих заяв, які упродовж усіх років незалежності фіксували відсутність гострих міжетнічних зіткнень. Хоча ще у 2011 р. у своїй монографії «Дрейф на обочину: двадцять лет общественных изменений в Украине» М. Шульга поставив українському суспільству доволі песимістичний діагноз: «У такому стані, як сьогодні, Україна не зможе протриматися нескінченно довго. Нагромадження кризових чинників зрештою, вибухне потрясіннями, ба навіть катастрофою»⁴⁵. Парадокс української державності він вбачав у тому, що чим більше націонал-демократи говорили про патріотизм, національну свідомість, тим слабшою

⁴⁴ Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. – С. 199-202.

⁴⁵ Шульга Н.А. Дрейф на обочину: двадцать лет общественных изменений в Украине. – К., 2011. – С. 54.

ставала держава, яка «дрейфувала на узбіччя», скочуючись у бік країни «третього світу». Замість декларованого демократичного, правового, соціального суспільства Україна дістала «олігархічний дикий капіталізм, з гігантською соціальною поляризацією, масштабною бідністю, причому бідністю навіть працюючого населення, зруйнованою соціальною сферою, повсюдною корупцією і деформованою моральністю»⁴⁶. Не зумівши дати гідну відповідь на виклики історії, український соціум був приречений на те, щоб вийти із системної кризи ще більш атомізованим.

Одним з хронологічно перших проявів сепаратизму (точніше, квазісепаратизму) в Україні став русинський рух, який активізувався відразу ж після здобуття Україною незалежності. Незадоволені своїм становищем етнічної групи, русини Закарпаття претендували як мінімум на статус етнічної меншини чи окремої національності, кардинально відмінної від української. Тривала відірваність від основної української території не могла не позначитися на соціонормативній культурі й світоглядних настановах громадян. Поліетнічність, етнонаціональна розмаїтість, конфесійна строкатість ускладнювали й уповільнювали процеси формування регіональної свідомості. Але ще більшою мірою певна загальмованість розвитку зумовлювалася слабкістю й суперечливими зовнішніми орієнтаціями місцевих еліт, які мали своїх речників і покровителів у суміжних країнах і віддалених територіально політичних структурах. Їхні виразні автономістські прагнення, помножені на геополітичні розрахунки впливових у політичному світі держав, створили не лише специфічну ментальність населення, але й особливий тип націоналізму, який, у класифікаціях В. Євтуха, має назву сепаратистського (ситуативно сепаратистського)⁴⁷. Притаманною йому рисою є намагання етнічної спільноти заснувати свою власну націю, відокремившись від свого «материнського лона».

Продуктивніше, однак, розглядати русинський рух як вузько-спеціалізований політичний проект, що використовує бренд штучно сконструйованої русинської етнічності з метою зміцнення економічних і політичних позицій місцевого елітного прошарку. Ідеологія політичного русинізму у тому її вигляді, в якому вона пропагується на Закарпатті, будується на двох підвалинах – теоріях порубіжності та етнічності. Теза про Закарпаття як «стик двох цивілізацій» підкріплюється констатацією того факту, що русини живуть не лише на Закарпатті, але й в Словаччині, Угорщині, Чехії і мають там свої

⁴⁶ Шульга М. Післямова // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2 т. – Т. 1. Аналітичні матеріали. – К., 2011. – С. 559.

⁴⁷ Євтух В. Етнічність. Глосарій. – К., 2009. – С. 110.

організації (Русинська оброда у Словаччині, Організація русинів в Угорщині, Товариство друзів Підкарпатської Русі у Чехії). Але якщо аргументи, що мають у своїй основі порубіжність, більш-менш переконливі, то ті, які базуються на етнічності, меншою мірою наївні. Перехід від поширеного етноніму «русини» до самоназви «українці» відбувся на рубежі XIX–XX століть в руслі загальносвітових етнодиференційних процесів (сіамці стали тайцями, цейлонці – шріланкійцями тощо). Але, як точно підмітив Я. Дашкевич, ніхто не намагався зберегти якусь частинку народу під давньою анахронічною назвою – «очевидно, не було корумпованих політичних кіл, які пішли б на такі махінації. На Закарпатті такі кола знайшлися»⁴⁸.

В Україні з'явився, отже, новий інструмент політичного тиску на владу у вигляді псевдоменшини чи псевдоетносу (і навіть нації) з відповідними політичними претензіями. На таку ж роль претендували майже одночасно новоявлені міфічні «новороси», «кримський народ» тощо. Але там рухи-одноденки швидко зійшли з політичної арени. Що ж до апологетів «русинської нації», то їм пощастило більше – вони дістали доволі серйозну міжнародну підтримку. Русинську ідентичність визнають і підтримують емігранти із Закарпаття в країнах Західної Європи та Америки. З 1991 р. скликаються Всесвітні конгреси русинів. У США діє Карпаторосійський дослідницький центр.

Вітчизняні етнологи не піддають сумніву визнання русинів Закарпаття субетнічною групою українського народу – такою, як бойки, гуцули, лемки. Їхнє право на культурну самоідентифікацію і навіть на власну (хоч значною мірою штучно сконструйовану) мову ніким не оспорується. Русинською мовою виходять газети «Подкарпатская Русь», «Підкарпатський русин», збірник «Руснацький світ». Щоправда, в питаннях самоідентифікації серед русинів існують істотні розбіжності: одні визнають себе регіональною самобутньою частиною (гілкою) етноукраїнського загалу, інші самоідентифікуються як представники окремої русинської нації (народу). Дехто вважає себе угрорусинами; в радикальному крилі русинського руху існує й тенденція відносити до русинів і тих закарпатців, які вважають себе лемками, бойками, гуцулами⁴⁹.

Етнічна ідентичність русинів, як і будь-якої іншої етнічної спільноти, перебуває під захистом держави. Але влада України не

⁴⁸ Дашкевич Я. Етнічні псевдоменшини в Україні // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. – К., 1994. – С. 68.

⁴⁹ Панчук М. До питання політичного русинства // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К., 2009. – С. 475-478.

може байдуже ставитися до спроб такої політизації русинського руху, яка виливається у пропаганду сепаратизму й ірредентизму і «підкріплюється» звинуваченнями держави в «геноциді й культурному етноциді» русинів, як і з відвертими фальсифікаціями на теми автономного статусу Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини та базованими на них апеляціями до РФ, Європейського Союзу, міжнародних організацій тощо.

Ініціатор скликання світових конгресів русинів, завідувачий кафедрою українських студій Торонтського університету Р. Магочій доклав чимало зусиль для обґрунтування теорії окремішності русинів і розробки механізмів реалізації їхніх сепаратистських намірів, хоча у своїх англомовних працях, розрахованих на західного читача, він схильний вважати закарпатських русинів частиною української нації, вживаючи термін «русини/українці». Проте саме Магочій був ініціатором скликання всіх десятих «світових конгресів русинів» антиукраїнського спрямування, і на кожному виступав з доповіддю. Він же постійно педалює на міжнародному рівні питання про надання русинам статусу окремої національності. У виданій в Ужгороді книзі «Народ нізвідки» він зарахував до русинської національності 730 тис. громадян Закарпаття, які на офіційному переписі населення задекларували українську національність⁵⁰.

На роль «теоретика» політичного русинізму претендує і колишній редактор журналу «Советское славяноведение» І. Поп, який 1992 р. очолив Інститут карпатознавства при Ужгородському університеті, а з 1994 р. живе в Чехії. Підготовлена ним за сприяння Карпаторосійського етнологічного науково-дослідного центру США «Енциклопедія Подкарпатской Руси» вийшла в Ужгороді вже двома виданнями, а в Празі – в перекладі чеською мовою. Вже перше видання цієї енциклопедії, що представляла карпатських русинів як складову російського народу, в Україні і у світі дістало гостро критичну оцінку. Розгорнуту рецензію на неї дав, зокрема, історик Е. Гейдель. За О. Мишаничем, ця енциклопедія «ні за своїм змістом, ні за фаховим рівнем підготовки не відповідає усталеним в енциклопедичній практиці вимогам. В ЕПР акумульовано міфологію закарпатського політичного сепаратизму, який одверто не сприйняв незалежної України... Це не наука і не енциклопедистика, це прихована за палітурками політика, спрямована проти України і єдності української нації»⁵¹. У відповідь на критику упорядники

⁵⁰ Мушинка М. Політичне русинство на сучасному етапі // Персонал. – 2010. – № 1. – С. 101-102.

⁵¹ Мишанич О. «Енциклопедія Подкарпатской Руси» і що за нею // Пам'ятки України. – 2001. – № 4. – С. 110-119.

другого видання ЕПР вилучили з неї імена всіх тих українських карпатознавців, які не сприймають ідею окремої «русинської нації». Не виявилось цих імен і в чеському виданні, яке автор «скромно» назвав словником⁵².

Фактично зусиллями П.Р. Магочія та І. Попа створено, за оінкою С. Плохія, специфічний наратив карпаторусинської історії за зразком наративів етнонаціональних історій XIX – початку XX ст. Його підвалиною є примордіалістський підхід до процесу утворення націй, згідно з яким нації існували споконвічно, а те, що відбувалося з ними упродовж XIX ст., було лише пошуком національної ідентичності. Магочій шукає походження русинів у місцевій православній традиції («отримали християнство більш як на століття раніше за Київську Русь»), щоб злегітимізувати міф, який робить карпатських русинів найстарішою християнською слов'янською нацією і у такий спосіб «позбутися усіх зв'язків із рештою України»⁵³.

Намагання русинів представити себе у вигляді окремого етносу, «четвертого брата східних слов'ян», знайшло на певному етапі розуміння, зокрема, і у владних структурах Російської Федерації – за підсумками перепису населення 2001 р. РФ визнала нову, русинську слов'янську етнічність. Науковці справедливо ввели цей крок в антиукраїнський контекст, пов'язавши його із наростанням напруженості в російсько-українських відносинах. Очевидно, для рівноваги Росія визнала окремим субетносом російського народу козацьку спільноту та легалізувала її окрему ідентичність⁵⁴.

Можна зрозуміти прагнення частини закарпатців, віками відірваних від основного масиву українського етносу, зберегти автентичні традиції й звичаї. Українські владні структури з розумінням ставляться до цих прагнень. Але наміри політизувати питання етніміки вони категорично не схвалюють, оскільки вбачають у цьому ризики сепаратизму, руйнування територіальної єдності країни. Адже з лав ініціаторів русинського руху час від часу лунають не тільки вимоги щодо визнання русинів окремою національністю, але й заклики до урядів, президентів і парламентів ЄС, Чеської Республіки та Російської Федерації «виступити гарантами державно-правового статусу Закарпаття – Підкарпатської Русі».

Перша спроба політичного оформлення русинофільського руху відноситься до березня 1992 р. – часу виникнення Підкарпатської республіканської партії. Мета її була сформована гранично відверто:

⁵² Мушинка М. Політичне русинство на сучасному етапі. – С. 102-107.

⁵³ Плохій С. Між імперією та нацією. Павло Роберт Магочій і переосмислення української історії // Критика. – 2011. – жовтень. – С. 28-29.

⁵⁴ Немецкий О.Б. Восточнославянский этнический сепаратизм: Русины и казаки // Актуальные проблемы Европы. – 2009. – № 3. – С. 151.

«1. Утворити незалежну нейтральну республіку – Підкарпатську Русь – за типом Швейцарії. 2. Здобути повну економічну та політичну незалежність. 10. Щоб наш русинський народ був визнаний рівноправним народом серед інших народів». Голова партії В. Заяць мотивував ці вимоги геополітичними змінами, орієнтацією на панславізм, координацією дій з проросійськими силами в країнах СНД⁵⁵.

Надалі радикальні настрої в середовищі русинських лідерів лише посилювалися. У травні 1993 р. на політичній арені з'явився Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі, сформований активістами Товариства карпатських русинів та Підкарпатської республіканської партії. Від його імені розповсюджувалася справжня злива звернень до українського уряду і міжнародних організацій з вимогами визнання русинів окремим етносом і надання Підкарпатській Русі автономного статусу.

Ще більш радикальними були звернення до парламенту й Президента РФ із закликом до денонсації радянсько-чехословацького договору 1945 р. і пропозиціями увести Закарпаття до Співдружності незалежних держав на правах окремого суб'єкта. Прем'єр-міністр самопроголошеної Республіки Підкарпатська Русь (РПР) І. Турияниця звернувся до президентів США і Угорщини з меморандумом під назвою «Волю і демократію Закарпаттю», в якому звинувачував український уряд у політиці асиміляції й нищення не лише русинів, але й угорців.

Упродовж 90-х років звернення русинських лідерів до українських властей з вимогами щодо кодифікації національності «русин» та надання автономії лунали постійно. У 1994 р. через Організацію непередставлених народів і націй (засновану 1991 р.) Президенту Л. Кучмі було навіть запропоновано визначити час переговорів між урядом України та Тимчасовим урядом Підкарпатської Русі для розробки договору про розмежування повноважень. Русинський уряд спровокував також Регіональну нараду цієї ж організації (жовтень 1996 р.) на ухвалення резолюції «Про статус Автономної республіки Підкарпатської Русі і право вільного національного самовизначення русинів», в якій політика українського уряду стосовно русинів оцінювалася як дискримінаційна. Нарада підтримала ідею передачі питання про становище русинів на розгляд Європейського Суду⁵⁶.

⁵⁵ *Майборода О.М.* «Політичне русинство»: Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К., 1999. – С. 10.

⁵⁶ Докладніше див.: *Галенко О.* Етнополітичний регіоналізм в сучасній Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 19. – К., 2002. – С. 39-47.

Під час перепису населення у грудні 2001 р. активізувалася Закарпатська облрада, яка вимагала внести національність «русин» у відповідні переписні документи. 10200 осіб під час перепису записали себе русинами. На думку О. Майбороди, спекулювати на цьому факті немає ніяких підстав. Русини – субетнос, а не окрема нація. До того ж невідомо, чи ці 10 тис. чол. вважають себе русинами чи русинами й українцями одночасно. «Це просто політична спекуляція на ґрунті подвійної ідентифікації. З економічної точки зору це вигідно місцевим властям, для яких це інструмент для отримання контролю над ресурсами регіону»⁵⁷.

Надалі заяви й звернення про визнання русинів окремим етносом виголошувалися і від імені облради. 7 березня 2007 р. на черговій сесії Закарпатської облради знов було прийнято ухвалу про визнання національності «русин» і відповідне звернення до Верховної Ради. 15 грудня того ж року асоціація «Сойм підкарпатських русинів» прийняла декларацію з вимогою створення для русинів «самоврядної адміністративно-національної території під міжнародним контролем». В декларації, з якою солідаризувалася й Народна рада русинів Закарпаття, містилося звинувачення на адресу офіційного Києва у етноциді «русинського народу».

Небезпеку таких реляцій відчули навіть зарубіжні покровителі політизованого русинізму. Представники Всесвітнього конгресу русинів (Бухарест, лютий 2008) знайшли за потрібне різко відмежуватися від них, зауваживши, що «мати свою русинську державу було б добре, але це фантазмагорія, утопія». Обидві основні русинські організації Закарпаття (Сойм і Народна рада русинів Закарпаття) звинуватили Всесвітній конгрес у зраді інтересів русинського народу і наголосили на «незалежності закарпатців від американської русинської діаспори». Вони ж звернулися до урядів, президентів і парламентів ЄС, Чеської Республіки й Російської Федерації з проханням виступити гарантами державно-правового статусу «Підкарпатської Русі». Офіційний Київ ініціював кримінальну справу проти лідерів Сойму ПР за звинуваченням у сепаратизмі. На це русини відповіли черговим «проголошенням» «відтворення русинської державності». Відповідний акт було прийнято 25 жовтня 2008 р. на т.зв. Європейському конгресі підкарпатських русинів (статус міжнародного забезпечила присутність одного делегата від Чехії). 2 грудня 2008 р. організатори цієї акції проголосили Закарпатську область України самостійною державою – республікою «Підкарпатська Русь» – з самозваним урядом, парламентом, державним гербом, гімном і т.п. Від цієї авантюри поспішили відмежуватися

⁵⁷ Цит. за: Закарпаття в етнополітичному вимірі. – С. 585.

навіть політичні натхненники «русинізму» Р. Магочій та В. Падяк. Останній назвав дії Союзу підкарпатських русинів «комедією», яка «виводить русинів на сміх і дискредитує їх у світі».

Русинські радикали, у свою чергу зробили спробу відмежуватися від Світового конгресу русинів, очолюваного Магочієм. Заснована ними нова «всесвітня» русинська організація дістала назву «Світовий конгрес підкарпатських русинів». Його перший конгрес (96 учасників), який відбувся в чеському місті Пардубіце, заявив про намір щодо надання «республіці» статусу «демлітаризованої зони з міжнародною гарантією Російської Федерації». 30 травня 2009 р. поспішно скликаний у Мукачеві т.зв. Третій європейський конгрес підкарпатських русинів для більшої переконливості додав до назви конгресу прикметник «народний» («Європейський народний конгрес підкарпатських русинів») і затвердив рішення пардубіцького конгресу включно з «декларацією про заснування самостійної держави Підкарпатська Русь»⁵⁸.

Таким чином, етнічний сепаратизм у Закарпатті має свою, доволі небезпечну, внутрішню логіку розвитку, здатну вивести його на шлях прямої конфронтації з владою країни проживання. Можна легко передбачити, що конфлікт матиме продовження. Тим більш важливо спокійно, без упередження, простежувати його витoki, джерела підтримки, ймовірні наслідки.

В усякому разі очевидно, що Росія намагається використати русинів за випробуваними уже нею сценаріями створення «народної республіки». Свідченням цього може бути проведена у Ростові-на-Дону науково-практична конференція «Геноцид и культурний етноцид русинів Карпатської Русі». У березні 2014 р. прем'єр-міністр «Республіки Підкарпатська Русь» П. Гецько звернувся з відкритим листом до Путіна з проханням проведення миротворчої операції задля «визнання відновленої державності Республіки». Інші русинські організації, однак, розцінили це звернення як провокацію.

Хоч вогнищами сепаратизму в Україні прийнято вважати регіони Півдня й Сходу, відповідні сигнали спочатку надходили з Галичини – у формі невизнання влади В. Януковича і проголошення окремих територій ареалами, що не визнають владу центру. Щоправда, відомий політолог і культуролог Тарас Возняк вважав ці прояви всього лиш кабінетною грою; «галичани люблять протестувати в затишних кав'ярнях та вдавати із себе великих галицьких сепаратистів, але це не більш як кабінетна гра. В Галичині сепаратизм не спрацював і спрацювати, в принципі, не міг». Міф Галичини як культурологічний фактор придатний для такої гри; на

⁵⁸ Мушинка М. Політичне русинство на сучасному етапі. – С. 109.

ньому можна робити туризм і бізнес. Абсолютно нешкідливим він буде, якщо набере політичних форм⁵⁹.

Можна дискутувати з приводу того, набрав чи не набрав галицький сепаратизм політичних форм, коли органи місцевого самоврядування один за одним демонстрували непокору Києву. За великим рахунком, нова влада в регіоні обмежилася зміною персон «нагорі», причому зроблено це було, за оцінкою Возняка, за звичною «партійною рознарядкою». Але реально сепаратизм став фактом у Криму і Донбасі – не в останню чергу тому, що «Україна вщент програла Росії інформаційну війну».

Сепаратизм у Криму активізувався під впливом двох чинників – недієздатності української влади і спроб Російської Федерації скористатися нею для вирішення власних проблем. Остання відчувала психологічний настрій переважно російськомовного населення Криму – там старше покоління ще підтримувало настрої ностальгії за втраченим шість десятиріч тому «російським домом». Якби зарплати, пенсії й інші соціальні гарантії в Росії і на Україні були приблизно на одному рівні, заразити цими настроями більшість населення півострова навряд чи вдалося б. Але Україна не зуміла забезпечити такий паритет, і перед спокусою підвищення власного життєвого рівня більшість кримчан не встояла. Виняток становили кримські татари – відчуття глибоко закоріненої травми 1944 р. виявилось сильнішим за меркантильні аргументи.

В АРК досить сильний сепаратистський рух розглядав сам факт перебування Криму у складі України як порушення права населення півострова (переважно російського) жити у власній державі. Незаконність і несправедливість (з точки зору проросійськи налаштованих політиків) передачі Криму до складу УРСР виводилася як із відсутності правових підстав для неї, так і з небажання більшості населення півострова жити в Україні. Йшлося, отже, як про юридичну, так і про політичну обґрунтованість української юрисдикції над Кримом. Природно, що українська сторона наполягала на повній юридичній чистоті акту 1954 р.

Те, що саме Крим стане в Україні вогнищем сепаратизму, можна було передбачити ще до розпаду СРСР. На «перебудовній» хвилі місцева еліта, що намагалася відгородитися від процесів українського національного відродження, активно педалювала ідею автономії Криму. Комітет «Крим» – регіональне відділення «Демократичного Союзу» – записав у свою програму вимогу самоврядування Криму і його підпорядкування безпосередньо Москві; в разі відмови

⁵⁹ Тарас Возняк. «Галицький сепаратизм – це більше як кабінетна гра» // День. – 2014. – 20 березня.

центру не виключалася можливість виходу Криму із складу СРСР і створення незалежної Кримської демократичної республіки або відновлення Радянської Республіки Тавриди із статусом суб'єкта федерації. Партійна конференція Кримської області висловилася за відтворення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР, що фактично означало б вихід Криму із складу України⁶⁰.

Упродовж 1989 р. керівництво компартії України ще сподівалося ввести цей рух у рамки боротьби за оголошення Криму «всесоюзною здравницею» – спеціальною, призначеною для лікування й відпочинку, територією, де всяка господарська діяльність перебувала б під жорстким адміністративним контролем місцевої влади. Але в міру того, як із Криму дедалі гучніше лунали заклики про надання області статусу автономної республіки і про підпорядкування її безпосередньо Москві, секретаріат ЦК КПУ 22 жовтня 1990 р. погодився на розгляд питання про державний статус Криму на засіданні Верховної Ради республіки. Кримському обкому партії було доручено виступити з ініціативою про прийняття Декларації про статус Криму⁶¹.

На листопадовій сесії облради у присутності Голови ВР України Л. Кравчука було прийнято «Декларацію про державний і правовий статус Криму», а остаточне рішення мав затвердити вже згаданий референдум – перший на теренах колишнього СРСР. Участь у цьому референдумі, який відбувся 20 січня 1991 р., взяли 81,37% кримчан. 93,2% з них висловилися за відновлення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР на основі Союзного договору. Як вважає О. Галенко, реалізація такого «російського» політичного проекту стала можливою в умовах послаблення державної централізації СРСР. У відповідь на проголошення у липні 1990 р. державного суверенітету України «союзний державний та ідеологічний центр вирішив створити сепаратне тіло в структурі України, щоб таким чином утворити противагу дрейфові України від СРСР»⁶².

Надалі, уже після здобуття Україною незалежності, Москва розпочала цілу серію недружніх щодо неї кроків, спрямованих на «повернення» Криму і навіть Одеської області. У хід пішли «аргументи» щодо «неконституційності Акту 1954 р., про Севастополь як

⁶⁰ Крим в етнополітичному вимірі. – С. 390.

⁶¹ *Михальченко М.І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич, 2004. – С. 268.

⁶² *Галенко О.* Етнополітичний регіоналізм в сучасній Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 19. – К., 2002. – С. 64.

«російське місто», яке, мовляв, зберегло свій федеральний статус і підпорядкування Москві і після передачі Криму Україні. Такі заяви надихали місцевих радикальних екстремістів.

Хоч попереджень на тему розбіжностей між двома «емоційними спільнотами» – об'єднаної гаслами національного визволення та все ще індиферентної до потужних національних почуттів – не бракувало. Звернемо увагу бодай на те, яке пролунало з уст Володимира Рижковського, на той час докторанта Джорджтаунського університету (США) у грудні 2013 р. Констатуючи незаперечні факти «відсутності голосу та потужних емоцій» у соціально занедбаного населення сходу і півдня країни, яке потрапило під жорсткий кримінально-олігархічний контроль, він попереджав, що концепт «двох Україн» не створював прийнятної основи для діалогу між двома «емоційними спільнотами», а, навпаки, будував стіну чи поглиблював прірву між ними. «Чи робили ми (незалежні інтелектуали) спроби наблизити дві емоційні спільноти одна до одної? Чи намагалися ми знайти між ними точки перетину? І чи не несемо ми відповідальності і перед першими, і перед другими за те, що відбувається в Україні? За те, що солідарність перетворюється на глухість, а засліплення ідеологією підтягує нас ближче та ближче до краю прірви?» Українські націонал-ліберали, доводив він, повинні зрозуміти, що політична мобілізація Сходу та Півдня країни, а отже, й визволення його з маніпулятивних сітей кримінальної олігархії, можливі лише на базі лівої ідеології, і саме на ґрунті пошуку компромісу з нею вони мають вибудовувати тактичний союз⁶³.

На жаль, такі розумні попередження не були почуті ані українськими інтелектуалами, ані владою. Якби реакція владних структур Києва на такі застереження була адекватною, розвитку подій за сецесіоністським сценарієм можна було б уникнути. Але центр діяв мляво й нерішуче, внаслідок чого проблеми заганялися вглиб. Зрештою протестне реагування проти корумпованої української верхівки набуло форми відкритого протистояння. Але і у цих драматичних обставинах влада виявилася глухою до потреб регіонів. Майданні настрої, густо замішані на революційній екзальтації, створювали хибне уявлення про прості засоби «розрубування» ситуації; шляхом зміни фігур на владному Олімпі малося на меті здійснити суцільне «перезавантаження» влади. Оскільки цей процес супроводився активізацією правих радикалів, «постмайданна» влада не сприймалася як легітимна на півдні і сході України. Утім, навіть зіткнувшись із проявами відкритого сепаратизму в Криму, офіцій-

⁶³ Рижковський В. Навігація українських емоцій // Критика. – 2013. – Ч. 11-12. – С. 25-29.

ний Київ продовжував діяти за алгоритмом пасивного очікування і не зробив навіть спроби стати на шлях діалогу з кримськими протестантами.

Не зреагувала належним чином київська влада і на заяви не-легітимного прем'єр-міністра АРК С.Аксьонова про її невизнання і на його звернення до Президента РФ з проханням про надання сприяння у забезпеченні миру і спокою на території АРК. Уведені в Крим російські війська забезпечили проведення в Криму незаконного референдуму, явно сфальсифіковані результати якого і стали формальною підставою сецесії та анексії регіону. Скориставшись прецедентом Косова (у 2010 р. Міжнародний суд не побачив в односторонньому проголошенні його незалежності від Сербії порушення норм міжнародного права), владні структури РФ оперативно визнали легітимність кримського референдуму й проголошення Криму незалежною суверенною державою. Вони пішли й значно далі, підписавши з невизначеною «республікою» договір про прийняття її до складу РФ та заявивши про утворення у складі РФ нових суб'єктів – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополь. Ані Україна, ані світ не визнали ці акти законними, але між Кримом та Херсонською областю з'явився державний кордон. Так Кремлю фактично без єдиного пострілу вдалося реалізувати свій план «повернення» Криму в лоно РФ. А кримський сепаратизм став чинником порушення геополітичної рівноваги у світі і серйозною загрозою для міжнародної безпеки в південноєвропейському регіоні.

Цей трагічний урок, однак, теж нічого не навчив українських політиків, що прийшли до влади на «майданній хвилі». На нові прояви сепаратизму, що виходили тепер з Донецької та Луганської областей, вони знов реагували неадекватно і з великим запізненням. Упустивши момент, коли ситуація піддавалася розв'язанню шляхом діалогу, вони зробили ставку на силове вирішення конфлікту і збурили проти себе не схильних до активної участі в протестах громадян. Намітилася і більш серйозна небезпека: на певному етапі контроль над ситуацією у ряді міст потрапив до рук кримінальних елементів, що спричинило справжній розгул бандитизму.

За даними опитування, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» з 10 по 30 березня 2014 р., у двох регіонах Донбасу лише 18% громадян прагнули «від'єднатися» від України. А проте 7 квітня радикально налаштовані сепаратисти в Донецьку проголосили створення «Донецької народної республіки» з вимогами провести місцевий референдум щодо її входження до складу Росії. 9 квітня протестувальники в Луганську зажадали від влади проведення референдуму з питання федералізації України. На псевдореферендумах про

проголошення «ДНР» та «ЛНР» спектр вимог був розширений за рахунок питання надання російській мові статусу другої державної, проголошення незалежності Донецької і Луганської областей та їх виходу зі складу України⁶⁴. 24 травня «ДНР» та «ЛНР» оголосили про своє об'єднання у «державу Новоросію», одночасно заявивши претензії на приєднання до неї Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської, Харківської областей.

Не сприйнявши «післямайданну» київську владу як свою, мешканці принаймні частини Донбасу у своїх симпатіях хитнулися у бік самопроголошеної незалежності, сподіваючись на повторення кримського сценарію переходу під юрисдикцію Росії. Збройна боротьба за уявну незалежність від Києва тривала і після того, як нереалістичність такого сценарію стала очевидною, поступово переростаючи у бандитський «беспредел».

Втішати у цьому контексті може хіба що те, що збройний конфлікт вдалося локалізувати у частині двох областей регіону. Що ж до далекосяжних планів Москви на розширення «русского мира» за рахунок усієї Південної України, то вони, констатують Ф. та Г. Турченки, зазнали провалу. «Поza Донбасом місцева «п'ята колона» і заїжджі російські емісари отримали жорстку відсіч. План, який спрацював в Криму, Донецьку і Луганську, в інших обласних центрах району провалився. Здавалося б, і в Харкові, і в Дніпропетровську, і в Запоріжжі, і в Херсоні і Миколаєві, а особливо в Одесі – для зустрічі «Русской весны» все було ретельно підготовлене. Але населення вже зрозуміло, що «Русский мир» і проект «Новоросія» – це грандіозна провокація, яка несе війну і смерть, ворожнечу, ненависть і розруху. Люди вийшли на вулиці і стали живим заслоном перед російською агентурою і сепаратистами. І головними дійовими особами на вулицях міст південно-східної України весною 2014 р. були не міліціонери чи працівники СБУ (які, у кращому випадку, стояли осторонь), а російськомовні і україномовні демонстранти, у тому числі і об'єднані в ході самоорганізації населення різні формування самооборони»⁶⁵.

Те, що під формулу сепаратизму були підведені усі антивладні протестні виступи в регіоні, створило ефект стереотипізації, що мав від'ємний вплив на місцеву регіональну ідентичність і значно ускладнив завдання розв'язання кризи. Ті, хто ходить зі зброєю вулицями – нікчемна частина населення Луганська, констатував

⁶⁴ Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. – К., 2015. – С. 152-154.

⁶⁵ Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. – К., 2015. – С. 152.

місцевий філософ і письменник Олександр Єрмоєнко. Це або проплачені найманці, або екзальтовані романтики, готові жити і померти в ім'я «великої і чистої» ідеї, доволі часто їм самим незрозумілої. Луганчани дійсно не люблять київську владу, і високий процент тих, хто проголосував за самопроголошені Луганську й Донецьку «республіки», загалом відповідає дійсності. Попри це сепаратистські настрої «пересічних луганчан» для автора під великим знаком запитання. «Те, що хоче сказати Донбас, належить до області невисловлюваного». А стереотипізовані висловлювання на зразок «Нас ніхто не чує!», «Донбас порожняк не гонит!», «Фашизм не пройде!» тощо – не більш як результат комплексу меншовартості, багаторічних принижень, занепаду промисловості. А ще – політичної безграмотності й безпорадності, коли люди у масі своїй не знали, за що голосують. Саме на цьому ґрунті було створене благодатне поле для маніпуляцій, яке особливо обробляти й не треба. «Бур'яни нецтва, дурості, безглуздох чуток, надій і міфів виростають самі собою в небаченій кількості. А давайте за щось проголосуємо. – Давайте! А за що?»⁶⁶.

Доводиться констатувати, що ані владні структури України, ані її інтелектуали не зуміли адекватно зреагувати на безпрецедентний за своєю інтенсивністю й підступністю потік брехні, який виходив з Російської Федерації. Хоч вістря розв'язаної проти України ідеологічної війни спрямовувалося переважно на дезорієнтацію Заходу, значна частина мешканців Криму й Донбасу потрапила у капкан путінської пропаганди з прозорими натяками на простий шлях вирішення проблем «несправедливих кордонів».

Росія вперто намагалася нав'язати Заходу свою стратегію «брудної гри», базовану на цілковитій ідейній безпринципності й допустимості брехні як знаряддя політики. Як констатує німецький історик К.Шлегель, Путін вправно знищує дистанцію між фактами й фікціями, коли, поводячи себе як агресор, намагається представити себе жертвою. Демагогія з посиленням на «права людини» й «культурно-національну ідентичність» слабо маскує відверту зухвалість. На переконання вітчизняного філософа А. Баумейстера, «Росія використовує «західний словник» з азійським нахабством й азійською підступністю. У відповідь Захід здебільшого демонструє інтелектуальну розгубленість, бо західні політики звикли до словника «цінностей і ідей», а їхній опонент оперує ідеями-перевертнями,

⁶⁶ Єрмоєнко О. Погляд з Луганська: подолання стереотипів // День. – 2014. – 4-5 липня.

ідеями-паразитами, ідеями-фантомами⁶⁷. Цій «хитрій грі у стилі гірших традицій постмодернізму ані західні, ані вітчизняні політики не зуміли протиставити конструктивну програму громадянської освіти, розрахованої не на обмін «убивчими аргументами», а на здоровий глузд і вміння бачити довгострокову перспективу.

Негативні у своїй основі сценарії розвитку подій в Україні приводять окремих аналітиків до думки: чи не час парадигму розвитку і відповідний дискурс скоригувати парадигмою розпаду? На думку харківського філософа О. Швиркова, розпад СРСР ще не завершився і всі події, що нині відбуваються в Україні, варто розглядати в ключі саме цієї парадигми. «Розпад є суперпроцесом по відношенню до всіх інших процесів». «Та частина населення України, яка на перший погляд мала бути найбільше заінтересована у соціальних перетвореннях, виявилася надто малоосвіченою, надто пасивною, надто маргіналізованою для того, щоб просто усвідомити катастрофічність процесів, що розгортаються, не кажучи вже про те, щоб організовано на них реагувати». Те, що майже на всіх рівнях відбувається заміна більш кваліфікованих кадрів менш кваліфікованими, автор позначає метафорою «державного склерозу». Оскільки занепад усіх сфер життя в Україні не можна пояснити якимись частковими проблемами, марно шукати саме ту сферу, з якої могло б початися її «відродження». Хоча й думку про сумний кінець, який чекає на Україну у найближчому часі, автор не поділяє⁶⁸.

Навряд чи з такими категоричними судженнями (оприлюдненими, до речі, у російському суспільно-політичному журналі у розпал протистояння на сході України) можна солідаризуватися, але як на певне попередження на них варто реагувати. Час покаже, які саме процеси – розвитку (самостановлення) чи розпаду (деградації) домінуватимуть в Україні у найближчі роки. Багато що залежить від успішності боротьби з корупцією, від вміння політиків домовлятися і стратегічно мислити. Варто все ж сподіватися, що у владних структурах з'явиться, нарешті, критична маса реформаторів, здатних зламати негативні тенденції. А громадяни на власному гіркому досвіді навчатися розрізняти патріотизм і дешевий популізм.

Надзвичайно цікавими з цього погляду уявляються сьогоднішні розмірковування японського дослідника Гіроакі Куромії, книга якого

⁶⁷ Гривінський Р. «Постмодерністи були б у захваті...» // День. – 2016. – 19-20 лютого.

⁶⁸ Швирков А.И. Украина: закономерности распада // Полития. – 2014. – № 2. – С. 34-47.

«Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння». 1870–1990-і роки» свого часу була сприйнята в Україні як своєрідний бестселер. Йому належить класичне визначення Донбасу як найпроблемнішого регіону для Києва, що намагався завжди діяти за матрицями «антистоличної козацької землі», культивуючи ідеї вольниці, непідвладної будь-якій владі. Сьогодні, шукаючи відповідь на питання «чи підтримує сам Донбас сепаратистів» Куромія значно стриманіший, ніж наприкінці ХХ ст. Але його головний висновок лишається незмінним: «Донбас не довіряє метрополії. Його стратегія – «антиімперія». Сьогодні він, так само як колись козаки, використовує «протиборчі влади й партії (російську, українську, ліберальну, марксистську, націоналістичну тощо) для того, щоб отримати найбільшу політичну владу для себе в даний момент». Київ має воювати за душу населення Донбасу, вважає Куромія. І тоді «невигідний пасив, яким є сьогодні Донбас, «завтра може виявитися позитивним активом»⁶⁹.

У зв'язку з активізацією проявів сепаратизму у сучасному світі аналіз відцентрових тенденцій демонструє відходи від одномірності й однозначно негативних конотацій. Сецесіоністські рухи розглядаються як у площині права, так і з точки зору моралі. Той «ефект доміно», який спричинило часткове визнання міжнародною спільнотою незалежності Косово, потягнуло за собою навіть спроби розглядати сепаратизм як «світову мегатенденцію сучасності»⁷⁰. В Україні, однак, у зв'язку зі збройним протистоянням на Сході країни, ставлення до сепаратизму сьогодні однозначно негативне.

У теоретичному ключі про співвідношення понять «сепаратизм» і «сецесія» розмірковує І. Рафальський. Зокрема, він слушно звертає увагу на те, що у сучасній науковій літературі намітилася тенденція ототожнення понять «сепаратизм» і «сецесія». Ані політологія, ані теорія міжнародного права не запропонували чіткого визначення терміна «сецесія». Зазвичай сепаратизм розглядається як більш широке поняття, ніж сецесія; кардинальна розбіжність між обома поняттями полягає у визнанні/невизнанні легітимності центральної влади.

Сецесія – це однозначний рух за відокремлення, тоді як сецесіоністські рухи можуть задовольнятися якимись проміжними формами боротьби за самовизначення. Хоча очевидно, що рухи за відокремлення (сецесія) і сепаратистські рухи здатні легко пере-

⁶⁹ Яковленко К. «Не думаю, що населення Донбасу хоче московського самодержавства» // День. – 2015. – 15 січня.

⁷⁰ Див., напр.: Ключник Р. Сепаратизм як світова метатенденція сучасності // Західна аналітична група. 07.09.2011.

ходити один в один. «Поява суверенітету як мети перетворює сепаратистський рух у сецесіонізм»⁷¹.

На прикладі самопроголошених «республік» «ДНР» та «ЛНР» І. Туров показав, що сепаратисти широко використовують у своєму інформаційному просторі постулати націонал-соціалізму й антисемітизму. У липні 2014 р. на сайті Центрального інформаційного агентства Новоросії з'явилися уривки з опусу російського ідеолога К.Петрова «Тайны управления человечеством». Євреї представлені у них як спільнота, яка, будучи позбавленою ознак повноцінної нації, прагне тим не менш панувати над людством. Деяко раніше там же був опублікований відверто расистський пасаж в дусі пропаганди Третього Рейху, в якому стверджується, що «сучасна українська держава окупована жидами»⁷².

Загалом же, як зазначав майже два десятиліття тому С. Римаренко, будь-який сепаратистський рух «працює» на конфронтацію і виникає лише там і тоді, де й коли з'являються зацікавлені у цьому політичні актори. І зовсім не обов'язково вдаватися до конспірології, шукаючи таємних «злочинців-змовників». Продуктивніше аналізувати реальні причинно-наслідкові зв'язки і ті політичні сили, яким сепаратизм потрібен. І мати при цьому на увазі важливу обставину: один раз виникнувши, сепаратистські рухи набувають власної інерції, починають розвиватися за своїми внутрішніми законами, «внаслідок чого виходять з-під контролю своїх ініціаторів»⁷³. З огляду на цю обставину не можна не погодитися з тими аналітиками, які вбачають істотну ваду міжнародно-правового законодавства, у поєднанні взаємовиключних настанов на право народів на самовизначення і на непорушність державних кордонів.

Алгоритм розгортання трагічних подій в Україні не лише має місце для ілюзій щодо доцільності застосування у нас такого традиційного методу нейтралізації сепаратизму, яким є федералізм. Уже один той факт, що цю ідею посилено нав'язує Україні лояльний до Путіна політичний бомонд РФ, змушує вкотре замислитися над тими негативами, які у даному випадку федерація здатна в собі приховувати. Як констатують автори національної доповіді про нові виклики і загрози, спричинені подіями на Донбасі, «реалізація ідеї державного устрою майже неминуче спричинила б якщо не прямий розпад

⁷¹ Рафальський І.О. Самовизначення та сепаратизм. Питання теорії // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2014. – № 4-5. – С. 78-93.

⁷² Туров І. Антисемітизм в інформаційному просторі самопроголошених республік «ДНР» і «ЛНР»: вплив російського фактора // Там само. – 2015. – № 1. – С. 310-322.

⁷³ Римаренко С. Самовизначення чи демократія // Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть. – К., 2001. – С. 66-67.

української держави на окремі феодалні уділи, то її перетворення на аморфне об'єднання територій із великим обсягом повноважень юридичної та політичної, зокрема зовнішньополітичної самостійності». Федералізація здатна лише збільшити ступінь втручання зовнішніх сил у внутрішні справи України, деформації та дестабілізації політичного і конституційного процесів, отримання ворогами України державних важелів впливу на неї⁷⁴.

Ставка РФ на стимулювання сепаратизму на південному сході України в руслі відродження концепту «Новоросія» виявилася цілковито програшною. Опинившись у стані глибокої міжнародної ізоляції, РФ змушена відмовитися від стратегії і тактики «лобових зіткнень». Політики Росії не можуть не розуміти, що вони багато втратили, спровокувавши хвилю протестів у власній країні і довівши настрої русофобії до критичних значень в Україні. Зазнала цілковитої девальвації поширювана ідеологами «суверенної демократії» теза про унікальні морально-політичні і культурні якості росіян, які, мовляв, є привабливими для інших народів і дадуть змогу реалізувати свій варіант концепції «м'якої сили». Як показав український досвід 2014–2016 рр., віра в «особливу місію Росії» поза її межами притаманна переважно маргіналам. У політичних протистояннях аналітико-експертний дискурс підмінений конспірологічними теоріями, що активно експлуатують теорії змови і пошук ворога «на стороні». Розхитуючи основи цивілізованого співжиття і роблячи ставку на насильство, такі теорії неминуче посилюють процеси дестабілізації й деградації політичних систем.

3. Інноваційні напрями історичної урбаністики

Серед тих локальних осередків цивілізованості, які визначають напрям і темпоритм її розвитку, містам належить особлива, ні з чим не порівнянна роль. У контексті регіоналістики вона визначається насамперед функціями центрів щодо відповідних периферій, і вже одне це робить науку про міста підсистемою регіонознавства. Сучасне місто – це і найоптимальніша система розселення, і фокус акумуляції історичного досвіду, і простір формування інформаційних мереж. Ф.Бродель порівнював міста з електричними трансформаторами: «вони підвищують напругу, прискорюють обмін, вони

⁷⁴ Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз на Донбасі. – С. 8, 358.

безперестанно вершать життя людей»⁷⁵. Як опорні точки певної території міста відіграють роль організаторів простору, формують мережу регіональних та інших зв'язків, упорядковують систему маятникових міграцій. Саме місту належить роль фокусу й опорного каркасу територіальної структури народного господарства країни, організатора територіального поділу праці.

Водночас міста виступають як ефективний чинник структурування соціумів, мають власні механізми вертикальної і горизонтальної соціальної мобільності й потужні резерви саморозвитку. Повсюди в світі вони віддавна забезпечували собі функцію головних осередків муніципального самоуправління. Саме тому історія міст цікавить не лише істориків, але й соціологів, політологів, культурологів, демографів, фахівців з теорії управління. Інша річ – якою мірою і з якою результативністю. Адже спеціальних праць на теми міської історії не так вже й багато, особливо якщо спробувати виділити їх із загального масиву видань на теми технологій управління міським середовищем і міського проектування.

Сучасна урбаністика вивчає історію міст, їх розміщення, історію міського господарства, самоврядування, принципи містобудування тощо; пропонує класифікаційні критерії, які створюють науковий фундамент для віднесення того або іншого населеного пункту до категорії міст і для поділу міст на певні категорії. Вона йде і далі, досліджуючи урбанізацію як історичний процес підвищення ролі міста у розвитку суспільства – процес, що викликає зміни у соціальній і демографічній структурі суспільства, культурі, способі життя, психології, а також концентрацію форм спілкування⁷⁶. На цій основі вибудовується хоч і не в усьому безспірна, але загалом цікава концепція бісоціального характеру українського суспільства. Соціальна гібридність (бігібридність) соціуму виводиться з різної «якості соціального» у місті й на селі, а також із неправомірної практики перенесення на український ґрунт стандартів і норм «чужих» соціумів (де село як тип культури й менталітету уже практично зникло)⁷⁷.

Паралельно набирає ваги тенденція розрізнення понять «урбанізація» і «урбанізм» – останній трактується як результат урбанізації, пов'язаний із кардинальними змінами у способі життя, суто міськими звичками, критеріями успіху, поведінковими моделями.

⁷⁵ Бродель Ф. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – М., 1986. – С. 509.

⁷⁶ Див.: Урбанізація в формуванні соціокультурного простору. – М., 1998. – С. 15.

⁷⁷ Тарасенко В. Бісоціальний характер українського суспільства // Вектори змін українського суспільства. – С. 135-154.

У фокусі уваги тут перебуває увесь спектр проблем, що стосуються міського способу соціальної взаємодії – від дослідження закономірностей переходу від традиційних (доіндустріальних) до урбаністичних (індустріальних і постіндустріальних) форм міського життя аж до вивчення різних типів міських культур, простеження еволюції соціокультурної стратифікації міського простору, систем управління містами і міського самоврядування, специфічності міської ментальності. У зв'язку з цим піддається постійному перегляду і збагаченню суто «міський» глосарій. Нові міські реалії описуються за допомогою понять: глобальне (*global*) місто, інформаційне (*informational*) місто, поділене (*divided*) місто, фрагментоване (*fragmented*) місто, місто, що розповзається (*sprawlinglity*) тощо⁷⁸.

Містознавство дедалі більше стає порівняльним і наочним. Чималою мірою це зумовлено підвищеним інтересом до історичних міст, з одного боку, і впровадженням новітніх методів картографування, з другого. Утворення у 1955 р. Міжнародної комісії з історії міст і вироблення німецьким дослідником Г. Штообом методик дослідження міської культури у європейському масштабі проклало шлях до реалізації безпрецедентного проекту – Європейського атласу історичних міст. Станом на 2014 рік у 19 державах Європи підготовлено понад 500 атласів європейських міст, серед яких є і атлас Львова. Міжнародна комісія з історії міст веде плідну роботу і в інших напрямках – створюються національні бібліографії міської історії, видаються джерела з ранньої міської історії тощо⁷⁹.

Утім, практика містобудування й містопорядкування в Україні викликає багато нарікань громадськості. Зазначається, зокрема, що ліквідація Держбуду України та передача його функцій Мінрегіонбуду завдала великої шкоди будівельній галузі. Авантюристи особливо зручно почувають себе саме в будівельній галузі внаслідок чого в країні вже збудовано понад 100 млн кв. метрів житла з непрогнозованими експлуатаційними якостями. Водночас не виділяються кошти на облік, обстеження і ремонт тисяч аварійних будинків. У Києві регіон із власним діловим центром реалізувати не вдалося, а функціонування регіону як «київської спальні» з року в рік примножує транспортні проблеми. «Хмарочоси» з'являються в різних місцях як гриби після дощу, але заселяють їх переважно «коро-

⁷⁸ Див., напр.: *Palen J.J. The urban world.* – London, 2008. – P. 88.

⁷⁹ *Капраль М.М.* Європейський атлас історичних міст: концепція, реалізація й український контекст // Український історичний журнал. – 2014. – № 4. – С. 147-160.

бейники» з інших промислових регіонів, які не збираються вкладати кошти в економіку міста⁸⁰.

Тим часом Київ, як і цілий ряд інших міст, має доволі багатий містобудівний досвід, у тому числі на намивних територіях. Його узагальнення належить до числа пріоритетних завдань історичного містознавства, але фінансова скрута останніх років не пішла йому на користь. Утім, навіть у своєму наявному вигляді історична урбаністика в Україні як підсистема загального містознавства є саме тим специфічним дзеркалом, яке дає змогу простежити етапи еволюції міської традиції. Це – науковий напрям із певними функціями субдисципліни, за допомогою якого простежується просторова поведінка міських жителів у майже безмежному часовому діапазоні. Її легко вписати в систему т.зв. «просторового біхевіоризму» з акцентом на масових переміщеннях людей у просторі під впливом геополітичних зрушень, економічних обставин, екологічних вимог тощо. В узагальненому вигляді вона упорядковує знання про міста від найдавніших часів до наших днів, приділяючи основну увагу визначенню етапів у розвитку територіального поділу праці й модифікації систем розселення. Оскільки міста упродовж усієї своєї історії виконують роль авангарду цивілізаційних зрушень, саме історична урбаністика пропонує об'єктив, через який сучасна людина споглядає історію людської цивілізації крізь фільтр міської традиції.

В ідеалі історична урбаністика прагне до аналізу міста в його цілісності – як специфічного соціокультурного феномена із власними фазами розвитку, в широкому політичному й ідеологічному контексті. На практиці ж увага фокусується переважно навколо з'ясування неповторних рис окремих міст, які викристалізувалися в процесі їхньої тривалої чи короткої історії та формування системи урбанізаційних атрибутів – від фортифікаційних і культово-релігійних до соціальних і архітектурно-планувальних, а також на розвитку агломерацій.

Філософія урбанізму в епоху неоліберальної глобалізації ґрунтується на освоєнні наукою величезного досвіду міського розвитку і спробах осягнути сутність міста як соціокультурної цілісності, що постійно поляризується. Але, якщо дійти до суті, то навіть саме поняття «місто» від більш загального терміну «поселення» належним чином не відсепароване. Перші теоретики урбанізму О. Тьєрі, Ф. Гізо визначали місто на основі розрізнення промислового і аграрного виробництва. У марксизмі акцент робився на відокремленні ремесла

⁸⁰ Ярмоленко М., Баран П. «Потьомкінські села» // Дзеркало тижня. – 2016. – 2 квітня.

від землеробства. У сучасній культурології увагу привертають насамперед особливості міського ландшафту. Нині почастишали спроби вводити в систему міських ознак градацію між багатством і бідністю. Все це суттєві риси міста як найбільш «просунутого» типу поселень. Утім, як буде показано далі, жодна з них, взята окремо, не відображає ані характер міського способу життя, ані специфічну ауру міської культури. Визначення міста повинні ґрунтуватися на аналізі різних його функцій, але навіть найдосконаліші серед них не вільні від своєї «мозаїчності».

Пріоритетним напрямом в урбаністиці віддавна вважалося вивчення територіальних систем розселення, яке вкладається в поняття «*геоурбаністика*». Теоретичні основи цього напрямку закладалися у 50-х рр. минулого століття у Франції, насамперед працями П. Жоржа «Місто» (1952), Ж. Шабо та Ж. Боже-Гарнье «Нариси з історії міст» (1963), Ж. Готмана «Мегалополіс» (1961). Серед вітчизняних науковців пристрасним пропагандистом цього напрямку виступав В. Кубійович. Сучасна геоурбаністика зосереджує увагу переважно на дослідженні великих міських агломерацій, а також трудової маятникової міграції. Як констатує І. Прибиткова, «високоурбанізоване середовище агломерації не тільки наділяє її суто економічними перевагами, а й робить соціально привабливою, забезпечує широкі можливості вибору роботи, навчання, самоосвіти, способів і форм організації довілля. Разом з тим агломерації, що являють собою складне поєднання позитивних і негативних властивостей і якостей, обтяжені численними хибами. І «світло», і «тіні» в агломераціях виражені дуже різко і контрастно... Агломерація не скасовує місто, але замінює його»⁸¹.

Науковий інтерес до міста як найоптимальнішої системи розселення і самоорганізації соціумів підтримується як суто прагматичними потребами, так і завданнями осмислення його функціонально-просторових, виховних функцій. Адже, як зауважував Р. Парк, «саме у міському середовищі – у світі, який людина сама собі створила, – людство вперше піднялося до інтелектуального життя». Наводячи старовинне німецьке прислів'я «Міське повітря робить людей вільними» (*Stadtluft macht frei*), Парк доводив, що не стільки закон, скільки відкритий ринок дав городянам відчуття свободи. «Промислова конкуренція і поділ праці, які зробили, ймовірно, більш за все для розвитку прихованих сил людства, можливі лише за

⁸¹ Прибиткова І. Місто і просторова організація життя суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. – № 3. – С. 89-90.

умови існування ринків, грошей та інших засобів полегшення торгівлі й комерції»⁸².

Схеми дослідження міської культури можуть бути різними залежно від прикладних завдань. Але в їх основу має закладатися погляд на місто як особливий культурний тип. В урбаністиці виділяють чотири рівні структури культурного типу:

- функціональний (функціонально-містобудівний) – архітектура у професійному галузевому розумінні;
- конструктивний (формально-історичний) – та ж архітектура, але у баченні істориків, з визначенням дат, зодчих, стилів, власників, перебудов, цінностей);
- десигнаційний (культурно-історичний) – дослідження реального культурного процесу у давньому об'єкті (особи, біографії, продукти творчості, реалізовані в місті);
- семантично-метакультурний – місце даного об'єкта в загальнокультурному контексті Міста і Світу⁸³.

Актуальність розробки проблеми містознавства зростає в міру розширення поля міждисциплінарності: дослідження міських соціокультурних ландшафтів органічно увійшло у сферу наукових інтересів не лише традиційних, але й порівняно нових галузей знання – історичної антропології, географії культури, регіоналістики, історії повсякдення, нової локальної історії тощо. Місто як носій динамічних потоків соціальної еволюції перебуває у фокусі уваги соціологів, демографів, фахівців з теорії управління. Дедалі більшу увагу дослідників привертають суб'єктивні образи міст, а також ідеалізовані моделі «градів» як осередків гармонії й краси.

Стадіальна специфіка урбанізаційних процесів – це саме те, що вирізняє найбільш сучасні, контекстуальні підходи в історичній урбаністиці. Побачити місто у процесі його складної еволюції, у контексті більш широких систем (цивілізацій, способів виробництва, держав) і у багатоманітності виконуваних ним функцій (господарських, адміністративно-політичних, воєнно-стратегічних та інших) – такі завдання ставляться сьогодні перед широким загалом містознавців. Але описовими функціями вони не обмежуються, оскільки головною метою містознавства вважається представлення міста як цілісності, як просторового втілення усіх його соціальних зв'язків, у

⁸² Парк Р. Город как социальная лаборатория // Социологическое обозрение. – 2002. – Т. 2. – С. 3; Он же: Город: предложения по исследованию человеческого поведения в городской среде // Социальные и гуманитарные науки. Реферативный журнал. Серия 11. Социология. – 2012. – № 1. – С. 137.

⁸³ Основания регионалистики. Формирование и эволюция историко-культурных зон Европейской России / Под ред. А.С. Герда, Г.С. Лебедева. – СПб., 1999. – С. 45.

тому числі із сільською округою. У фокусі уваги перебуває також формування ієрархії міських мереж, типологізація міст і значення процесів урбанізації в історії людства. Зрозуміло, що для перетворення міста із звичайного полігону, в якому розгорталися в часі події його становлення й розвитку, у об'єкт багатопланового дослідження внутрішніх стимулів його саморозвитку необхідним виявилось залучення напрацювань соціології, історичної й економічної географії, культурології та інших суміжних галузей знання.

Не можна, однак, не бачити того, що міська історія як самостійний об'єкт наукових рефлексій займає непропорційно мало місця у масиві урбаністичних студій, не кажучи вже про історіографічну продукцію в цілому. Якоюсь мірою повинна у цьому усталена традиція розглядати міста переважно у контексті історії розселення і поселень, у нерозчленованій єдності «історії міст і сіл». Специфічність міського способу життя і форм соціальної організації на різних історичних етапах губиться, якщо розчиняється у безликому просторі «місько-сільського» континууму.

Налаштованість на те, що історія міста – це лише віхи його розвитку від часу виникнення з акцентом на історії господарства і переліком найбільш помітних подій і найвідоміших постатей, міцно утвердилася у вітчизняному краєзнавстві, яке мало в радянські часи відчутну державну підтримку і виявилось здатним, в умовах практичної відсутності історичної урбаністики, «поглинути» містознавчу проблематику. Це призвело, в кінцевому підсумку, до гальмування системного погляду на місто як на складну соціокультурну систему і до утворення майже неперехідного бар'єра між дослідниками міської історичної спадщини і тими фахівцями, яким належало займатися моделюванням міського середовища і проектуванням міст. Варто визнати, що погляд на місто лише як на об'єкт сторонніх впливів, а не як на своєрідний колективний суб'єкт із власними функціями й відповідними механізмами самоорганізації й самозбереження, і донині відчутно гальмує процес формування міської історії як субдисципліни із власним предметним полем, специфічними дослідницькими методами.

Громадяни України можуть пишатися закоріненістю власної міської традиції, хоч відчувають її здебільшого інтуїтивно, на підсвідомому рівні. Історія нашої країни, розташованої на цивілізаційному роздоріжжі, склалася таким чином, що переважна більшість пам'яток – свідчень нашої непростой історії – зникла у полум'ї воєнних конфліктів, міжособних чвар, пожеж. Можна, зрозуміло, сполучити із відпочинком на півдні ознайомлення із залишками античних міст – Херсонеса, Ольвії. Але як «розкодувати» таємниці більш ранніх і пізніх часів, заховані у петрогліфах Кам'яної могили,

у вражаючих своїми розмірами давніх городищах, курганах, змійових валах? Можливості археології тут величезні, але не безмежні, особливо з врахуванням її сучасного фінансового забезпечення. Але ж і поодинокі здобутки здатні вразити будь-чию уяву. Приміром, уже майже достеменно доведено: на території Миколаєва знайдене описане Гомером місто кіммерійців, приблизно на 500 років старше від Ольвії. Якщо це так, то історію «протоміст» (не просто городищ, а укріплених поселень з валами, ровами, перекидними мостами) слід починати як мінімум від XII–XI століть до н.е.

Про те, що городище «Дикий сад» було протомістом, імовірно, першою торгівельною факторією малоазійських греків, свідчать виявлені тут археологами залишки трьох храмів, а також система фортифікації рубежу II–I тисячоліть до н.е., вперше досліджена в регіоні степового Причорномор'я. Опосередковано про поселення з розвинутими торговельними зв'язками свідчить і знайдений раніше керамічний диск із символами лінійного письма крито-мікенської епохи. Це єдине степове городище епохи середньої бронзи, розкопане в Україні, проіснувало 200–300 років – аж до переходу до епохи заліза – до IX ст. до н.е.⁸⁴

Обнадійливі явища стосовно зміни погляду на місто з'явилися на рубежі тисячоліть, коли небачені темпи зростання міських агломерацій змусили світову наукову спільноту впритул зайнятися проблемами моделювання й прогнозування міського розвитку. Саме в цей час традиційні парадигми історичної науки зазнали помітного тиску модернізаційних та постмодернізаційних підходів і суттєво оновилися. Історичної урбаністики як узагальнюючого комплексного знання про міста і їх роль в ієрархічній глобальній системі це торкнулося тією мірою, якою у контексті «нової наукової революції» відбувалося збагачення історіографічних практик соціологічними підходами та антропологічним баченням. У поєднанні із кризою універсалістських світоглядних настанов це породило стійкий інтерес до проблем співвідношення глобальної, регіональної, локальної історії і появи оновлених просторових версій історичного процесу.

Зрозуміло, що урбаністика, незалежно від того, наскільки автономний вигляд у її складі має історичне містознавство чи міська історія, може повноцінно функціонувати лише «на стику» кількох споріднених дисциплін – історії, географії, економіки, соціології, культурології, соціальної психології, екології і багатьох інших. Діапазон її інтересів справді неосяжний – від урбогенезу до проблем сучасного урбаністського універсуму, співвіднесених із певним хро-

⁸⁴ Миколаївщина: літопис історичних подій. – Б.м., 2002. – С. 16-17; День. – 2004. – 4 вересня; 2008. – 26 липня.

нотопом. Головне тут – простеження цілісності урбанізаційного процесу поза вузькими – локально-часовими чи локально-просторовими рамками. Допустимість абстрагування від конкретного «історичного матеріалу» навряд чи може бути кимось оспорена – адже масив міської історії у цивілізаційному вимірі безмежний, а багатобарвність соціально-просторового середовища урбанізованих зон вимагає узагальнених, феноменологічних підходів.

Під впливом нових реалій, породжених глобалізаційними процесами, саме поняття урбанізації останнім часом помітно трансформувалося: вона пов'язується не тільки і не стільки із ростом розмірів і кількості міст та збільшенням зосередженого в них населення, скільки із формуванням і поширенням міського способу життя, міської культури. Домінує підхід до ролі урбанізації як інтегруючого чинника цивілізаційних процесів і структуротворчого механізму у формуванні соціокультурного простору міст. Цивілізаційний підхід до явищ урбанізації передбачає також зосередження уваги на неоднозначності урбанізаційних процесів, які приносять із собою не лише технічні й технологічні вдосконалення, але й нові загрози довкіллю, історико-культурній спадщині, ускладнюють проблеми захисту від епідемій, утилізації відходів тощо.

М. Доган із задоволенням констатує, що колишній гібрид – «урбаністичні дослідження» – завдяки міждисциплінарному обміну концептами, методами, теоріями, практиками, інструментарієм нині є самостійною спеціальністю. Вона включає суб-поля, які охоплюють спеціалізації соціології, географії, антропології. Соціологи (Р. Парк, Е. Берджес, Л. Вірт, Е. Хоулі) та географи (Е. Ульман, А. Кросбі) виявилися особливо успішними у суб-полі «людської екології», історики (П. Берк, Ч. Тіллі) – у теоретизації своїх побудов завдяки запозиченню соціологічних концептів (структура, функції, соціалізація, модернізація, соціальна мобільність тощо). Поняттям «гібридизація» вчений позначає процес порушення традиційних кордонів спеціалізації і обміну здобутками, в ході якого і у природничих, і у соціальних науках «величезні айсберги відривалися від материкового льоду»⁸⁵.

Як констатує О. Журба, прикметною особливістю вітчизняної історіографічної ситуації став «дисциплінарний прикордонний стан, в якому історія міст, міського життя стає предметом дослідження у двох (як мінімум) дисциплінарних дискурсах: історико-краєзнавчому і регіонально-історичному»⁸⁶. Варто згадати і третій напрям

⁸⁵ Доган М. Социология сферы социальных наук // Социс. – 2010. – № 10. – С. 3-13.

⁸⁶ Журба О.И., Портнова Т.В., Чернов Е.А. Еще раз о начале времени URBIS // Региональная история Украины. – Вып. 3. – К., 2009. – С. 250.

дискурсу – теоретики і практики містознавства створили власний «історичний канон» з акцентом на містобудівній спадщині і проблемах пам'яткоохорони. Інша річ, що спеціалізація далеко не завжди доповнюється ефективною координацією зусиль.

Ознаки системного підходу до урбанізаційних процесів у регіоні Південної України присутні у монографії В. Константінової. Урбанізацію вона розглядає як тривалий у часі процес, а міста – як субсистему більш широких систем, які включають і параметри взаємовідносин по лінії «місто – село». У хронологічних рамках 1861–1904 рр. дослідниця розглядає специфіку освоєння «міського простору» Південної України, типологію та динаміку змін чисельності населення міст і містечок, економічні, торгівельні, фінансові функції основних міст, проблеми соціальної стратифікації й соціальної мобільності, еволюцію систем управління тощо⁸⁷.

Ці нові віяння, однак, лише невеликою мірою позначилися на стані загальної теорії містознавства у тому вигляді, в якому вона існує на пострадянському просторі. Хоч певний поворот до теоретичного осмислення у глобальному вимірі процесів урбанізації і соціального розвитку міст останнім часом намітився, історичній науці пріоритет тут не належить – його утримують фахівці із суміжних галузей наукового знання. На те, що історичні науки опинилися на периферії досліджень урбанізаційного процесу в Росії ХХ століття, звертає увагу, приміром, А. Сенявський⁸⁸.

Одну з причин обмалі праць із теорії та історії містознавства в державах, що виникли після розпаду СРСР, слід бачити у масштабності й багатогранності проблеми міста як такої. Автору чи колективу авторів, який поставить перед собою завдання створити універсальну теорію міста, доведеться занурюватися у майже безмежний простір інформації з різних галузей наукового знання – історії й культурної антропології, соціології й політології, суспільної географії й екології, економіки і права, містобудування й архітектури, теорії комунікацій та імагології. Спроба відомого російського містознавця О. Лоли створити комплексну працю про сучасне місто і стан наукового осмислення його проблем⁸⁹ вражає широтою підходів – на думку автора, містознавство («градоведение») повинне включати 10 базових галузей діяльності і залучати висновки 23 наукових дисциплін. Однак навіть у такому форматі монографія О. Лоли дає

⁸⁷ Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). – Запоріжжя, 2010.

⁸⁸ Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе. – М., 2003. – С. 7.

⁸⁹ Лола А.М. Основы градоведения и теории города (в российской интерпретации). – М., 2005.

більш-менш цілісне уявлення лише про *сучасне* російське місто. Проблеми міської історії зачіпаються лише побіжно й фрагментарно.

Нарешті, не можна не помічати того загального негативного впливу на стан містознавства, який справили «формаційні» теорії радянських суспільних наук. Спрощені пояснювальні схеми настільки звузили методологічну базу наукового пошуку, що проблеми міста як цілності надовго зникли з поля зору істориків-компаративістів. Створені на рубежі XIX і XX ст. класичні праці М. Вебера з проблем містознавства, якими закладалася нова філософія урбанізму, радянська наука відверто ігнорувала – не в останню чергу тому, що Вебер схилився до трактування соціальних відносин на російському просторі як належних до «азіатського типу». Створена Вебером «розуміюча соціологія», яка відштовхувалася від пошуку повторюваних інституційних форм і моделей соціальної поведінки, як і запропонована ним універсальна макросоціологічна теорія раціоналізації, в СРСР, схоже, нікого не зацікавили. А катаклізми буремного XX століття, коли спільноти науковців були роз'єднані як фронтами й кордонами, так і майже неперехідними бар'єрами ідеологій, аж ніяк не сприяли розвитку наукової компаративістики, в тому числі і у сфері містознавчих студій.

Упродовж майже півстоліття – з 20-х до 70-х рр. – містознавство в СРСР по суті не мало самостійного наукового статусу, існуючи у вигляді одного з напрямів історії архітектури та своєрідного додатку до політичної, соціально-економічної історії та історії культури. Його роль зводилася переважно до постачання ілюстрацій до ходульних тез про «об'єктивні закономірності» розвитку суспільства, «ліквідації істотних відмінностей між містом і селом» тощо. Втрачена була традиція публікації статистичних описів міст, започаткована ще у XVIII ст., досліджень стану народонаселення, промислових переписів, щорічних «Списків фабрик і заводів», збірників «Статистика Российской империи», «Ежегодник России» тощо. Ті статистичні видання, які мали в УРСР їх замінити («Народне господарство УСРР», «Україна») виходили нерегулярно і не були порівнянними в розрізі кількох років. У статистичних виданнях вміщувалася жорстко регламентована та препарована інформація – виключно та, яка мала ілюструвати переваги соціалістичного ладу. Міста як такі взагалі перестали бути об'єктом статистики.

Інтерес до розробки «непіднятої цілини» містознавства простежується у радянських суспільних науках, починаючи з 70-х рр. Проте домінуючі уявлення про місто як центр у мережі розселення і про урбанізацію як планомірний процес розвитку міст за умов індустріалізації істотних змін не зазнали. Лише у 90-х рр., під

впливом значних геополітичних зрушень на планеті і потужних глобалізаційних процесів, місто починає розглядатися як складний соціокультурний організм, який дзеркально відображає соціальну, демографічну структуру соціуму і його духовність. Урбанізаційний процес постає як універсальна цілісність, яку формують поміж іншим і міфологізовані образи міст, і відповідні психологічні стереотипи. Утім, хоч наголос постійно робився на системності у розумінні міста, саме системності урбаністиці якраз і не вистачало. Економісти фокусували увагу на проблемах соціально-економічного розвитку, географи – на просторовому розміщенні міст і міських ландшафтах, екологи – на загрозах забруднення міського середовища, історики – на містобудівній спадщині. Перші кроки назустріч один одному, зроблені Б. Хоревим, Г. Лаппо, В. Глазичевим, А. Гутновим, у кращому випадку лише закладали фундамент для дослідження міста як певної цілісності⁹⁰.

Спроби органічно поєднати цивілізаційний і феноменологічний підходи в аналізі явищ урбанізації збіглися в часі із загальним зростанням інтересу світового наукового співтовариства до проблем міст, зумовленого не в останню чергу постіндустріальною мегаполізацією. Наукова спільнота нарешті почала усвідомлювати, що світ міста – це особлива сфера суспільної взаємодії із власними життєво важливими структурами, що перебувають у стані постійних змін. І що міська традиція – це унікальний для кожного міста і все ж підвладний загальним закономірностям субстрат, який неможливо зрозуміти без глибокого знання історії виникнення і становлення міста і чинників, що в різні часи впливали на формування внутріміського простору.

Поки що ж, справедливо зазначає львівська дослідниця М. Долинська, «між істориками і архітекторами на практиці вибудувалася своєрідна непорушна стіна, яка виявляється хоча б у тому, що ні першим, ні другим переважно не відомі результати досліджень, публікації колег із містознавчої тематики». Те, що вдається американським і польським дослідникам (приміром, створення гіпотетичних схем міста Саванни на основі низки часових зрізів, починаючи з 1851 р., або інтерполяція соціотопографічного інтердисциплінарного методу на комплексне дослідження території Сілезії та Помор'я), в Україні поки що блокується неузгодженістю зусиль,

⁹⁰ Хорев Б.С. Проблемы городов. – М., 1971; Глазичев В.Л. Социально-экономическая интеграция городской среды. – М., 1984; Гутнов А.Э. Системный подход в изучении города: основания и контуры теории городского развития // Системные исследования. – М., 1985.

розмитістю основних понять урбаністики, незадовільним станом збереженості джерел⁹¹.

Упродовж останніх років ситуація істотно змінилася на краще, і чимала заслуга у цьому саме львівських науковців. Львів'яни (М. Капраль) долучилися до вже згадуваного престижного картографічного проекту – створення атласів історичних міст, опублікувавши 2014 р. міський атлас Львова. «На національному щаблі, – констатує М. Капраль, – у урбаністичному картографічному проекті створюється потужна наукова команда, в якій беруть участь представники різних наук: картографи, історики, археологи, геодезисти, географи, історики архітектури тощо. Така міждисциплінарна (інтердисциплінарна) співпраця при застосуванні відповідних методик дозволить вийти за межі традиційних наукових дискурсів (скажімо, на нову типологію українських міст у порівняльному вимірі)⁹².

Сподіваємося, що «нового дихання» вітчизняній міській історії надасть уведення її у контекст сучасної історичної локалістики. Спрямування історичних досліджень у русло аналізу просторових феноменів і територіальних комплексів є відповіддю на назрілу суспільну потребу. Історія міст як складних соціально-економічних і культурних систем надто довго випадала з поля уваги марксистського суспільствознавства. Ще менше цікавили дослідників філософія урбанізму і ті суспільні процеси, які зрештою зумовили явища деурбанізації і «вторинної руралізації». На рубежі тисячоліть стало ясно: місто як структуроутворюючий елемент суспільства і той каркас, який підтримує його життєздатність, потребує кардинальної зміни дослідницьких парадигм і методологічних підходів. Уведення його у контекст історичної локалістики дало змогу відповісти на чимало запитань, які досі не діставали задовільного вирішення. Приміром, в узагальнюючій праці «Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення» зроблено одночасно спробу і концептуалізації міської історії як наукового напрямку, і простеження початків міської історії та відповідних рефлексій⁹³.

«Локальний метод» сьогодні розглядається як такий, що відповідає сучасним стратегіям дослідження у комплексі соціокультурних, геокультурних та етнополітичних аспектів вітчизняної історії. Його специфічність полягає у пропонованих ним можливостях реконструювати соціальні феномени, які мають свої просторові, часові, культурні межі. Місто – один з найбільш вдячних

⁹¹ Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – Львів, 2006. – С. 55.

⁹² Капраль М.М. Європейський атлас історичних міст. – С. 147-160.

⁹³ Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К., 2011.

об'єктів локалістики, оскільки має виразну просторову конфігурацію, тривалу протяжність у часі, культурну ауру. І що найголовніше – кожне місто у чомусь унікальне, з власними неповторними особливостями. Його легко вписати у суміжний простір історії повсякденності, соціальної, інтелектуальної, персональної історії.

Новаторськими підходами позначено урбаністичний альманах про столицю – що є по суті спробою відчутти та пояснити риси сучасного міського життя, поглянути на Київ як на «театр соціальної дії й естетичний символ колективної дійсності»⁹⁴. Збірник містить як філософські тексти про міський спосіб життя, так і наукові розвідки, присвячені проблемам міської спадщини, соціальних відносин, міського планування й забудови. Особливо цінним уявляються пропозиції й рекомендації щодо «живого і культурного ресурсу урбаністичного оновлення» – на прикладі просторового осмислення можливостей окремих районів автори доволі вдало накреслюють шляхи перетворення «прохідних дворів» на «простори соціалізації»⁹⁵. У гостро критичному ключі порушуються проблеми звільнення Києва від «краєвидів нових монстрів», «просторової справедливості, браку містобудівної дисципліни, яка ще недавно активно підтримувалася. Метафора «анатомії» тут цілком доречна, адже, як відзначають рецензенти, йдеться про спробу «ретельного препарування складного міського організму»⁹⁶.

Як на приклад нових підходів у сучасному вітчизняному містознавстві можна послатися на книгу рано померлого кам'янець-подільського містознавця Миколи Петрова, підготовлену до видання його колегами⁹⁷. Книга вписується у започаткований науковцями Львова історико-топографічний напрям в урбаністиці і відрізняється уважним простеженням просторової локації та планувальної структури Старого й Нового замків, докладним аналізом містобудівного процесу, ґрунтованого переважно на західноєвропейських традиціях, з'ясуванням місцевої специфіки застосування норм магдебурзького права. Попри обмаль джерельних відомостей автору вдалося не тільки відтворити дані щодо кількості міського населення на різних історичних етапах, але й навести докладні відомості щодо його етнічного складу, занять, цехової організації, міського землеволодіння, структури торгівлі й зносин з іншими містами й державами.

⁹⁴ Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії. – К., 2012. – С. 11.

⁹⁵ Там само. – С. 119, 130.

⁹⁶ Критика. – 2013. – Ч. 9-10. – С. 28.

⁹⁷ *Петров М.* Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть. Проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. – Кам'янець-Подільський, 2012.

Міська історія входить в систему регіоналістики і становить її науковий фундамент. Але якщо говорити про історичну урбаністику як самостійний науковий напрям, то, на наш погляд, повністю «поглинати» його системою регіоналістики непродуктивно. Адже межі предметного поля історичної урбаністики значною мірою визначають параметри, які за своєю універсалістською компонентою є надрегіональними і навіть наддержавними. Приміром, органічною складовою історичної урбаністики є теорія «образу міста», яка за своїм звучанням є загальнопланетарною і органічно вписується у особливий науковий напрям, який прийнято визначати як міську семіотику. Йдеться про вклад персоналізованих образів окремих міст у семіозис міського простору як локального «культурного гнізда», а також про пов'язану з містом опоетизовану знакову символіку. Природно, що окремі елементи міської семіотики органічно вписуються у теорію архітектури, соціальної діагностики самопочуття людини у просторі, географію культури, дослідження ментальностей тощо.

Складна діалектика взаємозв'язку регіоналістики з урбаністикою більшістю наукового загалу поки що не усвідомлюється, оскільки традиції наукової урбаністики значно тривкіші, ніж ті дисциплінарні межі, які обстоює для себе історична регіоналістика. При визначенні наукового статусу урбаністики доводиться рахуватися і з тим, що обсяг прикладних, практичних завдань, які входять у сферу її компетенції, значно ширший порівняно з тим, який входить у прикладну сферу регіонознавства.

Процес розвитку урбаністики в умовах складного переплетення глобалізаційних впливів і різноспрямованих інтересів місцевих еліт диктує необхідність нових методологічних моделей на основі багатofакторного аналізу, який би найповніше розкривав усі сторони досліджуваного феномена. Такий багатofакторний аналіз може базуватися лише на фундаменті теоретико-методологічного плюралізму і поліпарадигмальних соціокультурних підходів, причому однаковою мірою важливим є врахування як феноменологічних, ціннісно-сміслових аспектів міської історії (у тому числі тих, що апелюють до міфологічних і релігійно-містичних уявлень), так і соціодинамічних чинників, які формують сучасний міський простір.

Сучасні історіографічні підходи, зокрема ті, які сформульовані в рамках історичної локалістики, відчутно змінюють кут зору на міський простір і соціокультурний досвід міського співтовариства. Місто як система розглядається як частина більшої метасистеми – з врахуванням впливу середовища на процеси саморозвитку. Концепції історичних циклів у розвитку міст дають ключ до пояснення зміни висхідної фази міського розвитку – спочатку інер-

ційного, а потім, імовірно, і нисхідного, якщо виклик із боку середовища не буде знайдено або управління містом виявиться неефективним. Міська історія виступає при цьому головним полігоном для осмислення процесів соціальної організації через запропоновані А. Тойнбі категорії «виклику» і «відповіді». На думку редактора англійського журналу «Міська історія» («Urban history») Р. Роджерса, саме у царині дослідження міст створюється найкращий ґрунт для дискусій з історіографічних і методологічних проблем та міждисциплінарного співробітництва. Такі дискусії, приміром, стали регулярними на міжнародних семінарах, які раз на три роки проводить стокгольмський Інститут міської історії, що існує з 1919 р.⁹⁸

Надзвичайно важливою у цьому контексті уявляється проблема типологізації міст. Поняття «тип» досить рідко використовувалося у містознавстві, хоч методологія типологічного порівняння міст на основі критеріїв подібності та відмінності відпрацьовувалася ще у 20-х рр. Ще гірше стоїть справа з виробленням узагальненої ідеал-типової моделі міста для кожного регіону і кожного періоду, а також із пошуком методів типологізації та ідентифікації міських спільнот. Історико-часовий та ландшафтно-географічний підходи допомагають долати обмеженість формаційних схем, але дають не так вже й багато орієнтирів для визначення належності тієї чи іншої міської структури до певного історичного типу суспільства (традиційного, індустріального чи постіндустріального).

Зрозуміло, що будь-які схеми типологізації міст можуть дати лише приблизне уявлення про багатоманітність форм міської організації і про проблеми, які у зв'язку з цим виникають. У цьому розумінні має рацію О. Тяпкіна: «Місто, будучи багатовимірним і складним соціальним організмом, ніколи не буде зрозумілим і вивченим до кінця – не лише внаслідок своєї багатогранності, але і в силу своєї метафізичної сутності, яка вислизає від дослідника у процесі вивчення. Але, незважаючи на ці пізнавальні складності, вивчення міста необхідне тому, що воно є не лише самостійним суспільним організмом, але й структуроутворюючим елементом суспільства і повністю поділяє його долю»⁹⁹.

Не випадково останнім часом історична урбаністика виразно тяжіє до нетрадиційних підходів, пропонованих у руслі «нової соціальної», «нової культурної» історії, мікроісторії, історії повсякденності тощо. У цьому зв'язку дещо захиталася модернізаційна

⁹⁸ Маловичко С.И., Булыгина Т.А. Современная историческая наука и изучение локальной истории. – Режим доступу: <http://www.newlocalhistory.com/bookshelf>.

⁹⁹ Тяпкина О. Малый город как объект изучения локальной истории // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках. – Челябинск, 2003. – С. 94.

парадигма, яка визначала напрям урбаністичних студій упродовж другої половини ХХ століття. Хоча не можна не бачити й того, що погляд на процес модернізації як на складну, тривалу в часі, багатомірну трансформацію усіх сфер людського буття – від економіки до культури – сприяв уведенню різних аспектів урбанізації в єдиний – теоретико-методологічний і емпіричний контекст суспільних змін. Це дало змогу простежувати передумови модернізації, починаючи від античних часів, здійснювати диференційований аналіз перед-модерних суспільств, досліджувати взаємовпливи індустріально-урбаністичної та феодальної структур. На цій основі Г. Шобергом та Д. Ептером були здійснені спроби перегляду усталених схем аналізу традиційних суспільств – на основі розрізнення їх «народного» і «феодального» типів і пошуку різниці між т.зв. інструментальною і консаматорною культурами. За Ептером, інструментальні системи з ієрархічною організацією влади і високим ступенем мілітаризації більш сприятливі до інновацій, ніж консаматорні. Останні, хоч і є складнішими, більш консервативні, оскільки будь-які зміни вимагають тут радикальної трансформації ритуалів, усталених соціальних практик, форм соціальної стратифікації, і, зрештою, владних відносин¹⁰⁰.

Сучасні погляди на модернізаційну теорію як фундамент дослідження ритмів міського життя виходять із трактувань модернізаційного розвитку як еволюційного, стадіального процесу суспільних змін, які зачіпають усі сфери людської життєдіяльності – економіку, систему влади, політику, культуру тощо і мають здатність взаємонакладатися і взаємопосилюватися. Т. Портнова виділяє п'ять джерел модернізаційної теорії: 1) праці німецької історичної школи в економіці (Ф. Ліст, Б. Хільденбрант, К. Бюхер); 2) еволюціонізм ХІХ ст. (К. де Сен-Сімон, Г. Спенсер); 3) дихотомічні візії суспільства у працях Е. Дюркгейма, Р. Ретфілда; 4) історична соціологічна концепція М. Вебера; 5) структурний функціоналізм Т. Парсонса. Від німецької історичної школи теоретики модернізаційних впливів запозичили концепцію стадіального економічного зростання, від еволюціонізму – трактування суспільних змін як джерела невідворотного й невідворотного поступу, від структурного функціоналізму – критерії розмежування традиційного і модерного суспільств. Зрештою викристалізувалася така схема етапів суспільного розвитку: традиційне (допромислове) суспільство; модерне (промислове) суспільство; постіндустріальне (постмодерне) суспільство¹⁰¹.

¹⁰⁰ *Apter D.E.* The role of traditionalism in the political modernization of Ghana and Uganda // *Political development and social change*. – New York–London, 1966. – P. 66-67.

¹⁰¹ *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ–ХХ ст. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 19-21.

Варто, однак, мати на увазі значну відмінність модернізаційних процесів в Російській імперії та в СРСР порівняно із західними. Східній Європі загалом був притаманний тип модернізації, який характеризується термінами «слабкий», «вторинний», ініційований «згори». Те, що ринкові механізми в Російській імперії діяли лише на рівні торгівельних відносин, сприяло збереженню тут на довгий час середньовічних підвалин традиційності. І хоча становлення буржуазних відносин після реформи 1861 р. відбувалося швидкими темпами, час уже було втрачено. Нові товарно-грошові відносини просто «не встигли» розвинутися настільки, щоб видозмінити культурно-психологічні установки й системи мислення.

Що ж до специфіки радянської модернізаційної урбанізації, то її планомірний і організований характер виключав реальні можливості для прояву творчої ініціативи й самодіяльності архітекторів і митців. Радянські ідеологи й планувальники міського простору розглядали його майже виключно крізь призму утилітаризму і дотримання геометричних пропорцій. Історико-культурні аспекти цікавили небагато, а до збереження «сакральних зон», історично сформованих міських центрів справа доходила в останню чергу. У Києві з перенесенням сюди столиці історичним центром взагалі вирішили пожертвувати задля нового символу, увінчаного фігурою Леніна.

І все ж саме модернізаційні підходи більше, ніж будь-які інші, змушують замислитися над складними проблемами місця й ролі урбанізації в житті як традиційних, так і модерних суспільств, а відтак і над критеріями розмежування міської і сільської історії. І зовсім не випадково орієнтований спочатку на дослідження макросоціальних структур модернізаційний підхід кінець-кінцем сфокусувався навколо аналізу мікросоціальності. Поставивши під сумнів цілий ряд ознак лінійних моделей (системних, глобальних, стадіальних, конвергенційних та інших), він підняв авторитет як порівняльних, так і особливо т.зв. ситуаційних досліджень (*case study, area study* тощо). А це був вже прямий шлях до виведення на новий міждисциплінарний рівень усіх наукових напрямів, зосереджених на аналізі просторових чинників – регіоналістики, теорії і історії центр-периферійних відносин, містознавства. Відмова від односторонніх лінійних трактувань модернізації як лише змін у виробничій сфері потягнула за собою підвищений інтерес до різноманітних проявів соціальності і поведінкових реакцій, пропущених через «фільтр ментальності». Соціальні колективи почали розглядатися як головні рушії модернізаційних змін, а мезо- і мікрорівневий масштаб досліджень відкривав можливість дійти до з'ясування глибинної мотивації людських дій як у просторі (насамперед у просторі міст), так і в часі.

Події буремного ХХ століття, однак, поставили під сумнів чимало основоположних засад модернізаційної теорії і насамперед культивоване нею уявлення про лінійність прогресу та абсолютизацію західної моделі розвитку. Ревізія євроцентристської моделі модернізації відбувається переважно в рамках цивілізаційно-аналітичного підходу і фокусується на критиці як теорії лінійної модернізації, так і концепції локальних цивілізацій. Одну з центральних дослідницьких проблем тут становить аналіз історичних форм і наслідків «міжцивілізаційних взаємодій», співвідношення місцевої традиції та іноцивілізаційних інновацій. Традиції й «ефект колії», з одного боку, і різноманітні зовнішні впливи, з другого, формують «множинні модерності» з явищами постійної конфліктності й соціальної напруги.

Під пером філософа М. Мінакова констатація того, що «мрії про модернізацію початку 1990-х дивним чином привели до світу 2010-х, який стрімко демодернізується», супроводиться пошуком відповідей на питання: чому зрозумілий і передбачуваний світ індустріального модерну змінився часом «терору непередбачуваної історії», чому свобода підприємництва виявилася підміненою олігархією, політичні свободи – авторитаризмом, духовні пошуки – нав'язливим клерикалізмом. «Проблема у тому, – вважає він, – що великі теорії модернізації надто захоплені людством в цілому, щоб звернути увагу на зриви у модернізаційних програмах окремих суспільств. Особливо – на повторювані зриви, які незмінно повертають і російські, і інші пострадянські спроби модернізації до «природного стану» (хоча і усякий раз у нових історичних умовах)». За умов, коли запуск модернізаційних програм супроводився настроями романтичного націоналізму, він неминуче наштовхувався на інерцію архаїки і приводив до влади олігархічні й авторитарні режими – паралельно з істотним зниженням суспільної підтримки модернізаційних цінностей». На даний момент пострадянський простір є лабораторією глобальної історії з вироблення альтернативних сценаріїв демодернізації – від теоретичної розробки і до практичного втілення антимодерних моделей соціально-політичного устрою»¹⁰².

Не відкидаючи традиційні пояснення модернізаційних та урбанізаційних процесів в Україні у руслі версій культурної чи/або інституційної залежності від траєкторій попереднього розвитку («ефект колії»), фахівці з історичної соціології дедалі частіше використовують новітні теорії «множинності модернів» при розгляді специфічності розвитку українських міст на початку ХХ ст.

¹⁰² *Минаков М.* Постсоветская демодернизация: период нового околдования? // *Неприкосновенный запас.* – 2014. – № 6.

У рамках постмодерністських підходів вдалося запропонувати хоч і далеко не в усьому безспірний, але значно гнучкіший погляд на місто і на урбанізаційний процес, змістивши фокус дослідження від статичних констант міського життя (форма розселення, архітектурні стилі, функціональні структури тощо) до невловимого «духу міста» та самопочуття його мешканців як відображення викликів часу.

Постмодернізм постулює розкутий погляд на історію та її суб'єктивне сприйняття, орієнтує на пошук у минулому істини, «не поміченої ніким раніше»¹⁰³. Під виразним впливом постмодернізму формувалися нові наукові напрями, що тісно корелюють із містознавством – історична антропологія, історія повсякденності, мікроісторія, біографістика, теорія комунікацій тощо. Кинувши виклик однозначності та заполітизованості метанаративів, постструктуралістська парадигма знання зосередилася саме на відмінному, локально-специфічному, а також на розрізненні реального та «уявленого». Спроби постмодерністів перемістити локус історичного дослідження від структур верховної влади до повсякденних інтересів людей повинні були однозначно стимулювати інтерес до аналізу поведінки людей у замкненому просторі міст. Під цим же кутом зору розглядалися постмодерністами акти меморіалізації – здебільшого як прояв хибної свідомості та заідеологізованості.

Ставлення до постмодернізму в сучасному світі лишається неоднозначним. Йому закидають схильність до методологічного еkleктизму, «мовних ігор», лімінальності, абсолютизацію проблем культури. Однак не можна не бачити і тих «вікон», які відкрив постмодернізм для введення просторовості у контекст конструювання «малих наративів». Ж.-Ф. Ліотар застосовував цей термін розширено, для вираження відмінностей, складностей, двозначностей у повсякденному житті. Стосовно міського простору малі наративи можуть застосовуватися для аналізу складних ситуацій, спричинених конфліктами на ґрунті скупченості великих мас людей, невизначеності у завтрашньому дні, наркозалежності тощо.

Нові підходи до аналізу взаємозв'язку часу і простору в сучасних міських системах пропонують вітчизняні соціологи. І. Прибиткова, приміром, розглядає можливість презентації міста окремо в функціонально-діяльнісній та просторово-часовій парадигмах. У першому випадку основну увагу приділено розвитку міських функцій, їх мутації й диверсифікації, у другому – диференціації населення за видами діяльності. Дослідниця констатує, приміром, що класичні теорії соціального простору міста (часова географія Т. Гечерстранда,

¹⁰³ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С. 276-277.

членування внутріміського простору А. Ягельського тощо) сьогодні піддаються обґрунтованій критиці, бо не відповідають диференціації населення за багатьма новими видами діяльності. Звертаючи увагу на долання традиційно замкнутого характеру міського середовища й формування якісно нового простору міста, вона зауважує, що «місто як точковий пункт більше не існує. Виникають і розвиваються, невпинно ускладнюючись, системи взаємопов'язаного розселення. У їхніх межах формуються територіальні спільноти людей. Сьогодні автономність міського середовища остаточно знищено. Їх місце заступило нове урбанізоване середовище – цілісне соціально-просторове утворення, що формується в рамках інтегрованих сільсько-міських розселенських систем. Тут здійснюються добові, тижневі, місячні й річні цикли життєдіяльності населення, складається специфічний урбанізований спосіб життя. А сам міський простір – це простір можливостей. У цьому просторі діють чисельні полюси тяжіння, пов'язані з диференціацією типів діяльності й інтересів городян».

Як один з основних системоутворюючих зв'язків, що об'єднують місто з іншими населеними пунктами в єдиний функціонально-просторовий організм із притаманним йому специфічним способом життя, дослідниця розглядає регулярну трудову маятникову міграцію робітників і службовців, яка поряд з іншими видами місцевої рухливості (культурно-побутовими, соціально-культурними, рекреаційними поїздками населення) забезпечує спільність повсякденного життя в межах систем взаємозалежного розселення. Формуючи гіпотезу про відносний характер просторового порога та абсолютний характер часового порога розвитку міських систем, вона пропонує здійснювати вимірювання лінійних розмірів сучасних інтегрованих сільсько-міських систем розселення на підставі показників середньозважених витрат часу на трудові пересування населення в межах цих систем¹⁰⁴.

Такий інноваційний погляд на сучасне місто як простір, замкнений за ознакою витрат часу на пересування, зобов'язує істориків-регіоналістів скоригувати традиційні уявлення про відмінність міського й сільського способів життя. Маятникова міграція в межах місько-сільського континууму, як і ресурсно-бар'єрні властивості міського простору – явища, які мають досліджуватися як у сучасних параметрах, так і в історичній ретроспективі.

Урбанізаційні процеси в сучасному світі розвиваються бурхливо, що тягне за собою зростання ролі інтелектуального ресурсу, стра-

¹⁰⁴ Прибиткова І. Презентація міста в просторово-часовій парадигмі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – № 3. – С. 3-25.

тегій ресурсозбереження, раціонального використання територіального потенціалу, оптимізації транспортної та виробничої інфраструктури. Великі міста за сучасних умов виступають не лише як центри просторового й функціонального розвитку урбанізації, але й як стратегічний простір для розгортання широкого спектра інноваційних економічних, управлінських, менеджерських та інших функцій. Майбутнє регіонів – саме у таких містах. Саме тому місто має розглядатися як цілісне динамічне утворення, наділене усіма ознаками соціальної системи.

З цього погляду дедалі більш вразливою для наукової критики виступає традиція нерозчленованої «історії міст і сіл». Адже очевидно, що міські й сільські спільноти – це два різні, навіть гостро відмінні типи групової самоідентифікації. Локальні соціокультурні простори, якими є міста й села, виступають у ролі структуроутворюючих начал для двох відмінних типів самоорганізації. Міській субкультурі притаманний потяг до інновацій, сільській – авторитет традиції. А, отже, постає необхідність пошуку часто невидимих, розмитих меж між містом і селом, з одного боку, і міською й сільською історією, з другого.

Чітке відмежування міської історії від сільської має особливе значення в українських умовах, де характер адаптації людини до середовища значною мірою залежав від зовнішніх чинників. У зоні дії європейського права менталітет міських жителів формувався під значним впливом індивідуалізму. На просторі, інкорпорованому в російську централізовану бюрократичну систему, механізми самоуправління й саморегулювання поволі втрачали сенс, поступаючись місцем архаїчним традиціям нерозчленованої колективності. Межа між містом і селом була невиразною і легко стиралася; міський спосіб життя не розглядався як цілісність, якою варто дорожити. Переселення в міста на умовах зайнятості на заводах і фабриках приваблювало селянина не часто; він радше волів виїздити на нове місце проживання. А селяни, що осідали в містах, теж у своїй масі не відчували себе городянами.

На цій основі склалася та «квазікультура передмість», якій завжди іронічний О. Покальчук схильний приписувати своєрідну «хуторянську» склочність і вредність. На ґрунті поєднання гіршого сільського з гіршим міським виникає підозрілість і злопам'ятність, що зрештою здатна переростати в імпульсивність, потяг як до самогубств, так і до вбивств. Відчуваючи середовище як вороже, такі люди тлумачать мораль по-своєму, часто втрачають уявлення про цінність життя іншої людини. Слабкість держави й неймовірна перенасиченість країни зброєю утворюють у підсумку досить високу небезпеку ситуативної стрілянини. І хоч зазвичай це псевдоагресія,

бо організована злочинність застосовує зброю переважно проти своїх прямих конкурентів, небезпеку, пов'язану з нею, не варто недооцінювати¹⁰⁵.

Західноукраїнським містам притаманний дещо інший тип ментальності, але межа між містом і селом тут була не менш виразною, ніж на Наддніпрянщині. «Містян» і селян взаємовіддаляв не лише економічний і етнокультурний поділ праці, але й тип сприйняття, сформований за умов відсталості. Для традиціоналістського села місто було не лише іноетнічним (польсько-єврейським), але й уособленням іншої соціальної ідентичності. Як точно підмітив М. Гон, навіть цирульник в уяві галицького селянина був мало не ледар, а торговець уже сприймався як експлуататор. На фоні поту й мозолів як виразних символів селянської праці навички ведення бізнесу, підприємливість інтерпретувалися радше як гендлярство, а отже, обман¹⁰⁶. А це означало, що городянина й селянина, навіть якщо їхні статки були приблизно однакові, розділяла відчутна межа.

Що ж до «нерозчленованої» історіографічної традиції і меншої уваги до міської історії порівняно з аграрною, то тут слід бачити як виразний вплив «народництва», так і особливий «селянський» менталітет вітчизняних дослідників. Давався взнаки і вплив російської медієвістики, насамперед школи Д. Петрушевського, яка, починаючи з 10-х рр. ХХ ст. досліджувала урбанізм у європейському контексті – з переважаючою тенденцією введення його в систему простеження генезису феодального способу виробництва. Однак, на відміну від німецької медієвістики, яка багато уваги приділяла типологізації поселень, російська (а потім і радянська) не тільки не визначилася з наповненням поняття «місто», але й характеризувала міста майже виключно виходячи з їх економічних функцій. Пошук «актуальних», з точки зору марксистсько-ленінської ідеології, тем відволікав дослідницьку увагу від чітких дефініцій і простеження складного процесу виокремлення міста із системи феодальних відносин і його розвитку на новій, корпоративній основі.

У розгляді історії міст і сіл як нерозчленованої єдності іманентно присутні чимало пасток, які здебільшого не усвідомлюються. Фактично у такий спосіб міська історія обмежується вузькими рамками історії поселень і беззастережно вводиться у контекст «історії заселення і розселення» як пріоритетний у науковому аналізі. Тим часом багатогранна історія міст – це далеко не тільки і не стільки історія адаптації населення до зміни умов існування, це насамперед

¹⁰⁵ Покальчук О. Чому ми все ще живі // Дзеркало тижня. – 2016. – 26 березня.

¹⁰⁶ Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. – Рівне, 2006. – С. 75.

історія культури у найширшому розумінні цього поняття. Саме виникнення міст було проривом у тому сенсі, що з масиву поселень, організованих на началах сусідства, виділилися ті, які стали носіями іншого начала – підпорядкованості на основі вищих у цивілізаційному значенні здобутків. З часом на цій основі сформувався і дедалі поглиблювався ціннісний конфлікт – насамперед у вигляді зіткнення сільської і міської культурних домінант. Прихильники етнографічного сільського колориту і досі сприймають як привнесені й надумані цінності, породжені міським способом життя. І навпаки – для прагматичного міського жителя цінності й традиції сільського побуту – це архаїка, якої варто якнайшвидше позбутися.

Протистояння двох – міської і сільської – тенденцій у світосприйманні існуватиме, мабуть, ще довго, і вже тому історія міста як цілісності, що притаманною їй мовою веде «безперервний діалог із селом» (Ф. Бродель), має розглядатися як специфічне дослідницьке поле. І хоч людство, мабуть, ніколи не дізнається, де й коли виникло перше місто, історія міста як соціального організму охоплює, як мінімум, шість тисячоліть і вже тому заслуговує на окремий дослідницький статус. І хоч сьогодні між містом і селом немає кам'яних мурів, роль розмежувальних субстанцій виконують істотні соціокультурні й ментальні відмінності. А саме вони – якщо і далі йти шляхом відмови від «подієвої» історичної канви – і становлять каркас містознавства, з одного боку, і сільської історії – з іншого.

Виокремлення в рамках місцевої історії двох чітко розмежованих сфер – міської історії і історії села – стало відповіддю на давно назрілу, не лише наукову, але й суспільну потребу. Якщо в межах краєзнавства важливими були спільні ознаки міста і села як поселень, то тепер наголос робиться на відмінних рисах відповідних соціумів – як окремих соціокультурних типів. Адже очевидно, що простір культури міста, включаючи сферу виробництва й споживання, дозвілля і ціннісних орієнтацій різьоче, принаймні в ідеалі, відрізняється від простору села. Хронотопонімічна система міста має величезну, ні з чим не порівнянну здатність до самозбереження й самовідтворення, що робить її неспівставною із хронотопом села. При цьому важливими є не так наявність у міста офіційного статусу, як та специфічна аура, яка робить кожне місто несхожим на інші.

Культура села як соціально успадкований комплекс настанов, що визначає основи життєдіяльності сільської громади, відрізняється від міської не лише за кількісними чи якісними параметрами, але й за просторово-часовими та функціональними характеристиками. Вона завжди орієнтована на природу і на гармонізацію своїх відносин з нею. Міська ж культура тяжіє до створення власного, рукотворного у своїй основі, середовища існування. Спосіб

життя і менталітет городянина визначається безліччю факторів, насамперед особливостями соціальної комунікації. Створити якийсь гібридний місько-сільський тип культури (приміром, на основі агроміст) поки що нікому не вдавалося.

В міру того, як місто і село здобувають статус самостійних об'єктів дослідження, локальна історія дістає нові доміанти соціального аналізу. У локалістики з'являється, говорячи словами С. Маловічка, «глокальна перспектива» – у полі її зору одночасно опиняються процеси централізації і децентралізації, універсалізації й дивергенції, а проблема цілого осмислюється у єдності й різноманітності її складових. Глобальне й локальне, стаючи новими універсалиями, створюють зовсім нову шкалу соціального аналізу. Стадіальна схема розвитку людських суспільств поступається місцем порівняльному аналізу культурної історії локальних співтовариств. При цьому кожний локальний об'єкт дістає можливість напряму виходити у науковий та інформаційний простір, не оглядаючись на стандарти домінуючих метанаративів¹⁰⁷.

Природно, що саме соціокультурний простір міста становить найбільш вдячний дослідницький об'єкт для порівняльних досліджень. Відсепарована від сільської міська історія дістає «нове дихання» внаслідок того, що місто тепер цікавить дослідника не лише як політичний, економічний, адміністративний чи культурний центр, але і як локалізоване соціокультурне середовище, як місцеве співтовариство із власними законами функціонування. Новизна полягає не тільки і не стільки в тому, що «суспільство», «суспільна верства», «сім'я» опиняються в епіцентрі дослідження, а насамперед у тому, що місто розглядається як структуротворче, визначальне начало як для своєї периферії, так і для держави в цілому.

Надзвичайно важливою для міської історії є проблема впливу міграційних процесів на соціальне самопочуття мешканців. Місто має величезну притягальну силу для народжених поза його межами. Але воно ж може виявитися джерелом незручностей і навіть страждань для людини, яка виросла в іншому оточенні і в іншій ціннісній системі. Доля маргінала – людини, що живе в двох культурах і в обох відчуває себе чужою – доволі часте явище, особливо в умовах пограниччя. Сучасна регіоналістика органічно включає в себе і дедалі частіше занурюється у дослідження порубіжності як феномена, що справляє ні з чим незрівнянний вплив на ціннісні уподобання, мовні пріоритети, поведінкові стереотипи¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Маловічка С. Глокальная перспектива новой локальной истории. – Режим доступу: <http://www.newlocalhistory.com/inetconf/2005>.

¹⁰⁸ Верменич Я.В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України. – К., 2018.

На 38-му конгресі Міжнародного інституту соціології (Будапешт, 2008) зазначалося, що в кінці ХХ століття почалося нове «осьове століття» – людство увійшло в етап якісних перетворень, для пояснення яких будуть потрібні нові соціальні теорії. Висловлюється, зокрема, думка про загальну «фронтирізацію» сучасного світу, пов'язану з порушенням цілісності духовних основ усіх «класичних» цивілізацій. За умов, коли в особливій і навіть критичній «пограничній» ситуації опинилася основна частина світу, виявився актуальним і «затребуваним» досвід тих пограничних соціумів, які зуміли протистояти «ударам стихій зовні і всередині людини» єдино правильним розумінням цілісності як єдності у багатоманітності¹⁰⁹.

Представлення духовного «хаокомосу» (термін В. Ільїна) цивілізаційного пограниччя як взаємодії дискурсів різного походження й характеру – це лише один, але доволі перспективний шлях долання соціально-психологічних комплексів, породжених бінарною опозицією «ми – вони» в «точках біфуркації». Відхід від монологічної замкнутості, притаманної, зокрема, європоцентризмові, украй необхідний саме тепер, коли детерміністські моделі й схеми у «суспільстві невизначеності» не працюють. Методологічному територіалізму – звичці досліджувати проблеми у реальному просторово-територіальному контексті – здатна кинути виклик лише нова онтологія соціального пізнання, в якій ключову роль відіграють щільність інформаційних потоків і контроль над ними, циркуляція певних геополітичних образів.

Кардинальних змін зазнає проблема осмислення простору – він перестав бути «фоном», перетворився на активний, самодостатній чинник впливу як на архетипи й структури подій, що відбуваються, так і на їхнє сприйняття. Зрозуміло, що у цьому зв'язку актуалізується і потребує додаткових дослідницьких зусиль проблема типологізації погранич, де специфічність культурних та інформаційних обмінів виявляється значно виразніше, ніж у регіонах Центру. Пограниччя виступає нині як самостійний дослідницький об'єкт із власним способом буття.

Сьогодні вже можна говорити про створення умов для концептуалізації історичної лімології – напряму історичної регіоналістики, який фокусує увагу на дослідженні погранич як інтегральних соціокультурних феноменів, що перебувають на перетині цивілізаційних і культурних кордонів. Теоретичну базу для нього створюють

¹⁰⁹ Див., напр.: *Шемякин Я.Г.* Дискурс взаимодействия и взаимодействие дискурсов: Россия – Латинская Америка – Запад // *Общественные науки и современность.* – 2011. – № 3. – С. 79-96.

рівною мірою як напрацювання географічної й політологічної лімології, так і уже значною мірою здійснений на матеріалі багатьох країн комплексний аналіз етапів і особливостей формування специфічних історико-контактних зон у рамках «фронтир-студій».

4. Становлення теоретичного й історичного кордонознавства

У зв'язку із загальним переосмисленням проблем простору і у природничих, і у соціогуманітарних науках помітне зростання інтересу до концепту граничності. Досить довго проблема кордонів розглядалася як суто геополітична. Кардинальні зміни в системі світоустрою на рубежі тисячоліть і «просторовий поворот» в історичній науці істотно змінили ситуацію. Нині дослідження різних проявів рубіжності органічно вписуються у проблемні поля таких нових напрямів соціогуманітарних досліджень як історична компаративістика, постколоніальні студії, «перехресні історії». У цьому зв'язку перегляду й корекції піддається все ще модна, але виразно міфологізована проблема фронтиру. А на міждисциплінарних сти-ках вже виразно вимальовуються контури нової субдисципліни – історичної лімології (від лат. *limes* – кордон). В її основі – бачення кордону не стільки як розмежувальної лінії, скільки у вигляді соціального й політичного конструкту, який детермінує навколишній простір, перетворюючи його на зону комунікацій і взаємовпливів. Функція кордону визначається основним принципом культурної антропології – від політики залежить, чи перетвориться кордон на ареал взаємодії, чи на виразну демаркаційну лінію.

У сучасній географії кордони інколи порівнюються з біологічними мембранами, що регулюють обмін речовин всередині організму. К. Раффестін поширює цей висновок на обмін між територією – етнічною і державною – та сусідніми соціумами. Справді, кордони, хоч як надійно вони охороняються, ніколи не були непроникними; часто вони самі виступають в ролі контактних зон. Для культурних обмінів ця обставина мала подеколи вирішальне значення, бо на порубіжжі формувався новий тип особи і багато в чому відмінний тип суспільних відносин. Для історика простір порубіжжя завжди цікавий подвійно, бо саме тут, за Р. Козеллеком, дістають прояв тертя й напруги, а в різних часових пластах, в яких живуть сусідні

соціуми, дримають лінії розламу, здатні у певний час пробуджуватися до життя¹¹⁰.

Легко погодитися з думкою російського дослідника І. Іонова: вся тематика локальної історії, хоч як би при цьому наголошувалося на взаємопроникненні культур чи дружбі народів, обертається навколо соціокультурних явищ і уявлень про пограничність, про Свое і Чуже. «Кордони стають гнійною раною, місцем поділу не там, де хоче історик, а там, де раніше пройшли конфлікти, і землі імперій (колишніх і нинішніх) порізані такими поділяючими кордонами уздовж і впоперек». Здатність локальної історії розширювати свій евристичний потенціал пов'язана з можливостями її «вбудовування» у мережеву структуру глобальної історії. А інструментом такого вбудовування слугують «перехресні» історії, які творці цього терміна позначають як простір між емпірією й рефлексивністю. Мета «перехресних історій» розуміється як робота на кордонах між націями, цивілізаціями, регіонами, а також на кордонах між універсальними, за допомогою яких ці соціальні співтовариства осмислюються.

«Перехресні історії» створюють нову оптику бачення складної для інтерпретацій проблеми локальних і регіональних соціумів, поділених кордонами. Саме на цьому шляху виникають можливості подолання домінуючих в історієписанні тенденцій «методологічного націоналізму», тобто вибудови бінарних опозицій з ієрархічним підґрунтям. «Зокрема, йдеться про те, щоб зміщувати позицію спостерігача, робити її децентрованою й не фіксованою, використовуючи різні ієрархії, категоріальні системи й точки зору»¹¹¹.

Концептуалізація історичної лімології передбачає виділення кількох наступних рівнів дослідження проблеми: теоретико-методологічного, регіонально-історичного, культурологічного та рефлексивного.

Теоретико-методологічний рівень передбачає дослідження феномена кордонів і погранич як наукової проблеми. Пріоритетна увага тут зосереджується на аналізі простору прикордоння як ареалу підвищеної рухливості населення та формування «менталітету екстенсивності», динаміки транскордонних зв'язків. Усталюється визначення історичної лімології як міждисциплінарної галузі історичного знання, сконцентрованої на дослідженні еволюції функцій кордонів та особливостей ментальності населення пограничних регіонів, специфіки транскордонного співробітництва. Досліджуються можливості перехресного запліднення історичної регіоналістики

¹¹⁰ Козеллек Р. Часові пласти. – С. 22.

¹¹¹ Іонов І.Н. Глобальная история и изучение прошлого России // Общественные науки и современность. – 2011. – № 5. – С. 150.

й історичної лімології здобутками суміжних галузей наукового знання – історичної й гуманітарної географії, культурології, ландшафтознавства, урбаністики, теорії управління, політичного менеджменту.

Регіонально-історичний ракурс орієнтує на дослідження історії формування погранич на українських землях, простеження відцентрових та доцентрових тенденції в українській історії, колонізаційних та міграційних процесів, політики метрополій в ареалі українських етнічних земель. Зони обабіч кордонів розглядаються як простір змінних цінностей, які виробляються в атмосфері розмаїтих та різнобічних впливів. Стикаючись із проявами «інакшості», соціуми реагують на них або агресією, або запозиченнями. І в тому і в іншому випадку у пограничних ареалах виникають нові, «гібридні» різновиди, які зрештою або створюють яскраву палітру полікультурності, або демонструють критичний рівень нетерпимості, аж до застосування зброї.

Культурологічний рівень передбачає аналіз феномена прикордонної культури, ментальності, ідентичностей; відображення регіональної специфіки в народній свідомості та традиціях, значення релігійного чинника у формуванні регіональних особливостей та образів погранич. Колективний портрет людини пограниччя найточніше передається за допомогою варіацій у діапазоні від *homo novus* до *homomilitans*. На цивілізаційних стиках, під впливом потужних міграційних процесів, здатних видозмінювати культурне й етнічне середовище, формується специфічний хронотоп соціуму, налаштованого водночас і на війну, і на культурні контакти з сусідами. Ефект сакралізації війни виявлявся не лише у культурі сильної людини та в оспівуванні військової доблесті, але й у моральному виправданні жорстокості. Але не меншою мірою на свідомість людини прикордоння впливали обставини культурного взаємопроникнення, і це зумовлювало мінливість і непередбачуваність поведінкових стереотипів. Саме тому дослідження граничних чи перехідних «культурно-історичних типів» (термін М. Данилевського) уже більш як століття привертає увагу не лише істориків, але й соціологів та фахівців з історії культури.

Рефлексивний рівень дослідження також виводить у сферу ментальностей та ідентичностей, але вже на рівні історії ідей та інтелектуальної історії. Не йдеться про всеохопну історіографію проблеми, а лише про відображення в суспільній думці процесу нагромадження знань про пограниччя й осмислення феномена порубіжності як такого. Окремі історіографічні екскурси уявляються потрібними тією мірою, наскільки вони здатні відобразити міжпоколінський рух думки та її вплив на формування масової свідомості,

а також проілюструвати як легітимізаційні, так і делегітимізаційні функції історіографічних побудов. У фокусі уваги тут, природно, перебувають історія «уявлення» погранич та їхньої репрезентації у публічному просторі, і, відповідно, процес формування місцевих, гібридних у своїй основі, ідентичностей та символічних ментальних конструктів включно з укоріненими в суспільній свідомості міфами.

На шляху розвитку історичної лімології у таких напрямках долаються обмеженості «фронтирного» підходу, який все ще лишається ключовим у пояснювальних схемах граничності. У свій час ідея Фредеріка Джонсона Тернера чимало прислужилася революціонізуванню історіографічних схем: на стику «цивілізації» з «варварством» легко відшукувалася опора для обґрунтування гегемоністських ідей. Штучність цієї конструкції була усвідомлена доволі швидко, і не випадково тернерівські ідеї викликали шквал дискусій, які і донині не вщухають. За відсутності кращих пояснювальних схем вони й досі присутні у наукових дискурсах, хоч і відсунуті на другий план підходами, запропонованими в рамках «перехресних» історій.

Оскільки поняття «кордон» у науковому дискурсі виступає як полісемантичне, важливо насамперед простежити, який зміст вкладається у цей термін у різних галузях наукового знання. Концептуалізація лімології як нової субдисципліни відбувалася на базі політичної географії, нині вона розвивається на стику географії, історії, політології, соціології, культурології. Теоретична лімологія простежує кілька парадигм дослідження кордонів – з кінця XIX ст. і до наших днів. В межах історико-географічного підходу, який домінував у першій половині XX ст., були обґрунтовані наукові уявлення про еволюцію кордонів і прикордонних територій, з'явилися концепції кордонів і фронтів. 50–60-і рр. XX ст. стали часом домінування функціональних підходів – з дослідженням взаємовпливу кордонів і елементів природного й соціального ландшафтів, транскордонних потоків людей, товарів, інформації. 70-і роки принесли з собою бурхливий розвиток політологічних підходів, зосереджених на аналізі місця й ролі кордонів у міжнародних конфліктах.

Надалі під сильним впливом постмодернізму кордони почали активно досліджуватися крізь призму концепцій світових систем та ідентичностей. Світ-системна теорія має у своїй основі класичну тричленну схему «центр – напівпериферія – периферія». Стосовно теорії кордонів такий підхід виливається у розгляд останніх на трьох територіальних рівнях – глобальному, національному, локальному.

Прикордоння у рамках світ-системного аналізу розглядається як новий політичний і культурний феномен, який набуває особливого

значення в умовах руйнування Вестфальської системи міжнародних відносин і зміни функцій національної держави під впливом процесів глобалізації. Традиційна для світ-системного аналізу тріада «центр – напівпериферія – периферія» доповнюється виділенням макрорегіонального й регіонального рівнів з власними культурними кордонами. Що ж до міждержавних кордонів, то вони часто постають у вигляді «шрамів історії», приречених на розмивання.

Запропоновані А. Паасі, Д. Ньюменом, П. Тейлором та іншими дослідниками моделі взаємозв'язків між кордонами та ієрархією територіальних ідентичностей відкрили шлях до дослідження кордонів як соціальних конструктів і відповідних символів. Постмодерністські підходи дали змогу «засипати прірву» у дослідженнях зовнішньої і внутрішньої політики, увести проблему у контекст кордонів як глобальних сутностей. З'явився погляд на кордон як двоєдиний чинник об'єднання всередині і відмежування зовні, дістало ґрунтовну розробку поняття культурного кордону, далеко не завжди співмірного з формальними кордонами. Розпочалися ґрунтовні дослідження кордонів з погляду безпеки, зокрема мілітаризованих зон. З'являється особливий науковий напрям, сконцентрований на дослідженні проникності тих чи інших кордонів і їхній диференціації за цією ознакою. Зрештою, дедалі більший розвиток дістають уявлення про кордони як соціальні конструкти, сформовані відповідними дискурсами. Особливої актуальності набувають екополітичні підходи, що вивчають проблеми транскордонних забруднень. У предметному просторі лімології сформувалася окрема міждисциплінарна галузь, що досліджує транскордонні екологополітичні проблеми.

Варто мати на увазі, що навіть у міжнародному (англомовному) слововжитку глосарій кордонів і погранич не відзначається чіткістю. Набір термінів, застосовуваних у рамках *Border (Boundary) Studies* доволі широкий (*border, borderland, border zone, boundary, frontier*), але практика їх застосування неусталена – інколи вони використовуються як синоніми, частіше робляться спроби (не дуже вдалі) їх розмежування. У баченні Х. Доннана та Т. Вілсона термін *border* має використовуватися для позначення: 1) юридичної лінії проходження кордону; 2) агентів та інститутів держави, які демаркують кордон і підтримують його режим; 3) «зон домовленостей», якими регулюються відносини на порубіжжях. Утім, для останнього значення поняття «фронтір» уявляється їм більш придатним. Чіткіше формулює відмінності австралійський географ В. Прескотт. У його трактуванні *boundary* – це розмежувальна лінія між країнами та їхніми територіальними утвореннями, а *frontier* – зона, що відрізняє заселену територію від населеної, або політичний простір,

на який впливають суміжні країни. Поняття border та boundary він вживає як синонімічні – на означення території, що складаються з двох периферійних зон суміжних країн.

Зрозуміло, що коли доходить справа до практичного розмежування цих понять, без термінологічної плутанини обійтися важко. В україномовних та російськомовних дискурсах ця небезпека особливо відчутна. Поняття «пограничний простір», «прикордонна зона», «прикордонна територія» поза закладеним у них офіційно-правовим змістом репрезентовані далеко не повною мірою.

Поняття «лімологія» в принципі є україномовним еквівалентом терміна «Border (Boundary) Studies» – і тут і там кордони – головний предмет дослідження. Російські науковці, які вже істотно просунулися на шляху концептуалізації лімології як субдисципліни, все ж намагаються відшукати між ними певну різницю, наголошуючи на міждисциплінарності досліджень, здійснюваних у рамках лімології.

В межах лімології застосовується цілий ряд класифікацій кордонів за різними критеріями. Історичний критерій передбачає поділ кордонів на антецедентні, субсеквентні та реліктові. Перші прокладаються по ще не заселених територіях, другі – по вже освоєних, треті є стертими, але закріпленими у ландшафтних відмінностях. Географічний підхід передбачає поділ на природні й штучні кордони, функціональний – на такі, що відчужують, з'єднують або інтегрують. Кордони можуть бути прозорими, напівпрозорими чи закритими. Усі ці класифікації виходять, однак, із домінування географічних чи етнічних чинників. Але ж при всій повазі до теоретичної лімології вона не в змозі охопити проблему кордонів у всій її цілісності й розмаїтті. Бо у найширшому, філософському сенсі кордон – це будь-яка межа, реальна чи віртуальна.

У максимально широкому, філософському сенсі поняття «кордон» споріднене з поняттям «перехід» і стосується найрізноманітніших граней людського співжиття. За Ю. Лотманом, кордони структурують увесь простір семіосфери на всіх рівнях і організують ієрархію цих рівнів. На порубіжжі стикаються хаос і порядок, тут формуються точки перетину і вогнища біфуркацій, зрештою тут же формується і своєрідна «прикордонна свідомість». Причому кордон – це зовсім не обов'язково геометричний чи географічний термін, це може бути також межа поміж смислами, маркер культури, лінія протистояння у дуальних опозиціях. У метафоричному сенсі кордон – це форма дійсності і спосіб існування.

В усі часи проблеми кордону були і нині лишаються похідними від проблем владарювання. О. Фісун наголошує на тому, що саме символічна інтерпретація кордону дала змогу вийти на розуміння того, що кордон – не просто край, рубіж певної території, а певний край простору влади, тобто території, стратифікованої за допомогою

владних технологій. З іншого боку – це зона дотику, перетину, накладання різних, часто різнотипних, просторів і зіткнення різних структур влади. Сучасні парадигми концепції кордонів і прикордоння сформувалися в руслі «трьох джерел» – теорій «державного будівництва» (*state-building*) Ч. Тіллі, С. Роккана, Р. Коллінза, І. Валлерстайна, «національного будівництва» (*nation-building*) Е. Геллнера, Б. Андерсона та Е. Гобсбаума і ментального картографування (*space-building*) географічного простору, запропонованих Е. Саїдом, Л. Вулфом, М. Тодоровою.

Усі ці блоки сучасних теорій, за О. Фісуном, «досить переконливо демонструють складну культурно-історичну зумовленість феномена національного і державного кордону». В історичному минулому завжди існував цілий спектр можливих альтернативних варіантів формування націй та кордонів між ними. Території сучасних держав визначаються через національний дискурс кордону. Кордони-рубежі епохи модерну покликані конструювати «свій» простір і відокремлювати його від «чужого»¹¹².

Як традиційні, так і не традиційні бачення ролі кордонів базуються на постулатах геополітики. Плачучи «оборонну свідомість», тоталітарні держави всіляко намагалися відтворити у політичному ландшафті ідею замкненої територіальності (класичний приклад – Берлінська стіна). Запроваджувана географами (Р. Ратті) типологізація функцій кордону базується на парадигмі «подвійності» – кордон може розділяти різні політично-інституціональні системи, а може й забезпечувати контакт між різними соціальними колективами. Коли переважає функція бар'єру, наслідком стають ефекти відокремлення, закритості, економічної ізоляваності. Якщо домінує функція фільтру, кордон в цілому лишається відкритим, але водночас має бути достатньою мірою непроникним, щоб забезпечувати завдання національної безпеки. Коли ж існує орієнтація на відкритість, домінуючою стає контактна функція, що уможливорює транскордонне співробітництво¹¹³.

Як головну розглядає бар'єрну функцію кордону польський географ Т. Коморніцкі. Ця функція проявляється як військова (бар'єр для чужоземної військової агресії), економічна (бар'єр для руху товарів), цивільна (бар'єр для вільного переміщення людей). Однак, зазначає він, зі зміною функцій кордонів у Західній і Східній Європі

¹¹² Фісун О. Геоісторичне майбутнє українсько-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. – Харків, 2003. – С. 4-5.

¹¹³ Ratti R., Reichmann S. Theory and practice of transborder cooperation. – Florstadt, 1993.

незмірно зросла роль кордонів в інтеграційних процесах, що зробило головними показниками рівень проникності та пропускну здатність кордону¹¹⁴.

Англомовні відповідники поняття «кордон» дають досить повне уявлення про різноманітні функції, які сьогодні позначаються цим поняттям. За А. Макаричевим, кордони можуть бути:

- обмежувачами, демаркаторами територіального простору (*boundaries*);
- лініями переходу на суміжну територію (*borders*);
- периферійними одиницями (*margins*);
- лініями стикання з сусідами (*frontiers*);
- регіональними одиницями, специфічність яких сформована тісною співпрацею з сусідами і мультикультуралізмом (*borderlands*). Існує ще поняття *de-bordering*, яке не має адекватного перекладу на українську мову. Ним позначається процес зниження значущості кордонів під впливом процесів транснаціоналізації¹¹⁵.

У баченні М. Орешіної кордон може бути зоною: 1) розколу; 2) розподілу; 3) фільтрації; 4) взаємодії; 5) співробітництва; 6) кооперації; 7) з'єднання; він може бути також засобом організації території, соціокультурним рубезем тощо. Одна якість кордону здатна переходити в іншу. Кордони виступають у ролі розмежувальних рубезів і допомагають конструювати простір в уяві¹¹⁶.

Д. Амоголонова та Т. Скринникова звертають увагу і на більш абстрактний зміст поняття «кордони»: вони встановлюють межі, за допомогою яких держави чи соціальні групи відокремлюються одна від одної, а також створюють модель розмежування категорій свідомості. Периферійність і прикордонність змушують творців ідеологій відшукувати особливі цінності, апеляція до яких здатна мобілізувати етнічність чи регіональну свідомість, не виходячи за рамки політичних норм і кордонів. На цьому ґрунті може виникати симбіоз «урізаного» націоналізму і політизованої етнічності. Реальні політичні кордони (як і реальна історія) відіграють при цьому опосередковану роль і можуть ігноруватися, якщо цього вимагатимуть інтереси моделювання¹¹⁷.

¹¹⁴ *Kotornitcki T. Granice Polski. – Warsaw, 1999. – S. 25.*

¹¹⁵ *Макарычев А.С. Метафоры регионализма в международно-политическом дискурсе // <http://www.goodle.com/search>.*

¹¹⁶ *Орешина М.А. Регион как объект социально-гуманитарных исследований // Политическая наука. – 2003. – № 3. – С. 154.*

¹¹⁷ *Амоголонова Д.Д., Скринникова Т.Д. Пространство идеологического дискурса постсоветской Бурятии // Полис. – 2005. – С. 53-54.*

Для регіоналістики (і не меншою мірою для регіональної політики) особливо важливими є ті властивості кордону і прикордоння, які зумовлюють взаємовпливи і взаємодію різних локальних культур. Адже фактори соціальної і культурної дистанції, крос-культурні відмінності часто набувають стресогенного характеру саме в зоні прикордоння.

При всій мінливості і рухливості міждержавних кордонів при їх вивченні все ж можна орієнтуватися на якусь підсумкову фіксацію. У мирний час всі чотири імперії на європейському континенті були заінтересовані у тому, щоб дотримуватися якихось конвенціональних обмежень у своєму суперництві і чітко обумовлювати свої територіальні межі. З регіональними та етнічними межами справа стоїть складніше – як правило, вони умовні й непостійні. Більш-менш чітка, хоч і підвладна постійним змінам, фіксація притаманна адміністративним кордонам. Коли ж територіальний принцип кладеться в основу економічної, етнічної, соціокультурної, конфесійної чи якоїсь іншої регіоналізації, кордони виявляються розмитими, з виразними фронтами – прикордонними смугами акультурації.

«Розмитість» кордонів може існувати в реальному житті, але значно частіше вона є продуктом людської уяви. Ю. Шайгородський акцентує увагу на тому, що геополітичний простір може розглядатися у двох аспектах: як територія, обмежена об'єктивно визначеними кордонами, і як продукт політичної уяви про політичні й інтеграційні процеси, який робить геополітичний простір «мисленевою конструкцією, котра перебуває у слабкому зв'язку з географічними і політичними кордонами». А отже, «кордони держав і блоків належить розглядати не тільки в аспекті влади і політичного управління, але й в історичних аспектах співіснування етносів, держав, де політико-культурні стереотипи стійкі»¹¹⁸. Пограниччя, отже, має вивчатися і як соціокультурний феномен, і як «уявлений» ментальний конструкт.

Польський соціолог Ядвіга Станішкіс акцентує увагу на змістовому наповненні «соціології пограничних ситуацій» – пограничних не лише в геополітичному контексті, але також і в мисленні – приміром, між комунізмом і демократичним капіталізмом, між неотрадиціоналізацією й сучасністю. У її баченні «погранична ситуація» супроводиться мультиплікацією периферійності – співіснують безліч традицій, кожна з яких являє собою особливу цінність із власною «генеративною граматикою». Коли вони поєднуються, пограниччя постає у вигляді пістрявої мозаїки. Ціною такої «спів-

¹¹⁸ Шайгородський Ю. Політика: взаємодія реальності і міфу. – К., 2009. – С. 32-33.

дружності відмінностей» стають викривлення й половинчатість, притаманні культурній та ідентифікаційній імітації.

Гірше, коли взаємонакладання відмінностей супроводиться відсутністю здатності до мисленнєвої самоідентифікації: тоді може з'являтися ефект розмитості відчуття власних кордонів, які тільки й здатні забезпечувати цілісність самосвідомості. Доволі часто кордон осмислюється як форма селекції, яка поділяє запозичення на ті, які мають шанс прижитися, й такі, які будуть відкинуті або маргіналізовані. Утім, безліч «граматик», які взаємонакладаються, процеси такої селекції багатократно ускладнюють. Тут завжди зберігається нечіткість кордонів, варіабельність пропорцій, нетривкість підвалин. Звідси й гібридний характер усякої культури пограниччя. Діапазон коливань – від агресивного прагнення до яких завгодно кордонів (етнічних, релігійних) – до фаталізму «локальності», який маскує «оборонний» опортунізм.

Як на іншу рису культурної й інституційної імітаційності пограниччя Я.Станишкіс вказує на її піддатливість неотрадиціоналізації. Звертання до зразків поведінки й інституційних рішень з минулого компенсує неспроможність справитися з актуальними викликами. Тому важливим є усвідомлення статусу пограниччя як особливої мисленнєвої ситуації. «Пограничний устрій» має бути створений спочатку в уяві. Усвідомлений як трамплін до сучасності, неотрадиціоналізм дасть змогу зрештою перемогти застарілу традицію¹¹⁹.

Розуміння того, що пограниччя – це водночас і зона притягання, і ареал взаємовідштовхування, диктує необхідність поєднання історичних та психологічних підходів до його характеристик. Система тут утворюється не переважанням одного з полюсів, а специфічною атмосферою порубіжності, яка формується обома полюсами. При цьому найчастіше утворюється якісно нестійкий континуум, який сприймається як перехідний. Багатобарвність домінує над єдністю й одноманітністю. Гетерогенність здатна зумовлювати розбалансованість системи, «розриви» соціокультурної тканини, зіткнення різних традицій, незгоди на елітному рівні, гібридну або негативну ідентичність.

Введений нещодавно в обіг під впливом конструктивізму термін «кордон безпеки» (*security border*) свідчить про усвідомлення державами і спільнотами важливості врахування чинника «порубіжжя» в регіональній і етнонаціональній політиці. Непродумані, необачні кроки здатні перетворити зону прикордоння у постійне вогнище конфліктності.

¹¹⁹ Станишкіс Я. Модернизация периферии: используем ли мы этот шанс? // Перекрестки. – 2005. – № 3-4. – С. 66-80.

Стикаючись із проявами «інакшості», соціуми реагують на них або агресією, або запозиченнями. І в тому і в іншому випадку у пограничних ареалах виникають нові, «гібридні» культурні різновиди, які зрештою створюють «строкате багатоголосся» (Н. Яковенко). За метафоричною класифікацією французького дослідника Ц. Тодорова, уведеною у вітчизняний обіг О. Толочком, дистанція між «своїм» і «чужим» може при цьому визначатися або за «принципом Геродота», або за «принципом Гомера». Геродот, описуючи «дивні», з його погляду, звичаї персів, зафіксував таку закономірність: в міру віддалення від них «інші» уявлялися їм усе менш привабливими. У Гомера «шкала вибудовується у зворотному порядку – найбільш віддалені народи наділяються найбільш привабливими рисами»¹²⁰.

Незалежно від цих відмінностей колективний портрет людини прикордоння донедавна найточніше передавався за допомогою узагальнюючого образу *homo militans* – людина війни. На цивілізаційних стиках, під впливом потужних міграційних процесів, здатних видозмінювати культурне й етнічне середовище, формується специфічний хронотоп соціуму, налаштованого водночас і на війну, і на культурні контакти з сусідами. Ефект сакралізації війни виявлявся не лише у культурі сильної людини та в оспівуванні військової доблесті, але й у моральному виправданні жорстокості. Але не меншою мірою на свідомість людини прикордоння впливали обставини культурного взаємопроникнення, і це зумовлювало мінливість і непередбачуваність поведінкових стереотипів. Саме тому дослідження граничних чи перехідних «культурно-історичних типів» (термін М. Данилевського) уже більш як століття привертає увагу не лише істориків, але й соціологів та фахівців з історії культури.

О. Майборода слушно звертає увагу на слов'яноцентричність української історичної парадигми, яка не дає змоги з'ясувати справжню роль тюркського компонента в українській історії. Асиміляція слов'янами берендеїв, торків, чорних клобуків, частини половців не означала, що біологічно вони «випарувалися» і безслідно зникли. «Вони присутні в українцях Подніпров'я і Півдня деякими тюркоїдними рисами зовнішності, а в українцях загалом – лексикою, окремими елементами одягу, прізвищами тощо. Зі свого боку, кримські татари у процесі свого етногенезу змішалися з греками, залишками скіфів, генуезців, кримчаків та іншими народами, а протягом своєї етнічної історії і з великою кількістю слов'ян, що

¹²⁰ Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. – К., 2008. – С. 26.

вирішили залишитися у Криму»¹²¹. Таким чином, і грецька колонізація північного узбережжя Чорного моря, і протистояння русичів і половців, і життєпис Кримського ханату – все це не лише історія України, але й історія формування її регіонів, внутрішніх кордонів, напрямів колонізаційних потоків. Тому наукове членування української території має відтворювати природний процес зонування – аж від тих часів, коли у VIII ст. до н.е. перші згадки про наших пращурів потрапили у письмові джерела.

Майже кожний регіон України у той чи інший період своєї історії відрізнявся чітко вираженим «фронтирним» статусом. Регіону середнього і нижнього Подніпров'я «дісталось» найбільше – тут проходила лінія зіткнень між кочовою і землеробською цивілізаціями; уже у часи пізнього середньовіччя ця територія набула вигляду «випаленої землі» внаслідок воєнних сутичок і нападів кримських татар. Територія Правобережної України дещо пізніше стала заручницею у багатомісячному територіальному спорі між Польщею і Московією і теж перетворилася на спустошену Руїну, чим спробувала не без успіху скористатися Туреччина. Слобожанщина з самого початку набула статусу порубіжної зони українсько-російського взаємопроникнення. Усі три ареали Західної України – Галичина, Буковина й Закарпаття – також сформувалися як етноконтактні зони із складним переплетенням польських, австрійських, угорських, румунських, російських, єврейських, вірменських та інших впливів. Тому західноукраїнський регіон прийнято розглядати не лише як «простір прикордоння», а як специфічне соціоекономічне і транскультурне явище європейської цивілізації.

У вітчизняній історіографії з подачі Я. Дашкевича територію України прийнято відносити до т.зв. Великого Кордону – культурного пограниччя між групами цивілізацій, де пролягли кілька природних і антропогенних кордонів: біологічний – між степом і лісом, географічний – між басейнами Чорного й Балтійського морів, соціально-економічний – між кочівництвом та осілим землеробством, етноконфесійний – між слов'янами-християнами та тюрками-яничарами й мусульманами, культурний – між цивілізаціями Заходу та Сходу. Якщо додати до цього історичний чинник – те, що територія України донедавна складалася з периферій держав-метрополій, то її локалізація на основі виокремлення «пограничних зон» може бути надзвичайно продуктивною. Корисність такого підходу визначається врахуванням у ньому традицій географічного

¹²¹ *Майборода О.* Історична пам'ять у поліетнічному суспільстві (на прикладі інтерпретацій українсько-кримськотатарських відносин) // *Людина і політика.* – 2004. – № 4. – С. 7.

детермінізму з інноваційними трактуваннями колонізаційних хвиль і міжкультурних запозичень.

Поки що історична лімологія перебуває у стадії свого становлення. Однак уже один той факт, що еволюція знань про кордони й пограниччя іде в напрямі від вивчення окремих «фронтирів» до осмислення регіонального розвитку на цивілізаційних та міждержавних стиках, обіцяє їй непогане майбутнє. Єдина соціокультурна матриця граничності в системі прикордонних і соціогуманітарних наук – це поки що ідеальна модель. Але якщо вона дістане практичне втілення, це сприятиме зменшенню градусу конфліктності у «проблемних» зонах і створюватиме додаткові механізми субрегіональної інтеграції.

У баченні директора ужгородського Інституту транскордонного співробітництва С. Устича комунікація людей через кордони належить до вічних проблем, які здавна хвилювали людство. Адже кордони – це «політично розірваний простір, спосіб забезпечення інтересів суб'єктів у використанні різних просторових ресурсів». Для Європи, в якій на одиницю площі завжди припадало значно більше кордонів, ніж в інших частинах світу, і вони перебували у постійній динаміці, кордонна проблематика подвійно актуальна. І вона набула зовсім нової якості після того, як з утворенням ЄС його рубежі лінійно стали збігатися не лише з кордонами центральноєвропейських та балтійських держав, але й державними кордонами України, Білорусі, Росії. Тепер, отже, йдеться про відносини суб'єктів і несуб'єктів ЄС, а проблема їх регулювання є проблемою міжнародної безпеки¹²².

Особливого значення набуває проблема кордонів у контексті організації посткомуністичного простору під виразним тиском неоліберального імперства в політиці Росії. В СРСР внутрішні кордони розглядалися як малозначущі і часто коригувалися, як правило, безвідносно до етнічного складу населення. Після розпаду Радянського Союзу проблема демаркації кордонів стала однією з першочергових, але до реальних заходів у цьому напрямі руки довго «не доходили». Змішаний склад населення і спільний історичний досвід сприяли тому, що витрати на делімітацію й демаркацію кордонів не відповідали потребам.

Плекаючи надії на реінкарнацію імперії, Російська Федерація свідомо поставила своєю метою перетворення південно-східного регіону України на «сіру зону» з прозорими кордонами, які б давали їй змогу зберігати тут потужні важелі впливу. Вона доволі вправно

¹²² Устич С. Інструменти оптимізації системи транскордонного співробітництва // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – № 2. – С. 158-173.

скористалася розгубленістю «постмайданної» київської влади і швидко, за допомогою витонченої демагогії, анексувала Крим. Їй вдалося також значною мірою змінити критерії самоідентифікації населення Донбасу, створивши маріонеткові утворення на непідконтрольних Києву територіях. Але загалом її ставка на «свідомісний злам» у настроях населення Півдня і Сходу України зазнала невдачі. Як зазначається у національній доповіді про завдання політики інтеграції українського суспільства у контексті подій на Донбасі, Україні вдалося сформуванати своєрідний дипломатичний фронт, який доповнює й компенсує слабкості суто збройної лінії спротиву загарбнику. А головне – основна маса українських громадян, на яких робили ставку ідеологи РФ, продемонструвала досить високий рівень громадянської свідомості і не піддалася навіюванню ворожої пропаганди.

Проте це не означає, що станом на кінець 2018 р. ризики ескалації російської агресії вже мінімізовані. Рівень довіри населення до всіх владних структур лишається критично низьким, а тому сценарії дальшого розвитку подій є важко передбачуваними. Тим більш відповідальною має бути суспільна думка, у формуванні якої роль науки – далеко не остання. Її функціональність і суспільний резонанс тепер великою мірою залежатимуть від того, на яких засадах і якими темпами долатимуться трагічні наслідки збройного конфлікту на Сході України. І не меншою мірою – від того, чи зуміє вітчизняна суспільна наука запропонувати соціуму прийнятний алгоритм врахування в політиці додаткових ризиків і «ускладнюючих чинників» на зразок гібридних ідентичностей на порубіжжях та незбігу ціннісних орієнтацій у територіальному вимірі.

Післямова

З і сказаного, сподіваємося, читач зможе створити власне уявлення про фрагментованість сучасного економічного, політичного, культурного простору і про те, наскільки тісно переплітаються у ньому явища глобальності й регіональності, локальності й транскордонності. Історична регіоналістика у такому контексті постає і як конкретний академічний напрям, і як поле різнопланових міждисциплінарних досліджень, і як новий ракурс у контексті політики знання, і як новітня інформаційна система. Її головна особливість – інтерес до проблем переходу, трансграничності, які досліджуються і на часовому рівні, в ключі модернізації, і у майже безмежному просторі геополітичних, геокультурних, геоінформаційних взаємодій. Можна впевнено твердити, що нова гуманітарна парадигма уже не може існувати без поглибленого дослідження погранич, крос-культурних запозичень, міграційних процесів, тобто всього того, що, за великим рахунком, є предметом аналізу на мезо- і мікрорівнях соціальної діагностики. Очевидно, що за умов сучасної «неотурбулентності» вона вже не зможе абстрагуватися і від дослідження тих дисоціативних явищ, які породжуються «сум'яттям» на свідомісному рівні.

Глобальна трансформація світу, свідками якої ми стали на початку ХХІ ст., супроводиться, як передбачав у свій час М. Вебер, зміною понятійного апарату – саме такою, яка дає змогу «спостерігати за потоком подій з вершин людської думки»¹. Переосмислюються основні категорії, нового вигляду набувають символічні системи. Цей процес супроводиться певною «перевантаженістю» звичних категорій, причому багатозначність породжує суперечливість у трактуваннях. Семантична поліфонія термінів ускладнюється тиском політики й ідеології на наукові дискурси і понятійні системи.

У баченні політологів сучасний світ постає як єдиний макро-регіональний комплекс – система регіонів, пов'язаних економіч-

¹ Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 414.

ними, політичними, військовими, ціннісними й культурно-історичними зв'язками. За таких умов вибудова дихотомій за принципом «або – або» виразно поступається місцем конструюванню гібридних, проміжних моделей за принципом «і – і». Хоч якими конфліктними доволі часто уявляються регіональні субкультури, психологічна потреба протистояти хаосу у суспільстві в людських душах змушуватиме шукати компроміси. Співвідношення «центрів сили» у сучасному світі сьогодні таке, що сподіватися на «діалог цивілізацій» меншою мірою наївно. Логіка виживання вимагає від кожної країни вироблення власних алгоритмів суспільної взаємодії, базованих на усвідомленні самоцінності своєї культури і способів самоорганізації. І тут надзвичайно важливо, щоб аналіз реальних процесів не підмінювався продиктованими політичними амбіціями симулякрами. Говоримо про це тому, що традиції історизації у нас склалися під потужним пресом міфотворення. Як саркастично зауважив Д. Бовуа, «якби хтось хотів довести, що історія – лише іграшка у руках тих, хто нею маніпулює, він міг би узяти за приклад Білорусь та Україну». Саме тут можна знайти чимало ілюстрацій ролі «соціотехніки, яка намагається видати себе за науку»².

Україна як своєрідна «географія дискурсу» нині постає у вигляді своєрідного «простору між» на межі європейських і євразійських впливів, простору амбівалентного і антиномічного, з поділом суспільних симпатій між протилежними силами у співвідношенні приблизно 50 на 50, з ваємовиключним баченням минувшини і перспектив, з войовничою непримиренністю, яка часто має вигляд свідомісної несумісності на регіональному ґрунті. Покликання наукової регіоналістики полягає у доланні штучно створених ідеологічних і культурних кордонів, пошуку сумісності там, де раніше фіксувалися лише розбіжності. А якщо точніше, то йдеться про реалізацію двоєдиного завдання: дослідження спільного й особливого, типологічного й специфічного, універсального й унікального. Успіх здатне забезпечити застосування найрізноманітніших методів – історико-типологічного й порівняльного, структурно-функціонального й гомологічного, статистичного й біогеодетерміністського. Важливо, щоб проблема інакшості, яка є головною у компаративістиці, розглядалася через призму культурних незбігів, а не в ключі «свій – чужий», «хто не з нами, той проти нас». І щоб пропонувалися саме такі механізми культурної комунікації, які сприяють вихованню толерантності, націленості на діалог і співпрацю.

² Бовуа Д. Споры историков Франции, России и Польши вокруг Украины-Руси // Перекрестки. – 2004. – № 1-2. – С. 67.

Катастрофа Донбасу, констатує Е. Лібанова, вже спричинила суттєві економічні втрати для України і продовжує щодня потребувати величезних обсягів фінансування на утримання і переозброєння армії, на соціальну допомогу, підтримку вимушених переселенців тощо. У поєднанні з глибокою економічною кризою, корупцією, соціальною нерівністю це неминуче призведе до масштабної бідності, розвитку асоціальних ідеологій і практик, розширення живильного середовища для сприйняття як ліво-, так і праворадикальної риторики. А проте соціум має переконливо шукати механізми порозуміння – з усвідомленням допущених помилок, визначенням права кожної людини на власну позицію, важливості розумного компромісу. «Основою має стати культивування значущості українського громадянства та об'єднання зусиль для розбудови справді соціальної правової демократичної держави»³.

Оскільки за сучасних умов про варіанти безпроблемної взаємодії на регіональних рівнях можна лише мріяти, істотного коригування потребуватиме уся система науково-аналітичного забезпечення політики, включно з моделюванням і прогнозуванням імовірних ризиків. Та, що нині є в наявності, виглядає, попри солідне статистичне забезпечення, архаїчною, бо недовраховує руйнівний потенціал дисоціативних проявів.

На думку А. Єрмоленка, Україна не пододала інерцію демодернізації соціально-політичних інститутів, яка у радянські часи набувала форми своєрідної рефеодалізації. Те, що ця інерція діє й сьогодні, зумовлює, на думку філософа, традиційну неспроможність української влади до діалогу з суспільством⁴. А без такого діалогу всі розмови про децентралізацію можуть замкнутися на рівні часткового, вигідного центральній владі перерозподілу владних повноважень і грошових потоків. Про докорінну трансформацію всієї інституційної системи без чергових революційних потрясінь можна буде говорити лише за умови вироблення зміцнілим громадянським суспільством засобів ефективного тиску на владу.

Поки що всі прогнози аналітиків доволі песимістичні, оскільки не вирішено головну проблему – подолання суспільної кризи довіри до держави. Суспільство стає дедалі прагматичнішим, зауважує Я. Жаліло. Романтизм, який виводив людей на майдани, втрачається; ерозії піддається навіть глобальна ідея протистояння збройній агресії, яка протягом двох років згуртовувала переважну час-

³ Лібанова Е. «Україна єдина» – це мета, а не гасло // Дзеркало тижня. – 2016. – 26 березня.

⁴ Гривінський Р. Суспільство і влада: чи можливий діалог? // День. – 2016. – 25-26 березня.

тину суспільства на тлі очевидної аморфізації влади. Довіра в сучасному суспільстві пов'язана з інституалізацією, дотриманням норм, правил, стандартів поведінки. Але не менш важливою опорою довіри є самоідентифікація членів суспільства на началах самоорганізації й відповідальності. Реалізація другого завдання на порядок важча, бо вона повністю залежить від стану суспільної свідомості. Але альтернативою відновлення довіри може бути лише занурення у міжгрупові конфлікти й остаточна втрата суб'єктності власного розвитку, що у глобалізованому світі однозначно веде до фактичної втрати національного суверенітету⁵.

За будь-якого розвитку подій проблеми суверенітету, національної єдності, інтеграції мають лишатися пріоритетними домінантами вітчизняної стратегії – адже очевидно, що за нових умов майбутнє країни вирішальною мірою залежить від стану суспільної свідомості і здатності соціуму до самоорганізації. Росія і надалі у тій чи іншій формі чинитиме спротив намаганням України остаточного вийти з її сфери впливу й домагатиметься обмеження її правосуб'єктності на світовій арені. А отже, лише поступальний рух у напрямі зміцнення національної єдності може слугувати надійною гарантією збереження її суверенітету й відновлення територіальної цілісності.

Показово, що вихід із складної ситуації фахівці пов'язують з розширенням регіонального контексту переговорного процесу. В. Горбулін вважає, що уникнути перспективи перетворення всього пострадянського простору на суцільну регіональну конфліктну зону можливо лише шляхом його реорганізації. Імперській мегаломанії РФ доцільно протиставити багатосторонній дипломатичний діалог країн пострадянського простору з участю інших заінтересованих держав, який має інституалізуватися спочатку у вигляді міжнародної конференції, а потім і у формі міжнародної організації. Максимальна багатосторонність із залученням додаткових учасників переговорного процесу і паралельним звуженням його предметної сфери (виведенням з неї проблематики внутрішнього устрою української держави) не лише створить для України кращі можливості для дипломатичного маневрування, але й істотно розмиватиме дипломатичний диктат РФ, позбавить її можливості створювати для себе видимість статусу виняткового переговорника з правом «останнього» слова. Допускається, зокрема, варіант запровадження «міжнародного управління конфліктними територіями з невизначеним політичним статусом», чогось на зразок новітньої

⁵ Жаліло Я. Криза довіри і прагматизм в економічній політиці // Дзеркало тижня. – 2016. – 26 березня.

історичної версії концепції «підмандатних територій»⁶. Природно, що для реалізації таких планів доведеться «здіяяти» увесь теоретичний потенціал сучасної регіональної науки, починаючи від традиційних версій регіоналізму і кінчаючи новітніми соціологічно-антропологічними підходами до співвідношення територіальних і ментальних кордонів.

Здається, має рацію вже неодноразово згадуваний Д. Вояковський – те, що три роки тому було в Україні скоріш об'єктом академічної дискусії, нині перетворилося на болісну проблему тотожності/ідентичності для багатьох громадян. Досвід України уявляється польському соціологу «новим і важливим» саме тому, що руйнує претензії Росії на роль культури, яка пропонує відмінні від європейських, альтернативні способи інтерпретування ментальності й ідентичності⁷. Можливо, саме у такій постановці питання варто шукати методологічний ключ до пошуку механізмів стабілізації відносин по лінії «центр – регіон» і отже, до формулювання парадигм порозуміння і примирення після врегулювання конфлікту.

Попри те, що людство упродовж своєї багатотисячної історії нагромадило величезний досвід післявоєнних домовленостей, проблеми примирення, тобто відтворення миру після збройного протистояння, лишаються надзвичайно складними, оскільки включають в себе відновлення нормальної взаємодії не на якомусь одному, інституційному чи особистісному, рівні, а й на рівні неформальних спільнот, невизнаних квазідержавних утворень, тощо. За таких умов проблема меж простору примирення набуває надзвичайної гостроти.

Саме по собі припинення бойових дій чи мінімізація, навіть повне виключення насильства на рівні групових відносин, ще не може слугувати гарантією тривкого миру. Постконфліктні відносини ще довго лишатимуться обтяженими спадком жертв, руйнувань, і майже обов'язково знаходитимуться бажанчі використати цей спадок задля отримання додаткових дивідендів шляхом маніпулювання масовою свідомістю. Упродовж певного часу мир може триматися на усвідомленій потребі компромісів. Коло відкладених або свідомо замовчуваних проблем лишатиметься доволі широким, і можливість зриву досягнутих домовленостей зовсім не виключена. Апеляція до принципів справедливості за таких умов дає небагато; адже кожна з протилежних сторін плекає відчуття «своєї правди», а вантаж взаємних кривд, образ, непорозумінь здатний доволі довго тиснути на суспільну свідомість.

⁶ Горбулін В. Чи є життя після Мінська // Дзеркало тижня. – 2016. – 13 лютого.

⁷ Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. – С. 21.

Півстоліття тому норвежець Й. Галтунг у передмові до першого номера заснованого ним журналу досліджень миру сформулював своє бачення концепції позитивного миру, базованої на врахуванні таких основоположних максим: поваги до Особи, узгодження інтересів Суспільства й Природи, базування миру на підвалинах культури, необхідність певного часу для відтворення нормальних суспільних стосунків⁸. Позитивний мир у його баченні має бути водночас природним, структурним, культурним, ґрунтованим не лише на повному виключенні насильства, але й на культурі діалогу і взаємодії. Наслідки конфлікту потребують адекватного лікування, а це означає необхідність точного визначення спрямування діалогу і методів індивідуальної терапії. Ймовірно, саме у цьому й полягатимуть пріоритетні завдання історичної регіоналістики у перспективі найближчих років.

Сьогодні ніхто не в змозі передбачити, який напрям розвитку глобалізаційних процесів кінець кінцем виявиться домінантним – інтеграція відмінностей (М. Арчер), конкуренція цивілізацій (С. Гантінгтон), гібридизація різних культур (Ж. П'єтерс) чи складне переплетення локального з глобальним (Р. Робертсон). Очевидно, що зусилля фахівців і надалі зосереджуватимуться на пошуку саме тих закономірностей глобалізації, які відкривають перед людством нові обрії. Але надзвичайно важливо бачити складність і неоднозначність взаємодії процесів глобалізації й регіоналізації і рахуватися з неминучим поглибленням фрагментації соціальної дійсності. «Світ нових світів», який формується навколо нас, навряд чи буде комфортним для усіх – надто багато нових гравців на світовій арені пильнують свої інтереси. Конкуренція загострюється, з'являються нові соціальні мегатехнології. Перед тими, хто відставатиме, неминуче замаячать привиди «вторинної архаїзації» чи маргіналізації. Висока місія регіональної науки – підтримувати у суспільстві і в міжнародних відносинах той «баланс рівноваги», який забезпечуватиме поступальний розвиток і запобігатиме будь-яким деструктивним проявам.

⁸ *Galtung J. An editorial //Journal of peace research. – 1964. – № 1. – P. 1-4.*

Наукове видання

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ:

ТЕОРІЇ ТА СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

Комп'ютерна верстка і оригінал-макет *Л.А. Зубець*

Підписано до друку 30.05.2019 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 28,52. Обл. вид. арк. 27,05.

Наклад 300 прим. Зам. 08. 2019.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.